

АЗƏРБАЙҶАН ЕЛМЛƏР АҚАДЕМИЈАСЫ
НИЗАМИ АДЫНА ƏДƏБИЈАТ ИНСТИТУТУ

**Əли Бəј
Һүсəјнзагə**

**СИЈАСƏТИ-
ФУРУСƏТ**

Китаб "Ајтам СО., ЛТД" ширкәтинин
восантн һесабына чап олунур

Тәртыб едонн, мүғәддимо
во шәрһләрин мүәлліфин

ОФЕЛҖА БАЈРАМОВАДЫР

Елми редактору:

ӘЗИЗ МИРӘҺМӘДОВ

Сијасәти-фүрусәт. – Бакы: Елм, 1994. – 236 с.

ISBN 5-8066-0628-7

Азәрбајҗан едонн, кытхылан-фәкһри тарихында "түрк дүниәсинин мутаһхх" кими танынған корәомли публикәст, ләшһр, тәрҗүмәчи, философ Әлибәј Нүсризадеһин "Сијасәти-фүрусәт" әсәри 1908-1910-чу илләрдә "Иршад", "Тәрәтти", "Тәһкитот" гәзәтләриндә биссә-биссә дәрҗә едмәсә дә кытаб шәклиндә илк доғә чап олунур.

Әсәрин азыялытыл торәккүмүкә вәср олунған I биссәсиндә чаризмин мустәмләкә әсәртиндә гириш Иранда (1908-1911) баш вәсир Сәттархән вәроһәтәһинин тәсәвир фәрундә мусәлман во түрк халғларынын әдәлән әсәртә гириш алардығы азыялыт вәроһәтәһин кәчдир чәһәрлик мубәризә доғларынә көзәр салынмлыдыр. Бу иғәсәддә әсәрдә Тәһрирәһин, Хотан, Нәдир вәғгындә вәрилик очәркәлдә һәмкин түрк фәтәһләринин нәғәзәләшдирәһинин доғәләт сијасәтләри, икәһн во дини бирлик мәрәмәдәри шәрһ олун-мүшдүр. Әсәрин "Тәһрирәһ" әдәһән II биссәсиндә икә мусәләһф Шәғр истибдәһи икә чаризм истибдәһи ны жоһәртәлә иғәш етиһидир.

Кытабда О. Нүсризадеһин "Сијасәти-фүрусәт" әсәринә тәрҗибәи тәрәһифдән мүғәддимо во кәһиш шәрһ вәриһидиләр.

С 4603020000 – 371
655(07)–94 Сифарәшлә

© "Елм" нәшријјаты, 1994

Ә. Һүсәйизәдә вә "Сиясәти-Фүрусәт" әсәри

"Түркләр ја оморләр, ја һичрәт едорләр, фәгәт гул олмәзләр"

Ә. Һүсәйизәдә

Милли тарихимизә көркәмли публисист, тәһһидчи, шаир, һа-сир, тәрчүмәчи вә философ кими даһил олмуш Әлибәј Һүсәйизәдә сјин заманда истигһалијјәт уғрунда мүбариз, милли гуртулуш мө-рамынын чарчысыдыр. Әлибин јарадычылығында бу јүксәк мө-рам тәсадүфән јаранмамышдыр. Бу мөрам XIX әсрдән башлајараг Шөрг өлкәләринин импералист дөвләтләр тәрәфиндән тәчәвүзү-нүн, мүсәлман торпагларынын парчаланмасынын, милли төкләһ-мәнин, мөһкум милләтләрин милли варлығынын, дилинин, мәдә-нијјәтинин тапдаланмасынын гаршысыны алмаг кими бөјүк бир сһтијачдан догмушдур.

Ә. Һүсәйизәдәнин өн бөјүк хидмәти онда иди ки, о, өсәрләриндә мүстәмләкәчи дөвләтләр инсанлығын өн гәлләр дүшмәни ки-ми ифша вә инкар етмәклә јанашы истигһалијјәт вә азадлыг уғ-рунда мүбаризәјә башламыш мүсәлман вә түрк халгларыны ва-һид илсәја отрафында бирләшмәјә чагырырды.

Јарадычылығындакы бу хусусијјәт Ә. Һүсәйизәдәни һөлә саг-лығында "Јалавач" (пәјгәмбәр-З. *КөкАл*) совијјәсинә јүксәлтмиш, ону тәкчә Азәрбајҗанда сәјил, бүтүн түрк әләминдә "бир һагг сачиси кими", "бүтүн түрк дүнијасынын мүчаһиди" кими таныт-мышдыр. О јалһыз мөһсуб олдуғу халгын сәјил, бүтүн түрк вә мү-сәлман халгларынын сјаси вә милли өсәрәтдән азад олмасы уғ-рунда мүбаризә апармышдыр.

* *

*

Истибладын ифшасы, азаллығын тәрәннүмү Ә. Һүсәйизәдәнин бүтүн өсәрләриндә олдуғу кими, мүрәккәб вә ичтиман-сјаси мүн-дәричә илә долгун "Сиясәти-Фүрусәт" аалы ири һәчмли өсәриндә дә бүтүн дәринлији вә чохчөһәтәлији илә бир күлл һалында тә-зәһүр олунмушду.

Милли-азадлыг һәрәкатынын бөјүк бир мәрһөләсини өкс етди-рән бу өсәрлә Әлибин өсәс тәһһид һөләфи өсрин өввәлләриндә би-ринчи рус ингилабынын тәсирилә ојанан Шөрг халгларынын милли-азадлыг һәрәкатына гаршы чаризмин јеритдији мүстәмлә-кәчилек сјасәти иди.

Өсәрлә милли өсәрәтә гаршы көскин с'тираз башлыча олараг ики мөвзунун: 1) Иран ингилабынын тәрәннүмү вә 2) Иран мүтлә-

гигијетинин зүлм вә чөһалотинин тәпгилн фонунда верилмишдир.

Мүәллиф һөмин мөвзулары ваһид мөвзу, јөһи чаризмин мүс-тәмләкөчилијинин ифшасы сүжетинлә бирләшлиријиндән, бу ифшаны да бир аал аалында-Прушкевич образы илә тәгәйи етмишдир. Бу ла тәсәлүфи дејилдир. Чүнки Прушкевич о заман чар Русијасынын ән нүфузулу шовинист довләт халимләриндән иди. О, мөһкум халгларын милли-азадлыг һәрәкәтиһа гаршы мүбаризәлә әксингиләби чөһәјә рәһбәрлик едирли.

Ә. һүсәјизәлә гүдрәтли сәпәткарлыгә мөхсус сатирик үслуб васитәсилә Прушкевич образыны инкишаф етдирмишдир. Әсәрлә Прушкевич ојанан халгы чашдыран, онун ингиләби гүввәләрини парчаламагә чалышан, бу јолда һәр чүр һијәјә әл атан, чар думаларыны "сирк гәбилиндән чанбазханаја" дөпдөрән бир нәрәндәбаз (ојунбаз) кими тәсвир олунмуш, каһ "тануни-әсәси исминин сосиал-демократлара унутаурмаг үчүн һөвәсләрини бәјз гарларла, ган дөпдүран сојугларла тәскин етмәк" үчүн Сибирә сүркүнләрә көп-дөрән бир чәлләд, каһ да "шивә вә лисан", "дин вә мәзһәб", "һүгу-ги-сијаси вә мүлк-мүсават" төләб едән "милләтләрин инсанлыг-ларыны унутауруб", "бир-бирләрилә говга етдирән", онлары "хоф вә дөһшәт", һипноза лүчар едән бир шовинист, гаракүрүһчү чар мөмуру кими ифша вә инкар едилмишдир.

Ә. һүсәјизәлә әсәрлә Прушкевичин ифшасыны он плана чөк-мөклә охучуну доврүн ичтиман, сијаси вәзијјәти, мөһкум халгларын фачиәси илә үзләширир. Әлиб сијаси азаллыгы јалпыз оз халгы үчүн дејил, "Та үмури-сијасијјә гарышыб әләәт тәләбин-лә булунап" Москва, Петербург зәһмәткешләриндән башламыш "Полиша крааллыгы" угрунда мүбаризә апаран полјак халгларына гөләр әсәрәтлә јашајан, һүгугу тапдаланан бүтүн халглар, бүтүн инсанлар үчүн истәјирли.

Ә. һүсәјизәләнин мөһкум халгларын милли-азадлыг мүбаризәләринә рәғбәти әсәрлә "үч аталы кәрдуна" илә сәјәһәтә чыхан күрчү, мүсәлман вә ермәни халгларынын ингиләби һәрәкәтиндән бәһс етдији сәһифәләрә лаһа ајлын ифадә едилмишдир. Әлиб јакшы билирли ки, Бакы, Ирован, Кутанс халгларынын "үч аталы кәрдуна" илә сәјәһәтә чыхмалары Прушкевичә хош кәләмәјәчәк-дир. Чүнки онун хошланылыгы шәј бојундуруг алтында сахлаалыгы һөмин халгларын, јөһи "әски окүз арабаларына гошулан дөли, азгын, һојлу атларын јек-дикәрилә дојүшмәси", бир-бирини гырмасы иди.

Рус ингиләбынын тәсирлә Шимали азәрбајчанлыларын ермәни, күрчү халглары илә бирликлә "үч аталы кәрдуна" илә сәјәһәтә чыхмалары, јөһи бу үч халгын рус ингиләбына гошуамалары әлиби севиндирли. Ону севиндирән Азәрбајчан халгынын ајылыб оз һүгугларынын төләб етмәси иди. Лакин бу мүбаризә јолу әлиби мөрамына зилә иди. Бу мөрам, әсәрлә Ә. һүсәјизәләнин Чоһу-

би Азербайжан ингилабындан бәһс етдији сәһифәләрлә "Ај һарај, бүтүн Гафгаз өһли дәһи сәјаһәтә һазырлааныр. Анчаг буналарын вәситәји-нәғләәри кәми олмајыб (чүнки Батумда, Потидә аргонавталардан бир нишанә көрмәдим) үч аты бир көрдүнәдир" кими сөзләрлә ајдынашыр. Бурада бүтүн Гафгаз өһлинин сәјаһәтә һазырлаанышы илә өләгәдар чәкилән һарај о заман Шимали вә Чәнуби Азербайжанда баш иерән ингилаба ишарә иди. Бу "һарај", әлибин јарадычылығынын әсас иләәли – вәтәнин бүтөләүјү, халғын бүтөләүјү угрунда мүбаризәјә чагырыш иди. Әсәрлә бу мәрәм, мүәллифин "һарај"дан сонра тәәссүфлә әслији: "анчаг буналарын вәситәји-нәғләәри кәми олмајыб үч аты көрдүнәдир" кими рәмзләрлә ифадә етдији сөзләрдән һасил олур. Белә мә'лум олур ки, Шимали азербайжанлыларын күрчү вә ермән ингилабчылары илә бирликдә "үч аты көрдүнә" илә сәјаһәтә чыхмалары Ә. Һүсәјизадәни разы салмамышдыр. Чүнки, әлибин мәрәмына көрә мүсәманларын милли-азадлыг јолу тамамилә башга јолдур. Бу јол, мүәллифин әсәрлә рәмзләрлә көстәрдији гәдим јунан әфсанәсинә көрә әждаһанын әлиндән гызыл јунлу гочу алмаг үчүн коми илә сәјаһәтә чыхан аргонавталарын јолудур. Бурада мүәллифин һәһәтә аргонавт әфсанәсини јада сәләркән Батум вә Потидә шәһәрләринә ишарә етмәс һәмилә мәрәми тәкрәрән дәгигләшдирир. Әлиб бу шәһәрләрин адаларыны һәм мүстәгим, һәм дә рәмзи мә'нада ишләтмишдир. Мүстәгим мә'нада әлиб вәхтилә түркләрин һесаб олупан Батум, Потидә шәһәрләринин сонраар – XIX әсрин әввәлләриндә цар Русијасынын (әждаһанын) әлине кечмәси һәддәсәсинә, рәмзи мә'нада исе, һеч шүбһә јохдур ки, Шимали Азербайжанын агитбәтинә ишарә етмишдир.

Әмәли, мүәлиф әсәрлә "Ај һарај Гафгаз мүсәманлары үсјана һазырлашыр. Һәјф ки, буналарын вәситәји-нәғләәри кәми олмајыб үч аты көрдүнәдир" – сөзләрилә Шимали Азербайжанын әждаһанын (чаризмин) әлиндән хиләс етмәк үчүн онлары азадлыг угрунда мүбаризәдә "үч аты көрдүнә" илә әсли, о заман Чәнуби Азербайжанын милли мүстәғиллик угрунда апарлығы мүбаризә јолунда бирлијә чагырылды.

Ә. Һүсәјизадә Чәнуби Азербайжан ингилабына бәјүк үмидлә бахырды. Чүнки зәккин милли әһәһәләрә вә јени дөврүн кешин имканларына әсәсләнән бу ингилабын һеч бир дөврлә ишәкин гәләр јени мәзмуну олмамышдыр. Әлиб көрә 1905–1911-чи иләәр Иран ингилабынын ичтимаи, сијаси һәјәтлә јаратлығы јешәлик, милли-азадлыг иләјәларыннын белә бир сәвијјә чатмасына сәбәб "һокумәтлә чарышан миллиәтин базуларында јени гүввәтин, һүб-бүләвәтән ешгинин пәјдә олмасы иди". О, бу ингилабы заманын әһ мүтәрәгги һәддәсә кими, Азербайжанын истигләлијәтинә тәһап вәрәчәк гүввә кими гијмәтләндирир вә инашырды ки, "мүсә-

манларын сон заманлар ојронмәк истәдиқләри вә интихаб үсулу илә арадығлары... ғашына һиләл, коксүнә шири-хуршид әләмәти тахылан бир түрк атыны ојирләмәләри" (Чәнуби Азәрбајчанда баш верән ингилаба ишарәдир – Б. О.) Азәрбајчан халғынын һөја-тында, милли мүғәддәратында тарихи рол ојнајачағдыр. Әлибин дедији бу "тарихи рол" ингилаби мүбаризләрә атылмағ мә'насын-да әсјял, һәмин халғларын биркә мүбаризәси, истиглаа газанмасы мә'насында или.

Ә. Һүсәјизадә Чәнуби Азәрбајчанда баш верән ингилаба бөјүк әһәмијјәт верәрәк онун инкишафыны лиғгәтлә изләјирди. О, бу ингилабын милли мүстәғиллик идәјаларыны мүдәфиғ вә тәблиғ етмәклә јанашы чаризмин миллиәтләри парчаламағ сјасәтинин ифшасына да хүсуи лиғгәт јетирмишди.

Мә'лумдур ки, о заман Чәнуби Азәрбајчанда фарс истибдәлы-на, империализм әсарәтинә ғаршы халғын әввәлчә хаотик шокла-дә баш верән сјааһлы ғиямларынын сонралар шүүрәлу мүтәшәк-кил һәрәката чәврилмәси чаризми тәшвишә салмышлы. Чаризм горхурау ки, Иранда баш верән ингилаб Азәрбајчанын истигла-лијјәти илә пәтичәләнсин. Бу исә чаризмин мүстәмләкәчилик сј-сәсинә зилә олдугундан табәлијиндә сахладығы һәр бир миллиә-ти парчаламағла, онларын милли-азадлығ һәрәкатыны зәифләт-мәјә чалышыраы.

Ә. Һүсәјизадә азадлығ үчүн ајаға ғаахан Чәнуби Азәрбајчан халғы илә бир чәркәдә мәһкум Шимали Азәрбајчан халғыны да көрмәк истәјирди. Әлибә көрә азадлыға пәил олмағ үчүн һәр иш-дән әввәл халғы ғәфләт јухусундан ајылатмағ лазымдыр. "Әзизлә-рим, чүмләннз хәби-ғәфләтләдир" – хитабында мүәллиф "ғәфлә-ти" миллиәтин парчаланмасы мәсәләсидә бағлајыр, бу парчаланма-ны азадлығ ишиндә ичтимаи бәла һесаб едирли.

Јадәлли әсарәтә ғаршы мүбаризәдә Ә. Һүсәјизадә азадлығ јо-луу "Ғағгаз мүсәлманларынын чәкә-чәкә кәтирликләри түрк атынын (Чәнуби Азәрбајчан ингилабына ишарәдир – О. Б.) ики чинаһында (Шимали вә Чәнуби Азәрбајчан нәзәрә тутулу – О. Б.) сәф бағламаларында", онларын бирлијиндә көрүрәлу. Она көрә јалныз бәлә бирлик сәјәсиндә чәнуби азәрбајчанлылар Ира-ны јадәлли әсарәтин пәнчәсиндән хиләс едәчәклир.

Иран ингилабынын тәлси әлиби чоғ нараһат едирди. Тарихин бәлә бир мәс'ул доврүндә, јә'ни мүсәлманларын һәблүлмәтин ит-тиһадынын јарандығы бир заманда чаризм чалышырлы ки, Сәт-тархан һәрәкатыны кәзак атларынын ајағлары алында әзсин. Ингилабын кәләчәк тәлсинин тәһләүкә ғаршысында олдугуну кө-рән Ә. Һүсәјизадә вәтәндашыларына хәбәрларлығ еләрәк есјирли: "Мәбәлә, мәбәлә Прушкәвич чәпабларына ингилаби һәрәкатыны-зы кәсгәрәсиннз. Әкс тәғлирлә... мәзкур атын гујругундан јапы-шыб кери чәкәнәләр дә әксик есјилди. Анчағ горхурам ки, буна-

рын гүввети кифајет стмөјө. Бинаәһолсјһ мисјонерләрләән башла-
йыб гара чотолорә гөлөр Русијада һө гөлөр гујруг һөвөскараны (ир-
тичачы гүввөлөр һөзордә тутулур. – Б. О.) варса, чүмләсини бун-
лара муавинәт үчүн сүр'өти-мүмкүнә илә бура сөвг стсинләр. О
заман мүсолманларын талсинә рәһбәрлик едөнләр ботиүл-һөрөкө
һөјванлар во бунун үзәринә үлуми-динијјө во шорирјөү вүгуфу
олмајан бојну фирәнк бағы, ја башы рус шапкалы, ја омузлары
чиновник еполетли һөрифин бирини отураачаглар. О вахт әлвила
ислам да, шөриәт дә."

Әдиб Иран ингилабынын сјјаси идеалларыны һәрәрәтлә тө-
рөннүм едирди. Доғрулур, мүоллиф бу ингилаб барәлә ачыг ла-
нышмаса да, өсөрин бүһөврәсиндә даянан бу идсја бүтүн өсөр
боју рәмзләрлә, ишәрәләрлә, штрихләрлә тоғдм олунмушлур.
Хүсусилә, мүоллиф һөјөчанландыгы, һисс ләринин түғјан еталији
јерләрлә фикирләрини кизләдә билмәјөрәк Чөнуби Азәрбајҹан
ингилабынын иштиракчыларынын адларыны ачыг-ашкар
чөкмишдир. "Чөкилиниз орталан. Мәдонијјәт көлир! Төбриз мү-
чаһидләринин, Сәттарханларын галибијјәтилә көлир". Ә. Һүссөјн
зәдә ифтихарла сөјлөдији бу сөзләрлә кифајәтләһмөһини, инги-
лабын, һүрријјәтин наил олдуғу һәр бир зөфәри онун ады илә бағ-
ламышдыр. Дүзәур, өсәрә Сәттарханын шөхсијјәти, өмәл вә
идеаллары кениш верилмөһиндир. Ләкин бу милли гөһрәманын
ингилаби фәалијјәтинә слә штрихләрлә ишәрә едилмишдир ки,
охучунун көзлөри гаршысында Сәттархан шөхсијјәти там сөчијјә-
јә малик нүфузулу, бојук амаллы бир хағ гөһрәманы кими учал-
мышдыр. Јахуа, мүәллиф өсәрәдә Иран ингилабынын төрөнүмүнә
һөср еталији бөһсләрләән бирини мо'налы итһафла "шөһи-
ли-азади-Соқли Сәлмасинин наминә" сөзләрилә башлајыр. Азал-
лыгын, һүрријјәтин төрөнүмүнә һөср олунмуш бојук руһ вә төөс-
сүратла јазыламыш һөмин бөһсә романтик үслуб вә романтик
рәмзләрләән кениш истифадә олунмушлур.

Ә. Һүссөјнзәдә һүрријјәти-вотәд јолунда чанларыны, һөјатлары-
ны гурбан едән Төбриз мүчаһидләрини "олларла јаныб күл олан,
сонра јенидән дирилән Фәһикс" кими осатири гушлара, бу ин-
гилаби мүбаризәләри исә Бөһтовенин, Марағәјинин мусигисидә
мүғәјисә олунмајан руһу охшајан һөјөчанландырычы маһнылара
бөһзолдирди.

Бәдиб "зүлм илә бина едилән сәләтәһәти-мүстәбилин" ингилаб
илә едвирилчөји вахтын көлиб чатдыгыны сөјләјир. "Фәһиксин то-
вәллүдү јахынлашыр" – дедикә о, Иран тарихиндә јәһи парлағ
бир морһөлөһини башландыгыны, чөнуби азәрбајҹанлыларын милли
истигһал бәјрағы аалында мо'һөви, чисмани коләлијә гаршы
мүбаризәләрә һазырландыгыны хәбәр есир.

Ә. Һүссөјнзәдә бу ингилабы Иран хағларынын тарихиндә он
шөрәфи, озәмәтли һөрәкатларлан бири һессаб едәрәк, онун сјјаси

мә'насыны шорһ сдәрәк жазырды: "Вәтәнин шу Фсникс кими бир кәррә јаныб күл олмасы, илләр узуну аләми бизар сдәрәк бари-истибадд алтында өзилиб инләмәкдән мин гат овладыр."

Әдиб ингилабын көлөчөјинә, гөлөбөсинә инанырды. Она корә бу ингилабын гүввәси онун бир түрк ингилабы олмасында иди. Буна өсәрдә мұәллиф Прушкевичин Иран иртичапәрәстлорилә сөһбәтиндә белә ишарә етмишдир: Ирана көлән чар нұмајәндәси Прушкевичи мұндән-күнә јүксолән Иран ингилабынын үс'оти чашдырмышдыр. О тәәччүбләнир ки, Русија гаракүруһчулары 1905-чи илдә бүтүн Русијада истиглалијәт уғрунда ајага галхан мөһкум милләтләрин азадлыг һәрәкатыны јатырда билдији һалда, Иранда өксингилаби гүввәләр ингилаб гаршысында ачиз галмышдырлар. Прушкевич бунун сөбәбини Иран иртичапәрәстләриндән сорушаркән Шейх Фәзлүллаһ она чаваб верир ки;

"Бу кәфијәт биздә тә'сирати-ирсијәдән ирәли көлир. Бизим мәчлисдәки вәкилләримиз бүтүн Мавәнин нәслиндәдир. Мавә нсә мә'лумунуз олдугу кими өдәләтсәвән бир дөмирчи иди."

Прушкевич: – Мәним билдијимә корә Иранын өһли-гәдимәсинә данр мә'лумат верән мөшһур јунан мүвәррихи Һеродот һеч дөмирчиликдән, дөмирчи Мавәләрдән бөһс етмијор. О лијор ки, фарси-гәдим үч шәјә һәвәс сдәрди: "ат минмәјә, ох атмаға, бир лә доғру сөз сөјлөмәјә".

Мә'лумдур ки, дөмирчи Мавә һәмишә әдәбијјатымызда гәһрәманлыг символу кими јад олунмүшдур. Ә. Һүсәјнзәдә лә өсәриндә Иран ингилабчыларындан данышаркән онларын гәһрәманлыгыны Мавәјә бәнзәтмишдир. Лакин әлибин бурада "Мавә ирсијјәти", "Мавә нәсли" ифадәләрини ишләтмәси охучуларын диғгәтини башга бир мөтләбә јөнәлдир. Белә ки, өсәрдә әлибин Мавә нәслинин шорһилә өләгәдар Һеродотун тарих китабындан ситат кәтирдилә "гәдим фарс үч шәјә һәвәс сдирди: ат минмәјә, ох атмаға, бир лә доғру сөз сөјлөмәјә" сөчијјәси саклар алланан гәдим түрк халгларына андир. Һеродот жазырды: "Сак охларынын бүрүнч учлары бүтүн өн Асијада мөшһур иди. Јуналар онлары дүңјада вичданыл вә өдәләтли алландырдылар".

Елми мөнбәләрә корә саклар алланан кочәри түрк тајфалары фарсларын һөјатында өһөмијјәтли рол ојнамышлар. Онлар Иран ордусунда хидмәт сдир, дојуш заманы шөһрәт газаныр, фарслара гөләбә кәтиридилор. Сакларын гәһрәманлыгындан фарс һөкмдары Дарә лә фәхрлә данышырды: "Һөрмүздә мәнә икид өрәнләрлә, јејин атларла зәнкин олан бүтөв бир шаһлыг бәхш етмишди." Гәјә стмолијик ки, "јејин атлы халглары "Авеста" түрклор, фарслар нсә саклар, јүни өзәмәтли кишилор алландырмышдыр. Бурада мөтләб ајдынаашыр ки, саклар түрк мөншәли халглардыр. Әсмәли өсәрдә "Мавә нәсли", "Мавә ирсијјәти" ифадәләриндән сонра Ә. Һүсәјнзәдәнин Һеродотун саклар һаггында вердији һәмин сөчијјә мұра-

чиәти вә сәә орадача "Геродот һеч дөмирчиликләи вә ја дөмирчи Каволардәи бәһс етмәјиб" созаорилә гөдим түркларәи дөмирчилик мәшгулијәтләринә ишарә етмәси Кавәнин ирсийәтчә түрк мәшһәәи олмасы еһтималыны бир даһа тослғи сәир.

Ә. Һүссәјзадәнин Иран ингиләбчыларыны, хүсүсилә "Мәчлис-и-Милли"нин вокилләрини ирсийәтчә Кавә һәслинә аид етмәклә мөгсәди Иран ингиләбыны бир түрк ингиләбы кими сәчијәләи-дирмәк вә түркларәи тарихәи Ираныи истиглаләијәти уғрунда мүбаризәдә бөјүк рол ојналығларына инам јаратмағ или. Бу мөгсәдә әлиб Ираныи вә Чонуби-Азәрбајҗаныи чохәсрлик тарихини јада салыр. Доғрулуғ, мүәллиф бу тарихи Ираныи он гөдим Пиш-лалијан... Кәјанијан, Сасанијан... вә с. һөкмдар сүләләәрини һаки-мијјәти дөврләриндәи башлајыр вә кәстәрир ки, бу һөкмдарларыи фәәлијәти дөврүндә Ираныи сәрһәләәрини һүдулары Мәсопо-тамијадан тутмуш Һиндистаналәк бөјүк бир сәһәни әһатә етмәси-нә бахмајарағ, олкә даима јадәлли ингиләбчыларыи осарәтинә мө-руз галлығыннан, бу, онун сијаси вә мәдәни һөјәтына ла тәсир кәстәрмиш, дилинә вә дининә дәјишиклик јаратмышдыр. Мүәллиф әсәрлә буна бәзи штрихләрлә дә ишарә етмишдир. Мәсәләи, Кәјанијан сүләләсини тәғдим сәәркәи гәјә едир ки, буна-ларыи "лисаны әһил олуб, јазылары михи хәтти или", јахуа Саса-нијан сүләләсиндәи дәһшәтләркәи, јазыр ки: "Лисанлары пәһләви, хәтләри сирјани". Ә. Һүссәјзадәјә кәрә Ираныи сијаси вә мәдәни һөјәтында әрәбләр дә үстүнләјү әлә ала билмәмишдиләр. Чүнки әрәб истилалары Иран хаағлары арасында дини бирлик алтында мәркәзләшмиш һакимијјәт үчүдә кәтирә билмәмишдиләр. Әрәб холифәләрини һакимијјәти дөврүндә Иран "бимүстәғил олу-ғундан ибтида Шамдан, сонра исә Бағдалдан иларә сдилмишдир". Әлибә кәрә Ираныи истиглалы вә олкәдә мәркәзләшмиш дөв-ләтин јарадылмасы түрк фәтхләрини: һүләкүәрин, гәзнәвилә-рин, сәлҗуғларыи, афәҗәләрин һакимијјәтлә башлајыр. Доғрулуғ, бу сүләләләрин бәзи һөкмдарларыны: Һүләкүни, Сулан Маһ-муд Гәзнәвини, Газанхан бин Ағунун, Мәлик шаһ ибн Алп Ар-сланыи, Шаһ Аббасыи һакимијјәти дөврүндә Иранда дөвләтин мәр-кәзләшдирилмәсинә, ислам диниини шәһрәтинә, фарс мәдәни-јәтини иңкишафында мүәјјән пәйлијјәтәор газанылмышдыр. Ла-кин әлибни фикричә, онар ла милли чәкишмәләр, дини ихти-лафлар үзүндәи Иранда сијаси вә дини бирлији бәрига сәә билмә-мишдиләр. Она кәрә дә мүәллиф һәмин түрк фәтхләрини ала-рыны чәкәркәи, онарын үзәрләриндәи әтәри кәчәрәк хропәләји гәјәлә сәләамышдыр.

Ә. Һүссәјзадәјә кәрә Ираныи тарих сәһнәсинә јәни хиләскар-ларыныи зүһуру XIV әсрдәи Тәјмурләи, Хәтәи, Надир кими јәни

түрк фатехләринин һакимијјәтилә башлајыр. Орта әсрләрдә јасал-
лаларә гаршы мүбаризәлә түрк вә мүсәлман хаалгарынын истиғ-
лаијјәтинин јекәнә јолуну онаарын миалли вә лини бирилишлә
көрән һәмнин тарихи шәхсијјәтләрин һәрби јүрүшләринин амалла-
ры XX әсрдә шәрәлә миалли-азаалыг мүбаризәләринин аловла-
лыгы бир дөврлә Ә. Һүсәјизадеһин сијаси морамы илә сәсләшди-
јиндән әсәрлә онаар һаггында хусуси бәһсәләр верилмишләр.

Һагларында чох аз дејилмиш, јахул тәһриф олушмуш бу
тарихи шәхсијјәтләрин миалли тарихимизлә тутдулары мөвгә
әсәрлә Ә. Һүсәјизаде тәрәфиндән объектив вә лајигилә тәғлим
сәнаимшләр.

Әсәрин "Тејмурнамә" бәһсиндә Тејмурләнк узун мүддәт мүхтә-
лиф гармагарышыг тајфа һөкмдарларынын һакимијјәтинә сон го-
јан, мүсәлман торпагларыны ислам бајрагы аалтында бирләшди-
рән әзәмәтәли Тејмуриләр империясы јаридән төчрүбәли, бачарыг-
лы һөкмдар кими тәғлим олушмушлур. Лакин мүәллиф бу тәғди-
матында илаелизәјә јол вермәмиш, бу көркәмәли фатехин һәрро-
маналыг, чәнкавәрәлик әлиәләринин миалли ифтихар мәһбәји кими
ғијмәтләндирәкәли, онун ифрата паран һәрбчулуғуну, амансыз
фәтһләринин, ганлы јүрүшләринин дә гејд етминн вә онаары тарихи
зәурәтәли нәтичәси кими сәчијјәләндирмишләр. Әлибә көрә Теј-
мурләнк јүрүшләринин амансызлыгы тәсәлүфи дејиллир. Бу
амансызлыга шәрәити о заман хәјанәти, сатгыналыгы, бачарыг-
сызлыгы, "нифаг вә шигағә мејләри" үзүндән вәтәнини, динини,
линини тәһләкә аалтына гојан мүсәлман хаалгарынын өзү јарат-
мышлыр. Демәлијик ки, Тејмурләнкин "Сијасәти-фүрусәт" әсәри-
нә кәтириәмәсиндә әлибин әсәли ијјәти дә буна иди. Ә. Һүсәјиза-
дә дөврүшүн мүстәбилләрини, вәтәни ханналарини, сатгыналарыны,
азаалыг дүшмәналарини тәғдил етмәк үчүн Тејмурләнк гәзәбин-
дән, кининдән истифалә сләрәк шаһ истифаладынын, чар әсарәти-
нин тәғидини тарихи һадисәләр нәрләси аалтында верир. Мәсә-
ләли, 1908-чи илдә Иран шаһы Чәһуби Азәрбајҗан ингилабыны ја-
тырмаг үчүн чар Русијасынын казак полкунун әлилә өз вәтәни-
ләшларыны, "Миалли мәчәлиси" тона тутдуруб гырдырмышлыр.
Әлиб бу һадисәни ифша етмәк үчүн Тејмурләнкин һәрби јүрүшлә-
ри заманы Бағдал вә Шам әһлинин кәләләриндән сһрамаар јап-
масы һадисәсиндән слә мәһарәтлә истифалә етминшләр ки, бу та-
рихи һадисә мүасир Иран һадисәсинин мәнтиғи јекуну кими тәза-
һүр етминшләр. Әсәрлә кәстәриләр ки, Тејмурләнк ону һәрби до-
јүшләрдә голларалыгда тәғсиләндирән Кәјүмәрсин: "Шамын, Бағ-
далын вә күнаһы вар иди ки, ораларла инсан башларындан сһрам-
лар јапалыш?" – суалына чаваб вериб дејир ки: "Бир хаалг ки, 300
миләли олдуғу һалла бу күш хәјанәтләри, иттиһадсызлыглары
үзүндән тахта паралар үзәриндә дәннәлә кәләли ики-үч миләли

инкилисин, русун өсарәтинә тәһәммүл едијор, пәтәндашларынын топ ағызларына баглајыб, парча-парча сәләнкләрини сүкут илә тамаша едијор. Белә бир халг јашамага лајигмидир? Аһ... кәллә-ләрдән сһрам јашдығыма дејил, онларын көкүнү јерли- дибли га-зымадығыма пенһамам".

Тејмурләнкин дилилә дејилән бу гәзәбли сөzlәр о заман мү-сәлман әләмини гаршы бир иттиһамнамә или. Бу сөzlәр әсәрлә о гәләр кәсәри вә тәсирли сәсләнинишир ки, санки бир ваһимә, бир көлкә кими әсәр боју мүәллифлә барәбар әсләри алајараг Күләстан, Түркмәнчај мугавиләнамәләрилә Азәрбајҗан торпагла-рыны парчалајанларын, Хәзәри "лазымсыз шор су" кими јаллара сатап Фәтәли шаһларын, күнлә бир мәзһәб чыхарыб, халгы "һәб-лүләмәтин иттиһадлан" узаглашдырыб фәсәли-әхлаға- лүчар сәли Мәһәммәд шаһларын, Ираны мүстәмләкәкчиләр арасында иүфуз лаирәләринә бөлән Нәсрәддин шаһларын вә Мәһәммәдәли шаһ-ларын башы үзәриндә һәрләнәрәк "Белә халг јашамага лајиглир-ми?" дејә гәзәблә мејлан охујурла. x

Ислам идәолокијасы әтрафында Иран халгларыны бирләш-дирмәк вә өлкәдә мәркәзләндириламиш довләт сийәсәтини Тејмур-ләнкәдән сонра түрк сүләләләриндән Софәви һәкмдары Шаһ Исма-јыл Хәтәи һәјата кечирмиши.

Мүәллиф Шаһ Исмајыл Хәтәинин дә бу мүтәрәгги фәалијәти-нин әсәс сәбәбинин онун "сырф сәјил нәслинә мәнсубијәтинлә" де-јил, нәслинин түрклүјүндә, Аггәјунлуларла гоһум оласында ко-рүрлү. Анасы Аләмшаһ Бәјим Узун Нәсәнин гызы или. Софәвијә сүләләси ана тәрәфдән аггәјунлуларын лавамы сәјиләлды. Шаһ Исмајылын чох кәч јашларында һакимијәт урунда дәјүшләрә атылмасы, гүдрәтли бир Азәрбајҗан довләти јаратмасы онун улу бабаларынын чохәсрлик мүбаризә ән'әнәләрилә бағлы или. Атасы Шејх Нәјләрин вахтилә Дәрбәнддән чонуба гәләр бүтүн Азәрбајҗан торпагларыны бирләшдирмәк арзусу илә сийәси һа-кимијәт урунда Ширваншаһларла вә Аггәјунлуларла апардыгы мүбаризәләри Хәтәи лавам едиләрәк бојүк мүзәффәријәтләрә һаил олмуш, мәркәзи Тәбриз олан Софәвиләр аллы иттиһади, сийә-си вә мәдәни чәһәтдән гүдрәтли бир довләт јаратмышдыр. Лакин Хәтәи шнә идәолокијасы әтрафында бүтүн Ираны бирләшдирмәк вә онун һүдууларыны кенишләндирмәк арзусуну һәјата кечирмәк истәмишдирсә дә лини ихтилафлар үзүндә буна һаил ола билмә-миши. Әсәрлә доврүн бу һадисәсини мүсәлман халгларынын ағи-бәтинә вурулан ән бојүк зәрбә кими гијмәтләндириш мүәллиф һә-мин проблемин үстүндән һәһәк өтәри кечмин, әксинә бу пробле-ми Хәтәи бәһсинин илк сәтирләриндән он һаана чәкәрәк јазмыш-дыр ки, "Султап Сәлим илә Шаһ Исмајыла гәләр иә сәлтәһәтләр мәзһәб лавасында вә иә дә мәзһәбләр бојә әсәсли сурәтлә сәлтә-һәт лавасында оламышды. Исламы мәһәһ тәғсим сәһләр бу-налардыр".

Әсәрин "Ғачарлар" аталған икинчи фәслинә Аға Мөһөммәд шаһ Ғачар, Фәтәли шаһ, Мөһөммәд шаһ, Нәсрәддин шаһ һаггында күчләү ифша гүввәсинә малик өчеркләр дахиллир. Бу сатирик өчеркләрдә мұәллиф зүлм вә истибдадын, шаһлыг иларә үсулу-нуң, чаризмин мүстәмләкә әсарәтинин тәһгидини вермишдир.

"Ғачарлар" ифаләсилә мұәллиф XIX әсрдә Иран хагларынның тарихиндә чәтин дөврүн баһиландығыны хәбәр верир. Бу о иларә иди ки, чар Русиясының "Чәнуба снмә снјасәти" ғачарларын көмәжилә Иранда дахил олуру.

Тәхминән бир әсрдән чох давам едән ғачарларын һакимијјәти дөврү (1803–1911) Иран хагларынның таләиндә чилди рол ойнаған мүрәккәб һадисәләрдә зәнкин олушулар. Бир-бирини әвәз едән мүстәбил Иран һөкмдарларынның зүлмү, феодал чәкишмәләри, мөһәб вә дин ихтилафлары, инкисиләрдә, русларла апарылан мүһарибәләр, һәдәр јерә тоқулан ғаһлар, мүстәмләкә моһкумијјәти дөвләтин бүтөвәүјүнү сахламагы чәтинләшдирир. Әкә ғачарлар дөврүндә әввәлки монғейин, шәһрәтин итирир. Мәркәзләшдирилмин дөвләт арзусу хулаја чевриләр. Әсрләрдә газанылмын торнаглар бир әсрдә әлдән чыхыр. Харичи ғәсбкарларын таптагы аалында ғаһан Иран "исламијјәтин ән бәдбәхт олкәсинә" чевриләр.

Әлиб сәлтәнәтин ғачарларын әлиндән чыхмасыны вә шаһлыг үсули-иларәсинин чүрүкәүјүнү тарихи бир зәурәт һесаб едилди. Ә. Нүсәјизадә "Ғачарлар" өчеркләриндә бу реал тарихи просесин кешин мәнзәрәләринин јаралыр. мүстәмләкәчилик догуран зиләтләрин, зүлм вә истибдадын, чәһаләт вә наданлығын ифшасыны оң планда чәкир. Әсәрин "Истибдад" һиссәсиндә ил ғачар һөкмдарлары һаггында өчеркләрин верилмәси дә һәмин мәгсәдлән ирәли кәдилди. Әсиндә бу, тарих дәрја. Мұәллиф Фәтәли шаһын, Мөһөммәд шаһын, Нәсрәддин шаһын зүлм вә истибдадын, чәһаләт вә наданлығыны ифша етсә дә, Мөһөммәдәли шаһын ифшасыны арха планда долајысы јолаа көстәрсә дә, онун һакимијјәти дөврүндә Ғачарлар аләминин "Иранын бүтөвәүјүндәсә, истибдадын бүтөвәүјү әһәмдир" кини надан, чәһил һөкмү мејдан охујуру.

Өчеркләр ғачарлар һакимијјәтинә ғаршы кәскин тәһгидә долулар. Әлиб ғачарларын сымасында Ираны "озләринин вә өзкәләрин һөвәвү-һөвәсинә базичә едирән бир тағым сәрсәриләрин" јаратылғлары снјас режимин амансызлығыны, рәзәләтинин, чәһаләт вә наданлығыны ифша етмишдир.

Әсәрдә Ғачар һөкмдарларынның һәр биринин фәрди хүсусијјәтләри көстәриләр: Фәтәли шаһ "һиссијјәти-шәһванијјә" мәглауб олан, "Иранда бол-бол шаһзадә јетиндирмәјә" алынмын "тәтијјән

сәләти-мүлк вә вәтәи уғрунаа лүшүнмәјән" чаһил, "сијасәти-илад-рәдән ачиз вә гаһил" Мәһоммәд шаһ мөһүмнәрәст "суфибаз", өч-пәбиләр әлиндә ојунчаг; Нәсрәддин шаһ анчаг өз пәф'инә хилмәт сәһп... һәр шәјәә анчаг өз зөвг вә сәфасыны, өз истираһәтини ара-јан, әсла зәһни јормаг, мүһитә им'ан нәзәрилә бахмаг истәмәјән... һеч бир шәјин күһһинә, лүбб вә мә'насына мараг етмәјән худпо-сәна һөкмлар. Вәтәнә, дөвләтә биканә олан Нәсрәддин шаһын мәгсәди "беһиштә биләт сатмаг" вәд'ләрилә халгы јухуја вермәк, һәјат мүбаризәсиндән, дүңја ишләриндән узағлашдырмаг, чәһаләт ичиндә сахламаг или. Түфәјил һәјатыны горумаг үчүн о, һәһһи төрәггилә көз јумурлау, һәттә төрәгги јолунаа чалышһанла-ры – Мирзә Тағы ханлары, Мирзә Һүссәји Мүширүддөвләләри, тө-рәггинәрвәр вәтән өвләдларыны суслаурулау.

Әсәрлә Гачар шаһлары бүтүләүклә көтүрүләүклә бу һаким гурулушун мәһишәти, әхлагы вә дүңјакөрүшү һаггында там бир тәсәввүр јараныр. Ә. Һүссәјизаләјә көрә башына Кәјән тачыны гөјүб, Кәјән тахтына ләјиг олмајан бу шаһларын һәр бири мүхтәлиф фәрәй хүсусијәтләрә малик олсалар ла, мајалары ејин хәмирлән јоғруламушлар. Бу чаһил деспот шаһларын гурауғлары дөвләтдән "Иран вә иранлылар үчүн бир сәмәрә, бир нәтичә, бир һасил олмамышлар. Әксәријјәтлә бир ишә јарамалылары һалла милләтин бојнуна лазымсыз бир бари-киранә" чеврилән гачар-ларын һеч бири Иран тарихинә бир јеһһилик көтирмәмишлар. Һа-кимијјәт бир һөкмаарлаан о бирисинә кечсә лә дөвләтин ичтинмаи-сијаси һәјатында, мәһишәт вә шүүрунда һеч бир јенилик јаранмамышлар. Әсәрин I очерки Фәтәли шаһ дөврү илә сонунчу очерки Нәсрәддин шаһ дөврүнүн һадисәләри бир-биринә чох бәлзәјир, XX әсрин Мәһоммәдәли шаһы халға, вәтәнә XIX әсрин Фәтәли шаһы кими, Нәсрәддин шаһы кими бахырды.

Сијасәт әләминдән бихәбәр олан Фәтәли шаһ сарај мә'мурла-рынын, "фәсалчы үләмаларын тәәсәүбкаранәсинә гапылараг, өч-пәбиләрин интригаларына әләт олуб, гоншусу русларла, аһдашы османлыларла мә'насыз мүһарибәләр" анарыр, вәтәнә лагәјлијин үзүндән Иранын торпағларыны итирир.

Мәһоммәд шаһ ла бабасы Фәтәли шаһ кими иһкилис вә рус илә каһ мүттәфигән, каһ мүхалифән Ираны мүбаризәји-һәләф слиб, ибтида өлкәјә иһкилис забитләрини сохур, сонра ла аһлаш-лары уфғанларла мүһарибә апарараг көмәјә руслары чагырыр.

Нәсрәддин шаһын исе 50 иһлик һакимијјәти дөврүндә Иран тәһзүлә вә боһран мәрһәләсинә гәләм гојараг мәһи олар. Әлиб бу тарихи "бәрбад вә тәләһһи" дөврү аһлашдырыр. Әлкә јаваш-јаваш хариҗи империалистләрин ихтијарына кечир. "Фикри лар, бејни аз олан", "әслән узагы көрә билмәјән" Ираны өчпәбиләрә сатмаға һа-зыр олан бу шаһы вәтәнин сәрвәти гәтијјән марағландырмыр.

Көрүләүјү кими, әсәрин әјри-әјри очеркләриндә мүхтәлиф

hökmдарларын ejни һалисәләре ejни мүнәсибәтләри арасында бир-әсрлик фәсилә олмасына баһмајараг, вәтөнә, халға е'тинасыз, лагәд мүнәсибәтләри ejни иди. Мәһз буна корә дә Ә. Һүсәјизадә гачарлардан данышаркән "Бирини таһымаг, о бирини таһымаглыр" сөзләрилә үмумән Иранын шаһлыг гурулушуну ифша едирди.

△ "Сияси-фүрусәт" Шәрг истибладына, хүсусилә, Иран мұтләгij-јәтинә гаршы он көскин сатирик әсәрләрдән биридир.

Әсәрләрчә һөкм сүрән зүлм вә истибладла, чәһаләт вә паданлыгга гаршы үсјән етмәк, көһнә ичтимаи гурулушун буховларыны гырыб, парчаламаг уғрунда мүбаризә вә үсјанкарлыг мотивләри бу очеркләри илсјача бирләшдирмишдир.

△ "Сиясәти-фүрусәт"лә ән гүдрәтли чәһәт тәңгилдир. Бу тәңгил М. Ф. Ахундов вә З. Марағадон сонра Иран деспотизми һаггында јазылышы бәдиә тәңгилләрини ән гүввәтлисидир.

△ Әсәрин "Гачарлар" фәсли Аға Мәһәммәд шаһ очеркилә башлајыр. Иран тарихини Гачарлар дәврүнү (XIX әсри) Ә. Һүсәјизадә "Иранын гаһлы көзләри" кими сәчијјәләндирир. Мүәллиф бу очерклә Аға Мәһәммәд шаһын Иран тарихиндә тутлуғу јери "Ираны јеквүчүд бир дәвләт шөклиндә бирләшдирән јекәнә гүввә кими" гијмәтләндирмишдирсә, ондан әсасән "әчләдлымын мил илә газанмын олдуғу сәлтәһәтләш милсиз әл чәкмәрәм" – дсјән Гачарлар галсрәјасы үчүн характерик амансыз, гәлләр бир мүстәбид кими бәһс етмишдир. Әлиб көстөрир ки, Аға Мәһәммәд шаһын Гачарлар сүләләсини һөкмдарлары үчүн гојлуғу "мил илә көз чыхармаг" кими мәһфур әләти, бу гаһлы ирси тә'ғиб едән варисләри мә'һән давам едирмишдиләр. Олар нәһик "көзләр төкүб, лимағлары да төгјир етмишдиләр."

Мәһәммәд шаһ Гаһммәгам Фәрәһани кими "үмури-ашина" аламлары инкилисин рүшвәтилә гәтлә јетирди. Нәсрәддин шаһын исә көсдији башларын ад вә сәји бир китаб ичинә сығмады. Мәһһәди зијарәт едән, тә'зијә мәчлисләрини севән, күнлә бешләфә намаз гыланла гүсур етмәјән үләмалара еһсан верән бу алаһи аламы ejни замандә "нүзәра вә сарај аламлары" арасында даима нифаг вә зиддијәт салан, олары бир-бирилә боғундурмаг әләтиндән, вордишиндән зовг алаи "сәјјад-бинисаф" һөкмдар иди. Мәһәммәдәли шаһ исә Ә. Һүсәјизадәнин әсдији кими "бүтүн Иранын көзүнү чыхартды." Онуи әмрилә чар Русијасынын казак полку "Милли мәчлиси" топа тутла, јүзләрлә вәтән мүчаһилини гырдырды.

Әлибә корә ән тәһлүкәли истиблад чәһаләт вә паданлыгдыр. Мүәллиф чәһаләт вә паданлыгы, мә'һәви дүшкүнәлүјү зүлм вә истибладын ән горхулу сәдди кими үмумиләшдирәрәк ону бүтүн мүсәлман әләминин фачиәсилә бағлајыр. Чәмијјәтлә баш верән өзбашыналыгын, фәсәди-әхлагын, зоракылыгын, ичтимаи мүһитдәки керилијин мәһбәсини вә гачарлар сәлтәһәтинин үзүндәки чә-

һаләт вә һаданлығы өртүҗүнү Аға Мөһәммәд шаһ Гачар очеркила ачыр. "күләһ гаһмаг" үчүн бир-бирилә боғушаһ ханлығыларың, феодал чәкишмәләриниң гурбаны олан Аға Мөһәммәд шаһ Гачар көзүнү дүнија ачдыгы күнләң фәләкәтлә үзләшмиш, чисмани ши-кәстлик, "овалла вә әјал мөһәббәтинләң мөһрумийәт" бу чәсур, го-чаг инсандан "әдүви-бәшәр бир залим" јетишидирмишидир.

Бүтүн буналары нәзәрә аланда тоһии олараг белә бир суал ор-таја чыхыр. Нечә олумиш ки, бүтүн әсәр боју мәркәзләшмиш до-ләт сijasәтини мұдафиә сләң әлиб "јәквүчүл бир довләт" јаралан Гачары зүлм вә истибладын рәмзи етмишидир. Нечә олумишур ки, зүлм вә истиблад әлејһинә лә'нәтләр јағдыран, алман сijasәтчиси мәшһур Бисмаркын "һәр шәј үзәринлә отурулар, фәгәт сүңкү үзә-ринлә отуруламаз" тә'лиминләң чыхыш сләң әлиб, минләрчә га-дыны, ушагы ғылынчдан кечирән Аға Мөһәммәд шаһ Гачарын һалына ачымыш, онун фачиәсини үмүмиләшдирәрәк мүсәлман дүнијасынын чәһаләт вә һаданлығынын фәләкәти сәвијјәсинә га-дырмышдыр. Диггәт јетирдиклә әјлын олур ки, Ә. һүссәизлә Аға Мөһәммәд шаһ Гачар бәһсинлә до мәрәманын әлејһинә чыхма-мыш, әксинә оналары бир лаһа тәслигләмишидир. Гачарын хәдим-лији илә олағодар ифшасында ла мұәллиф феодал чәкишмәләри-ниң, тахт-тач үстүндә, торпаг үстүндә апарылан мә'насыз мұһа-рибәләри тәрәләң һаким гүввәләрини әлејһинәдир. Әлибә көрә хә-димиш, бу чисмани шикәстлик мүсәлман чәһаләтиниң јетирмәси кими истибладын рәмзидир. Буна корәдир ки, очерк боју конкрет үнванна Аға Мөһәммәд шаһ Гачарын хәдимилијинә гаршы чеврил-миш сатирала әлибини үмум мүсәлман әләминә аид тәңгиди вар-дыр. Бу бәла јалныз Гачарлар дөврүнүн әјил, "Хүләфаји-әмәнийјә вә билхәсә Јәзид дөврүндәң башлајараг бу күнәдәк" "хәдим аға-ларың олинә ојунчага чевриләң, измәһләл вә пәришанлығы дү-чар олан", "Фаслан Чараја гәдәр бүтүн ислам довләтләриниң" чә-һаләт вә һаданлығынын тәрәтдији фәләкәтләрини нәтичәси кими сәчијјәләндирилмишидир. Мөһз буна көрә дә әсәрлә әлиб кениш үмүмиләшдирмә јолу илә шөхсijјәти алчаалдан, мә'нәви һагислији мүсәлман әләминиң мәһипотинлә, шүүрунда вә сijasәи һојатында јашаған ичтиман гурулушу кәскиң сатира атоһинә тутмушдур. Әсәрлә бу ифша Гачарын дилилә верилмишидир. О, үзүнү чәмијјә-тиң сүтунларына тутараг онлары кин вә гәзәб һиссәлә рүсвәј елир: "Шүәраји-ислама бу иш јакышырмы? Әзләринә шаһ, султаң, хәлифә, һарис-лиң, шәриәт әјәнләр буңу һасыл чаиз көрүрләр? Бу мәһфур чинајәтә һасыл тәһәммүл едијорлар, сәсләрини чыхар-мыјорлар, бу ана гәдәр ичләриндәң кимсәниң протесто етдији ко-рүлмәмишидир". Гачарын шикәјәтчи руһда конкрет һәдәфләрә гаршы сәсләнән тәңгиди бүтүн ислам чәмијјәти үчүн иттиһам акты или. Бу сөзләр, ислам әхлағынын фанатизминә гаршы с'тираз ифаләси кими әјил, бүтүн ислам олкәләриниң ичтиман-

сийаси гурулушунун ифшасы кими сөслөнмишдир.

Әлиб өз төңгидинде бир голор до ирәлијә келәрәк, көскин сатирәја кечир, Ага Мөһәммәд шаһ Гачардан сонра һакимијјәтә кәчән Гачар һөкмдарларынын чөһаләт вә наданлыг үзүндән төрәтдикләри фәтиһләри хәдимилијин нәтичәси кими сочијјәләндирәрәк јазыр: "Әвәт Иран, о гоча Иран нәср вә зүрријјәтдән мөһрүм Ага Мөһәммәд шаһ Гачарын башына тач гојмасајлы, Иран Фәтәли шаһ, Мөһәммәд шаһ, Нәсрәддин шаһ кими бир тағым сәрсәриләрә јәм олмазды. О тахтдан бу күнәдәк ираниләрин соаләти үчүн бир сәмәрә, бир нәтичә һасил олмады".

Үмумијјәтлә, әсәрлә чөһаләт вә наданлыгын төңгидини әлиб истибладын ифшасындан ајырманышдыр.

Шөхсийјәт азадлыгы, инсан ләјгәгәтини горумаг уғрунда әлибин чөмијјәтә гаршы чәсарәтли чыхышларына осәрин Фәтәли шаһ очеркләриндә до раст кәлирик. Лакин дәмәлијик кя, Ә. Нүсәјизлә мәрәмына бир мөгсәд ајдынылыгы кәтирмәк үчүн бу очеркләрдә Грибоједовун "Ағылдан бәлә" осәринә мүрачиәт етмишдир. Чүнки, әлиб "Фәтәли шаһ дөврү аламларынын" төңгидини "Ағылдан бәлә" осәринин чүрүк өгидәләрә сағлам, јени фикрләрин, "ишыгдакы гаранлыгларла, гаранлыгдакы ишыгларла" мүбаризә идәјәларында көрүрәү. Азадлыг јәјән, деспотизм өләјһинә төрәггипөрвәр идәјәлары илә гијәм едон Чатскинин симасында Нәсрәддин шаһын ислаһатпөрвәр вәзири Мирзә Тағы ханы, деспот үсүл-идарәсинә архаланан, мұһафизәкар, кәлә руһлу фамусовларын, загоретскиләрин, рептиловларын симасында Иранын мутәрәгги шөхсийјәтләринә ливан тутмагда јүксәк рүтбәјә чатан Баһадур чәнкләри, Мүширүссәлтәнәләри; мүтлогијјәтин төһлүкәсизлији үчүн Русијала азадлыг фикри јәјәнларын һамысыны сыраја дүзүб суслауран чәлләд Скалазубларын симасында исә Иран ингилабчыларына тоһла гыран казак полкунун рәиси Ајаховларын көрүрәү.

Ә. Нүсәјизадонин "Ағылдан бәлә" осәридә истинаад етмәсинин сийаси, ичтимаи өһәмијјәти до буһла иди. Әлиб Гачарлар дөврүнүн чөһаләт вә наданлыгына, зүлм вә истибладына гаршы мүбаризәдә Грибоједовун бу осәриндән көскин бир силаһ кими истифадә етмишди.

Әлиб корә "бу мөһһәкә тамамилә Иран өһвал вә әшхасынын ајнасына бәнзәјир." О кәстәрир ки, чаризм үсүл-идарәсини ифшә едән бу осәрин интиракчыларынын адларыны, гијәфәтләрини дөјишидириб јеринә иранлы адлары, гијәфәтләри гојулса "Ағылдан бәлә" комедијасынын чанлы, рәал һојат һөгигәтләрини әкс етдирән әдәби гијмәтинә зәррә гәдәр хәләл кәлмәз, "Ағылдан бәлә" осәри әср Гачарлар дөврүнү тәсвир етмишдир. Осәрин сәлә бир сәһифәси јохдур ки, орада Иран ичтимаи-сийаси гурулушунун чөһаләт вә наданлыгынын нөфәси һиссә олуунасынын, Мөһиз буна көрә до

"Агыладан бола" өсөрино токчо Русија истиблаадынын ифшасы кими дсја, Иран истиблаадынын ифшасы кими бахмаг лазымдыр. Э. Нүсөјнзадеј көрө Тобөтөбаилөри, Мүстөшарүлловөлөри зөңчирлөрө вуруб зинданлара атап... Мөликүлмүтөкөллиминлөри, Сејил Чөмалөддинлөри, Начы Мирзө Ибраһимлөри пөңчөји-истиблаада мүгөлдөс ганларына голтан сдөн шаһ зүлмү илө Рылсөјөлөри, Одојевскилөри с'дам едирөн, Пушкинлөри, Асрмонтовлары, Чернышевскилөри, Достоевскилөри сүркүнлөрө көндөрөн чар зүлмү арасында фөрг јохдур. Нөр икиси истиблаа горучусудур. Әдиб јазыр ки, өкөр Носрөддин шаһын Мирзө Тагы ханлар, Мирзө Нүсөји хан Мүширүдөөлөлөр кими мүтөрөгги шөхслөри ошалајан тазы, зуар, тула кими о'ла чинс ов көпөклөри варлырса (Иран иртичапөрөстлөри нөзөрдө тутулур - О. Б.), чар Русијасында ла Прушкевичлөрин милләтлөрин азалдыг һәрәкатынын гаршысыны алмаг үчүн гырғынлар, талаанлар төрөдөн Петербургда тәшкил едәји "мүкәммәл ит сәркиләри" ("Михәил Архангел" вә "Рус халг иттифагы" кими әксингилаби тошкилатлар нөзөрдө тутулур - Б. О.) варлыр.

Өсөрдө истиблаадын төңгилинә һөр ики мүтләғијјәт һөкүмәтинин пајы варлыр. Әдиб үчүн мүтләғијјәт истөр Иранда, истөр Русијада олсун, маһијјәти бирдир. Мөһз буна көрө дә Э. Нүсөјнзаде "Агыладан бола" өсөринин гајәлөринин бөјөүминш пә онун мүәлифини "руһашна", "инсанијјәтпәрвәр бир шаир" вә "милли бир рус әдиби", "мүһөррири-хирәдмөңд" алаандырмышды.

Лакин әсмәлијик ки, әдибин Грибоједова мүрачиотиндә ол нијјәти өсөр боју изләдиј чар мүстәмләкөчилијинин ифшасыны вермөк или. Булу өсөрдә Грибоједовун Иранда гәта олунмасы илө өләгәдәр верилон шәрһләр даһа ла ајышланлыр.

"Иран Грибоједову гәта едәи" мәсәләсиндә дәнншаркөн Э. Нүсөјнзаде кәстәрир ки, Иран Грибоједову Түркмөнчај оһднамәсинин мүвөччили оллуғу үчүн гәта едирмәди. Јә'ни Иран Грибоједову һәмшн мүгавиләнамојә өсәсәң Гафгаз торпағларыны итирдијинә көрө өлдүрмәди, чүнки иранлыларла "чаһиланә дә олса, о гәдәр һәмијјәт, вәтәңпәрвәрлик јох или".

Әдибө көрө Грибоједову Иран јох, Иранын бир тағым мүстәбиләри өлдүрмүшдү. "Әсәрәтин лүшмөни" вә "һүгүшүнас бир зат" кими Грибоједов Түркмөнчај мүгавиләнамәсинин 13-чү мәдәсино өсәсәң рус-Иран мұһарибәлөриндә осир лүшмүш рус төбәлөринин керн гајтарылмасыны төләб едирди. Бу исә о заман Тһранын сарај аламлары төрәфиндәң наразылығла гаршыланмышды. Хүсусилә, һәмшн өсирләрдән ики срмөни галышын шаһ бәрәмханасындан гачыб рус софәрәтханасында кизләнмөсә, шаһын Грибоједов һаггында "бу инә-сапа јатмајан алама һәддин билдирмөк" төһрики вә Тһран мәсчилиндә мүчтөһид Мирзө Мөһсиһин фитвасы кими һадисоләр Грибоједовун фаһилә өлүмүнә

сəбəб олмушлур.

Грибоједовун фачиəсиндə һом "рус һөкүмəти-истибаадијəси зимəдхəллир" – сəзəлəрилə јананы мұəллифин декабристлəрдəн Рылєвєвин е'дəмы, Олєвєскинин, Марлинскинин Сибирə сүркүшү, јахул Пушкилəрин, Лермонтовларын, Достоевскилəрин, Чернышевскилəрин башларына кəтирилəн мүсibəтлəри јала салмасы дигтəти чар истибаадына јонəтмишлир. Грибоједовун декабрист һəрəкəты илə əлəгəлəр Петербургла истинтаг олундугуна вə онун "Сибирə лєјил, мəһз чəнуба" кəлəриламəсинə ишарə Грибоједов фачиəсинин чар Русијасы тəрəфиндəн əвиəлчəдəн тəшкил едилмəси фикрини дəгитлəшдирмишлир.

Мə'лумлур ки, о заман Грибоједов декабрист һəрəкəты илə əлəгəлəр мəс'улијəтə чəл – илмишлди. Аакин Паскевичлə гоһум олундугундан һəбсəлəн азал илмиш вə Паскевичий командалыг ет-лији орлу илə Иран арибəјə (1826) кəлəриламишлди. 1828-чи ил Иран-рус мұһариб-ин сүлһлə иғтичлəнмəсинə бахмəјарəг, чар һөкүмəти Иранла Русијанын мəнафејини мұлафиə етмөк вə Иранын мұһарибə хəрчлəринин олəмөк мəсəлəлəрилə əлəгəлəр Грибоједову јенидəн Иран сəфир кəлəрир. Аакин əлиб бу тə'јинаты о заман "мəһз ики рүтбə лə версəниз. Теһрана кетмөрəм" – лєјə рəлл етмишлир. Чүнки Грибоједов јахшы билирди ки, лəфəлəрлə рус–Иран мұһариблəриндə сəфəлəтə, ачлыга дүчар олан хааг һеч вахт бу иғтилəчы мұһарибəни тəрəдəн дəвлəттин рəсми нұмəјəндəсини рəғбəтлə гаршыламајачаг. Икинчи тəрəфлəн, Грибоједов ону лə јахшы билирди ки, о, Түркмəнчəј мұғавилəнамəси тəрəфəсиндə Теһранла даншыгылар заманы сарај ə'јанлары ара-сынла бəјүк паразылыг јаратмышды вə иранлылар она кин вə əлəвəт бəслəјирлилəр. Грибоједов һəлə Петербургла икəн кəпитан Кемибел она бу барəдə хəбəрларылгла лəмишлди: "Əзүнүзү гору-јун, Иран Түркмəнчəј мұғавилəнамəсинə кəрə сизи багышламајачаг". Шүбһəсиз ки, бу вəзијəтдəн чар һөкүмəти лə хəбəрлар иди. Мəһз буна кəрə лə чаризм Грибоједову Сибирə лєјил, чəнуба, Иран кəлəримишлди.

О. Һүсєјизадəнин Грибоједовун Иранла гəтлн илə əлəгəлəр Шəрг истибаадынын иғшасына чар истибаадынын иғшасынын əлайə етмəси вə бу ики мəвзуну мəһарəтлə бир-биринə багламасы эсəрин мəзмунуна мұбариз руһ кəтирмишлир. Аакин мұəллиф Грибоједовун олүмүндə эсəс күнаһы бу сəјдыгларына, изаһ ет-дилəриндə көрмүрдү. Əлиб кəрə бу сəбəблəр анчаг һəмин һад-синин шəраитилр, тəфсилатылдыр.

Дəмəлијик ки, О. Һүсєјизадəнин Грибоједовун Иранла гəтлн һадисəсини эсəрə кəтирмөклə башга бир һəгитəт лə вардыр. Əли-бин эсəрдə Грибоједовун Иранла əлүрүмəсинə əлəгəлəр лəлији: "Мəн əминəм ки, онун јеринə Пушкин олсəјды гəтл олунмазды" сəзлəри дигтəти Грибоједова тəрəф јонəлди. Бу мұғажизə, Грибо-

желовун олүмүнүн сәбәбинин шәрһ елән чох мүнасиб бир мүғажисә иди. Әлиб бурада Пушкини хатырлатмагла чох күман ки, онун Гафгазла сүркүнә олдугу заман гафгазлыларла јахынлыгына, достаугуна, ше'рлериндә Гафгаз халгларынын азаллыг идејааларынын тәрәннүмүнә вә ишғалчы чар кенералы Котляревскијә иифрәтинә ишарә етминшир. Ә. Нүсрәтзадедин Пушкин јаралычылыгындакы үмүмбәшәри идејаалары нәзәрлә тутмасы еһтимаалыны һәмән соһифәдә Грибојеловун Ирандан јаздыгы мәктубларындан котирлији шовинист сәчијјәли "Достум јохдур вә дост гәзапмаг иңјјәтиндә дә дејиләм" сөзләри бир лаһа тәслиг едирли.

Мөрүнлүјү кими, Ә. Нүсрәтзадә Грибојеловун јаралычылыгындакы истибаады, мүтләғијјәти ифша елән реалист кејфијјәтләри гијмәтләндирмәклә јанашы онун шовинист әғидәли, гәкәббүрлү бир чар мәмуру олдуғуну да ачыб көстөрминшир.

Беләликлә, Грибојеловун өлүмү Ә. Нүсрәтзадәјә корә рус-Иран мүһарибәсиндә өсир лүшин рус тәбәәләринин кери гајтарынамасыны тәләб едән "әсарәт дүшмәни", "һүгүшүнәс бир зағ"ын өлүмү дејиллир, бу өлүм, чаризмин чәнуба сүркүнә көндәрдлији бир декабрист иштиракчысынын да өлүмү дејиллир. Бу өлүм, "көзүндә руслардан, Русијадан, Русијанын әзәмәтиндән башга бир шеј олмајыб" Иранлылар "видаансызлар", "көһнә јаланчылар", "вәһши асијалылар" нәзәрдә бахадј мүстәмләкәчи аганын, бир чар мәмурунун гәтлине верилән фитвә иди.

Бүтүн бу дејиләнләрдән ајлын олур ки, Иранда Грибојеловун өлүмү мәсәләсини он плаан чәкмәклә әлибин мәғсәди ону наситә еләрәк, әсәрин әсас идејасынын, мүстәмләкәчилијин ифшасынын вүс'әтини артырмаг иди. Әсәрлә истибаадын вә мүстәмләкәчилијин ифшасы илә әлағәлар мүәллифин Фәтәли шаһларын, Мөһәммәд шаһларын үнванына сәјләдији иттиһамлар Нәсрәддин шаһ очеркләриндә дә өз ифаләсини вә лавамыны тапмышдыр.

XIX әсрин өввәлләриндә баш верән бу һадисәләр өсрин сонунда Нәсрәддин шаһ дөврүндә јенилән өзүнү көстәри. Лакин бу дөврлә вәзијјәт дәјнишинишди. Чаризм артыг Иран торпагларында Паскевичин ишғалчы гошуну илә мүһарибә апармышды. О, иңчә мүстәмләкәчилик сијасәти јерлир, асајини ады илә көмиләрлә Ирана һәрби гүввәләр, һәрби сурсат, топ, түфәнк көндәрирли. Артыг Паскевичләри чар Русијасынын мүстәмләкәчи агалары, капиталистләр әвәз едирли. Әкәр Фәтәли шаһ дөврүндә Грибојеловлар Петербургдан Тһһрана "вәзири-мухтар" кими көндәрилирдисә, Нәсрәддин шаһын дөврүндә чаризм Ајаховләри казак полку илә Иранда "асајини јаратмага", истиглаалијјәт үғрунда мүбаризә апаранлары суслурмага көндәрирли. Чүнки, Нәсрәддин шаһ дөврүндә иһтиман мүнағишәләр башга рәнк алып, халгын бу дөврлә һәким гүввәләрә инам сарсылырды. Илк Гачарлар дөврүндә халг

"фэсали-эхлаг" нөтичөсинлө зүлмө гаршы һиссиз, лүҗгусуз идисө, Нөсрәддин шаһын дөврүндә хаалгын с'тираз руһунун аҗылма, дигрилмө дөврү иди. Артыг бу хаалг кортәбни олараг ваһимөләр ичинлө рус софирајинө һүчум сәон хаалг асјилли. О, оз дүшмөһини танымышды. "Балыг башдан гохар" һогигәтини дәрк сәон хаалгын өсрин өввәлләринлө истиблала, чар мө'муру Грибојсдова тушаладыгы күллө өсрин сонунда өсарәтин өсә баиси Нөсрәддин шаһа атылып.

Фәтәли шаһын, Нөсрәддин шаһын, Мөһөммәдәли шаһын јаратдыгы гаранлыглар сәлтәнәтинлө Мирзә Тагы ханлар, Мирзә Рза Кирманиләр, Мирзә Һүсәјн Мүширүддәвләләр шимшөк кими парлајараг азадлыг күнөшинин тезликлә доғачагыны хөбәр верир. Вәтөһин таләјинө, хаалгынын кәләчәјинө бөјүк үмидлә баһан өлиб өсәрин Истибаад һиссәсини "Әнзәли дәһизинин әмвачынлан" бөһс сәон сонлуғла битирир. Бурала рәмзи сурәтләр күчләүлүр: чошан дөһиз, шаһә гаалхан лаалғалар, лаалғаларын түгјанында ләһкөр вуран истибаад кәмисинин чеврилмөк горхусу вә с.

Әнзәли дәһизинин бу ғыртынасы илә мүәллиф Гачарлар сәлтәнәтинө гаршы күчләү бир үсјанын јахынлашдыгыны, истибаадын сонунун чатдыгыны, хаалгын азадлыг уғрунда мүбаризәјә гаалхдыгыны хөбәр верир.

Әлиб Әнзәли дәһизинлә баш верән туфанлан рәмзләрлә ланышдыгы заман образлы шөкиллә олмуш бир һалисәни тәсвир елир.

1907-чи илә Чөнуби Азәрбајчанда харичи мө'мурларын өзбашыналығына гаршы хаалг һәрәкәтынын төләблори Мөһөммәдәли шаһи горхутауғундан, о, Нөсрәддин шаһ дөврүндә баш назир олмуш, иртичачы фәалијјәти илә мошһурлашмыш Әли Әскәр хан Әминүссултаны харичәон чагырыр. 1907-чи ил апрелин 7-дә Иран гајыдаркон Әнзәлидә она гаршы бөјүк нүмајиш вә чыхышлар тәшкил едилир. Јалпыз "Милли Мөчлис"ин теләграмынлан сонра онун Тһрана кетмөсинә ичазә верилир. Күчләнән хаалг һәрәкәтынлан горхуја дүшөн шаһ вә онун әлаатлылары Гур'ана анд ичирләр ки, конститусијаја салиг гаалачғлар. Лакин јалан вәдләрлә хаалгы алладан шаһ баш назир Әминүссултанын өксингилаби төлбирләрилә иртичаны даһа да мөһкәмәдилр. Бу исә хаалгын гәзөһини артырыр.

Шаһ төрәфиндән һеч бир азадлыг верилмәјәчәјинә әлиб рәмзләрлә ишарә еләрәк јазыр: "Нөсрәддин шаһ иҗаз вә тәзәррәләри илә, дуа вә төвбәләрилә дөһизи алдатды. Дөһиз онун өһл вә пәјманларына с'тибар етди. Гачар һөкмдарларынын пәјманшикәон олдуғларыны билмәди, анламалды". Демәлијик ки, бу сон чүмлә али, мүстәгим ифалә төрзи асјил, сјһамлы, мө'налы бир ишарәдилр.

Бу сјһам, вәтәнә, хаалга с'тинасызлығы, чөһаләти, паданлығы үзүндәон Азәрбајжан торпағларынын руслара јәм сәон Фәтәли шаһ

ларын, Иранда дәвләт ишләриннә јадсалиләрин гарынмасына илк ләфз јол ачан Мәһмәдшаһларын, Ираны өчнәбиләрин "пешкешләриннә" сатаң, өлкәни мүстәмләкәјә чевирән Нәсрәддин шаһларын, халгын азадлыг һәрәкәтиһи боғмаг үчүн Ираны өз һимајәсинә көтүрмәји II Николајдан хаһиш едән Мәһмәдәли шаһларын "пәјманшикәнлијинә" ишарә или.

Мәһз буна көрә дә Ә. Һүсәјизадәнин өсәрлә Нәсрәддин шаһын гәтлиһә охулуғу: "бир тәрәфдән һөкүмәтин инсаф вә әдәләтдәни" узағлашмасы вә "ликәр тәрәфдән сәрвәти-миллијәнин очаниб әлиһә верилмәсикә милләтин әсәрәти-игтисалијјә кирифтар олмасы" һөкүмү бүтүн Гәһар һөкмдарларыһын агибәтинә верилән һөкүм киһи сәсләнмишләр.

"Сијасәти-фүрусәт" өсәри тәкчә идеја зәһкиһлији вә сијаси көсәрлији с'тибарилә дејил, гурулушу, мөвзусу, жанр вә јазылыһын формасыһын орижиналығы с'тибарилә дә фәрғләһилди. Бу өсәр 1908-1910-чу илләрдә Азәрбајҗан дөври мотбуатыһын ("Иршад", "Тәрәгги" вә "Һәғигәт" гәзетләринин) сәһифәләриндә тәфриғә шөһләндә дәрч олунан 30 очерклән ибарәтләр.

Ә. Һүсәјизадә јарадычылығыһын зирвәси һесаб олунан "Сијасәти-фүрусәт" XX әсрин әввәлләриндә Азәрбајҗан ичтиһаи-сијаси, бәһни фикринин енциклопедијасыдыр.

Өсәр мәзмун вә гурулуш с'тибарилә галлырдыгы соснал, сијаси проблемләрин шәрһиндә ачыг публисист тәһлилә, полемик сәһијјә, сәһп үсулуна, сатирик памфлет хүсусијәтләринә малик олдуғундан онун жанры трактат киһи мүнәһхәләшдирилишләр.

└Өсәрин әсас мөвзусу: үмуммүсәлман вә үмумтүрк халғларыһын азадлыг вә истибдад проблемиләр. Ичтиһаи, сијаси мәрәһиһи әсасландырмаға чалыһан мүнәһхәл чохәсрлик Иран вә Чәнуби Азәрбајҗан тарихинә мүраһиәт етмиһи вә бу тарихи иһи дөврә бәлмүшләр.

Биринчи дөврә Ираныһ өһ гәһим дөврүндән әсәтири Пиншадлијан сүләләсинин илк һөкмдары Кәјүмәрсдән XIX әсрә – Гәһар һөкмдарларыһын һакимијјәтинә гәһәрки дөвр лаһилләр. Бу дөврүн тарихи һадисәләри вә тарихи шәхсијјәтләри фонунда Ираныһ вә Азәрбајҗаныһ азадлығы, бүтовлүјү вә истиглаллијјәти уғрунда мүбаризә апаран түрк һөкмдарларыһын, фәһкәләринин гәһрәманлығы фәалијјәти иләлизә олунмушләр.

└Иһинчи дөврә XIX әсрдән башламыһ XX әсрин әввәлләринә гәһәрки, јәһни Гәһар һөкмдарларыһын һакимијјәти илләри лаһилләр. Бу дөврүн тарихи һадисәләри фонунда мүнәһхәл Иран истибдадыһын вә мүстәмләкә әсәрәтинин иһнасыһи вермишләр.

Мөвзусу тарихлән көтүрүлмүһ бу өсәрин иләсасына әлиб мүасирлик баһымыһдан јанашмыһ, XX әсрин әввәлләринин, Мәһмәд

Ә. Мирәһмәдә Әлибәј Һүсәјизадә. Фикрин карнаһи. – Баһы, 1984, с. 74.

модоли шаһ доврүнүн ичтимай, сијаси проблемаларини XIX ӱсрӱ, јӱни илк гачарларын һакимијјӱти иллӱринӱ кечирӱрӱк, Иранын мустӱмлаоко ӱсарӱтини мо'руз галлыгы ичтимай, сијаси һӱјатынын кениш, дӱрин реалист мӱнзӱрӱсини ӱкс етирмичидир. Хроникаларда тарихи һӱгигӱтлӱр мӱасир ичтимай проблемалар вӱ сијаси илејалар зирвӱсиндӱн тӱсвир еилимичидир. Мӱһз буна кӱрӱ дӱ ӱсӱри илејасына кӱрӱ тарихи ӱсӱр дејил, мӱасир ӱсӱр һесаб етмӱк олар. Буну "Сијасӱти-фӱрусӱт" ӱсӱринин ӱвӱӱлиндӱ мӱгӱддимо сӱчијјӱли очерклӱрин мӱзмуну да тӱсдиг едир.

Мӱоллиф ӱсӱрини III Дӱвлӱт Думасында чар режиминин Гафгаз мӱсӱлманларына гаршы иртичачы мӱнасибӱтиндӱн бӱһс едӱн ики кичик очеркло башлајыр. ӱсӱрӱ мӱасирлик кӱтирӱн, мӱгӱддимо сӱчијјӱли бу очерклӱрдӱ мӱоллиф рус ингилабы иллӱриндӱ мӱсӱлман халгларынын мӱгӱддӱраты вӱ ӱсӱр бӱју бу мӱвзу илӱ ӱлагӱлар тохунлугу проблемалар барӱло илк тӱсӱвӱр јаралыр.

Мо'лумдур ки, о заман чар Русијасынын халгларын ингилаби һӱрӱкатыны сӱрт, рӱзил тӱдбирлӱрлӱ богмага чалышдыгы гара-кӱрӱнчӱ мӱвгси о заман 1905-чи ил һалисӱлӱри ичӱрисиндӱ ӱн чӱх дума һалисӱлӱрилӱ ашкарланлыгындан, ӱ. Нӱсӱсјизадӱ дӱ чаризминин миалӱтчилик сијасӱтинин ифшасыны "Сијасӱти-фӱрусӱт" ӱсӱриндӱ мӱтлӱгијјӱти мӱдафиӱ едӱн "ӱктјабристлӱрин вӱчӱдӱ кӱтирликлӱри III Дӱвлӱт Думасы"нын ифшасы илӱ башламынчидир. Чӱнки, дума тарихиндӱ III Дӱвлӱт Думасы гејри-рус халгларын миалли-азадлыг һӱрӱкатына мӱнасибӱтлӱ гаты иртичачы рол ојнамынчидир. Бу дума ачыландан бӱри бӱјӱк дӱвлӱтчилик сијасӱти јери-дӱрӱк, чинајӱткар, амансыз ганунарлы илӱ азлыгда галан халгларын миалли нӱгугларынны кобуда вӱ ачыг шӱкилдӱ тӱһгир едирди. Мӱһз буна кӱрӱ дӱ ӱ. Нӱсӱсјизадӱ халгларын мӱгӱддӱратынын һӱлл олунлугу, јӱни ӱлӱм-дирим мӱбаризӱсинин кетдији бир заманда мӱсӱлманлара онларын сијаси алӱмлӱки мӱвгелӱринин тап-далајанлары, дӱшӱнчӱлӱринӱ, фикирлӱринӱ һаким кӱсилӱн дӱш-мӱнлӱри танытмагы вачиб вӱ фајдалы һесаб едирди. Буну, мӱоллиф ӱсӱринин илк сӱтирлӱриндӱн е'лан едир вӱ јазыр ки, бу сӱбӱбдӱн дӱ о, "Сијасӱти-фӱрусӱт"ин "ӱфкари-ӱсасијјӱси"ин рус јазычысы, маһир фелјетончу В. М. Дорошевичин "ичмалындан ӱхз" етмишдир.

ӱлибин "ичмал" алландырылыгы ӱсӱр о заман Дорошевичин "Русскоје слово" гӱзетинин сӱһифӱлӱриндӱ дӱрч едирдији, доврӱн ичтимай, сијаси һӱјатынын ичмалына чеврилӱн сатирик фелјетонлардан биридир.

"Касјанын јухусу" алланан бу фелјетона ӱ. Нӱсӱсјизадӱнин "Сијасӱти-фӱрусӱт" ӱсӱриндӱ мӱрачнӱти тӱсадӱфи дејилдир. Чӱнки, Дорошевич о заман III Дӱвлӱт Думасында мӱзакирӱ олунан мӱнӱм бир факты ӱсӱриндӱ ифша етмишдир. Нӱмин факт ондан ибарот-дир ки, 1907-чи ил декабрын 13-дӱ III Дӱвлӱт Думасында һӱрбин-

мүлафиә назирн "Казакларын дојуш атлары илә тө'мин олунамасы" һагда ганун лајиһәси тәғдим етмишдир. Һәмиң лајиһә өтрафында кәдән мүзакирәдә соснал-демократлар казакчылығын һәрби сик, һәрби гүввә кими ләғв олунамасыны тәләб етдикләри һалда, лумала иштирак едән сағ, октябрист, монархист, калет партијаларынын башчылары әксинә, халгларын ингилаби һәрәкатыны боғмагда казаклардан һәрби гүввә кими истифалә олунамасыны исрар едорәк әсјираиләр ки: "Өкәдә төһләүкәниң, јә'ни дахили гарышыгынын көркинләшлији бир заманда вәтәнин бөлүмәзлијини горујан казаклар јетишдирмәк үчүн оналары довләт хәзинәси һесабына дојуш атлары илә тө'мин етмәк лазымдыр".

III Довләт Думасында халгларын милли-азадлыг һәрәкатына гаршы јөнәлдилеиш бу иртичачы төдбирин ифшасыны Дороневич "Касјанын јухусу" фелјетонунда ифша етмин, чаризмин гаты миллиәтчилек сijasәтини мүлафиә едән мүтаәггјәти горујан иртичачы гүввәләри "Казак атларынын гујруглары" алаңдырмынды.

Бу "гујруглар"ын ифшасы Ә. Гүсәјизадәнин лә әсәриндә келиш, сijasи мәзмунлу зәнкин сүжәтә чеврилдијиндән һәмин фелјетону бурала ихтисарла веририк:

Дороневичин "Касјанын јухусу" аллы фелјетонунун гыса мәзмуну беләдир:

"СӘДР: – Довләт Думасында казак атларынын гујругларынын узунлуғу һагда ганун лајиһәсинин мүзакирәси үчүн 375 натиг јазылып, һәр натигә он ләгигә вахт ажрылып.

"САҒЛАР: – Чәнаб Довләт Думасынын гласнылары. Казак атларынын гујругларынын узунлуғу мәсәләси јалпыз естетик дејил, һәм дә бөјүк үмумдовләт маһијәтлән мәсәләдир. Сиз бирдәфәлик олараг ингилабдан әл чәкирсинизми? Биз буну сизин ат гујругуна олан мүнасибәтиниздән биләчәјик. Бу сизин сijasи камиллек имтаһаныңыздыр. Бу сизин с'тибарамлыгынызы јохлајыр. Гијамчылар, әчлафлар, јарамазлар.

ОКТАБРИСТ – Ат гујругларынын узунлуғу мәсәләси казакчылык һәрәкәтләринин тезлији, әлләнји вә күчәүлүјү мәсәләсидир. Дахили дүшмәнлә мүбаризәдә есержинин чохлауғу вә ја азлыгы мәсәләсидир.

ЧӘНАБ ПЛЕВАКӨ – Сизә мә'лумлур ки, бизим өтрафымызда, һавада маһијәтчә мүхтәлиф милчәкләр вар. Саләчә милчәк вар, при милчәк вар вә бир лә бөјүнәк аллаһан милчәк вә бир лә мозалан адаы милчәкләр вардыр ки, онаар атын (јә'ни довләтин) ганыны сорур вә бурунда ла јашајырлар. Ат бу заман гујругуну јеләдорәк, онун бәләнини лилән гәдлар милчәкләри говур. Биз аты онун бу тәбин мүлафиәсиндән мәһрум етәк, ат герләнемәјрәчәкми? Вәһишләшмәјрәчәкми? Бир чохлаарын бу сәбәбдән ајаглары алтына салмајачагмы? Чохлау линдар гочалары јыхмајачагмы? Чохлау көрпәләри мөһв етмәјрәчәкми? Буна көрә лә гујругу оллуғу јерлә

сахламаг азымдыр.

СОЛААР – Биз күтлөөлөрүңи мөнафејини горумаг үчүн төлөб сдирик ки, казак атларының гујруглары кәсилсин. Чүнки бүтүн тәнтәһәләрдә казак атаары үзү рәисә, гујруглары исә күтлөөлөрә гаршы лурурлар. Вә казак атаарының гујруглары нә гәдәр узун олса, оңлар гујругларыны јәлләдәрәк архааларында луран зәһмәт-кеш күтлөөлөрин үзлөринә чырначаглар. Буна корә дә сәсиал-демократ фраксијасы адындан мән атаарың гујругларының тамамилә кәснәмәси тәклифини ирәли сүрүрәм.

ЧӘНАБ МАКЛАКОВ – Мән әминәм ки, Довләт Думасы бүтүн нәтигәри динәдикдән сонра бу илин ахырында бир олчүлә дајаначагдыр. Лакин мәсәлә башгадыр. Әкәр атын гујругу бир аршынадырса, гануну јеринә јетирмәк чәтин дәјил. Әкәр атын гујругу аршының дордәдә бири гәдәрдирсә, онда нә әтмәли? Ганунла чатынмајан дордәдә бир аршыны һаралан алмалы?

ЧӘНАБ ПРУШКЕВИЧ – Сач узалан памада вар.

ЧӘНАБ МАКЛАКОВ – Памада тә'сир сәнәчән ганун јеринә јетириәмәмин галыр.

ЧӘНАБ КОКОВСЕВ – Памада үчүн малијјә јохлур.

ЧӘНАБ МАКЛАКОВ – Буна корә дә бу јүксәк мәчлисә дәмәк истәјирәм ки, казак атаарының гујругларының узунлуғу һаггында ганун лајиһәсини күчләндирмәк азымдыр.

СӘСЛӘР – Мүсәлманлар да ат јејирлар.

СӘДР– Габул олунур".

Фелјетонун сонунда, нәтичәдә дәјилән "Мүсәлманлар да ат јејир" сөзләри довр үчүн чох ајдын или. Иттиһам акты кими сәсләһән һәмни сөзләр, мүсәлманларын сијаси аләмдәки мөвгеләриниң ағибағинә ишарә или. Чүнки чаризмин милаәтчилик сијасәтиниң сәрт вә рәзил тә'гибләриндән ән чох зијан чәкән мүсәлманлар или.

Фелјетонун бу идәјасына корә О. Нүсәјизадә өзүнүн дедији кими әсәриниң һәм мөвзусуну III Довләт Думасында һөкм сәнә октябристләрин зоракылыг вә чәза тәдбирләриндән көтүрмүш вә һәм дә әсәрин сәрләвһәсини һәмни думадә һөкм сәнә Мешинковларын мүсәлманларын казак атаарының ајаглары аатында әзмәк сијасәтиндән алараг "Сијасәти-фүрусәт" алландырмышдыр.

Мүсәлманларын милли-азадлыг һәрәкәтиның тәләси үчүн парһат олан әлиб III Довләт Думасында октябристләрин иртгичаң фәалијјәтинә даир чорәјан сәнә мұһаһисәләри јүксәк принциппал сәвијјәгә галдырараг кәскин нәтичәләр чыхарыр. Оун фикринчә "казак атаарының гујругларына даир чорәјан сәнә мұнағишәләрин" үзәриндән өтүб кечмәк олмаз. О, белә бир нәтичәгә кәлир ки, бу гарышыг зәманәдә мүсәлманлар "гујруглар" илә мұбаризәдә еһтијатлы олмалыдырлар.

О. Нүсәјизадә әсәриниң әивәлиндән сонунда гәдәр фикирләри-

ни өсөсүздөрдө мөңсөдүлө Дорощевич фелдштеринин "гузругла-
ры"ны изилдөөрөк охучуларына онлары аллары, сожаллары вө омөл-
лөрлө төгдөм сир. Бу гузруглар кимдөрдү? Мүтлөгигиэт үсул-
иларөсинин сүтүүлери, халгларын монафе'лөрини гаршы-гаршыга
гоян, араларына тофриго салан "хөгиги рус чөтөлөрини" (гаракү-
рунчулары – О. Б.) онларын үзөрлөринө салан "вөлвөлөнкиз гөтл
вө гарөтлөрө мејлан ачан, милли гырғышлар, күтлөви таланлар,
с'ламлар, террорлар төрөлөн Прушкевичлөр, мүсөлманларын мил-
ли, мө'нөви һугугларыны "шиккөст вө поришан елөн" Милжукваар,
Русиянын учгарларыны зорла руслашдырмага чалышан ифрат
милләтчи бобринскилөр, "Гафгаз мүсөлманларыны бојук бир хөја-
нөтдө (панисламизмдө – О. Б.) иттиһам елөн, онлары казак атла-
рынын ајаглары алтында өздириб чөхүнтмөк" истөјөн меншикоп-
лардыр.

Ө. һүсөјизалөнин сатира һөлөфи олан, "гузруг" аландырылыгы
бу чар мө'мурлары вө онларын элаалтылары II Николајын
дөврүндө Русияны иларө елөн довлөт аламларыдыр. Бу гузруглар
чар режиминин өлиндө мүтлөгигиэти горумаг, өлкөнн иларө етмөк,
халглары өсарөтдө сахламаг үчүн өн өлкөришли наситөлөрдир.
Өсөрлө бу тарихи шөхсийәтлөр паһид илсја сүжетиндө бирлөшли-
јиндөн мүәллиф онлары бир ад алтында – Прушкевич образында
чөмөлөшдирмиш вө ону иртичанын, мүстөмләкөччилијин, јөнн
прушкевичлијин рөмзинө чөкирмишдир.

Чаризмин иртичачы сijasөтинин Ө. һүсөјизалө төрөфиндөн
Прушкевичин образы илө төнгид олунмасы тәсәлүфү асјиллир.

Чар Русиясынын өн һүфузул шовинист довлөт халимләрин-
дөн олан өксингилаби чөһөјө башчылыг едөн Прушкевич о за-
ман Думада һөкүмәт сijasөтинө рөһбәрлији өлинө алмышды.
Онун лидери сәлугу октябристлөр партиясы III Довлөт
Думасынын өсәс гәркибини тәшкил елирди. Онларын разылыгы
олмалан думада һеч бир гәрар, һеч бир ганун гөбул олунмазды.
Мөһз буна көрө дө о заман III Довлөт Думасы "Прушкевич
лумасы" аландырыл.

Прушкевичө, пружкевичлијө гаршы мүбаризә о дөврлө актуал
сijasи эһәмијәт кәсб елирди. Ө. һүсөјизалө өсөрлө "икәләсә гузруг
мүбарисәти бу күнләрлө мола һөкмүнө кечмишдир" – дөликлө
мөһз пружкевичлијин, иртичанын ифшасыны һөзәрлө тутур.

Өсрин өввәллөриндө, тарихин мәс'ул бир дөврүндө халгы бу
имталада ајыг олмага, гузруглардан горунмага чагыран Ө. һү-
сөјизалө јазыды: "Ингилабы гырмаг, кәсмөк, шиккөст елиб тонал
гојмаг үчүн гузругларын һүчүмү мүтлөг олачаглар".

Бу сөзлөр бојук ичтиман-сijasи һөгигәтин ифаләси иди. Она
көрө дө "Сijasәти-фүрусөт" өсөриндө III Довлөт Думасына һөср
олунан илә ики өчерки јазычынын сijasи мәрәһәмәси кими гиј-
мөтләндирмөк лазымдыр.

Беләликлә, әсәрин әввәлиндә III Дәвләт Думасы чәрчивосиндә чәрәжан сәән бу мұһүм һадисәни куәминәсијә нөгтәсинә гаалдырмаг, јәни чаризмин мөһкум мүсәлман халғарынын азалдыг һәрәкатына гаршы тутлуғу иртичачы мөвгеји ифша етмәк мөгәддиә Прушкевичи сәјаһәтә чыхармышдыр.

Әлиб әсәрлә Прушкевичи Иранын вә Чәнуби Азәрбајҗанын миалл истиғлалијјәт уғрунда кечдији мұбаризә јоаларында кәздирә-кәздирә тарихи шәхсијјәтләрлә корүшү фонунда миалл азалдыг мәрәмышы хүсуси мөһәрәтлә тәғдим етмишдыр.

1. 2. 3. Гүсәјизәдәнин гаршысына јолуғу бу сијаси мәрәмә ујғун олараг "Сијасәти-фүрусәт" әсәринин мөвзусуну азалдыг вә истиғлаал адаланан ики һиссәјә боламәк олар.

Һәр һиссәнин өз дахили турулушу вә проблемаери вар. Мүәлиф программаны сәчијјәләндирән "Жириш" һиссәсинин әсас мөвзусу мүасир дәвр, әсас иштиракчысы да мүәлифин өзүләвр. "Жириш"дә һадисәләр мүәлифин дилиндәән вериләр. Әсәрин бириңчи вә икиңчи һиссәләринин сүжети икә сәјаһәт шәклиндә турулуш вә бу һиссәләрин мөвзусу Иранын һәм тарихи, һәм дә мүасир һадисәләринин әһәтә етдијиндәән иштиракчылары да мүасир вә тарихи шәхсијјәтләрләвр: чар назир Прушкевич, Иран иртичапәрәстләри Шейх Фәзәүллаһ, Сәјидәли Јәздди, Мир Һаным вә гәдим Иран һөкмдары Көјүмүрәдир.

I һиссәдә – Мүсәлман халғарынын миалл-азалдыг һәрәкаты проблеми јојуләвр. Демәлијик ки, бу һиссәнин өзү дә ики фәсилдәән ибарәтләвр.

I фәсил Прушкевичин Гафғазә сәјаһәти илә башлајыр. Онуң бу сәјаһәтлә "Ән зијадә лиғтәг еләчәји шеј" Гафғазлә, хүсусилә Гарабағлә мұхтәлиф миаләтләр арасында миалл ғыргыналар саалмаг или. Әсәрлә чаризмин мүсәлман халғарынын азалдыг һәрәкатына гаршы мүргәчә мүнәсибәтини Прушкевичин Иран сәјаһәти тамамлајыр. Әлиб онуң сәјаһәтинин сәбәбин әсәрин әввәлиндә белә сәчијјәләндирәр: "Прушкевич Иран сәјаһәт етмәк үзрәдир. Нијјәти тохулуғу һөрүмчәк тору илә Русијадә бәрнә етдији әски дәрәвәјәнк мәниәтини Иранда да јаратмаг или. Чүңки Тәбриз ингилабынын күндәән-күнә күчләәнмәси Иран мұтләғијјәтинин чар Русијасындан көмөк истәмәјә валар етмишдыр. Мүәлиф бу илсәни әсәрлә рәмзләрлә ифадә еләрәк, јазыр ки: "Иран шаһы Гулахан Мирзә адалы бир заты Петербурға ејзам етдирир ки, о мәниһур рус лирижору Насоновуң рәһбәрлији затында Иран үчүн бир "великорус оркестри" тәшкил етеин вә бу оркестрлә о замаң "Русијадә модалла олан франсыз бәстокары Сеп Сансын "әлүм рәгет" һаваларыны Тһһранда да чаалдырын". Бу сон ики чүмәдә сәғирәлги мәһна гүввәтәдир. Бурада иналәңкән "великорус оркестри" вә "Русијадә модалла олан "әлүм рәгеләри"ни Тһһранда да чаалдырмаг" сөзләрилә мүәлиф чар режиминин Русијадә вә Иранда да азалдыг һә-

рэхатына гаршы јеританји иртичачы шовинист сијасетинө ишарө иди.

Азәрбајчанын шимал һиссесини мүстәмләхөсинө чевирөн чаризм чөнүб мөсөлөсинө дә иртичачы сијасетини давам етлирөрөк, Иран өксингилабынын өн јахын мүлафиөчиси ролуну ојнајыр. О, бу фәалијәтинө даһа да иналдыыр. "Он мин зопа јесә дә ниј-јәтиндән әл чөкмөк" истөмирән. Мүәллиф Прушкевичин Ирана көлишини тәсвир едәркөн кестәрир ки, Иран иртичапөрестләрин Сәттархан һәрәкәтинин вүс'етинин гаршысында "ичә вә төрәд-лә" ичиндә, һеч бир чыхын јолу тапа билмөјиб чашгыналыг ичиндә галдыглары анда, кечәнин гаранлығында Прушкевич бај-гуш шәклиндә тәчәссүм олиб бир хараба үзәринә гонараг Иран өксингилабчыларына јол кестәрир.

Мә'лумдур ки, бајгуш мифоложи образ кими бәли әдәбијјатла һәмишө мүдһиш һалисәләр чарчысы, угурсузлуғ, харабалыг сим-волудур. Ән'оноли рәмзи сурәт олан бајгуш Ә. Һүсәјизадәнин әсә-риндә дә чар иртичасынын ифшасы үчүн өн јахшы тәнғили васи-тәлир.

Прушкевич – Бајгуш бу фәслин мәркәзиндә дајанан, бүтүн һа-лисәләрини келишиндә иштирак едән, хаалгара чисман, мә'нәви әсарәт, өлүм, фәлакәт кәтирән чаризмин мүстәмләкөчи сијасәти-нин рәмзи кими тәғлим едилмишдир.

Әсәр көркин, мүрәккәб, биринчи рус ингилабы вә иртича иллә-риндә чаризмин Шәргдә јеританји иртичачы сијасетин кениш-ләндилји бир доврадә јазыамышдыр. Чар мүстәмләкөчилијинин дәһшәтләринин шаһиди олан бу һуманист, вәтәнпәрвәр јазычы-нын нараһатлығы вә гәзәби өзүнү әсәрин һәр бир сәһифәсиндә, һәр сәтриндә, һәтта кичик бир ишарә вә сјһамында да кестәрир.

Ә. Һүсәјизадә чаризмин үнванына кәскин сөз есмөјү чөкинимә-мишдир. Әксинә, онун бојалары чаризмин тәнғиләндә даһа да түңдәшир, бә'зән ону истагуса – јә'ни онајағлы дөниз хөрчөнки-нә, бә'зән дә харабалыг севән бајгуша бәизәләрәк гәзәблә, ниф-рәтлә ламғалајырды.

Үмумијјәтлә, чаризмә вә онун милләтчи сијасәтинә гаршы ол-дүрүчү истәһза, нештәрли сатира әсәри памфләст сәвијјәсинә јүк-сәлтмишдир. Бајгуш кимдир? – суалына Ә. Һүсәјизадә нифрәт до-лу сарказмла бајгушун өз дилилә белә чаваб верир: – "Достларым, сиз биһудә мөни шәјтанә илтибас едирсиниз. Мөн әсла шәјтан де-јиләм. Шәјтан ајры, мөн ајры? Мөним онунла һеч бир олағә вә мү-насибәтим јоһаур".

Әвволән, демәлијик ки, мүәллиф бурала "достларым" ифаләси-лә о заман әсәрләриндә чаризмин "шәјтана" бәизәлән, мүасири ол-дуғу шаир вә јазычылары нәзәрдә тутурлу, ликәр төрәфлән мүә-лиф бајгушун чинајәтләринин, зүлмкарлығыны отрафлы нишан вермөк мәғсәдилә усталыгла вердији кичик бир сјһамла "Шәјтан

айры, мөн айры" ифадələрилə дигтəти бəйгушун кимлијинə, јə'ни онун шейтандан фəргли сəчијјəсинə јонəладир.

О. Нусрејизадəнин тəсвириинə кəрə шейтəн "анчаг бə'зи зəиф инсанларын вичданына мусəллəт олур. Онун зəһни, фикир вə хəјалы дини тəфəррүтлə мəнгулду. Јохсə əсə илə, əсəс илə угранимат əлиндən кəлмир". Бəйгушлə олан "игтилар вə һүнəрин јүзлə бири шейтандə булуниз". О, "гəчə бир миλλəти јухарыдан ашəгы, в а с с' бир мəмлəkəти башдан-баша виран слə билəр. Чаризмин мустəмлəkəчилик тəбиəтинин Бəйгушун образында үмүмилəшлирəрək əлиб кəстəрир ки, Бəйгуш пəники Ираны, һəттə Ирандан харицə чыхмага һəвəси олсəјды, о, "бүтүн чəһаны, кəинаты лагытмага һазырдыр". Бəйгушу шейтандан лə рəзил, һилəkəр, бəлхəһ əһримən бир гүввə кими тəғлим слən əлиб халгы ајыг олмага, сһтијатлы олмага, бəйгушлардан гəрунмага чагырыр вə биллирир ки, шейтандə мұбаризə апармат əсандыр. Чүнки "шейтана истəдијиниз гəдər лə'нəт слə билəрсиниз". Лəкин бəйгушларə "лə'нəт сөзү батмəз." Бундан əмнин олунуз. Пəк ə'лə биллирсиниз ки, Əғəјид китабларынызда "əһримənə лə'нəт сөзү јохду. Бу ишəрə илə мұəллиф чаризмин о заман Шəрг олкəлəринə гаршы тəчəвүзкарлыг сийəсəтинə, миλλəтлəр арасында салдыгы тыргынларə ишəрə сирди. Əлибə кəрə чаризмин вə Прушкевичин – бəйгушун əһлəсиндən јени зүһүр слənлəр "тануни-əсəсилə" мəшрүтə, мəчлис-милли" илə милли мустəғиллик угрунда мұбаризə апаранлар кəлə билəр. Лəкин мұəллиф кəстəрир ки, Прушкевичлəр – бəйгушлар тək сийлəлəр. Оларə бу мұртəчə фəалијəтинилə, озбашыналыг һүгугу верən ичтиман мұһит, шаһлыг усулиларəси бəјүк дəјəгдыр.

Бəйгушларə сонсуз ихтијар, түкəнмəз ијтијазлар верən, халгын гəниминə, гəтилинə чеврилən бəйгуш мəслəkəли Мирһанымлар, Шейх Фəзлүллаһлар, Сəјидлəли Јəзиллəр əсəрин əсəс тəғид һалəфлəриди. Əлиб əсəрлə Бəйгушун дилилə олары сəчијјələндирəрək сийр: "Мөрүрəм, сиз мənə хидмəт слənлəрсиниз. Мəнни бəлдəлəрим, халималəримсиниз. Онун үчүн сизə рəһбəрлик слəчəјəm".

Иигилабы богмат үчүн гаранлыг сəлтəнотлə јоллар ахтаран бу иртичачыларын гаршысыны əсəрлə əдалəтин, мұдриклəјин символу кими тəғлим олунан гəдим Иран һокмлары Кəјүмəрс кəсир. Онун кəлишилə бəйгуш сəһнəдən чəкилир. Мұəллиф бу рəмзи тəсвир илə чар вə шаһ истиблалына гаршы Ирандə милли-азадлыг һөрəkəтынын башланмасына ишəрə сир.

Белəликлə, əсəрин биринчи һиссəсинин I фəсли битир. Бу һиссəсинин II фəсли Кəјүмəрсин бəлəдчилијилə Прушкевичин вə "Һейт-мусəллəсəнин тарихə скурсу башланыр.

Бу фəслин мовзусу ахирət дүнјасында кəтүрүмүшлəр. Мовзу тəзə сийлди. Мұəллиф дүнјə əлəбијəтында олдугу кими, јанна-

дыгы доврүн ичтиман-сијасы һөјагынын бир сыра мәсәләләрини ифина кө тингид етмәк үчүн о бири дүңјадан бир наситә кими истифалә етмишди. Акинн О. Нүсрәтзадәнин тәсвирләриндә верилән "о дүңја", чәһәннәм, Дантесинн "хөҗәли чәһәннәми"ндәи фәрған олараг Иран истибланынын јаратдыгы гаранлыг сүхурлар ара-сында, лагымлы бир дешикләи ачылан, дәр јоллары олан кө-сиф думанлы бир мағаралыр. Көјүмәрс бу гаранлыг, кечилмөз јо-ларда Иранын өзәмәтәи кечмишилә, гәлим һөкмларлары, коркәм-ли һәрби сәркәрдәләри, алимләри кө шаирләрилә көрүшдүрүр вә оналар һаггында мә'лумат верир. Залым, гәллар һөкмларларын кечирдикләри өзәбларла оналары иттиһам елир, һагсызлыгын зүл-мүн, липсизлијин нәтичәләрини көстәрир, инсанлары ојанмаға, әмәлләрини дәрк етмәјә чагырыр. Көјүмәрсин иттиһамлары арха-сында мүәллифин амаллары көрүнүр.

Демәлијик ки, әсәрлә о дүңјанын тәсвириндә дә азадлыгга ис-тибаал үз-үзә дајанмышдыр.

Мүәллиф Иранын бүтәләјү, довләтин мәркәзләндирилмәси, исламын шөһрәти, Иран мәдәнијәтинин јүксәлинин угрунда мүба-ризә апаран һөкмларларын, фәтһләрин, дин халимләринин, алим-ләрин, шаирләрин о дүңјадан көлишини јерин үстүндә, тәнтәнәли кәјимлә, ја ат үстүндә, ја симургун гаһаллары үзәриндә, ја да сә-мала шиһаб-сағиб кими верир. Акинн чәһәннәмә дүчәр олумун зүлмкар, һиләкәр позгун шаһлары, вәтән ханналәрини, милләт сатгыналарыны, тахт-тач, рүтбә үстүндә бир-бирини дидән, оғул атаны, ата оғулу, гардаш гардашы олдурән һаким гүввәләри, күн-дә бир мәзһәб чыхаран, "фәсәли әхлаг" төрәдән дин халимләрини исә јерин аалтыла, гуру скеләтләрини илан, көртәнкәлә долаш-мыш ол-алов ичиндә Сен-Сансын "Әлүм рәғә"ләринин сәдалары аалгында тәсвир етмишди. Мүхтәлиф еһтирасларын гурбаны олан бу шаһлар ишыглы дүңјадакы мүхтәлиф рәзна әмәл вә чи-најәтләрини көрә о дүңјада өзәб чәкирләр. Мәсәлән, мүәллиф Ираны чар Русиясынын мүстәмләкәсинә чевирән гачарлары, хү-сусна Нәсрәддин шаһын әсәрә көлишини белә тәсвир елирли: "әждаһа гәбилиндән чанлы бир мәхлуғун архасына гатыб сүрүк-ләдији ичи мәһбусларла долу вагонларын пәнчәрәсиндән, дәмпр бармагыг архасындан үзү һисә булашмын Нәсрәддин шаһын ба-шы көрүнүрәү". Бу рәмзи ифадәләрлә әждаһа чаризмлар, "вагон долу мәһбус" исә әсарәтә дүчәр олумун Иран халгына ишарәлир.

Әсәрлә галдырылан бүтүн проблемлар, јәни әлибин милли әсарәтин, истибланын ифшасы илә әлагәлар ирәли сүрәјү сijasи-ичтиман мәрамын мүвафиг нәтичәләри сон дәрәчә бәдин васитә-ләрлә, рәмзи ишарәләрлә, ичә сјаһамларла ифалә едиалишди. Әсәр сәрләвһәдән тутмуш та сон сөзә гәдәр символлика шөкәлиндә јазылышдыр. Әсәрин һәтга сәрләвһәси дә рәмзи мә'нада "Сijasә-ти-фүрусәт" "ат минмәк" siyasәти алаандырылымышдыр.

Лакин мўаллифини гейл етдији кими, эсәр һеч дә "ат минмөк" һаггында язылмышы эсәр дејил. Шәрти мә'нала ишләдилән "фүрусәт" (Ат минмөк) сөзү мўәјјән ичтимаи-сијаси мәтләбдән лиггәти јайындырмаг үчүн истифалә олунан заһири бир ортүкләүр.

"Фүрусәт" сөзүнүн рәмзи мә'насы исә эсәрин сәрләвһәсинин иккинчи кәлмәси олан "сијасәт" сөзүнә верилән шәрһдә ачылыр. Мўәллиф сијасәт кәлмәсинин шәрһи илә әләғәдәр мұхтәлиф мўәһһизәләр сәләјир вә әрәбләрин "сијасәт"ә верликләри "һөкүмәтләрин иләрә үсулу" "мәмлөкәтләрин мүнәсибәти" кими мә'наларыннан дәһишараг, лиггәти "фүрусәт" (Ат) сөзүнүн рәмзи мә'насына јөнәлди. Охучуларын "чаным, мәмлөкәтләрин иләрә үсулу илә атларын нә мүнәсибәти вар?" суалына Әлибәј һүсәјизадәһини чаваб олараг Чонатан Свифтин "Туалливерин сәјәһәти" эсәриндә атлар олкәсинин азадлыг вә демократиик дөләт гурулушу идејясыны јада салмасындан белә бир фикир һасил олур ки, "фүрусәт"ни рәмзи мә'насы атларын азадлыг вә демократијасы демәкди. Ону да демәлијик ки, мўәллиф эсәриндә чаризмин миалли осарәт, истибләл режимини тәңгил һәләфи сечлијиндән, эсәрлә рус иртигачыларынын сијасәтә верликләри, јәни "аты олуңчәјә гәдәр ғырмачламаг" мә'насыны гәбул етмишди. Бүтүн бу мўәһһизәләрдән белә нәтичәјә кәлмәк олур ки, "Сијасәти-фүрусәт"ни рәмзи мә'насы атларын азадлыгыны олуңчәјә гәдәр ғырмачламагдыр. Бу, мўәллифин дејлији кими Русија "гараүзләри"нин (иртигачылар нәзәрә тутулур. *Б. О.*) трактовкасыдыр.

"Сијасәти-фүрусәт" ифаләсинин бу рәзил мәһијәтинин мўәллиф эсәрин мәркәзиндә дәјәнән вә бүтүн иртигачы һалисәләрин келишиндә иңтирак едән чар назири Прушкеничнин диалә тәсдигләјир. Русијада иңгилабы јатырлан Прушкенич Иран өксингилабчылары илә көрүшүндә онларын "Гурбанлыгы" олаг, бијә дә "ат ојнатмаг сијасәтиндән иңчат вериниз вә "фүрусәт" сөзүндән хәбәрлар единиз" – јалварыналарына чаваб олараг дејир: "Достларым, о гәдәр мә'јус олмајыңыз. Доғрудур, бизим Русијада сәһр, әфсун, тилсим олдаса да, онун јеринә "сијасәти-фүрусәт"имизин мүнәф-фәғијәтләриндән бири олан "һиниәтизм" дејилән "тәлгин фәһни" вардыр. Биз бу фәһнин сәјәсиндә гейри-рус халқларынын һөмиј-јәтләринин ишкә вә һисанларына, дин вә мәһһәбләриндән сәјәси вә мүлк һүғуғларына дәир бәрәбәрлик тәләбләриндән ваз кечмәјә чалышырын. Бу фәһи сәјәсиндә бүтүн әһалијә иңсанлығларынын унутулуруғ, јәк-ликәрләрилә вурундуруғ, сонра "ла... гаракү-руһчулары буналарын үзәрләринә салырын. Бу сурәтлә гейри-рус миалләтләрини белә хоф вә дөһиәт ичиндә "һиниәз"ә дүчар едәрәк, кәлвәләңкиз гәтл вә гарәтләрә мејдан ачырын ки, сонда ат гүјруглары илә гамчылардан башга бир шеј таалмајыр. Бу һүнәр-

лар бизим "сијасәти-фүрусәти"мизин сәјәсиндәлир".

Үмумијјәтлә, әлибин чаризмин мүтләғијјәт үсул-иарәсинә мүнасибәти әсәрлә јалпыз "сијасәти-фүрусәт" ифаләсиндә дејил, тез-тез кияјә илә ишләтдији "Русија гараүзләри", "Гара чәтәләр" (чәтә гуллур дәмәкдир – Б. О.) "Һәғиги руслар" ифаләләриндә дә ајлың сезиләр.

Әсәрлә бу ифаләләр сатирик мәгсәлә хидмәт етмәк үчүн мәһарәтлә сечилимишдир. Сатираја ујғун оларағ "гара үз" ифаләси али ланышығ аяллың пис бир иш тутана сојуш кими ишләдиләң "үзүн гара олсуң" ифаләси чар истибладыны характеризә етмәјә имкан вермишдир. Әлибәј бу ифаләни әсәрин сијаси мәзмуну илә бағлајарағ сатирик мәгсәлә јөнәтмишдир. Һәм дә бу ифалә илә чаризмә өз тенденсијаы мүнасибәтини билдирмишдир.

Дәмәлијик ки, әсәрлә рәмзләрлә ифалә олунмуш слә чүмлә, слә сөз јохлур ки, диггәтлә охундуғла баша дүшүмәсин. Бу исә мүәллифин сәһәткарлығ мүвәфғәијјәти вә јарадычылығ мәрамындаң доған бир кәјфијјәтдир. Мо'лумлур ки, мүәллиф "фүрусәт", јәни "ат" сөзүнүн аяллыңда мәһкум халғарын азаллығ уғрунда апарлығы мүбаризәләрин ичтиман, сијаси мәнзәрәсини ачыб көс-тәрмишдир. Мәсәләң, әсәрлә мүәллиф "гејри-патиг", гејри-мәләни атлар" ифаләсилә гејри-рус халғарына, "Гафгазда олан атларын хејли тәрбијәләнмәси" – сөзләрилә Гафгаз халғарынын азаллығ һәрәкәтына ишарә етмишдир. Лакин әсәрлә "казак атларын" ифаләсилә дә тез-тез растлашырың. Бу сатирик ифалә лүғәти мә'нада чар полисинин вә жанлармынын, рәмзи мә'нада исә чар мүтләғијјәтинин мүстәмләкәчилик сијасәтини мүдафиә едәң мүхтәлиф гаракүруһчу октябрист, монархист вә калет партијаарыны тәмсил едилән. Мәсәләң, Ә. Һүсәјизадә әсәрлә III Дәвләт Думасында мүсәлман халғарынын һүғуғларынын тапдаланмасы мәсәләсиндәң ланышаркәң јазыр: "Олләриндә III Думаның казак атларынын гуј-ругларынын ојпадан Меншиковлар Гафгаз мүсәлманларынын әзим бир хәјәнәтлә иттиһам едәрәк, аз галыјор ки, бизи ајағларын алыңда әзлириб чөкүнтмәк үчүн бүтүн мөзкур казак атларыны биһудә көғириб үзәримизә һүчум едиләсинләр." Бу чүмләдә "казак атларын" ифаләси илә әлибин кимә вә нәјә ишарә етмәси ајлың иди. Чүнки, о иләрлә чаризм ојпаң мүсәлман халғарынын панисламизмдә күнаһландырмағла оларын мияли тәрәғти һәрәкәтынын гарнысынын аламаға чалышырады.

Лакин ону дә гејд етмәлијик ки, әсәрин үслубунун символика илә ифаләси о дәмәк дејилди ки, Әлибәј Һүсәјизадә иртичадан еһтијат етмиш, доврүн "вәлвәлә"ләриндәң, һәғигәтин үзүнә бахмағдан горхмушлур. Әксинә, мүәллиф рәмзләрлә тәсвир етдији һали-сәләрин ишасынын әң кәркини нөгтәләриндә мүнасибәтини кизләтмәдәң, еһтијат етмәдәң билдирмишдир. Мүәллиф әсәрин әксәр јәриңдә санки тәңгил етдији һәдәфлә үз-үзә луруб ону ифша ет-

меҗе чалышырды. Мәсәлә, Тәбриз ингилабыны җатыртмаг мөгсәдилә Иран иртичапәрәстләри: Шејх Фәзлүллаһларын, Мир Җашымларын, Сејид Әли Јоздилорин чар хөфијҗәси Прушкесвичлә бирләшиб ингилабы җыхмаг үчүн кизли чарәләр арамасыны мөәллиф өсәрдә ромзләрдә ифадә едәрәк җазыр: "Онлар җер алтын-ла кизли во гаранлыг јоллардан, дәликләрдән кизличә каһ сүрү-нәрәк, каһ снәрәк, каһ дырмашараг, дар во мө'чүз бир јолу төҗиб илә Теграна дахил олмага чалышырлар". Ромзләрдән сонра Әли-бәјин ачыг мұрачиәти башлајыр. Әлиб үрәк җанғысы илә төнгида стаји бу вәтән ханнлорилә үз-үзә дајанараг, онлары ифша едир: "Җануни-әсәси"ни өсәсиндан, "мөчлис-милли"ни төмәлиндән җых-маг үчүн хөфијҗән фикринизлә, вичданынызла, газдыгыныз, һәлә дә газымагга олдуғунуз һөфрәләрдә, тунелләрдә кәзиб долашды-ғынызы унутадуңму? Шимди кими инандыра биләрсиниз ки, бу дәфә бизим Прушкесвичин "Колмәси" илә гала диварынын ал-тындакы дәликләрдән кизличә Теграна дахил олмайрсыныз? Вә-тән сшгине! Шајәд сиздә вәтән мөһәббәти варса..."

Төнгид во ифша үслубунун көскиналији, то'сирли үслуб, ачыг тенденсија, мұрачиәт, мұҗәҗисә, диалог, ичтимаи вүс'әт, сјһам, ки-најә, дүнја классикләриндән көтирилимиш бәди и парчалардан исти-фадә во с. өсәрин өсәс бәди кәҗфијҗәтләридир.

Өсәрдә мөәллиф мәнтиги һәмкәсрмәк, инандырмаг мөгсәдилә образлы ифадә вәситәси кими мұҗәҗисәләрдән дә кәниш истифадә етмишдир. Лакин дәмәлијик ки, булар али мұҗәҗисәләр олмайыб, бәнзәтмә, ифша маһијјәти дашыјараг үслуби кәҗфијҗәт газанмыш-лыр. Бу мұҗәҗисәләрдән мөәллиф охучунун диггәтини һәләфә јө-нәлдир, бәнзәјәнин маһијјәтини ашкара чыхарыр вә идәјаны дө-ринләшдирир. Мәсәлә, Ә. Җүсәјнзадә Хәзәр дәннзинин иштија-рыны 1828-чи илә "лазымсыз шор су кими" чар Русијасына вәрән Фәтәли шаһын чәһаләтини төнгид едәркән, онун бу рәзил өмәли-ни 2000 ил бундан өнпәл дәннзләр сәјәсиндә Иранын сәрһәдләри-ни Истәхрадән Мисрә гәдәр кәнишләндирән гәдим Иран һөкмдә-ры Исфәндијар Ибн Кәштәсиблә (1 Кәсрксә) мұҗәҗисә едир. Ја-хуа: Әлиб Авропәја "кор келиб, кор кәлән" Нәсрәддин шаһын мө'-насыз сәјәһәтләринин Иран үчүн зәрәр вә зијанла нәтичәләнмә-синдән ланышаркән, ону Русијанын төрәггиси јолунда бөјүк наи-лијјәтләрә сәбәб олан I Пјотрун сәјәһәтләрилә мұҗәҗисә едир.

Ә. Җүсәјнзадә мусәлман хаагларыны ајылатмага, онларда мил-ли шүүру ојатмага чалышырды. О көстөриди ки, чәһаләт во на-данлыг, өсәрәт во истифадә мусәлман во түрк хаагларыны парча-лајыр, дахили вә харичи зүлмкарлара гаршы мұбаризәдә гүввәлә-рини зәифләдир, мө'нәви бирлијини позур.

Мөһз бу идәјалара көрәдир ки, Ә. Җүсәјнзадә јарадычылығы бу күн өз е'чәзкар то'сир гүввәсини, актуал во мұасирлијини итир-мәмишдир.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın içtimai fikir tarixində müstəsna fəaliyyəti ilə səciyəli Əlibəy Hüseynzadənin (1864-1940) zəhmətini irsi bu vaxta gələrkə öyrənilməməmişdir.

Mə'lum olanda ki, o, uzun illər Türkiyədə yaşayıb-jaratmışdır. Bu baxmağa müəfəkkir jəzicinin çoxşadəli jəralıyılığı Azərbaycanla sıx bağları olmuştur.

Ə. Hüseynzadə Azərbaycanla jəşadəyi gysə müddət ərzində (1905-1910) Bakının dövrü mətbuatında külli mığlarla içtimai, siyasi, ədəbi-tənqili mövzula mığalə, şe'r, hekayə və dənja ədəbi-jətinə tərçümələr çap etdirmişdir. Lakin mə'lum səbəblər üzvlən həmin ədəbi irs toplаныb kitab şəklində çap olunmamışdır.

Охучулар тәғлим олунан бу китаб илк тәшәббүсләр. Бураја Əлибей 1908-1910-чу илләрдә Бакыда чыхан "Иршад", "Тәрәғғи" və "Һәғигәт" гәзетләриндә һиссә-һиссә дәрч олунан "Сиясәти-фүрүсәт" адлы əсәри ләхил сәһмәһиндир. 30 өчәркән ибарәт олан бу əсәр тәртиблә хронология арлычылыыла верилmişдир. Китабда əсәрин мөзмун вә илҗасына уйğun мүғәддимә вә изаһлар да верилmişдир.

Мәтнин гурулушу, мүəллифин ади, үслубу вә имла хүсуси-jәтлери (азачыг дәнйишкәликлә) олдугу кими сахланьямышдыр.

Ингиләбдан əvvəlki дөври мәтбуат сәһифәләриндә чәп олунан бу əсәрин мәтнинини өрәб әлифбасындан кирил әлифбасына транслитерасия јолу илә нәшрини чәпә һазырлајаркән тәртибчи бир сыра чәтинликләрлә-гәзетләрини көһнәлији, сәһифәсизлији, ајры-ајры нүсхәләрин јарарсызлыгы, мәтбәәнин техникаи үсүрлары вә с. гаршылашымышдыр. Бу чәтинликләр тәртиб процесиндә имкан ләхилиндә арадан галдырылмышдыр.

Əсәрдә фарс дилиндә верилән мәтнләрин, о чүмләдән фарс поезиясындан мәтирилән нүмунәләрин сәғри тәрчүмәсиндә зәһмәт чәкмиш Нүшабә Араслыја, Чинкиз Сасанијә, əсәрин мәтнини дүзкүн охунушула вә дилиндәки өрәб вә фарс тәркибләринин дәнйиләшмәсиндә көмәклик етмиш проф. Сәјидәгә Онуллаһијә, Фәлсәфә институтунун сәһи әмәкләши Гуламрза Булагијә вә һәфиз Абыјевә миннәтдарлыгымы билдирирәм.

Тәртибчи сјни заманла китабын спонсору Е'тибар Јолчијевә оз тәшәккүрүнү гәјл едир.

Филолокија сәмләри
намизәди
Офсәја Бајрамova.

СИЈАСӘТИ-ФҮРУСӘТ

Һәр бир сөнәнин хитамында гөзетөлөрин керийә өтфи-нөзәрлә бир сөнәлик нүгуата лаир бир ичмал јазмаг алотләри варлыр. Мон лә кечән сөнәји-гәмәријә зәрфинлә көрлүкләримизи, ешитликләримизи хуласә стмәк истәрдим. Бу исә узун бир шәј олуб, гарә'ләримизи нафилә јерә јорачагынан сөнәнин сөн ајаары илә, билхасә "Фүјузат" мәчмүәси¹ мүвәггәтән гаһандыгы андан бәри кечән мүддәтлә иктифа сләчөјүм.

Мөгаләмин сәрләвһосинә көлишчә орада сәлә "Ичмал", ја "Хуласә" јазачагыма, догрудан-догрудја бу ичмалын нодән ибарәт булуначагыны ики көлмә илә көстөрмөји тәфһим стмөји төрчин етдим. Анчаг "Сијасәти-фәрасәт" јазмагдан горхдум. Чүнки мүрәттибләримиз сһмал көстөрилсә, ким аһлаја билир ки, "фәрасәт"ләи муралым² фа-һын көсрәси илә асјил, фәтһоси илә олан "фәрасәт"лир. Һал белә олдугча "фүрусәт", ја "фүрусийәт" јазмаг лаһа мүнәсиб олмазмы?

Бунун исә "ат јетишдирмәк" вә "ата минмәк" сәм вә сөнәти олдугуну вә чох кәррә дә үмури-сијасәтлә лазым көлән "зһчин ачыгылыгы" илә "фәрти-идрак" илә бир мүнәсибәти булунамалыгыны һәр кәс билир. Гаалды ки, "сијасәт" көлмәси, бурада нә фәтһә, нә кәсрә вә нә мүтәралиф бир лүгәт јарлым сләмијәчөјинләи көлмәји олдугу кими мүнәфизә илә һаггыһла бир аз изаһат вермөјә мөчбурам. Сијасәтин бир мә'насы чәза, чәза хуsusунда ибразинилләт вә һөтта с'ләм чөзасы асмәклир.

"Русскоје знамја"³ исә һөмавазы олан саир иртича гөзетөлөри илә сијасәтә бундан башга затән бир мә'на ла вермијорлар. Бунларча "сијасәт" асмәк тазијанә, ја тазијанә илә дәјүб өлдүрмәк нә "сијасәти-фүрусәт" асмәк аты олүнчөјә гөдөр гамчыламаг, гырбачламаг асмәклир. Лакин өрәбләр чилдләри әсмәр, ја сијаһ олмага бәрәбәр Русија "гараүз"ләриннә⁴ бу хуsusла иштирак сләмијорлар. Олар дијорлар ки, "сијасәт" ләфзинин иларәји-мәмләкәт нә мүнәсибатн-дүвәл сәми кими дикор мә'налары лаһа варлыр.

Иштә мөним дә мурал етдјим бу мә'налардыр. Еһтимал, бурада гарә'ләрим тәәччүб сәлиб асјәчөкләр ки, чаным, иларәји-мәмләкәт илә, һикмәти-һөкүмәт илә атларыш нә мүнәсибәти вар?! Гарә'ләр инкилис олса иди, буна һеч тәәччүб стмәзләр иди.

Инкилислөрә өлиби-мөһәккөнәвис мөшһур Свифт "Сөһәһәтна-мси-Гулливер"дә⁵ Инкилис һөкүмәтиндән даһа адил, даһа мо'гул бир нәтиг вә мөдәни өфрас һөкүмәтинин мөвчүд булуңдугуну аңлатмыш иди. Аңчаг кәлиб бунларын өлкәсини истимлақ етмәмәләрини вә өсла ишләринә мұдахилә сләмәмәләрини шөһидән төвсирәдә дөһи булуңмуш иди. Чүнки инкилислөр өјлә бир хөјалда булуңаулары төғәдрә инкилис сәлтәһәтинин, инкилис сөтвәтинин мөһв вә мүнғәриз олачағы мұһөғгәдир дијорди.

Шимди рус мұһәррирләриндән Дорошевич⁶ иллиа едијор ки, һөкүмәт үчүн гејри-нәтиг вә гејри-мөдәни атларын дөһи үмуруна мұдахилә аз төһләүкәли дејилдир. Әхирән рус гәзетәләринин бириндә бу зат ил башы мұнасибәтилә кәчән 1907-сәһеји-миләдијјәси зәрфиндәки вүғүата бир нәзәр јоллу⁷ "Октјабрист"ләрин вүчүлә мәтирдикләри үчүнчү дәвләт думасы⁸-нын ики-үч ајлыг мәсәи вә хөдәмәтиһи хүләсә едијорду, дијорду ки, бүтүн бу мәсәи аңчаг казак атлары гујругларыһын узадылмасына, ја гысаллылмасына даир олан узун-узон мұбаһисәт вә мұнағишәтәдән ибарәтадир!...

Һәр нөдәнсә гујруг мұбаһисәти бу күнләрдә мола һөкүмәт кечмишдир. Бир дәрәчәдә ки, бизим "Догру сөз"ләү Әһмәд Камал бәј өһәнди⁹ һәзрәтләри бәлә бу молаја табә олмаған бир дүрлә һәндәни аламыјор. "Мөктәб" кәлмәсинин јерли нағис шивәмиздә дәмбәли-төһиһи олан "ханә"ләфзиһә даир ачдығы мұбаһисәләр мәтбуатымызын сүтунларыһы доладурмағла һала битмијор.

Бәјлә өһәмијәтсиз бир зәһбә (иштә јәнә фәтһә бәһсинә еһтијәк кәстәрән бир кәлмә) зәһнләримизи мөшғүл елиб ону вә мұбаһисәсини нәһми-кисулар гујругунун бәлә јетишмәјәчөји "чөһәннәмә", ја чөннәти-ә'ләјә гәдәр узатмағанса үчүнчү думадә казак атларыһын гујругларына даир чәрәјән едән мұнағишәтә¹⁰ гулаг вермәмиз даһа нафә'дир, зәһн едәрәм! Әләхүсүс өјлә бир замандә ки, "Новоје времјә"¹¹ баднумасыһын һәрәкәт вә истигәмәтинә мұвафигәтлә өлләринлә Петсербург вә Москва, даһа логрусү, "үчүнчү дум"¹² казак атларыһын гујругларыһы өјнадән Меншиковлар¹³, Гафгаз мұсәлманларыһы өзим бир хөјәнәтлә иттиһәм сәләрәк, аз гәлијор ки, бизи ајағлары алтында өзириб чөкүнтмәк үчүн бүтүн мәзкур атлары төһөввүрә кәтириб үзәримизә һүчүм едирсинләр.

Мәазүллаһ иш бу дәрәчәјә варырса, "мөктәб"ин мәсләрми, јохса исми-мөһәнми оладуғна даир мұбаһисәтиһиз шөјлә дурсун, бәлкә мөктәбләримизин өзләри дә, ханәләри дә, сәадәтханәләри дә, һәтә дәмбаллары, пәрүбаллары, балу вә јаллары да кар етмәјиб кәдирләримизлә бәрәбәр шиқәст вә пәришан олуб кәдәр!...

Сәдәдән әјрыламајайым.

Дорошевич дијорди ки, "Табилә-мәсәи" олан үчүнчү дума ачыландан бәри орадә һөкүм едән октјабристләрин бүтүн иштиғәләтләри казак атларыһын гујруглары һағгында бојани-өфкар вә мұ-

таалат стмәклән ибарәтләр.

Иштә биз дә бу сөбәбдән мөгаләмизин сәрләвһәсинә "Сијасәти-фүрусот" јазды. Демәк ки, бу јазыларымызын әфкари-әсасијјәсини Дорошевичин ичмалындан¹⁴ әхз елијоруз. Буну зикр стмәјә мөчбурәм. Чүнки горхурам ки, Үрфи¹⁵ чонабларыны интиһалилә иттиһама чүр'әт слән халг мәни дә мүнтәһилик төһмәтләрилә ләкәдәр сләрләр. Үрфи чонаблары "Ашура" үиваны илә "Каспи"јә ләрч стлирлији мөгаләсји "Иршад"дан тәрчүмә стлији һалла¹⁶ нәдәнсә буну хүсуси зикр стмәји унутмушлур. Еһтимап, бу киби хүсусатын мөгаләләр үчүн лүзүмсүз бир гујруг олдугу зәһабында булуимушлур. Әјә исә кәндәсини әфв илә ат гујругу илә мәшғулап думажә ирчаји-кәләм сләлим.

Һокумәт гованини-әсасијјәдән сәрфи-һозор елиб һесаба кәлмәјән Дума комисиијаханаларыны (тәркиби бәјәндинизми?) ат гујругундакы гылар гәдәр бишүмар гованин-талијә ләјиһәләрилә мүт-тәсил долдурујор. Һәфтәдә анчаг ики ләфә ичтима слән Дума буларын өһдәсиндән биттәб кәләмәз. Мәләмәдији үчүн казак атларынын гујруглары илә мәшғула олараг вахт кечирмәји тәрчиһ елијор.

Дорошевичин рәвәјәтинә корә о'занын бири галхыб узун гујругларын атлара мүзүрр олмасындан, лүшмәнә, ја јерли өһали үзәринә әснаји-һүчүмәларында сәјр вә һәрәкәтләринә ләјигилә чүфтә атмаларына манс олмасындан вә бинаәнәләсји либиндән кәсилмәси лүзүмүндан лур-лираз бәһсләр ачыјор. Сонра бир дикәр мәб'ус галхыб биринчијә чәвәбән гујруг дејилән үзв атлар үчүн бир зинот олдугундан либлән кәсилмәјиб, анчаг бир миглар гысаалдымасына лүзүм көстәријор. Бир үчүнчү мәб'ус исә буларын һәр икисинә е'тираз сләрәк гујруглара өсла миграз тохундурмамаји төвсијә слир. Чүнки ләјир үзви-мәзкурәсинин гәбилиндән бә'зи – мүзүрр һөвәм вә һәһијраты ләф үчүн чәнаби-халиг тәрәфиндән атлара сһсан олуимушлур вә һ.а...

Үчүнчү Русија Думасынын мәсәи вә ишғалаты бу гәбиллән олдугундан лаһа зијалә төфсилат вермәјә һачәт кормүјорам. Анчаг Прушкевичин он беш мәчлис әснасында гујруг мүбаһисаты¹⁷ зәвгүндән вә калстәрини рәиси Миләјкову сәјмәк¹⁸ ләззәтиндән мәһрум олмасына вә кәзә сол фиргәләрини тәләф'ји-мәмләкәт хүсусунда гујругларын әсрари-хәдәмәтларына кәсби-пүгуфлан мәһ едилмәләринә зијадәсилә тәәссүф сләрәм.

Шимли әчаба Прушкевич чонаблары¹⁹ мәзкур зәвгдән мәһрум олачагы мүлләт зәрфиндә нә кими төшәббүсәтлә булуначаг? Горхурам. Америкаја гәдәр ирәлиләјиб кәдән Миләјковун²⁰ инадына бу һәриф кәриләјә-кәриләјә Тһһрана, ја Истамбула гәдәр кетмәсини²¹ Һәр һалла онун Иран мәчлиси-миллисинин²² мүзакиратыны ја "Јылдыз" чиварында чәројан слән көфгүкулары истима'лан мәһнуи галачагына әминәм. Чүнки өһирән стлијим төһгигата

көрө һәм мәчлис-милләт, һәм дә Баби Али вә "Җылдыз"ла чорә-
жан едән мүбәһисат²³ јенә атлара даир имиш! Анчаг ираниләр ли-
ри атларын гујругларына дејил, наалларына һовәс станкләри һал-
да, османлыларын эһинләрини тахтадан јанылама бир атын чәса-
мәти – гејри тәбииси ишгал слијор...

2.

Казакларын атларына вә бу атларын гујруглары һаггында Ру-
сијала чорәжан едән мүбәһисата Колумб тәрәфиндән бүкүнкү өски
гафалы "Һәгиги руслары" инчитмәк үчүн көшф олуан Јени дүн-
янын рәхши-соба рофтары²⁴ мәдәнијјәти нә нәзәрлә бахдыгыны
өјрәнмәји ијјәтилә Бөһри-мүһити-атласији биһәрва кечмәк гәба-
һәтиналә булуан Милјуконин зиллинә Истагус²⁵ кими кери-кери
кәдәрәк Тһрана вә Истамбула гәләр вармаг истәјән Прушкени-
чин Гафгазлан кечмәси мүһәггәглир²⁶. Бинаәнәләји шүбһә јохлур
ки, бурада өн зијалә диггәт сләчәји шәј Гафгазын әһнаси мүхтә-
лифеји-фәрәс вә билхассә срмәни, күрчү вә мүсәлман Гарабаг ат-
лары²⁷ олачагылыр. Охирән бу атларын һараләр бизлә бир хәјли
тәрбијәләндикләри, һәтта кәдәт вә сәсиал-дәмокрәт фабрикасын-
дан чыгма јени бир көрдунә гошулачаг гәдәр јумшајыб кәсби-ис-
те'аа едәрәк Кутаис, Ирәван вә Бакы чамәатыны мәзкур араба
илә Тифлисә ачылачаг ат гујругу мүбәһисаты²⁸ мәчлисинә гәдәр
кәтирә биләчәји мә'лумлур.

Иман үмүм вәтәндашларыма шуну төвсијә едәрәм: Мәбала, мә-
бала, Прушкенич чәнабларына бу тәрбијәли атларла мүшгәрәк
көрдунәји кәстәрәсиниз! Чүнки о, булардан әсла хошланмаз.
Оиун хошландыгы шәј бојунлуруг алтынлакы бизим өски өхүз
арабалары илә арабаја гошулмајан дәли, азгын, һәјлу вә јекликәр-
ләринә чүфтә атан ајгырларлыр... Хуланәкәрлә бу алам көрдунә
илә јени јетишән гошум атларынын мөвчудијјәтини сәзәрсә, "Һә-
гиги рус иттифагына"²⁹ бу јолла теләграф чәкәчәјинә шүбһә гал-
маз.

"Ај һарај! Сәјаһәтә чыхан бир Милјукон леклимиш.³⁰ Бүтүн
Гафгаз әһли дәхи сәјаһәтә һазырланыјор"³¹. Анчаг буларын паси-
теји-нәғләәри кәми олмајыб (чүнки Батумла, Потилә әргонавт-
лардан бир ниһан көрәммәдим³²) көзәл гошум атлары илә үч
һүчрәли бир нөв көрдунәлир вә мөһәлли-әзимәтләри дә Америка
дејил, Европанын ортасындакы низам вә интизам-мәдәнијјәти
илә мөшһур Искәндәр³³. Зира бу халг дағлы олмаг мүнасибәти-
лә Тартарин кими Али дағларына чыхыб јүксәлмәјә һәләскар бу-
луныјор³⁴.

Буналары пасыл сәкәчәкими билмәјирәмсә дә, һәр һалда көрдунә-
нәји гырмаг вә атларын гујругларынын кәсәчәк, бир дә ајагларынын
соғотлајыб топаг гылмаг үчүн бураја "гараҷотә"ләрин³⁵ чүмләси-

* һарәләр – ат заводлары

ни сөвг етмөннз өлзөмдир.

Шимди анлајырмысыңыз, достларым, бу атларла көрдүнөнни Прушкевичин Дума мүзакиратындан мәһрум булуңдугу мүллөт зәрфиндө, бир нечә һәфтә олсун сыхы-сыхы кнзәдилмәси нә гәләр вачибдир? Бу хүсусла бир дәрәчәдә гәләр күрчүләрлән, ермәпиләрлән әминәмсә дә, ләкин мүсәлман гарлашларыма һеч етнмадым јохлур. Чүнки буңларын һәр ишләри курултулу, патыртылы мүназиәләр ичиндә чәрәјән етдијиндән чарчануг мейлана чыхыјор.

Биамијорам мүсәлманлар әхирән окәрләмәк истәдикләри во интихаб үсулу илә сүварисини аралыглары үмури-руһанијјеси-исламијјә кәһиланыны мәргумун нәзәри-диггәтиндән сағлы туга биләчәкләрми?

Бу атын инанышдан тутуб иләри чәкән сајысларла анын гујругундан јанышыб кери чәкән телеграфистләр күчә ортасында о гәләр курулту, патырты јаныјорлар ки, һәтта Бакы е'лалијјәсинин шакирләрини белә раһатсыз во дәрәдән апарә елијорлар. Бир дәрәчәдә ки, буңлар башларыны мәктәбхананын... Пардон³⁶ мәктәбин пәнчәрәләриндән чыхарыб мәңгәрәји тамаша илә һај-һуја иштирак зонгундән кери дурмаг истәмијорлар... Бир мәсәлә ки, онун гејлү-галы балача мәктәб чочулаарынын гулаглаарына гәләр әксә, ону гочамаң Дума үзвүнүн нәзәриндән сахламаг олурму? Ашкардыр ки, Прушкевич чәнабларынын бу хүсусла Думадакы әгсәји-имән фиргәсинә во "Русскоје знамя", "Новоје время" во "Голос Москвы" гәзетләриннә чәкәчәји телеграф³⁷ әввәлкиндән дә бәтәр олараг тәхминән бу мәалла булуначаг:

"Әзиләрим, чүмләннз хаби-гәфләтләсиннз! Гафгаз мүсәлманлары бојукдән кичијә, һәтта мәктәб чочулаарына гәләр үсјана һазырлаыјор. Буңлар османлы сөрһәдди үзәриндә бизләри тәһлил үчүн тәһәшшүд едән һәмидијјә сүварә алајларына³⁸ гошулмаг үчүн бир аты әкәрләмәк үзәдиләр. Атын әјәри ишкәлис, ја фирәнк әкәри оламајыб, биззат түрк әкәрилир. Һәтта онун гашына бир һиләл әләмәти тахылдыгыны да өз көзләримлә көрдүм.

Атын көксүнә тахылан "Шири-Хуриш" әләмәти³⁹ илә көз бојамаг үчүңлур. Шејхүлислам үнваны илә бу ата минәчәк затын бир әлиңә "Фүјузат" во "Кәспи" мәтбәәсиндә тәб' олуңан Үмум Русија Мүсәлманларыны Һәблүмәтнин иттиһада дә'вәт едән гәјәт әзәмәтәли бир китаб⁴⁰ во дикәр әлиңә дә мүһиб бир сәјф вериләчәкдир. Шуңа шүкр етмәли ки, мәзкур атын гујругундан јанышыб кери чәкәнләр дә әксик есјилдир. Анчаг горхурам ки, буңларын гүвкәти кифәјәт етмәјә.

Биәәнәләсјә мисјонерләрдән башлајыб гарачәтөләрә гәләр Русијада нә гәләр гујруг һәвәскараны варса, чүмләсини буңлара мүәһинәт үчүн сүр'әти-мүмкүнә илә бураја сөвг едәсиннз..

Бу сурәтлә ишини нә гәләр кәсби-вахамәт еләчәји вәзедир. Би-

набѣрин диндашларымын бу гэдэр курулту-патырты стмөлөринѳо
беч лүзүм жохдур. Атын гујругундан, ја јалларындан чѳкѳ-чѳкѳ
онун ики чинаһында сѳф бағламалары даһа мүвафиг⁴¹, мѳслѳ-
һѳтдир.

Бу вѳчһлѳ аты Прушкевичлѳрини нѳзѳри-сун-зѳнһлѳриндѳн сах-
ламыш олулар. ѳкс тѳғлирлѳ ѳввѳла ѳнѳ дүшүб аты ишыга чѳк-
мох истѳјѳнлѳрини атла барѳбар Сибирја тѳрѳфлѳриндѳ гүтби-ши-
малиниң ајларча зүмат һѳкм едѳн мѳһѳллѳринѳо гѳдѳр иѳфј вѳ
тѳб'ид олмалары сһтималдан бѳил дѳјилдир.

Санијѳн, атын гујругундан јапышыб гаранлыга чѳкѳнлѳрѳ дѳ-
хи миссјѳнер вѳ гарачѳтѳлѳрини кѳсрѳтиңдѳн наши сһтијач галмаја-
чағындан, онаарын ирѳлилѳ бу кими зѳвгѳлѳрдѳн илѳлѳбѳл мѳһрум
галмалары мүһѳггѳлдир.

Саисѳн, бу хүсусда битѳрѳф булуналарын сһтијачларыны ат
јѳринѳ ѳкүз, ја чамыш чинсиндѳн бѳтиүл-һѳрѳкѳ бир һѳјванлар
лѳф стмѳјѳ чалышчағлар. Вѳ бунун да үзѳринѳ Саајандакы бѳра-
дѳримин⁴¹, билмѳм кимиң тѳшвиғилѳ товсијѳ стдји вѳчһлѳ мѳним
кими үлуми-динијѳ вѳ шѳринијѳ вүгүфү олмајан "Бѳјну фирѳнк
бағлы", ја башы рус шапкалы, ја умузлары "Чинѳвник" спѳлстѳн
һѳрифин бириңи отураачағлар.

О вахт ѳлѳида ислам да, Гур'ан да, шѳриѳт дѳ!

3.

Прушкевич Ирана сѳјаһѳт стмѳк үзрѳдир⁴². Бу сѳзлѳри мѳн һѳ-
пуз јазыб битирмиш идим ки, гапы ачылыб ѳтага лахил олан поч-
та мүвѳзсѳн ѳлимѳ бир ачыг мѳктуб всрди. Мѳктубда јазыјорлар
ки:

"ѳфѳндим, Прушкевич чѳнаблары бу анда ат гујругу ғылла-
рындан бир аг, бир шѳбѳкѳ тохумағдалыр. Нијјѳти Русијада нѳ гѳ-
дѳр сол вѳ мѳркѳз фиргѳлѳрѳ⁴³ мѳнсуб алам варса, чүмлѳсини онла-
јыб, вүчудларыны ортадан рѳф' илѳ Туркѳневин "ѳвраги-сѳјјал" вѳ
Гоголун "Нүфуси-ѳмват" үнванлы китабларында⁴⁴ тѳсвир сһлѳн
оски дѳрѳбѳклѳк дѳврү мѳншѳтинѳн ѳһја стмѳкдир. Анчаг бу мѳн-
шѳтѳ иларѳји-кѳјфијѳ үсулуңун дѳрѳчсји-мүнтѳһасыны тѳтбиг ст-
мѳк истѳдијиндѳн бу аралыг мѳним Иран сѳјаһѳтнамѳми мүталиѳ-
јѳ башламышдыр. Јохса сизин "Ирһал"да јаздығыныыз⁴⁵ вѳчһлѳ
Ирана сѳјаһѳт нијјѳтиндѳ дѳјилдир. "Имза: "Сѳјѳһѳтнамѳји-Ибра-
һим бѳј" мүѳаллифи⁴⁶. Бу мѳктубун иѳк дѳ мѳним јухарыдакы сѳзлѳ-
римѳ мүғажир олмалығы ашкардыр. Шу гѳлѳр вар ки, Ирана сѳја-
һѳт едѳн зат Прушкевичин ѳзү олмајыб, онун хѳјалы, ја колкѳси-
дир. Затѳн Прушкевич илѳ колкѳси арасында бѳјүк бир фѳрг жох-
дур. Бири ѳфкар вѳ мүтѳсѳвирати-мүзиллѳдѳн, дикѳри ѳшкал вѳ
хѳјалати-мүзлимѳдѳн ибарѳтдир. Һѳр ижиси дѳ мүвѳггѳт вѳ сѳри -

үззөвал шејләр олуб шәмси-табанын әнвары гаршысында дајана-мазлар. Демәк олар ки, бу изаһатдан сонра мәзкур колкәни әснаји-сојаһәтиндә тә'ғиб сәлә биләриз.

Көлкә⁴⁷ Иран сөрһәдлинә јахынашыдыгла ибтидаји-әмрлә ора-лан бир дүрлү иләри кечәмәди. Чүнки гаршысына озим вә зија-лар ики гәбр мәтин бир гәл'ә дивары кими ләкәлди.

Буналарын бири 1856 сәһәсиндә шәһид олан сәдри-ә'зәм Әмир Низам Мирзә Тағы ханын⁴⁸, ләкәри дә кечән сәһә вәфат сәһә Мүзәффәрәдлин шәһ⁴⁹ фирләвс ашијаһын түрбәји-мүбарәкәси иди. Көлкә бир мүлләт түрбәләрдән интишар сәһә нур вә зија-һын онундә мүтәрәллил гәлиб, з а н л олмаг горхусу илә аз гә-лыјорлы ки, керјә чәкилсин. Фәгәт бир мүлләт тәфәккүрдән сон-ра сөрһәдди кечмәк үчүн чарә арамага башлады. Тәсәлүли-әфкар илә фикри ат гылаарындан теләграф телләринә интигәл етди. Бу васитә илә нә гәдәр мүшкил бир мөвгәдә булуңдугуну Тәбриздә мәсләкдашы булуңан Мирһашым⁵⁰ чәнабларына билдирди.

Бу зат дәхи һал вә кәјфијјәти Тәһранда Сәјид Әли Јәзди⁵¹ илә Шејх Фәзләллаһ⁵² әхбар елиб, буналары јарлыма дә'пәт сәһәди. Буналарын үчү бирликдә Маку ханлығы тәригилә⁵³ нәлиб сөрһәд бәјунда Көлкәјә рәсми – "Хош амәди"ји ифалан сонра әтрафында тилсимли бир мүсәлләс тәшкил гылдылар вә анчаг бу сурәтлә ани иншылаарын тә'сириндән вә гәјә илә Иранда лахил елиб Тәһра-на гәдәр кәтирә билдиләр.

Әснаји-сәфәрлә Көлкә илә мүсәлләси тәшкил сәһә зәват ара-сындакы мүһавирә нә мүсаһибә бу јолда иди:

Һеј'әти-мүсәлләсә "Асјли вә Мәһнун" операсындакы трио⁵⁴ үсули-аһәнки илә һәм аваз оларат: – Офәндим, мәммәләкәтимизни зијарәтдән мәгсәдиниз нәлир?

Көлкә: – Бир-ики аја гәдәр III Думадакы ат гујругу мүбаһиса-тына иштиракдан мән' едилдим⁵⁵. Бу мүлләт зорфиндә бәјләд бир зовгәдән мәһрум галмамаг үчүн Тәһран "Мәчлис-милли"синдә⁵⁶ булуңмаг истәрәм.

Һеј'әти-мүсәлләсә: – Һеј'һат, бизим мәчлис-миллимиздә мәәт-тәәсүф бу пов мүбаһисата мејдан верилмијор.

Бу мәчлисин ә'засы атын телләринә, ләзкинләринә, әкринә һәвәс елијорлар.

Көлкә: – Әзизлорим, бизим Русија халгы⁵⁷, Иран әһлиндән ла-һа мәдәни булуңмагла – вәкилләри атын гујругуна һәвәскал ол-дуглары һалда насыл олујор ки, сизинкиләр атын телләринә әһә-мијјәт веријорлар?

Һеј'әти-мүсәлләсә: – Бу кәјфијјәт биздә тә'сирати-ирсијјәдән иләри кәлир. Бизим мәчлисдәки вәкилләримиз бүтүн Һавәһин нәслиндәлир⁵⁸. Һавә исә мә'лумунуз олаугу вәчһәд одаләтсәвән бир дәмрчи иди. Ортаја мәшрутијјәт вә одаләтхана аты чыхары-һынча чүмләси ирси бир дәмрчилик һәвәсидә палбәнд кәсилли.

Вэ бу сөнөтлө ололэт арасында бир нисбэт вэ иртибатын мөвчү-
лијјэтинин илдиз этди.

Колкэ: – бәним билдиримэ корэ Иранын эһвали-гәлимәсинә
лаир мә'лумат верәп мәшһур Јунан мұваррихи Геродот⁵⁹ һеч
ләмирчиликдән, ләмирчи Кавәләрдән бәһс етмијор. О 'лијор ки,
Фүрс гәлим үч шejә һәвәс едәри: "ат минмәјә, ох атмага, бир лә
доғру соз сојәмәјә."

Сүвариликлә вахт кечирәләрини атын гујругуна вэ гујруга
лаир доғру созларә һәвәс етмәмәси габил ејилә.

Демәк ки, ирсән бу сифәтлә булушанлар дәхи аранызда әксик
оламалы. Бинаәнәләјһ иә гәләр тирәндәз сүвар иәслиндән адам
варса, чүмәсини чәм илә Кавә иәслиндән мұтәшәккил "Мәчли-
си-мили"јә һүчүм етдирмәли вэ үзәринә ох јағдырмағымызда
онун јеринә гаим күләә вэ гуришун јағдырыб әзәсини говдурма-
лы иллиз. Биздә дәхи бир вахт ләмирчиләр үмури-сијасијә гә-
рышыб, әдәләт тәләбиндә булушорлар ил.

Бу нијјәтлә бүтүн ләмир јоллары бир тә'тили-үмуми илә мөәт-
тәл ғылыб, һокумәти вэ бүтүн мәмәлкәти бир хејән тәһиз етди-
ләр. Бунарын өһдәсиндән аңчаг о чаным, көзүм казак сүварилә-
ри илә атлары кәлә билди!...

Һејәти-мүсәлләсә: – Аһ әфәндим, аһ! Биз бу јолда чалышма-
лыг ејилә! Үч ај буиан әгдәм иә гәләр биләрчи, мәккаричи, га-
тырчы, ешишәкчи варса, доғру јолдан сарытлыг, доғруја, доғру созә
дүшмән етди. Бунара "Мәшһурә" "Мәшһурә" ејилә, еслик вэ чүм-
ләсини Тегранын Топхана мејданында⁶⁰ башымызә топлајыб ора-
дан "Мәчлиси-мили" Ололәтханасынын⁶¹ үзәринә гуришун јағ-
дырылг. Амма кар етмәли. Әмир Баһадурлары, Итбаллулловлә-
ри, Сә'удуллавләри⁶² белә хәрсүвар елиб, өз тәрәфимизә чәклик,
кар етмәли. Биләкс, чамат тәрәфиндән әзәләр иләб олуиу. Тә-
рәггичујан олан бүтүн үзәра кәбинәсини исте'фаја мәчбур етди.
Он бојук рәггимиз булуиан Олауллавләри, Мүниллавләри,
һәтта шураји-нүкәлә рәиси Нәсрүмүкү әсби-әдәләтдән сидириб
тошгиф етдирлик⁶³, сонра ла говдурлуг, јәлә кар етмәли.

Үмури-ичрайјә мұдахилә елијорлар бәһанәсилә бүтүн шә-
һәрләримиздәки әнчүмәләр ирадәји-шаһи илә гапатдырмаг тә-
шәббүсүнә булуиу. Фәгәт бир шejә мұвафәкә оламалыг.

Нәһајәт, иәчми-таләјә үмид бағлаалыг.

Мәтбуати-һүррә "Әхтәр"ләринин әдәми-нүчул вэ фүтланы вэ
Орфауллавлә кими әхтәринүнас Дәшһимәли⁶⁴ сијасәтин нүчули-
бәһбули-үрфан вэ вичлани сарјиндә бизә мүн иә јавәр олан Ис-
тамбул "Үләдызы" әнчүми-сијаһ" ләјал оларәг Саучбулага вэ Ур-
мијаја гәләр сәрһәдлимиз тәчәвүздә⁶⁵ көзләримиз гамашды-
рыб кор едән Хурииди-һүрријәт вэ әдәләти зүм иә әсәрәтин
ләрјаји-зүламинә тәрг етмәк вә чијрәләримиз иәнчәји-гәһр илә

паралайыб бизи дилхун едэн шири-мәшрутијјәти истибаладыи әжаһажн сәллаһанына бәл' етдирмәк ијјәтиндә булунуб фиргеји-мүхалифеји-әһрари тәһдид етди. Акин булдан да бизим үчүн сәдрә шәфа верәчәк бир пәтичә чыхмады. Шимди нә гәдәр бәдбәхт нә бәдәхтәр булуидагумузу аңламаға башлајырыз. Гаршымызда аға сәјид абдуллаалар, тәбатәбаиләр, сәјидчамаллар, мәлиқүлмүтөкәл-лиминиләр⁶⁶ һүрријјәти-кәлам чәкичинин зәрбәти астында гаууни-әсәси синаанынын мәтанәти үзәриндә атәшзәбанаарынын тәсири илә һәмийјәт вә гејрәт мә'ләһиндән кәпәләрә⁶⁷ овлал вә әјалла-рыны, мал вә чанларыны, ирзү намусларыны истибаладыи тәәррү-зүндән синајәт үчүн ојлә мәғни бир сәлли-аһәһин јандырмышлар кй, бу сәлли нә маузер гушуну вә нә дә груп топу⁶⁸ дәләмјор. Ону јыхыб мәһв вә пабуд етмәклән артыг гәт'и-үмид етмәк үзрә-јиз. Оләхүсус шәһ өзү гаууни-әсәсијә рнајәт вә мәшрутијјәти синајәт едәчәјинә дәир Гур'ани-әзимүһиннә'нә гәсәм ејләјинчә бүтүн-бүтүн мә'јус оладу.

Прушкевичин "Һәләкә"си тәләшә дүшәрәк: – Өзизләрим, бу нә вахт оладу?

Һеј'әти-мүсәлләсә: ~ 1907-чи сәһәси, нәјабрынын II-дә⁶⁹.

Кәләкә бир аз тәфәккүрдән сонра: – Демәк ки, сизин Иранда иш-ишдән чохдан кечмишдир. Гәриб тәсәдүф! Биз дә һәмән сјин заманда 13 нәјабрла вагән мәшһур мөһзәр мүзакирағында⁷⁰ III Дума гаууни-әсәсинин рус вә Авронача олан иемини зәјләдә зикр етмәјәчәјинә вә чиемини дә фикрин бир кушәсиндә дәфи ејләјәчә-јинә гәрар вердик! Һокумәтимиз исе лаһа әвиқә декабр ајы орталарында ојлә бир иемә иғтисаб илә вә Виборг күстахлығында бу-лупмуш олан I Дума "Ошгига"сыны⁷¹, "сәркәрдә"ләри Морозов⁷² илә бәрәбәр тәғти-мүһакимәјә алып о иеми унутдурмаг үчүн чүм-ләсинин үч ај гәдәр кушәји-ишәјани-мүһиббилә јатмаларына лү-зум корду. Оһаан тәрәфиндән һәрифләрин үзәрләринә јағдыры-лан әзһари-фәрәһишар апаары фәрти-индандан хилас едәмәз!.. Бу гәдәрлә иктифа едилмәјиб бир аз сонра 22 нәјабрла II Думада⁷³ гаууни-әсәсинин ием вә чиеминдән зијадә рәнкинә, руһуна, дәр-рәчәји-һәрарәтинә, ишдәәти-нәбзәтына әһәмийјәт верән сосиал-де-мокрәт иктилаалчыларынын бәјаз гарлаарла, гаи лондуран сојуглар-ла һәвәсләрини тәскин үчүн мөһкәмә тәрәфиндән Сибирјаја нәфј едәлиб бир исең сәнә орада гаамаларына һөкм олуиу. Мәзкур мүһакимә мүнасибәтилә бир чох шәһәрләрдә вүгү' булап тә'ғил-ләрин рәнки-тәһажини вә отәдә-бәридә партаадылан бомбаларын атәши буналарын дәрлинә дәрман оламаз!..

Шимди аңлајырмысыныз, өзизләрим, биздә иртичанәрвәра-нын, мәзинәсәнданын мүвәффәғијјәти сизинкиндән нә гәдәр тәјә-дәдир.

Бу мүвәффәғијјәт һәл бизим сјасәти-фәрәсәғимиз сәјәсиндә-дир, сиздә исе артыг иш-ишдән кечмишдир, дәјирәм...

Һејәти-мүсәлләсә (Көлкәнин бәјанатындаан агызлары суландығы һалда): – Аһлыјоруз ки, сәһни кими фәрасәтли бир зат бизим кими Иран көһнәпәрәстанынын ничат вә сәламәти үчүн дәһи бир јол көстәриб бир чарә була биләр.

Аһ! Фәдајәт шәвим. Мара өз ан раһи нәчат, өз ан әфсунһаји-сијасәти-фәрасәт кә то гофти безуди аһаһ көи

4

Сөзүн бирлән-бирә түркчәлән фарсијә интигалыны көрүнчә Көлкә мөтләбә киришмәлән әгдәм бәјани-тәәччүб сәәрәк асли ки:

– Нә үчүн сөзү фарсијә чевирдиниз?

Һејәти-мүсәлләсә: – Шимдијә гәләр кечлијиниз јерләр Азәрбајҗан өлкәси олуб, әһалиси түркләрдән ибарәт булуңлугу⁷⁴ үчүн биз лә дилләриннә риәјәтлә түркчә гонушурлуг. Бурадан иләриси артыг лисани-фарси илә мүтәкәллим оланларла мәскунлур. Бир лә мәчлиси-миллидә ат мүбәһисаты фарс дилинлә чәрәјан стилинлән јаваш-јаваш гулағыны оһа алышдырмаг лазымдыр.

Бурала Көлкә бир аз тәфәккүрдән сонра: – Достларым, сијасәти-фүрусәт әфсунаарынын бири лә әһали арасына нифаг вә тәфрингә салмагдадыр. Һалбуки сиз түркләр арасында түркүјә, фарслар арасында фарсијә риәјәтлән дәм урујорсунуз. Бизим Русијала сәһр, әфсун, тилсим, филан јохса ла, онун јеринә "Һиншотизм"⁷⁵ дәјилән тәһвим илә тәлғин фәһни варлыр.

Биз бу фәһнин сәјәсинлә рус илән мүхалиф олан чинсијәт гөвмијјәтләрин, шивә вә лисанлары, дин вә мәзһәбләрин һүгуги-сијасијә вә мүлкијјәчә мүсават тәләбинлән фәрагәт етмәләринә чалышыјоруз. Етдикләри тәғлирдә јенә ејни фәһи сәјәсинлә бүтүн әһалијә инсанлығларыны унутлуруб, јәк-ликәрләри илә говға етдиријоруз. Сонра ла гануни-әсаси вә мәшрутијјәт руслары израринијјәтлә ичал олунуб, буңу истәјәнләр һәһ оскидән бәри кәлиса вә етигалымыз гәриб, кисеји-игтисалымыза рәғиб булуңан өз аразыздакы јәһуиләрлир, дејиб "Һәгиги-рус"⁷⁶ чәтәләрини бунларын үзәринә салдырыјоруз.

Бу сурәтлә милли-санрәни белә ховф вә дәһшәт "Һипноз"уна лүчәр елән сә пәлвәләәнкиз гитал вә гарәтләрә мејлан ачыјоруз ки, арада ахирүл-әмр ат гуруглары илә гамчыларлан башга бир шеј галмыјор. Сиз нә үчүн бәјлә тәлбирләрә тәвәссүл етмијорсунуз?

Һејәти-мүсәлләсә: – Етлик, әфәндим, етлик, анчаг бу кими тәлбирләрдән бәјүк бир нәтичә чыхмыјор. Чүнки Иран әһалиси ара -

Аһ! Гурбаныныз олум. Биз тәзликлә ледијиниз о ничат јолундан, о ат ојнатмаг сијасәтиндән хәбәрдар едим!

сында – чинсийјәт вә гөвмијјәтчә о гәдәр ихтилаф вә тонәввә' јохдур.

Санијән, түрк вә фарс бәһсинә кәлиһчә, Иран оһан лисан вә шивә фәргинә чох да өһөмијјәт верән дејилдир. Бизим халгың өһөмијјәт верлији бир шеј варса, о да мөзһәб вә тәријәт ихтилафылыр. Анчаг мәәттәәссуф бизлә јәһудиләр нөзәри-лиггәти чәлб сләчәк гәдәр чох олмајыб, булуналар да өксәр ја фәгыр вә касыб адамларлыр ки, һеч бир ишлә сәсләри-сәдалары чыхмалыгы кими, кисәләримизлә мөзләри јохдур. Бир дө бир чох јерләрлә мусәвиләрлә мүсәлманлар арасында дөнмәләрдән ибарәт бир әгидәји-иртибат⁷⁷ вардыр. Лакин бабиләрлә зәрдүштиләр ојә дејилдир⁷⁸.

Иштә биз дә бу чәһәтдән пар гүһәтимиғи сорф елиб, бу зәминдә бир хәјли әфсуналар охујуб, әфсанәләр ујдурлуг. Делик ки, әј чамаат, мәшрутијјәтин "та"сы илә мәшруијјәтин "сј"и арасында лаг гәдәр әзим бир фәрг вардыр. Бири/9/, лиқори /70/-лир. Буналарын арасында тәвафуг булунамалыгы ашкарлыр. Бу гәдәр бөјүк бир фәргә өһөмијјәт вермәмәк анчаг он доггуз рәғәминдәки доггузә һәвәс етмәклән ирәли мәлир⁷⁹. Лакин рузикари-тәчәллүлүн тә'сирилә өһалинин һәндәсәјә, чәбрә, чәбри-ә'лајә һәвәс елиб әбчәд һесабыны унутмаларынданмы, ја нәдирми, бу кими сәфсәтәләрлә кимсәји гандыраммадыг. Нәһајәт, бу чәһәтдән фәсал чыхармаг модасы кечдијини аңлајараг, бабиләрин јахасындан әл чәкиб јапшыдыг зәрдүштиләрин гиртаагына... Нәм дә ојә ишләтлә јапшыдыг ки, ара јердә буналарын ишшәсы булунаң Фиридуң Чәһанијән⁸⁰ аллы бир зат белә тәләф олду. Биз илди сәјјорлуг ки, "Сури-исрафил"⁸¹ кими курлајан ишләји-мәшрутијјәт буналарын пәнчәрәләриндән чыхыјор. Лакин бу чәһәтдән дәхи сәзләримизә гулаг верән олмадыгындан ишмәи чүмәл әлјән вә мөзәһиб әрбабынын малыны, чаныны тәчәвүзатлаң мүсават үзрә тә'мин едән гануни-әсәси һокумәти Фиридуңуң гәтилләрини арамағдалыр. Булурса гәјәт ишләтәи чәзәја мөһкум сләчәклир. Сизлә иртичәнәсәндән тәрәггинәрвәрәни чәзаландырдыгы һалда бизлә кејфијјәт тамамилә өксинә олујор. Аһ, биз истиблалы әһјалаң артыг әл чәдик, һеч олмасса бизим һүрријјәтин чәзаларындан хиләс ола билмәмизә бир чәрә кәстәр...

Кәлкә: – Достларым, о гәдәр мә'јус олмајыңыз. Гануни-әсәсини позуб мәчлис-миләтин дәһытмаг әлдән кәлмијорса, лакин ону сирк гәбиләндән бир чанбазханәјә чәвирмәк дә мүмкүнлүр. Анчаг орала мәним кими бир "Пәрәндәбаз"ын⁸² булунамасына сәтијач вараыр.

Һәјәти-мүсәлләсә: – О насыл шејлир?

Кәлкә: – "Пәрәндәбаз", јә'ни таглаг гылаң, габа түркчәси "Мајаллағ" атан алам. Мән Тавричәски сарајла⁸³ ојә јапшыјорум. Нәр нә вахт сол, ја мәркәз тәрәфиндән бир мәб'ус күрсји-хитабнамә чыхыб ислаһати-һүрријјәтпәрвәрәнә јолуна чилди бир ниттә ира-

дына гаалхышса, мөн вә әмсалым дәрһаал рәһләләрини үзәриндә кә-
мали-мәһарәтлә таглаа ғыламаға башлааҗыб бүтүн әһли-мәчлисни
нәзәри-лиггәтини бу кими һәрәкатымыза чәләб слијоруз вә бу су-
рәтлә һүсула кәлән куруату-һатырты аснасында һәрифни өзү лә,
сөзү лә биакүллијә әһмијјәтлән сагит олуб келијор! Анчаг бу хү-
суса бир аз тәдбири-е'тидәл азымылар. Чүнки иш ифрата варлы-
рылдыгы кими иһсаны мәчлисдән тәрә слијорлар. Насыл ки, ахи-
рән башыма кәлли!

Һејәти-мүсәлләсә – Пәк ә'ла, демәк ки, сijasәги-фүрусәт һү-
нәрләрини башлычасы "бир мәзәбазлыг"дыр. Буну бизә кәстә-
риб, тә'лим сәлә биләرمىсин?

Кәлкә: – Мән буну сизә Тһһрандакы "Мәчлис-милаи"низин
ортасында кәстәрәчәјәм. Анчаг әввәләчә ораја фүрчәјәб дүхула ола
билимәлијәм.

Һејәти-мүсәлләсә: – Мараг етмә, бу хүсуи тә'мин сәлә биләриз.

Иштә бу сурәтлә зәһналәри мәчлис-милаидә билинәчәк таг-
лағларын хәјәли-лүтфилә мәшгула оладугу Кәлкә илә Һејәти-мү-
сәлләсә Иран зәминдә гәг'и-мәсәфә слијорлар.

Вә Невә⁸⁴ нәһринин бузлары үзәриндә ләгзән олуар кими, һеч
бир мансәјә раст кәлмәксизин, дәрәләрин, тәһәләрин, орманла-
рын, шәһәр вә гәсәбәләрин үзәриндән гәјәт асанлыгла кечијорлар
или.

Чүнки јол дејилән һәр нөв түрүг вә мәабирин Иранда мәфгу-
лијәтинә рәгмән сәјр вә һәрәкәтләри фикри-мүзәминн ганааллары
сәјәсиндә нүгу булујорлу. Ләјкән бирлән-бирә Һејәти-мүсәлләсә
тәвәггүф слиб, бир дүрлу иләри кәләмәз оладу.

Кәлкә: – Әфәндиләр, нәјә тәвәггүф етлик?

Һејәти-мүсәлләсә: – Тилсим вар. Бурадан ирәли кечмәмизә мансә
олујор. Бу тилсимә "инкилис дәирәји-нүфузу" тә'бир слијорлар⁸⁵
ки, башлыча сәһин кими рус оланлара гаршы чәкиламишдир.

Кәлкә (һилләтлә): – Бу дәирә Тһһранын мәвәрасында, јә'ни ла-
һа чәпүблә⁸⁶ дејилим?

Һејәти-мүсәлләсә – Мүгавилат вә мүаһидата корә сәлә олмаг
лазым кәлијор. Фәгәт һәгигәт һалла дәирәнин гүввәји-лафә'јеји
тилсимкаранәси Тһһрандан лаһа һималләра⁸⁷ гәләр нүфуз слијор.

Кәлкә: – О һалла дәирәни дәлиб кечмәк үчүн Әнзәлидән баш-
лајән бир рус хәтти булуналуғуну унутмајалым⁸⁸. Иранын јәкәнә
шәссә јолу булуна бу хәтти тә'гит сәлә билијоруз, зәһн сәләрәм.

Һејәти-мүсәлләсә: – Хәттин һөкмү руслар үчүн анчаг Гәзвинә
гәләрдир.

Кәлкә: – Шимли алтымда бир казак аты олмагы или. Мән ин-
килисләрә кәстәрәрдим ки, сәлә нәдир, хәндәк нәдир, дәирәји-
тилсим нәдир, һеч һиндлин һималај дағлары ла⁸⁹ о атларын һәм-
ләсинә мүгавимәт сәләмәз.

Һејәти-мүсәлләсә: – Сәһиһ, јахшы хатиримизә кәтирдик. Бир

гач күн өгдөм рус шаһбәндәрханаларыны гатырчыларымызын тәһррүзүндә мұһафизә үчүн бураалардан ијирми беш гәдәр казак атлысы кечди. Анчаг бу мұһаффәғијјәт бизим Азәрбајҗан комрүк пазиринин охулуғу әфсун сәјәсиндә олдү⁹⁰.

Көлкә: – Мән дә рус казак атларынын сәјаарындан бири булулмағлығым һесабила сјни әфсундан истифалә сләмәзмијәм?

Бу сөзләри мұтәағиб Көлкә "сәфарәтханәни мұһафизә сләчәк казак атаарынын сәјәси" ибарәсини үч кәррә охујуб⁹¹, әхулуглап сонра маһиранә бир тағалаг сәјәсиндә ишкисини "Даирәји-нүфуз" кәлмәсини Һејәти-мүсәләәсә илә бириклә дәлиб кечмәјә вә јоаларында кәмакан лавама мұһаффәғ олдүлар.

Узағлап Тһһранын галалары, минарәләри, јүксәк мәсчид гүләләри корүнмәјә башлады. Артыг сәјјаһларымыз Иран пајғахтынын сурларына тәғәррүб слијорадулар...

5.

Тәбризли Мирһашым, Сәјидәли Јәзди вә Шејх Фәзлүллаһдан ибарәт Һејәти-мүсәләәсә илә Прушкевичини көлкәси Тһһран шәһәри суриини дәрвазаларындан бири онүнә васил олдүлаары заман артыг ахшам олуб һава гараамага башламышды. Анчаг дәрвазанын пишкаһы гәјәт ајдын иди. Чүнки дәрвазанын үзәриндә јүксәк бир поғтәдән бир чисми-мүнәввәр шәшәәнән олараг әтрафа коз гамашдыран нурлар сачыјорды. Петербургун, Москванын ән зијадар електрик фанарлары⁹² илә үлфәт слән "Көлкә" козләринини мәзкур ишһага табавәр оламајачагыны дәрк сјләди. Ибтида зәһн етди ки, бу "Уран" ја "Рәдиум" кими⁹³ әхирән көшф олуған әнасири-мүнирә сәјәсиндә иранлылар тәрәфиндән јени ихтира олуған бир аләти-тәһвиријјәдир... Фәгәт она аңлатдылар ки, бу чисми-мүнәввәр Мәһмәдәли шаһын, үзәринә әл басараг гануниәсәси вә мәшрутијјәтә риәјәт сјләјәчәјинә гәсәм етдики⁹⁴ вә бә'дә мәчлис-миллијјәтә көндәрлији мұһафиз-шәрифлир ки, мәчлис-миллидә ону шәһәрә даһил олан билчүмәә сәјјаһ вә мүсафирләрини хәбәрлар оласы үчүн дәрвазанын ән бала бир поғтәсинә вәз' етмишдир.

Дәрвазанын ики тәрәфиндә пикаһбанлар лурујорду. Һејәт һисс слијорды ки, бунаарын онүндән кечәрәк, дәрвазаја тәғәррүб етмәк көндиләри үчүн гәјәт мұхатирәли бир ишдир. Бу сәбәблән еһтијат олмағ үзрә бир көпәрә чәкилиб гәһһа бир јердә һали вә мөвгеләринә вә һә тәдбирләр илә шәһәрә даһил олмағ мүмкүн олдүгуна даир мұзакирәјә гојуладүлар.

Сәјидәли Јәзди деди ки, Көлкә үчүн рус казак атларынын сәјәси сифәтилә шәһәрә кирмәк гәһһа олса белә бизим үчүн бу иш о гәдәр асан декилдир... Мәкәр ки, биз дәхи казак сүвариләри Һејәтинә кирәлим.

Мир Һашым: – Мән бу тәдбири бәҗәнмијорам. Вағиән һәр пөв тәдбирләримизни мүвәффеғијәтсизлијиндән сонра бизим үчүн казаклара үмидвар олмагдан башга бир чарә галмыјор. Анчаг бу иш дујулуб мејлана чыхарса рәзил вә рүсвәј олуруз.

Шејх Фәзуллаһ: – Достларым, бу гөләр чох лүшүнмәкә һачәт јохлур. Бизә шимди һәр шејләп әгләм лазымдыр ки, бу анда шөһәр лахланла чорәјән сләп әһвала вағиф олуб она корә һәрәкәт сләлим. Бинаәпәләјһ шөһәрләп сон чыхан бир кач гәзетә кәтирдиб мүталиә стмәлијиз. Андан сонра пә сләјә биләчәјимиз анлашылыр.

Бунун үзәринә һејәт јолдан кечән бир фәғирә бир аз агча вериб шөһәрләп бир кач гәзетә кәтиртдиләр.

Јолчу гәзетәләри кәтиринчәјә гөләр Һејәти-мүсәлләсә илә Колкә арасында Иран вә рус мөтбуатына лаир бир хејли сонбәт оладу. Һејәти-мүсәлләсә: – Әфәнди, хаалып козүнү ачыб, фикрин тәнвир вә тәһли сләрәк бизим мәләчә' вә пәнаһымыз олан о көһнә биһаларымызы, козәл ујғуја лә'вәт сләп о гарәпәлиг евләримизи тәмәлиләп јыхан шејләрин бири лә шу фирәнк ичалы олан лиссиз-имансиз мөтбуатдыр ки, оһлосиндәп бир дүрлә кәләмијоруз!.. Сизлә гәзетәләрин бу гөләр кәсрәтилә бәрәбәр насыл олујор ки, јенә фикри-иртича гәлиб колнјор?

Колкә: – Вағең бизлә 17 октябр мапифести илә сензур ләгв олуладу⁹⁵ вә бир мүддәт зәнчирләп хилас олан мөтбуат ојлә бир вәлвәләји-ғиямәтнүмүп гопарды ки, тәсириндәп бүтүн көһнә биһаларымыз тәмәлиләп сарсылыб аз галыјорды ки, бир куруату илә јыхыла. Лакин чох кечмәләп буллара гаршы сензурадан лаһа шиләәтәп тәдбирләр кәшф олуладу.

Шимди бир аз фәзлә лағгырты сләп һәр бир баш, ја садә мүһәррир дәрһал тәһти-мүһакимәјә алыныјор, ајларча һәбс слилијор, ја ојлә агыр чәзәји-пәглијәјә мәһкум олујор ки, пә гәзетәләр вә пә лә мөтбәәләр буна таб кәтирмәјиб өз-өзүнә бир-бир гапанлыб келијорлар. Бизлә һәфтә кечмијор ки, беш, он гәзетә бағланмасып.

Һејәти-мүсәлләсә: – Нә бәхтијар мәмләкәт! Биз шимди гөләр анчаг "Мүһакимә" гәзетәси⁹⁶ саһибинин фәләггәјә јатырылыб ләјүлүјүнү корә билдик! Лакин бунадан пә чыхар? Әсл "Һәбләмәт-тин"⁹⁷ кими гәзетәләр фәләггә јемәли ки, үрәјимиздәп тикан чыхсын!

Колкә "фәләггә" сөзүнү ешидинчә буна лаир изаһат истәди вә алдыгы изаһатдан о гәдәр хошланды ки, буну Русијаја өндәтиндә "һәғиги руслар"⁹⁸ дәхи төвсијә сләчәјинә пә ичабында тәрәғгипәрвәр гәзетәчиләрә тәтбиғ стдирәчәјинә әмин стди. Бу хүсусла Прушкевичин Шәрглә фәләггә ишләринә көзәл вағиф олан Мәһәммәдаға Шаһтахтински⁹⁹ кими маһир бир јарлымчысы олачагындан чох ла зәһмәт чәкмәјәчәки ашкардыр!...

Жозлоримиз ајдын! Фөлөггөдөн сонра Колко Иран мөтбуатына даир дөхи бир чох мө'лумат алды. Бу мө'лумата коро Колко иллиа стди ки, Иран мөтбуаты гөлбөн һүрријјөт вө төрэгги төрофдары олмага бөрабөр, сәмсизлики, үгүфсузлугу, бачарыгсызлыгы чө- хотило иртичапөсөндан үчүн о гөдөр төһлүкөли олмайыб, һөтта һаләтләри булар үчүн бир аз төсәллибөһиндир белә:

Чүнки, буларын јазылаарында үлүм вө фүнуну вө билхассө үлүми-игтисалијјә; ичтимаијјө вө тарихијјөдә даир мө'лумат чох аз олуб, чоху багырыб-чагырмадан, фөрјаллан, һаловү-фөгандан иба- ротлир, чох корро гәзетөлөрини аллары да буна дөләләт елијор: "Фөрјал"¹⁰⁰, "Сури-Исрафил"¹⁰¹, "Һидәји-вөтөн"¹⁰² вө илаһ. Бу ке- лиш илә "Налә", "Фөрир", "Фөрран", "Шири-гөрран", "Вавејла", һөтта "Јајгыра" намило дөхи гәзетөлөрини¹⁰³ мсјлани-интишарө чыхмасы еһтималдан бәил есјиллир. Иранилөрини һанкы мөгаләлөрини оло алсаныз, мүтләг морсијјө бөһзөјор.

Чүмләсиндә бир ағламаг һавасы варлыр. Иран мүһөррирлөри һөр нөјә даир јазы јазсалар, мүтләг ағламаг, ја ағлатмага һөвөс елијорлар, лијорлар ки, "биз ағламасаг гушлармы, балыглармы һа- лымыза ағлајачаг?!... Булар "ағламајан чочуга момо ермөзлөр" зөрб-мөсәләни бир гаилеји-күллијјә иттихаз етмишлөр. Лакин ата- дан-бабадан гаалма бүтүн көһнә зөрб-мөсәләлөримиз киби бу сөз дөхи бир интигади-сәлим гарнысында дурамаз.

Әввәләң, Шөргин үсули-төрбијеји-өтфалә өдөми-вүгүфундан- дыр ки, чочуг ағламајынча момо ермијорлар. Авропалылар момо ермөји бир гајла төһтинә алыб өсә чочугуи ағлајыб ағламама- сына өһөмијјөт ермөзлөр. Санијон, унутмамалыдыр ки, бу зөрб- мөсәлә чочугдан, јәһни тифилдән бөһс олунујор. Јохса гөзетә мү- һөррирлөри, ја саир мүчаһид ичтимаиләри кими бығлы-сағталы гочаман адамлардан бөһс олунмујор!..

Иран мүһөррирлөриниң ликөр бир гүсуру да булар ки, булар бир шөхсән, ја фиргәдән, јахуа гөча бир һејәти-ичтимаијјөдән бөһс еләркән һағларында өләбө, өләбијјата тамамлә мугајир өл- фазн-гәлизә исте'малындан өсә чөкинмијорлар: Милјукову сөј- мөклә шөһрәт газанмыш олан Колкөниң¹⁰⁴ белә һөја еләчөји шу ибарәләрә бахыңыз "Ит, гурт"... "Бәслир, бу гәдөр намөрлик, ај Тәбриз?"... Шаһымыз јүз мин дөфә Гур'ана анд ичәндә һөрдән бир шулуғлугу тутанды¹⁰⁵ сөзүндән есвиллөр дөл." Даһа нөлөр, нөлөр! Нәрәдә гаалды Сө'динниң, һафизин өләбијјаты? Нәрәдә гаалды Әмөр Хөјжамың¹⁰⁶ о назик, зөриф "һөмури," шөтарәтли, мүстөһзи нүкрәләри? Кечөһләрә шөһөримиздә јөһудиләрә ермөһиллөр арасында бир голом мүнәзијәи баш көстәрди. Ермөһи мүһәррири һилдотиниң өн зијадә гөләјән етији бир өснада јөһуди мүһөррири һаггында "бу аға" тө'бирини исте'мал етмиш булуңду. Јөһуди мү- һөррири исә көмәли-һилләт илә господин Хатисовун дөрһал дөрк еләчөји, фәгәт бизим Мөһөммәд аға Шаһтахтаһының һеч бир заман аңламајачагы¹⁰⁷ бу чавабы ерди:

Әфәнди, "бу аға" тәбиринин гијмәти-әдәбијјәси нәк мәшһук-
лур! Һалбуки бунарын мәвзуи-мүнағишәләри "Һәјат вә мәмәт" мә-
сәләси иди.

Шимди Фирләвсинин, Сә'линин вәтәндәниләринә¹⁰⁸ бир аз да
шу чәнабларыннан әдәбијјат дәрси алмагы төвсијә етсәк хәтамы
етмиш олуруз!

Һәр нә исә, бахалым, Кәлкә Иран мөтбуатында даһа нәјә лиг-
гәт стаи. Кәлкә лиггәт сјаоди ки, иранлылар тәчәллүдүн, тәрәг-
гинин, мәдәнијјәтин, маарифин лүзүмуна дәир һәр нәји исбат ет-
мәк истәсәләр, јенә мүрациәтләри дәләјили-шәријјә олујор... Жуја
дәлалли-әғлијјә вә сәмијјәдән бунарын һеч хәбәрләри јохдур:
Һанкы иранлынын моғаләсини јохласағ, башдан-баши "кәрика-
лизмә"¹⁰⁹ гохусу кәлијор... Әсмәк олур ки, 72 мәзһәбдән¹¹⁰ һанкы-
лары тәрәгги вә мәдәнијјәти-чәдиләјә энди исә, о мәзһәб әрбабы-
нын бу не'мәтләрдән мөһрум олмасы лазым кәлијор, чүнки бир
мәзһәбә мұвафиг дәләјили-шәријјә ликәрләри үчүн мөғбул ола-
маз! Мәсәлән, бир мәзһәбә корә "әл сәмү сәмаи сәмүл-әбләи, сә-
мүл-әдјәи" һәдис-шәрифин бир һәдис- сәһиһдир, ликәринә корә
бу хусус мәшһукдур... Чүмлә үчүн үмуми олан дәлалли-әғлијјәнин
Иран мөтбуаты сүтунларында кәмали-чүр'әтлә ортаја чыхамама-
сындаи Кәлкә хејли мәмнуи галарағ бунила һәтгә һејәти-мүсәл-
ләсәјә тәсәлли јермәк истијорлы.

Бу әснада шәһәрә көндөрилән зат әлиндо бир кач гөзәтә өвләт
етди. Бунарын бириси "Һидәји-Вәтән"¹¹¹ин 179-чу нөмрәси иди.
Һејәти мүсәлләсә атидәки бәнди охумаға башлады:

"Мәчлис-мүғәддәс-шураји-милли"

"Дорхүсуси-казакһаји-рус ки бе-Азәрбајҗан амәлә әнд"

Кәлкә (сәвинчиндән сәбр сәәмидәрәк): – Ба, мәним үчүн нә бо-
јук бәхтијарлығ, нә көзәл сәәләт! Анлашылыр ки, Иран Думасын-
да әхи казак атларынын гујругу сәһбәтиндән мөһрум олмаја-
чағам!

Һејәти-мүсәлләсә: – Дур бахалым, нә јазыјорлар... (Гираәтә да-
вам сәдәрәк): "Гофтәнд сәфарәти-рус бәтәвәссүти-Мүсјо Музмад
рәиси-комрүк аһа ра варса көрә. Вә бәјәд вәзири-үмури-хариҗә
игламати номајонд ке казакһа мүраҗеәт номајонд вә Мүсјо-Муз-
мад һәм өз шөғли-ход мә'зул вә мочазат шәвәд". Чоһаб-Ғаиммә-
ғам гофтәнд Музмад миғурәд өз сәфарәти-рус бе мән ивсәнтәнд
ке ма ба везарәт мөшғулимүзакәрс һәстим вә шөма манс' и-вүру-
дс-казакһа нә шәвид. Мә' заләк һәммин тор ки рә'ј ләдс шод рәфтар
мишәвәд.

¹⁰⁸ *Төрчүмәси:* Милли шуранын мүғәддәс мәчлиси. Азәрбајҗан рус казакла-
рынын кәлиши һаггында.

¹⁰⁹ *Төрчүмәси:* Дејирләр рус сәфирлији комрүк рәиси Мүсјо Мүзмадын вәси-

стмирләр..."

Көлкө: – Биһулә гејрәт! Мән бу гәдәр зәһмәтлә Тегранын дар-
вазасы өңүнә кәлиш икән, "Мөчлисә-милли"җи көрмәдән, онун
ортасында бир ики таглаг ғыламадан өвдәт сәән дскиләм!

Мин дөјөнәк дскил а! Он мин зона јесәм дәхи нијјәтмләән әл
чәкмәјәчәкәм!

Ҳејәти-мүсәлләсә: Зәтәһи биз дә о таглаглары көрмәдән, о сә-
пәти-нәфисәјә лаир дәрә алмадан сәһи бир тәрәфә бурахмаја-
чагыз.

Көлкө: – Ахыр нәјә гәрар веријорсыныз? Шәһәрә насыл ки-
рәчәјиз?

Ҳејәти-мүсәлләсә бу хусуслә ичә вә тәрәллүл ичинлә галмыш
икән кечәһини гаранлығында бир бајгуш шәклинлә тәчәссүм сәһи
о чәварда бир хараба үзәринә гонан әһримән сәвти-мәһбус илә
шәһәрә кирмәк үчүн буларә көзәл бир јол көстәрәи.

6.

Ҳәзрәти-Ҳәввајы јолдан чыхаран илан¹¹⁴ кими Әһримәһини һү-
лул етәији бајгуш Ҳејәти-мүсәлләсә илә Көлкөјә јол көстөрмәк
үчүн иштә кәлиб дәли ки:

– Көрүјорам, сиз мәһим бәндәләрим, хадимләримсиниз. Онун
үчүн сизә рәһбәрлик едәчәјәм. Гапыларын һеч бириндән шәһәрә
кирәммәзсиниз. Лакин сәјәмлә гала диварынын бир чох јерләри
јыхылыб, хараб олмушдур. Ораларла духулунуза мүсәнд фүрчә-
ләр, сурахлар вардыр. Иштә гаршынызлаакы дәрәһи вә бә'дә онун
мүһтәһа олдуғу хәндәки тә'ғиб едәрсиниз, бир чухура раст кәлир-
синиз ки, тәмәһи рәхнәдар олан сурун тәһтиндән ачылан дар, га-
ранлыг вә долашыг бир јолун мәбләндир. О јол илә кимсә тәрә-
финдән көрүмәдән, сезилмәдән кизилчә шәһәрә дахил ола би-
лирсиниз.

Ҳејәт бу сөзләрин мәзмунуну аңламагла бәрәбәр бајгушун бој-
лә ипсан кими иштә көлмәсиндән ховф вә гејрәтә дүчар олараг
ибтида "Әүзүбиллаһ"... дан башга бир шәј дәмәди. Сонра јаваш-ја-
ваш бөһт вә гејрәтдән хилас олуб, ағыллары баша кәлинчә:

– Еј ашиги-зүләм вә измиһлаһи-вәтән олан гуш, әввәл бизә аң-
лат ки, сән насыл мәхлуғсан вә насыл олур ки, бојлә ипсан кими
лағгырты слијорсан?

Бајгуш: – Әввәла гушларын ипсан кими гонунмасына сиз һеч
тәәччүб етмәмәлисиниз. Һәр вахт тутиләрлә, папаганларла оту-
руб-галхмадынызмы? Һәтта буларын әһи мөшһурларындан бири
сизә гырха гәдәр узун-узады һекајәләр, мәсәлләр сәјләмәдими¹¹⁵?
Әниз өмрүнүзүн гисми -ә'зәһини о мәсәлләрлә вә о гәбил көзәл
хурафәләрлә кечирмәдәһинизми?

(Бурала бајгуш Фәридодин Әттарын¹¹⁶ "Мәһтиг-үт-теһ"ини

гәсәән зикр етмәди. Чүнки парлаг бир әсәр олуугу үчүн ондан хәшшуа дејилә иди).

– Әнуширәван дөврүндә биззат өзүмүн белә гәшшум дикәр бир байгушала етдијим сәһбәти унутлулузму ки, бу күн мәзмуну чәнаби Үрфи сәјсәнидә руслара¹¹⁷, Кәлкәһини вәтәндашларына белә мә’лумлур.

Сәпидә, мә’лумулуз олсун ки, мән көзүңүзә көрүңлүјүм кими гун дејиләм. Мән биззат Әһримәһом¹¹⁸. Мәнә мүдәәти-мәдило шәр вә зүләм халиғи дејирләр иди.

Ләкин мән шәр вә зүләмәтә әсрләрчә, гәринәләрчә хилмәт етмишсәм дә, әсәсән халиғ олмајыб, халими-иур олан Гүрмүздәи өзү кими мәхлуғам. Гәр икимизи дә һиндуларын гүввәји-хәјали-јәси хәлғ елиб (Вел) китабларында вә билхәссә буналарын мүгәдлимәси олан “Риг вела”¹¹⁹ларда тә’риф етмишди.

Алларымызы тәһриф фәгәт әсәр мүнәләримизин алларыны мүһәфизә сдәрәк, Кәштәсиб заманында бизи Ирана “Зәнд-Авәста” саһибн Зәрдүшт кәтириб бирләшдирди¹²⁰. О вахтдан бәри мәһним вәтәһним јекәнә Иран олмушлур. Јерим онун әмағи-гәлбиндәдир. Онун руһи-мәсәбәсиндәјәм. Мән бурадан һеч бир заман ајрылыб бир тәрәфә кетмәдим. Бундан пашидир ки, күрреји-әрз үзәриндә Иран гәдәр виран бир мөмләкәт јохлур. Исламијјәтин зүһурлаб заһирән хәлғ мәһни унутдуса да¹²¹, батилән мән јенә зүләмәт јолуцакы мүчәһидәтимиһан бир ан кери дурмадым. Дәимән нур илә мүбаризә етдим. Гәм дә әсәр ја мүзәффәрән мүбаризә етдим. Бу сәбәбләндир ки, Әнуширәваның, Султан Маһмудун, Мәлик шаһын, Шаһ Аббасын зәмәни-сәлтәнәтләри¹²² кими дәрл-беш гәсирүл-имтиһал дөврләри мүстәсна олараг һөкми-ғәлибијјәтимлә әкәсәр өһгәт Ираны зүләмәт вә хәрабијјәтә дүчәр етдим. Гәлә Нәлир шаһдан сәһра бу сон јүз-јүз әлли сәһә¹²³ зәрфиндәки мүвәффәғијјәтимә кимсәһини бир дејчәји оламаз”.

Бу дөврлә бүтүн Иран чамаатыны ики синифә ајырдым: әгәлијјәтлә олан бир синифи залимәклә, гәддарлыгла, әкәсоријјәтлә олан дикәр синифи дә мәзлумаугла, мөғдурулугла бәдбәхт етдим. Биринчи синифә “Филанүссәлтәнә”, “Филанүллөвә”, “Филанүлмәмәлик” вә сәирә кими үнван вә ләгәбләрлә бүрократлары, ханлары, мүлкәдәрлары, һәтгә сәјидләрлә молааларын, әләхәсус күңлә бир мәзһәб чыхаран молааларын бир чоһуну, икинчи синифә иә әмәләһни, рәһчбәри, сәнәткары, әһли-кәсбүкары, әһли-гәрјәји вә билхәссә әкинчинин даһил етдим. Биринчиләрин шәкил вә гијәфә-

¹¹⁷ Зәнд-Авәстада ки, Гүрмүзд Гүһиди-гәдинин “Риг вела” китабларында сәма, нур вә әдәләт аллаһы дејә ситәјин едилән Вәрунаһын сјидир. Вәрунаһын әдигтә дејилән куја алты нурани мүнни вардыр ки, Гүрмүздәи әвәһәсәпа нәд” дејилән алты мүннигә һәм нәмән, һәм мөһән тәһәфүг сјидорлар¹¹⁷. Ә. Н.

тинде Зөһбакын бүтүн мар вә өждаһаларыны өһја саниб, икничи-
ләри онлара јем вә гилә еледим. Бу күнө гөдөр артыг һеч бир мөм-
ләхөтдә чарн олмајан үсул үзрә Иранын өксөр гөрјәләри өваленси-
лә барабөр мүлкәдларарын малы, гулу, өсири, логма вә гиләсы-
дырлар. Зөһбакын мар вә өждаһаларыны¹²⁶ аз көрдүм. Һәр төрөф-
дә атөшин-зүлмү өтрафа шөрәрәпаш олан "Веја гујулары"¹²⁷ газ-
дым. Өски Романын "Колизе" нам тамашаһаһи-вөһшөтнини,¹²⁸ ча-
һи-дөһшөтнини оралара нәгл етдим. Хунин өјләнчөлөр ичадында
Рум гејсәри Нерона¹²⁹ дәрс охудаһаг Филанүдләвәләрини фәрәһ-
јаб, кејф олмасы үчүн фүгәрәји-өвалнинин "бала"ларыны, чијәрпа-
рәләрини тапаландара, пөләнкләрә јелиртдим. Вә өлбасил Иранда
бу сон әср ичиндә өјлә дөһшөткөр ичра етдим ки, онларын тәси-
риндән бу күн белә төһи'-шаиранә саһибил олан ираниләр ағызла-
рыны ачыһча:

"Аһ өз кәчравјә иһи фәләкә - шө'бәдсбаз каре-мөн палеву фәр-
јадү фәгану аһ өст"¹³⁰ дәмөкдән башга сөз буламнјорлар.

Хөјали бир чөһөннамдә бир үчүрумун конарына көлиб, гаран-
лыгдан аду вә бухарын кәсәфәтиндән көзлә бир шеј көрмәјинчө,
гулаг васитәсилә онун либиндәки мүчриминин өһвалыны дәркә
чалышараг јүз минләрчә андхәрәш нәлә вә фәрјадлардан, чијәр-
суз аһ-фәганлардан төшөккүл сәән аһонки-мүдһиши, тәһәфүри-
өсвәти маһир бир мүсигишүнәс кими төһлил вә тө'риф сәән Ита-
лија шаһри-ө'зөһи Данте¹³⁰, Иранын гејр хөјалы бу "Веја гујула-
рындан" чыхан сөдәлары дөһи бир көррә ешитмәли иди.

Бураја гөдөр бајғушун сөзләринә көмәли-диггөтлә гулаг верән
Көләк белә зүлм вә вөһшөтнин бу дәрәчәсини тәсәввүр сәәммөјр-
рәк асди ки:

- Чакым, бу гөдөр зүлм вә вөһшөтө гаршы бир протесто сәән
олмадымы?...

Бајғуш: - Мән Иранда мөһкәмәси-әдәлијә, әләләт бурахмамыш-
лым ки, о васитәләр нә протесто сәән олсуи. Бүтүн өһли-инсәфү-
вичәаны ујутнушаум. Һөлә Иранын көзү, гулагы, гөлби мөсәбә-
синдә олаһаг Тһһраны өјлә бир хаһи-гөфләтү дүчар етмишдим ки,
өтраф вә чивардан, нә Гучандан вә нә дө Кашандан¹³¹ өсләи вә
гөтөн хөбәри олмыјорды.

Көлкә: - Сөһиһ, сөһиһ, шимди хатырлајырам. Тһһранын бу ло-
рин хаһи-гөфләтнин бизим Русија хаалгына, Гафгаз дағларынын
өһи уһа шаһигөләриндән олан Казбек илә Елбрус өснаји-мүбәһисә-
ләриндә¹³² билдирмишләрай. Бу сурәтлә кәсб етәјимиз вүғуфлан
бир хөјли истифадә белә едик. Казбек дијорды: Мөрүјорам ки,
"Дүррөбар олан бир фәвварәнин јаны башында Тһһран хаһалудн-
гөфләтди."

¹³⁰ Бу ојуһбәз фәләһин өјри иһләриндән күнүм аһу-нәлө фәгандыр.

Анчаг шиманије гөдөр нө мөн вө нө дө бир химсө бу "фөввареји-дүрөрбар" сөзүндөн бир мө'на чыхараммадыг. Буну бизе шаир Лермонтов¹³³ дәхи изаһ етмөди.

Бајгуш: – Өвөт, Гаф дагына Тһранын "хабалуд" олдугуну бил-
лирөн моним шөрримдөн Ирандан гачыб парваз ило о куһе нати-
ча сәөн симургаур¹³⁴. Јохса о гөдөр узагдан бир даг нө дөрөчө бү-
ләна олса, јенө Тһраны мөрөммөздәи. Аһ, о Куһи-Гаф! Аһ, о си-
мурн¹³⁵ Шимди даһа зијадө кәсби-сам вө һүнәр сәиб һөрмүз дө
муавинөтлә мәним һөки вө күфузума хатимө чөкмөх истөјир.

Көлкө: – Бу хусуси дәхи аңламаг истөрөм, фөгөт өввәлчө мөнө
"фөввареји-дүрөрбар" кинајәсиндөн мурад нө олдугуну билдир.

Бајгуш: – "Фөввареји-дүрөрбар" ибарәсиндөн Казбәкин мөгсулу
Иранын көзәл, мүһбит, мөһсуллаар ғразиси, нафә'вө гијмөтдәр өһ-
шаб јетишдирөн мешәләри, орманлары, мазәндәранлары, јерин ал-
тында галыб һәкуз сәнајә өли тохунмајан пәструллары, даш көмүр-
лори, өнвә'пү өгсам мо'дәнлөри, балыгларла долу нөһрлөри, дөһиз-
лөри, һөттә шаирин һөрфијөн ишарә етәји вөһлө өтрафа иичи
сачан Хәлич фарсларидир. Мән бу фөвварәләрдән бир гәтрө, бу
иичиләрдән бир дөнө олсун Иран хозинәсинө даһил етмөдим, ет-
дирмөдим. Буни үчүн хаагы чөһаләтө, өталәтө, тирјәкө кириф-
тар слөдим. Кирифтар олмајанлары дөрбөдәр сәиб харичө гачырт-
дым. Бил'өкс бүтүн бу не'мөтлөри, Иранда асары олмајан, фөгөт
һөр тәрәфдән Иран һүдууну өватө сәөн вапорларла, вагонларла,
өчнөбиләрлә дашытдырым. Һөттә сәјәмдө хараб олан Иран аса-
ри-өтигәсиники гијмөтдәр, мүсөнне' вө јазылы тарихи дашларыны
белә иранлыларә парлаг вө мүшө'шө'мазиндөн хөбөр вермәсинләр
дәјө, јох бөһәјө Парис вө Лондон музејләринө нөгә етдирдим. Хө-
зинәләрө бир шөј даһил етдирмөдәјим кими, орада вө үмүм иран-
лыларын кисәләриндә һөр нө варса, ону дө харичө ғырлатдыр-
дым. Бир дөрөчөдө ки, Надир шаһын һинддөн, билхәссә Деһли-
дөн кәтирдәји¹³⁶ бир милјаралыг зөр вө симин, чөвәһирин јериндә
јәлләр әсир. Иран шаһларынын тачында парлајан көһнәлөри, ал-
маслары, "куһи-һурлары" фирәнк вө һикмәтләс һөкмдәларыннын
тачына нөсб етдим.

Иран өһлиндә нө пул, нө мал, нө дө е'тибар малы бурахмадым.
Шөјлә ки, бу күн кичик бир истигразын алтында чыхмадыглары
кими, јенидөн истиграз монбөи булмагдан белә ачидирләр.

Әкөр бу күнә гөдөр бө'зи иранлыларын өһлиндә бир гөдөр мал
вө сөрвәт варса, о да анчаг мөнө вө мәним мәсләки-тәһрибкарәнө-
мө хидмөт сәөнләрө бәхш етәјим шөјләрдир!

Мирһашым: – Әсмәк ки, сәнө хидмөт сәөн бизләри лүтф вө
бөхшәјишиндөн мәһрум етмөјөчөксән?

Бајгуш: – Әлбәттө!

Шөјх Фәзлүллаһ: – (Јавашча Мирһашымын гуағына) Әзизим,
бу нө сөздүр ки, сән дәјирсән? Биз иртича'посөндә, көһнөпәрәст ол-

ридо жапыламажачаг ишлорѳ чѳмијјѳтлор, иширкотлор, компанијалар сајѳсиндо мѳвѳфѳг олујор. Бу ѳзлѳн симузѳр кими ѳн парлаг мѳ'дѳнлѳр банклара бир сѳл кими ахыб токулѳјор, орадан ла мѳмлѳкѳти абал стмѳк ѳчѳн лашыб хѳр тѳрѳѳ лагылыјор, инсанлары мѳс'ул сѳлјор. Хѳстѳ, оѳил, сѳгѳт иѳ зѳифлѳр ѳчѳн минлѳрчѳ хѳстѳханалар, ларѳлссѳһхѳлѳр, ларѳлхѳсјратлар, ларѳлѳчѳзѳлѳр биѳа сѳлимишѳдир. Шејтан буѳлара манс оламамышдыр. Бу сѳбѳблѳн о ѳлкѳлѳрин нѳфуси кѳндѳн-кѳнѳ артыјор. Мѳним Иранымла иѳ сајсји-гѳсјрѳтимлѳ бѳтѳн ѳкс халлар мѳшаһилѳ сѳлиѳлијиндѳн нѳфус кѳтдикчѳ азалыјор. Шаһ Аббас доврѳндѳ гырх минѳ балиг олан нѳфуслан¹⁴³ бу кѳн ѳн биш милјѳн ја вар, ја јох! Бу кѳн Авропанын хѳмѳн хѳч бир тѳрѳфинлѳ чѳзами-иллѳти-мѳдһишѳсиндѳн ѳсѳр галмадыгы халла, мѳним ѳлкѳмини хѳр кушѳсиндѳ бол-бол мискинлѳрѳ, мѳчзумлара раст кѳлѳ билѳрсиниз. Буѳлар о гѳдѳр чохлур ки, ара-сыра вапорларла Бақыја, Јѳншѳрхана гѳдѳр кѳлиб чыхыјорлар. О ишѳхѳрлѳрин хѳсјѳти-сѳһијјѳлѳри буѳларла баша чыхамалыгларындан чох лѳфѳ јснѳ керијѳ сѳвг сѳлјорлар. Иранла ларѳлмѳсакиндѳн, филандан ѳсѳр олмадыгы ѳчѳн буѳлары чѳллѳрлѳ, бијабанларла сакин етѳдирјорам.

Мѳмлѳкѳтимѳ бансон, Замбаго паша кими "лиролуг"ларын, "чѳзамшѳнас"ларын, ја Ф у р н и ј с¹⁴⁴ кими "сифлиграф"ларын шакирлѳлѳринѳ хѳч бир заман ајаг басдырмадым. Басдырмадыгым ѳчѳн Иран мискинлѳринин дѳрдинѳ галан булуѳмадыгы кими чох кѳррѳ габили-мѳдават олан сифлислилѳри хѳтта сѳһхѳтѳдѳ булуѳанлары дѳхи буѳлара гатыб сјин кѳнѳ салдым.

Шимди ѳзизлѳрим, корлѳнѳзмѳ мѳним хѳнѳрлѳримѳ? Анаадынызмы мѳним илѳ шејтанын арасындакы фѳргѳ?

Шејтана истѳдѳлијиниз гѳдѳр лѳ'нѳт сѳлиниз. Лакин хѳр халла мѳнѳ хилмѳтдѳн керѳ дурмајыныз. Сизѳ бѳјѳк мѳкафат вѳ'д сѳлјорам. Мѳнѳ сдѳчѳјиниз хилмѳтдѳн долајы бормѳзд илѳ амѳшаспаѳдлардан башга кимсѳ сизѳ кѳнаһ исѳад сдѳмѳз¹⁴⁵. Буѳдан ѳмин олуѳуз. Пѳк ѳ'ла билѳрсиниз ки, ѳгаил китабларынызда "ѳһримѳнѳ лѳ'нѳт" сѳзѳ јохлур!

Шејтан јѳринѳ мѳнѳ лѳ'нѳтхан олан бѳдхаллар јѳни зѳһур сѳлјор. Бу иѳ сизчѳ бир бил'ѳт, бир бил'ѳти-сијсји-ѳдл олмаалыдыр.

Аһ! О јѳни зѳһур сдѳн бѳдхаллар! Буѳлар гануни-ѳсасилѳ, мѳширутијјѳт илѳ, мѳчлисѳ-милли илѳ, лаһа билмѳм иѳ илѳ, ашијанѳсји-гѳдимѳм олан бу ѳлкѳдѳн мѳни тѳрдѳ стмѳк хѳкмѳмѳ бѳтѳн-бѳтѳн хатимѳ чѳкмѳк истијорлар.

Бу ана гѳдѳр горху нѳдир билмѳдѳлијим халла шимди пѳк горхујорам ки, мѳвѳфѳг олаалар.

Кѳлкѳр: – Буну нѳјѳ, иѳ кими оламѳтѳ истиѳнадѳн сѳјлѳјирсиниз?

Бајгунѳ: – ѳфѳнлим, бу ахыр заманларла Алманија ѳлкѳсиндѳн колѳн Нитше¹⁴⁶ адалы бир филѳсор Зѳрдѳштѳн сѳзлѳринѳ пѳк зѳ-

јалә әһәмийјәт вәрли. Бунун бир китабынын һәм ады, һәм мәзмуну сәрасор "Зәрлүшт шәлә асаи, Зәрлүшт бојлә деди" сөзләриндән ибарәтдир. Әхирән мәнәфеји-игтисадијә саиғәсилә Иранын бәгаји-һәјәт вә истиғлалына ашиғ олуб, бураја һүчүм сәән алманлардан бири вәситәсилә бу китабын бир нүсхәси әлимә кечди. Китабы ачыб көрдүм ки, мәни вахты илә Ирана мәтириб төвәттүн етләрин бу Зәрлүшт бир дә шәлә дедишдир:

"Бир мүддәт мүбаризәләрдән сонра ахыр Әһримән һөрмүздә, зүлмәт нура күллијән мөғлуб олуб, јер үзүндә даими бир сәләт тохамүл башлајачағдыр". Бу һадисәнин үгү'и бу күнләрдә мөһтәмәл дәнләсә, гәрибүззүһур шәјләри хәбәр вәсмәкдә әсла сонн етмәјән алман философлары дуруб-дуруркән Зәрлүштдән ики мин сонә сонра, бирдән-бирә бу сөзү нә үчүн ағызларына алсынлар?

Мән доғрусу бундан хәјли вәспәсәјә дүшдүм. Јенә бу бир шәј дәнлә. Мәнә әл дәһшәт вәрән ајры бир малләдир. "Мәчлисимилли" тәнзим етәји 105 гәдәр малләлән ибарәт гәванини-әсәсијә лајиһәсинин башында "Сәибүззәмән"¹⁴⁷ кими мүшә'шә' бир ибарә зикр едир. Мән бу ибарәнин нәјә дәләләт етәјини фәһм едәммәјорсам да, ону лајиһәнин башында көрдүкчә көзләримин чыхахағы, үчүлүм мәһн вә набуд олачағы көлијор.

Көлкә: – Гәрибә шәј Ејни ибарәнин парлағлыгы бизим хаиф минәл-ислам бә'зи рус гәзетләринин сүтунларыны бол-бол мүрәккәблә гараләјән Мәһәммәдаға Шаһтахтинскини дәхи төләшә дүшүрмүшдүр¹⁴⁸. Нәлә Иран мүчтәһилләри тәрәфиндән әһками-шәриәти-гәррајә бәһәгг вағиф дәрә вәкилин ө'зәји-мүрағибә сифәтилә мәчлисдә булуңдурулмасы фикринә бу алам бир дүрлә ағыл ирләрмәјиб фәүгү'адә мүзтәриб олур.

Бәјгуш: – Нәр нә һал исә бу әснала мән мәһн вә набуд олачағымы һисс етмәјә башлајырам.

Јекәнә үмидим бу үч кишилә мүавинләринә, мәсләкләшләрына гаалмышдыр.

Сәһбәтин бу сон гисми артыг јалпыз Көлкә илә Бәјгуш арасында давам елдил. Нәјәти-мүсәлләсә бир шәј ешиғтәјирди. Чүнки дәрин бир јухуја даалы шилдәтлә хорулдајыды.

Наһаһ бир тәрәфдән "Молла Нәсрәддин"¹⁴⁹ бәлә төсвирлән ачиз галачағы әчиб бир мөхлуғ пәјлә оладу. Бунун бәдәши үч мүхтәлиф нәјванын ө'засындан мүрәккәб иди. Банн илә он ајағлары Иран ширинин башында, пәнчәсинә вә кери тәрәфилә гујругу әрәб атына бәнзәдији һалла Гафын әтрафында нәрвәз сәән үгабын гаһалларына мүшәббәһ гаһаллары вәр иди¹⁵⁰. Бу мөхлуғ әчиб бир шәһабәи-сағиб сүр'әтилә бәјгушун үзәринә һүчүм елиб, ону парчалады вә бәл' илә набуд етди. Бәјгушун сифеји-чанхурашы нәјәти-мүсәлләсәји ојандырды.

Нәјәти-мүсәлләсә көзләрини овушлурағ: – Биз нә ағыр үјү-мушуг. Бу көрдүкләримиз, ешитдикләримиз һән рә'јамымын? Бу

рә'јәи-гәриби насыл тө'бир сәләлим?

Кәлкә: – Јолдашлар, даи јери агармага аз галыјор. Вахт вә заман илә шәһәрә дахил олаалым.

Ҳеј'әт: – Насыл вә порәдән дахил олаалым?

Кәлкә: – Бајгушун тө'риф етлийи јердән.

Ҳеј'әт: – Бајгуш вә верлийи мә'лумат бир рә'ја сәјями? Мә'ма-фиһ бир көррә көстәрлийи јерләри јохлајалым.

Бунун үзәринә Ҳеј'әти-мүсәлләсә илә Кәлкә бајгушун тө'рифи бу вәчһә дәрәји вә бә'дә хәндәки тө'гиб сәиб, һәгигәтән бир тө-рәфи хараб олмуш сурун алтындан ачылан дәр вә гәјәт гаранлығы бир чухурла башлајан јола раст кәддиләр...

7.

Әвәт, бизим "тријомийор"лар¹⁵¹ мә'һуд Кәлкә илә бириккә тө-мәли рәхнәлар олмуш гала диварынын алтындан ачылан вә бир чухурла башлајан дәр вә гаранлығы бир нөв тунсә раст кәддиләр.

Фикир вә хәјаллары кордүкләри рә'јанын тө'сири-дәһшәтһи-лән артыг хилас олмуш или. Чүнки рә'ја һәгигәт кими олмајыб хатираты сәриүлзәвалдыр, чох кечмәдән унутулур. Бунула бәрәбәр чухурла башлајан төһтүл-әрз јолу көрүнчә Бајгушун сөзләринә о гәдәр с'тимад һасил станлар ки, дәрһал биләштираз вә торәддүд чухурун дилинә атладылар.

Шимди күнүн бириндә "Иршад"ын бу нөмрәси¹⁵² Шејх Фәзләләһ илә јолдашларынын әлиһә кечиб, бу јазылардан хобәрләри олурса с'һтимаал шилләтәлә протестә сәләрләр вә сәјәрләр ки, биз һеч бир вахт мүдәәти-өмрүмүздә әјлә јер алтларында мөзмәдик. Тһранын дарвазалары аначыг дуруркон, әјлә кизли јолаардан кечмәдик! Булар бүтүн бөһтандыр, ифтирадыр!..

Биһәһәләсјһ бурада бир ихтара мөчбурам: – Шејх әфәнди, мән әсла Ираны көрмәдийим кими, нә сизи вә нә дә јолдашларынызы таныјамыјорам. Һәр нә јазыјорсам, оз һәмшәһорлиәринизин ағзындан с'һитдийим вә оз вәтәнинизин мәтбуатында көрәјүм рә-вәјәт вә һәвәдисә истиһалән јазыјорам. Әјлә икән јенә бунарын һаггынызда рәвә кордүкләри сәјүшләрдән, мүбалиғәләрдән кү-ләнјән ичтинаб едијорам. Мән һаггынызда Шејх Фәзләләһ јеринә шејх-бифәзл кими сәгим бир ибарә гулландыммы? Һалбуки "Һәб-лүмәтиһ"¹⁵³ кими мә'тәбәр бир гәзетә 30-чу шүмарәсинәлә бахыныз нә јазыјор?...¹⁵⁴ Воли Шејх Фәзләләһ миһинәлә ба будәһни-мәчһәси-шоура малијәти-ғажинин ра тјулә. Хәл нә төвәһәлә кәрд, Сәјид Јәздәи кә лируз ба јек хәри-бәрәһнә оз-Кәрбәлә бә-Тәбриз амәд. Пәнчәһ һезар түмән сәрвәти-һалијәра бәсәд һезар һөһитовә-пәд рәсанәд. Әмир Баһадыр кә, јек фикрәји-бисәвәд Ғарадағист сә-кәт нәтәвәһәд нәшәст, ин әст кә, микујәнд шоура кәдәм әст? Мәчһәс кист? Вүкәлә чә һәгг дәрәнд бә үмури-миһләт вә доваәт

тин тутушмасы ило сонмәси бир олујорлу. Бунун үзәринә сәјјаһлар сһтијатәи көзләрини гапајыб һәвасси-хәмсәләриндән гүвсәј-ламысәјә мүрачиәт сәрәк "кор-кор" ојунундакы көзү бағлы чочукими өлләри илә отрафы јохламаға, чүстүчү етмәјә баһлаадылар.

Гаранлығда бармағлары Шејх Фәзләллаһын сағгалына илишән Мирһашым: – Шејх! Сизмисиниз! Аман, бағышлајын! Бир торәфә јол буламыјорам ки.

Шејх Фәзләллаһ: – Чаным, бу кибритләр но үчүн јанмыјор? Јохса јолда нәм алыб исланмышлармы?

Көлкә: – Өзизләрим, бурада чәрәјани-һава олмадығындан мүвәллүдүл-һүмузә гәһотлији вар. Орталығ һамиз фәһм илә долу олмады!...

Сәјид Әли Јәзди: – Мүвәллүдүл-һүмузә нәдир? Һәмиз фәһм нәдир?

Көлкә: – Демәк истәрәм ки, бурада һава јохлур.

Әли Јәзди: – Өјлә олсајды, чүмләмизни боғуламмыз лазым көләри. Бәлкә кибритләрин јаннамасына сәнини вүчудун мане олујор!...

Бунлар белә мүбәһисә сәркән бирләи-бирә јашыл мавитырағ бир алов јердән пејдә олуб һаваја сүул ети. Вә ләр әгәб јенә зайл олду.

Һејрәт вә тәәччүбә дүчар олан Һејрәт: – Сүбһаналлаһ! дејиб аргыг көзләрини аловун пејдә оллуғу јердән ајырмыјорларды. Чох кечмәдән биринчијә мүнабәһ аловлар јек-дикәрини вәли етмәјә баһлаады вә зүһүр едикләри мөһәллин фосфору јаваш-јаваш орталыға гәриб бир ајыналығ нәшр ети. Мәкәр орасы гәдим бир гәбристан јери имиш. Ајыналығын сәбәби дә чүрүјүб тоһәллүл етмәклә, инсан кәмикләриндән һасил олан фосфор иди. Анчағ Һејрәти-мүсәлләсә бунун фәргинә вармады... Лакин Шејх Фәзләллаһларла Мирһашымлар үчүн бундан мүнасиб дә зија булунамазды!...

Көлкә: – Достларым, өјлә һејран-һејран но бахыјорсыныыз? Фүрсәти өлдән гачырмајалым. Бу ишынґдан истифадә илә поста көјәрчини васитәсилә алдығым мәктубу охујалым, сиз дә гулаг асыныыз!

Мәктубу Петербурґдан вә биззат Прушкевичин өзүндән иди.

Көлкә мәктубу охулу. Мәзмуну белә иди: "Еј мәним севкили Көлкәм, телсиз телеграфын Иранда мөвчуд олмадығыны билдикимдән¹⁵⁵ сәнинлә телсиз телефон васитәсилә мұхабирәлә булунамағ истијорлум. "Норвеч" пајтахты Христијанијадан хәбәр веријорлар ки, орада профессәр Биркиланд ихтира етдији бу јени аләт сәјсиндә¹⁵⁶ узағларла мұхабирәјә тамамилә мүвәффәғ олмушлур. Анчағ мүнариәсә бу ихтираны сирр тутуб мәнә билдирмәк истәмәли. Бәнабәрин чар-начар поста көјәрчинләрини мүрачиәт елиб сәнә бу мәктубу кондоријорам. Довләт Думасы мұзакиратындан

күрбежи-Белчик офеус өз ин күмнаји төөсүф өз ин боднами!
"Вотон ин гөдр золл бе дөстө очаноб башол. Биллаһ төсөвүр
фөрмәйд жек нөфөр сөрбазин-дөвлөти-ма нојајөл могабел ба күрбежи-
Белчик башол. Ёсјәлөр нам сөрбаз конун јек маһ зијалә ост кс
мөфгул шод. Ура кәси нөчүјәд вә илх".

Ҳејһат! Ҳеј'оти-мүсәлләсә бирлән-бирә һүчүм сәлән фарәлөрин
курултусундан о гөдөр вәһмә кирифтәр олмушлар или,
белчикалыларын мүкафатыны газанмаг үчүн пишиклөри тутмаг
хатирәлөрино кәлмәди. Фарәлөр кечдиклән сонра орталыгы
дөрин бир сүкут гапады. Фөгөт Ҳеј'өтин фәалијәтинә кәлән
гүввәји-самиялөри кетликчә артады. Демөк олур ки, бунларын
бүтүн һөвасы артыг көзлә гулагда чөм олмуш иди. Бир дәрәчәдә
ки, гүввәји-самия вә бәсирәлөри јаваш-јаваш "Гөләт һисс"ләрә,
"хојал һисс"ләрә, һалусинасијалара дүчәр оладу. Бу өснада
магаранын бир кушөсиндән гөриб вә иранлыларын мәчһулу бир
мусиги аһонки сшидилмөјә башлады.

Көлкә (Русиянын милли нөгмәлөрини таныјараг): -Диггөт
единиз, бу һаналар бизим Русија һаваларыдыр!

Ҳеј'оти-мүсәлләсә (сәслөрини мусигијә төтбиг илә): - Буна
төөччүб стмијоруз. Бир мусиги оркестросу чөлб стмөк үчүн
һөкүмөтимиз Русијаја Гулам хан Мирзә¹⁶⁶ аллы бир заты с'зам
стмиш иди. Бу зат ла Петербурглакы Иран сөфарәтилә бирликдә
чалышыб Иран үчүн бир великорус оркестри төшкил стмишләр
ки, Насонов¹⁶⁷ аллы бир мусиги мүәллиминин төһти-рәјасәтиндә
булуначаг имиш. Еһтимал бунлар шимди Тһһрана васил
олмушлар вә бу һавалар ла онларын чалдыглары шәјлөрлир.

Көлкә: - Сус! Аман диггөт бујурупуз! Бу нөгмә нә гөдөр
көзәлдир. Бу Русијада молла олан франсыз бөстөкарларындан Сен
Сансын "Данс Магабер" әсјилән "Рөгси-мүгабир", јахул "Рөгси-
әмват"¹⁶⁸ һавасына бөизөјор!...

Көзлөрини үзәми-әмват "фосфат"ларындан һасил ишыгларын
мөһәлли-зүһурунлан ајырмаја Ҳеј'от кәмали-диггөтлә Сен
Сансын мусигисини линлијорлу. Динлоркөн чөнк сәсино, лаһа
доғрусу кәмиклөрин бир-биринә чарпмасына мүшабәһ бир
таггырды пәјлә оладу. Ејни заманда фосфор алову төкрар парлады
вә аловун мавимтраг ишыгы ичиндә, башында парлаг вә мүрәссә'
бир тач булунап бир инсан гөдиди бир "склет" пүмајан оладу. Бу
склет көз јеринә гаим, чүмчүмөнин өнүндәки ики мүзлүм вә
мүдһиш сурахы Көлкәјә чәвириб она хитабән өтсиз, долагсыз
галан фәккин илә дишлөрин арасында бу сөзлөри фырлатды;

* Төрүмәси: "Белчик пишијинин"¹⁶⁴ форман вероин¹⁶⁵ төөсүфлөр олсун бу
боднамдыга ки, очнобилөрин длиндә вотон бу гөдөр золл икөн, биллаһ,
бизим бир дөвләт өскөри тапылмыр ки, Белчика пишијинин гаршысына
чыксын. Инди Ҳејдөр аллы өскөр бир ајдан артыгдыр ки, итибдир. Ону һеч
көс ахтармәјыр".

– Сиз Асхистан һөкмдарлары рәсмләринин көнфиндөн чох хошландыңыз. Шимли дә Иран падшаһларыны көрүб, буналары да сјин вәчһ илә Русија дәвләт думасына костәрмәјә һөвәс едијорсу-нуз, дејилми? Иштә чүмләси бир-бир көзләринизин өпүндөн кечө-чөкдир. Анчаг сјјр вә тамашадан јорулуб быкмысыңыз. Чүнки буналар һода вә һесаплаы јох дејиләчөк дәрәчәдә чохдурлар.

Мәһзәрә Пишладајан сүләләсиндән¹⁶⁹ башлыјор. Буналарын биринчиси мән өзүмәм.

Гәлидин бу сөзләри үзәринә, насыл ки, ишкис шаири – өзәми Шекспири¹⁷⁰ тө’риф вә төсвири вәчһилә, бир мағарада ча-дуларын гүввәји-әфсункаранәси сәјәсиндә Тан Мағбетин онзары өпүндөн Јаго сүлбүндән¹⁷¹ колочок олан бүтүн Ескочија кралла-ры кечијорлу. Өјлә дә Иран падшаһлары сүләләбәсүләлә Көлкә илә Һејәти-мүсәләссәнин пишһонзарындан кечмәјә башлады. Буналарын гијәфәтләри бир дәрәчәјә гәдәр “Намсји-Хосроваһ”ла костәрилән рәсмләрә мүвафиг или.

“Рәгси-мүгабир” мусигисинин вәзн вә аһәнкинә ујараг, Пишла-дијани-Көјәнијан, Көјәнијани-Өшкәнијан, Өшкәнијани-Сасанијан вә и. а.¹⁷² падшаһлары кәмәли-дәбдәбә вә дарат илә тө’гиб еди-јорлу.

8.

Иран падшаһлары сүләләбәсүләлә Көлкә илә Һејәти-мүсә-ләссәнин онзар-тамашасы өпүндөн һәмүтонаһи бир силсилә шөк-линдә кечмәкдә икән илк пәјлә олуб “Пишладајан ын биринчиси мән өзүмәм”¹⁷³ дејән гәлил ахыраләкин та Мүзәффәрәлдин ша-һын¹⁷⁴ һејколи зүһур елинчәјә гәдәр јериндә сабит луруб галлы.

Бу зат Көјүмәрс¹⁷⁵ олуб өпүндөн кечән һөкмдаранын бир-бир адаарыны вә милләтә едикләри хидмәт ја мөзаррәти зикр вә үч-дәрә кәлмә илә тө’риф вә товсиф еләрәк мағарада булуналарә тәғлим елијорлу.

Вагсән “Архсолокија” дејилән сәми-асари-әтигә үләмасынын кошфијјати-әхирәсинә корә Иранзәминдә Пишладајандан өгдәм, јахуа, буналарә өвөз бир пәчә сүләлә һөкмады дәхи булуналушлур.

Анчаг “Еллозија”ја “Зәләләти-һисс” дејилән һаләти-димағијјә гејри-тәбнијјәлә иһсанларын көрдүкләри гәраиб, мө’тадлары олан төсәввүрат вә мө’лумат даирәсиндән пәк дә харичә чыхмадыгы кими биттәб’һәгајиги-фәһһијјәјә дә о гәләр мүгарин оламаз. Бу сә-бәбләндир ки, шәјх Фәзлүллаһ илә јолдашларына, Иранын силәс-ләји-падшаһани Көјүмәрсән с’тибарән көрүнмәјә башлады.

Буналарын чүмләси гијәфәти-әслијјәләрилә кечмијорлу. Бә’зиси гуру скәст һалында булунараг ичләриндә ојләләри дә вар иди ки,

көмиклөрүнө мұхтолифүл олад илан, кортөнкөлөлөр, гурбага, өгрөб кими һејванати заһифә вә һәшәратың жапышдыглары мұшанидә олунујорду. Ара-сыра скелет јеринә дөври фитротлорә аид гармагарышыг көмиклөрин дө јыгын-јыгын кечдикләри вагсә олунујорду.

Гијәфәти-әслијәләрилә көзәл бир сурәтлә көрүнөнләро колиничә буңларың бә'зиси пијада, бә'зиси өсбәсүвар, бә'зиси көрдүнәсүвар олараг кечијорларды. Ичләриндә Пуранлухт, Азормилухт¹⁷⁶ кими гадын гијәфәтиндә булунанлар да вар иди.

Һушөнк илә Төһмурәсин¹⁷⁷ кечмосини мұтоағиб орталыг төдричән гызарды вә сонра һејәтин көзләрини гамашдыран бир дөрәчәдә мұвоғгәтөн күндүз кими ајдын оладу.

Көјүмәрсин скелети:

- Иштә бу көләң Чөмшиадир¹⁷⁸, әсди: О әснада көј рәнкли вә уллузларла мұзәјјән бир әбан-лабис вә бан јеринә отрафа шә'шәәлаш бир күрреји шәмсә-гаим олан бир һејкәл баһарын бүтүн өзһари-рәңкин вә диләшини илә пүр вә мұзәјјән бир көрдүнәјә ракиб олараг пәјлә оладу.

Сол әлилә илареји-зүмам етдији һалда ирәли вә јухары галдырмыш олдуғу сағ әлиндә өргәвани бир чам тутујорду. Һејкәл Чөми-чамы скелетә төрк илә кечиб ниһан оладу.

Дөрәгәб күндүз ишығы заил олуб јеринә төкрап фосфорун хөфиб вә мавитираг ајдынлығы гаим оладу. Ејни заманда "Рөгси-мүғабир"¹⁷⁹ аһәнкиндә дүлүкләрин, фәјталарын сәси учалды вә иланларын јасдыг вә хышылатыларыны аңдырыр, бир чох өсватисәфиријә ешидилмәјә башлады. Буиунла бәрәбәр мағараның һавасы гәјәт иссичаг вә гураг бир јазын күнләриндән ниһан верәчөк дөрәчәдә фөвгүл'алә косби-һорарәт етди...

Көјүмәрсин скелети:

- Бу көләң Зөһһакдыр¹⁸⁰.

Зөһһакын садә умузларындакы көпәричөк көмиклөринә дәјил, бәлкә бүтүн үзәмына о гәдәр илан сарылмышды ки, өн маһир бир мөһирәһ белә онун скелет һалында булунуб-булунмалығыны тәјјин сәмәзди.

Һәрифин башында одла, өхкөрлә долу вә мангала мұшабәһ бир өклил вар иди. Көндисини ајрыча дөхи, ағызларындан алов вә гыгылчым сачан бир сүрү илан тә'ғиб елијорду. Бу иланлар мағараја дахил олунча һејәти-мүсәлләсәјә доғру елә гәзәб вә тәвдиамиз бир нәзәр өтф етәнләр ки, бичарәләр ховф вә дөһшәтләриндән бир кач аадым кери чөкилмәјә мөчбур олдулар.

Көјүморс:

-Горхмајын, горхмајын! Буңлар лириләрә дәјил, өлүләрә мүсәјир-ләт олурлар. Әкәр буңлардан горхурсаңыз бәрһојат булун, Зөһһакын мөсләкииә хидмәтдән ичтиһаб единиз! Бу әсна дөтән бир көј курултусу ешидилади. Бу курулту, Каһәни^{ра}

вə истиблааа гаршы олан рə'дəнкиз нə'рəлəринлан бир нишан иан.

– Бахьныз, Фиридун¹⁸² кəлијор. Үгабын ганааллары шəклиндə Һавада мұғаллог дуран бир тахт үзəриндə гəјəтлə кəзəл бир нəвчаван нұмајан олау. Онун сол əлиндə бир сəһабпараја бəнзəр “Дирəфши-Кавијани” тəмəввүч сдијор вə орталыга јəғмур булулу кими кəвһəрриз олујорду, сағ əлиндə исə шимшок шəклиндə атошин бир дəстə гырмапч булунојорду ки, буналары ара-сыра шаг-гылаадаараг иланлары говалајыр вə Зəһһакын үзəриндə салдырыјорду. “Дирəфши-Кавијани”¹⁸³ дон магаранын зəмининə чəвəһир тəкүллујуну кəрəп Мирһашым¹⁸⁴ таманыны снəмəјəрəк:

“Иштə бəјгушун бизə вə'д стилин мұхафат алашылыјор ки, шу бəјрага нəсб олунан чəвəһиратын чүмлəси өрəблəрин əлинə ксч-мəмишдир¹⁸⁵. Бизə дə гисмəт варимин” – дəли вə кəмал и-һирс илə өтəјини ачыб онлардан овуч-овуч топламаг истəди. Аакин əли дүрр вə кəвһəр јəринə суја раст кəлли.

О əснада һəр нəсəсə бир тазиянə зəрбəси Мирһашымын үзүнə əсəбəт елиб, сими-сийаһ бир из бурахлы. Бунун то'сириндəн “Вəј үзүм, вəј кəзүм” дəјəрəк, аз галмышды ки, биһуш олуб бəјыласын. Фəгəт мусигинин курултулу аһəнкинə гарышан Кəјүмəрсин сəси ону кəдинə кəтириб тазиянə агрысыны унуттурду.

Кəјүмəрс өнүлдən кəчəн Фиридунун үч оғлу илə¹⁸⁶ ки (һала гонга сдијорлар иан) саир падшаһлары кəстəрəрəк бир-бир адларыны сəјлəјирди ки, араларында “Шаһнамə”лə вə саир тарихнамəлəрдə һсч зикр олунмајанлар дə вар иди. (Биз чохунун адыны бурала нəгтəлəрлə ксчиб, “Колко”нин хатириндə гала билəчəклəрлə иктифа сдијоруз!).

Кəјүмəрс уча сəслə:

– Мəнучəһр, Нузəр, Əфрасијаб, јахул Астијаб¹⁸⁷ ки, Туран вə Милија падшаһы олуб, бир аралып Иранын Мазандəран чəһəтлəриндə дə һəкүмəт сүрмүшлүр.

Ксјубад, јахул Камбиз. Бунула Кəјанијан сүлалəси башлыјор. Бунарын исаны Зəил олуб, јазыларыны хəтти-михи илə јазарлар иан.¹⁸⁸

Ксјавус (јанындакылар оғлу Сəјавушла Рүстəм Залдыр)¹⁸⁹, Ксјхосров, јахул Кирус¹⁹⁰, Зəрдүштү һимајо илə мəзһəбини гəбул сдən Кəштасиб¹⁹¹, Исфəндијар, јахул Дарјус бин Кəстасиб¹⁹², Ксєрксис оввəл, Əрлəшири-диразлəст, јахул Артаксєрксис Магросхєјр¹⁹³.

Əрлəшир Бəһмən, јахул Артаксєрксис Мисмон¹⁹⁴... чох јєрдə сəһв сдən Фирəвси буналары бир əлд елиб гарышдырыр. Дара, јахул Дарјус Голоман¹⁹⁵.

Иштə, бу сүлалəјə хатимə чəкəн Искондəри-Јунани, јахул Максəлнијалы Алексанар¹⁹⁶ сүвар олдугу рəхш Бусефаллыр...

Бурала Искондəрин өзү илə аты јəринə Јунанын əн маһир ксј-

көлтөрашлары төрөфиндөн бөјаз мөрмөрдөн мә'мул, гәјәт нөфис бир тимсали-мүчөссөм пәјла оладу¹⁹⁷. Бунун бир элиндо ғылынч, бир элиндо мүчәлла бир ајна вар иди.

Бу мәнзәрәји көрәп Прушкевичини Көлкәси гәјәт севинәрәк:

– Нө гөдөр көзәл! Аман, буну һәмди бөј¹⁹⁸ хөбәр алмасын! Јох-са кизлинчө Истанбуллакы ләһәди-Искөндәр музесинө нөгл етди-рәр! Бу Петербургун Ермитажына¹⁹⁹ лајигдир. Әләхүсус элиндө-ки ајна руслара чох лазымлыр²⁰⁰.

Көјүмөрс һидләтлә:

– Буна инкилисләр дә көз дикмишләрдир. Лакин кимсәјә веримәсинө мүсәидә едомом! – әсли вә ајнаны һејкәлин элиндөн гопарыб алды. Ајнанын гопмасы илә һејкәлин мәрмәри дөрһал гүбарә мүнғәлиб олуб, кәсиф бир думан һалындан мағаранын ичинни ғапалды.

Бир дәрәчәлә ки, Искөндәрләп сонра көлөн варисләрилә²⁰¹ Әшканијаны ијичо сечмөк олујорду. Момафиһ Партијана һөкуматинин мүәссиси вә сүләләји-мөзкурәнин биринчиси олан Әшк ја Ыршак, јахуа Ырзас²⁰² нам падшаһла, заманына һәзрәти-Исанын пәләләти раст көлөн Хосров өшвәли²⁰³ олдугча фәрг етмөк мүмкүн олујорду.

Көјүмөрс исә бүләнд аваз илә:

– Иштә, лисанлары пәһләви вә хотләри сирјаниләп мә'хуз олан Сасанијанын мүәссиси Ырәәшири-Бабакап²⁰⁴, Шапури-өшвәл²⁰⁵, бунула бәрәбәр элиндо рәсман вә үзәрини "Ыржонк" јазылы китаб тутан бир пири-салхурдә кечијорду. Бу зат Мани нәғәш вә нами-ликәлә Маникә²⁰⁶ иди. Һөрмүз, Бәһрами-өшвәл... Јөзлөкүрлү-өшвәл, Бәһрами-хамис, јахуа Бәһрами-кур ки,²⁰⁷ омрүнү үмури дөвләтлә ордан зијадә гадынларын агуни-ешигиндә кечирмиш булу-лугундан вахтындан өшвәл лиләји-тарик, рүхсарәји-зәрә, бәтнин-сүст олуб бәли ики бүкүлмүшәүр. Ошун элиндән тутан аһу көзлү шу пори Диларам чәнкилир²⁰⁸ ...

Бу оснада музика "Данс Магабср" һаваларына Гунонун "Ромео вә Чулјетта" унванлы операсына²⁰⁹ мөхсус нөгмәләрдән гарыш-лырды. Вә лисани-фарсидә он өшвәл ше'р сөјләмиш олан Диларам үзүнү һејәтө чевириб көзәл, фәгәт һүзнәнкиз бир сода илә шулу тәғәһни етди:

"Бәһрам кә у кур керефти бе-кәмәнд
Бенкер кә чекунс кор Бәһрам керефт .

Бунлар вә булары тәғиб едән бир нечә һөкмдәр лаһа кечди. Адарыны бир-бир зикр едән Көјүмөрс:

– Иштә, заманында хатәмүл-әнбијанын төвәллүд етдији Кәсра көлир ки, она Бөјүк Хосров вә Нуширәвани-Алил²¹⁰ дәхи дәјир-

*Торчүмәси: "Бәһрам ки, кәмәнд илә кур тутурду
Нордүн ки, нечә кор Бәһрамы тутду".

лөр. Рөфәғәт сәән зат вәзири Бүзәрчүмһрлир²¹¹. Һәр икиси дә беҗәти-ослиҗәлөрини муһафизә слиб нурани бир гиҗәфәтлә булу-нуорлар иди.

Сеҗил Әли Јөзди јоллашларына:

– Һаны ба! Со’ли дијорду ки:

“Әз у остехан нөман?²¹²” Демөк ки, јалан сөјләмниш!

Көјүмөрс мунаһиликә лавам ило:

– Һөрмүзи-рабе²¹², Хосров Пәрвиз²¹³ көмали-мәһәббәтлә онун голундан тутан гадын Рум императорунун гызыдыр. Ады Мөрјәм олмајыб Иренлир ки, Ширин дә буллан мүһөррәфлир²¹⁴.

Ширин Көлкөҗә хитабән: – Сизин һөммөзһөбиниз илм. Јолу-нуз Бақыдан дүшөрсә мөним Ирен олдуғуму “Каспи” гарсәриниә билдириниз. Анчаг сағынын, Шөргин шөир дастанларына зијалә с’тибар сәән “Каспи” мүһөррирләрилә гөвга етмөјин. Булар адамы “ијнә”ләрлөр²¹⁵.

Көјүмөрс јорулмајараг:

– Ширүҗә²¹⁶ Иштә Сасанијанын сон һөкмдары – Јөзлөкүрдисалис²¹⁷. Бундан сонра Иран Һөзрәти Фаруг заманында ороблөрини өлине кечиб²¹⁸ Ислам һөкүмәтлөри башлыјор. Лакин көрүрәм ки, јорулуб артыг сөзләримә диггот сәмөз олујорсунуз. Онун үчүн сүләләлөрлә тарихчә мөшһур пашаһларың аллары илә иктифа сәвчөҗм: Хилафәти Әмәвијә вә Аббасијә дәвләриндә Иран мүс-тәгил оламадыгынан ибтида Шамдан, бә’дә Багдадан иларә сли-лијорду²¹⁹.

Иран мүсәлманларының истиглаалы Хорасан чөһәтиндә һөкүмәт сүрән Бәни Таһирдән башлајыр...²²⁰ иштә бир-бир кечирлөр... буналары тәғиб сәәнлөр Бәни Ләјслир²²¹... Шу көлөн зат Исмајил бин Әһмәд Самандыр ки, онунла Саманијан сүләләси башлыјор²²².

Иштә Имадәдүддәвлә Әли бин Буҗә вә бәрәлор:зәләси Әзә – дүдәвлә илә башлыјан Али Буҗә, јахул Дәјләмәјан сүләләси²²³ буналардан сонра көлөн сүләләлөрини өксәри түрк нәслилир²²⁴.

Иштә Али Сөбүктөкин, јахуа Гөзнөвијан²²⁵.

Көјүмөрс бу сөзләри тамам етмөдөн бирлән-бирә бир гүлгүлә голду вә мағараның он дивары јарылыб һә’јәтин әнзары өнүнә ошчар вә өзһар илә мүзәјјән васс’ бир саһо ачылды. Узагда Гөзнә шөһәри көрүнүјорду. Гүлгүлә кет-келә бир сүрудә-күлбанкә төһәвүл сәиб әсвати-мусигијә илә һәмәһәнк олду. Бир шүкуфозарың ортасында јәдди киши ол-оло вериб әсбсүвар олан бөјүк бир заты өклил шөклиндә өһәтә етмишлорди. Вә чүмләси һәмәвәз олараг онун мәлһиндә бир гөсидә төрөшүм слијорларды. Гөсидәнин мөзмуну Султан Маһмуд ибн Сөбүктөкиниң²²⁶ инсанијјәтә по исламијјәтә етдији һидмәтләрә данр или. Онун лөваји-ислам вә мө-дәлијјәти Һиндистанда та Дөһәнин вәсәтләриңә гөдөр көтүрлүјү

* “Ондан бир сүмүк до галмады”.

тајифеји-нисваны лири-лири јағмајы мөн' етдији вә бүтләри тәзјин едон мәчөвһөрәты алыб мәнафеји-нисанијо вә исламијо јолунла нисар еләдији зикр вә те'лаа олунујорду. Әклили тәшкил едон шүора ичинла Фәррухи, Әсчули вә чүмләсинин пишвасы олан Үнсүри²²⁷ тәмјиз едијорлар иди. Буналар мијанында Фирдәвси көрүнмәдији үчүн Шејх Фәзлүллаһ: – Бу Султаны һөчл едон Әбүлғасим Фирдәвси²²⁸ нәрәлә? – әсјә сорду.

Көјүмөрс: – Јухары бахыныз!

Һеј'әт, јухары әтфи-иәзәр елинчә Шејх Нүрканинин рә'јасыны²²⁹ тә'јил едәр сурәтә көрдү ки, о дүһәји-сүхәи ки, "Шәһна-мә"силә сүхәи"әскәр бәрә бә-бала борд вә бәр корси нәһад" саир үдәбанын мафөвгүнә гөвси-гүзәһин әшвари-зәррини ичинлә олијјин иләһмәтә доғру һүманорваз олујорду. Султан Маһмуд мә'ијәтилә кечди²³⁰. Буналары 14 кишидән ибарәт сүләлә ә'засы²³¹ кичилә-кичилә үфүғләрдә тә'ғиб едијорду ки, ән ахырлакы һөкү-мәтини Гуриләрә²³² Гуријан сүләләсинә тәрк едон Лаһор падшаһы Хосров шаһ²³³ иди. Лакин бу сүләләнин үчүнчүсү олан Султан Мәс'ул²³⁴ ки тарихи-чүлүси 465-лир, мејлана лахил олунча бәри тәрәфлә, даһа јахында бир силсиләји һөкмдары даһа пејда олду. Буналар дүвәли-сәләссји Солчуғијјәдон Сәлчуғијјани-Иран²³⁵ олуб коза 14 кишидән мүрөккәб иди ки, өнләкиләр бир-бириндән симзәрағ олдуғлары һалла, кәридәкиләр кет-кәдә арығлајыб өн сонра бүтүн-бүтүн гәлид һалында²³⁶ кечди.

Шејх Фәзлүллаһ: – Но үчүн әтәкиләрин боју кетдикчә кичилә-кичилә вә бәрикиләр ортадан е'тибарән кетдикчә зәифләниб арығ-ламышлар?

Көјүмөрс: – Әтәкиләр, мошһур вә һамлар Иран нәғгаш вә рәс-самларынын мочһулу олан фәһһи-мәназир үсулуна табәдиләр. Бу үсула көрә бир шәј узағлашдыгча о нисбәтлә кичик көрүнүјор. Бәрикиләр иәб букүнкү мә'руф вә тамаһкар Иран фәрраш вә һүк-камларынын мәнфуру олан фәһһи-иғтисад гәјләсына мүти'диләр. Бу гәјләја көрә бир мәмләкәтин кичиләмәсилә варидати-довләт тоһагүз етдијиндән һакимләрин јәјиб-иһәчәкләри дә о нисбәтлә азалыр.

Шимди шуна лиғгәт елиниз ки, чох көррә сүләләләр бир-бири-ни тә'ғиб етмәјиб јан-јана кечијорлар²³⁷. Бу иәб Иранын билтөвөс-сө' тәғсим олдуғундан һашидир. Сәлчуғијјанын башындакы сүләлә мүөссиси Тоғрул бин Микајыл бин Сәлчуғлар ки,²³⁸ Тһһрандан беш-он дәғиғәлик мәсәфәлә домир јол илә Шаһ Әбдүләзим зи-јәрәтһаһынын²³⁹ булуңлуғу мөһәллә әл'ан хәрәбәләри көрүнән Рәј²⁴⁰ шәһри-гәлимини пағтахт иттиһаз етмин иди. Бунарын икинчиси Рум императоруну мөғлуб вә әсир едон бәрәләрзаләси Алп Арслан бин Чағридил²⁴¹. Бу султанын кәчмәсилә бирдән-би-

* "Үенидән јухары галдырды, оршо јүксәлтиди".

рә магаранын ичини көсиф бир гаранлыг баслы. Сонра гаранлыг гара бир кечәжә төһәввүл салиб фәза-асиманын ән мүнәввәр көвакиби илә төзјин етди. Нәһәјәт орталыг о дәрәчәлә аялшланды ки, куја гәмәр түлу сәијорли.

Көјүмәрс: – Иштә, Тарихи-Чәләлинин пәзә’и Чәләләддин Мәлихшаһ бин Аһп-Арслан²⁴² онун әтрафынны алып көзләрини јылдызлара тикән зәват мүнәччимләрлә пәзири Низамүлмүк-дүр²⁴³. Бунарын чүмәсини бә’зән гәмәрин әтрафында көрүпән һаләјә мүшабәһ парлаг вә лачивәрли бир мөнтәгә оһатә етмишли. Мөнтәгәнин үзәриндә һәмәл, сөвр, чәвзә, сәрәтән, әсәл, сүнбүлә, мизән вә сәирә киши мөдар шөмсин он ики бүрчү әлван ламия илә төрсим едилмиш иди.

Буналар кечинчә Көјүмәрс: – Шу кәлән Султан Сөнчәрлир²⁴⁴. Јанындакы затлар шаир Әнвәри²⁴⁵ илә Әмәр Хәјјамлыр²⁴⁶.

Әнвәринин үзү гыпгырмызы, Хәјјамын исә һәмбәјаз иди.

Бу һала диггәт едән Шәјх Фәзлүллаһ: – Нә үчүн онун үзү өјлә гызармыш, бунын да үзү гар кими бу гәләр агармышлыр? Биз бу заты үзүгара билеирик.

Көјүмәрс: – Әнвәри бир вахт сәми-нүчүми казибә с’тибар елиб, сәјјаратын вәз’индән истихрач етдији мө’на батил чыхмагла. “Дор ан зәмин ке то дәр чешм халг хар шоди, Мокон дәрәнк дәр анча бон бечәјә декер” – әсјиб Бәлхә фәрар етмишли. Шимли шу нағәни хатырладыгча Султан Сөнчәрлон уганыб гызарыјор. Ан-лыјор ки, шә’р дуруркән нә нүчүм илә угранмаг, нә лә Бәлхә гачмаг лазым иди. Нәр һалла сәјләлији бәјт сизин кимиләрин бүкүнкү һалына пок мүнәсиб олмагла хатирлә тутсаныз фәна олмаз, Хәјјамын ағ үзлү олмасына кәлипчә иштә өзү сизә чапаб вермәк истијор.

Әмәр Хәјјам: – “Еј мүфтијә-шәһр! Еј сирәһкар! Сән мәши бурада сирәһруму көрмәк истијор идин? Нә үчүн? Бир-ики нүктәли сөз үчүнмү? Бир аз “хуни-рәзан” ичлијим үчүнмү? Ја сәһбәји-сиггин пәшгәсилә чананыма, сәвклии рәббимә” мәкәр то мәсти?” әслијим үчүнмү?! Нәј хирәсор!

Накәрәс мүнәһ дәр чәһан кист, бегу,
Ан кәс ке конәһ покорә, чәһ зист бегу?!***

Бураларда инсанын нә ичлијино, нә сәјләлијинә о гәләр өһә-мијјәт вермијорлар. Даһа зијалә онун ә’малинә, һәмчиниси һаггын-

* О јердә ки, сән халгын көзүндә хар олдун

Орада даһа јубанма, башга јерә жет!

** Мәјно ганы

*** “Бу дүнијәлә мүнәһ етмәјән кимдир? парса әс!

О адам ки, мүнәһ етмәди, исчә јашады?

да рәва көрдүү мұамилатә бахырлар..(Бүтүн һеј'әтә хитабән): А һәрифлар? Сиз өз дәрдинизә гаалын ки, бу күн "Хуни-көсан хорид!..."

Зәһн етмәјиниз ки, мәһин бу лијарла булунам, сизи һәчвијјат вә рүбанјјатымын силлә вә тәзијанәләринилән азал сләр. Хәјр!

Өкөр тутаугунуз мәсләки-һаһмвардан әл чәкмәһәһиз, сизи бу күн һәр сөзүмә чаркуш илә гулаг асан та Америкаја гөләр мәс-хәрә етдирмәјә иттиларым вардыр²⁴⁷. "Молла Нәсрәддин"ләр, "Су-ри-Исрафил"ләр²⁴⁸ о иттиларымдан уфаг бир шишәләдир!...

Шејх Фәзләллаһ пүрһәјәчән вә һилләт үзүнү Көјүмәрсә чәви-риб деди ки: – Аллаһ сизгилә, шу бәланы башымыздан аф' ет!

Көјүмәрс: – Әзизим, Хәјјам! Буларла бу гәдәр јетәр. Артыг пал-шаһан һөзәрәтына јол верин кечсинлар...

Көлкә: – Олары узун бир нитг илә бу гәдәр мәәттәл етмәк "Етикәт" мәрасими-тәһрифата мугајирдир.

Өмәр Хәјјам һеј'әти-мүсәлләсә илә Көлкәјә өјри-өјри баһараг Әһвәринин әлиндән тутуб совушду.

Көјүмәрс: – Бахыңыз шимди сүләләләр насыл гармагарышыг кечтијорлар.

Өтә јандакылар Харәзмшаһијән сүләләсилдр ки,²⁴⁹ кетдикчә лаһа нәзһ корүнәрәк, нәһәјәт Сәлчугилорло Гурилорин бә'зи Атабәјләрин јеринә гаим олујор²⁵⁰.

Иштә Сәлчугиләрин 14-чүсү вә сону Тогрули-салһс иһн Арс-лан ки,²⁵¹ Рәј чиварында Харәзмшаһиләрлә мугаһибәлә мәғлуб вә мәғтул олды.

Бәри јандакы иһкәстәләрән мүрәккәб зәһчирә корүјормиси-низ. Нәсән Саббаһын Батинијјә сүләләсилдр²⁵². Шу јән-јәнә кечән ләрд-бәш силсилә Сәлчугијјә үмәрасында јетишмә Атабәкән сү-ләләләридр²⁵³. Атабәкәни фарсинин арасында Шејх Сә'ди төрә-финдән үзәринә дәстә-дәстә күл јағдырылан шу заты таныды-һызмы? Әбубәкр Сә'д бин Зәһкидр²⁵⁴.

Шејх Фәзләллаһ: – Гар топу ојнајән чочуглар кими һәкмдарына күл топу илә мугаһибә сәән шу пири-салхурло саһиб "Жүлүстан" Сә'ди Ширазими?...²⁵⁵

Ону чагырыб бир аз гонунсаг олузму?

Сәјид Әли Јәзди: – Аман! Бурахыңыз шу буну? Сонра зәһралул ачы һәһһәләри илә Өмәр Хәјјам²⁵⁶ рәһмәт охутаурур.

Мирһашым: – Бахыңыз а! Һәриф топ ојуна һә гөләр һовәсли! Горхурам, бизи корүрсә үзәримизә ләш јағдырмага башлар... Мәһ-чә мәсләһәт булур ки, ондан сәрф-нәзәр елиб, әксәријјән диваны-һы истихәрә илә адам ағыллы чаваб алдығымыз Хачә һәфиз²⁵⁷ илә корүнәлим. Һәм ондан кәләчәјә дәир ләһи мә'лумат алмаг олур.

Көјүмөрс: – Һафизин көлмәсинә даһа вахт вар.

Көлмә: – Сә'дини, Һафизи бурахыңыз да, шу сүлаләләрни сјни замандакы көсрәтинә бахыңыз! Бу алотән Алманијаһын бүкүнкү һалына бәһзијор. Анчаг "Әлһәм-мөркәзијјәт" әсјиләһ бу үсули-әһәһк вәфаг сәјәсиндә Алманијаһын сәтвәт вә мәдәһијјәтинә²⁵⁸ хидмәт стајни һалда Иран һифаг үзүһләһ кәт-кәлә пәришан олујор.

Кнјазлар дөврүндә бизим Русија да бөјлә иди. Моголларын зәрбәси ағлымызы башымыза кәтириб,²⁵⁹ нәһајәт бу кими һаләтә хатимә чәкмәјә мәчбур оладу!

Көјүмөрс: – Иранын да тәкрат бирләшмәсинә могол түркләри²⁶⁰ сәбәб оладу. Һәм дә бирләшлирән биззат бунларын өзләри иди. Анчаг бунун үчүн ган сәлләри ләзым кәлди.

Иштә Могол чаһанкири Чинкизин²⁶¹ торуну Һүләку Илхан²⁶² вә сүлаләси Елханијан²⁶³. Бунларын пәјтахты ибтида Мараға вә бә'дә (Султан Хулабәһдә Әлчәјту ханын²⁶⁴ бәһакәрләси) Султанијјә шәһәрләри олмуш иди.

Бу әснада Хачә Нәсрәлдин Тусинин лизкиһиндәһ тутуб чәк-мәкәлә оладуғу снјаһ бир ат үзәриндә Һүләку пәјлә оладу²⁶⁵. Гәриб шә Һүләкунун бәдәһи бәлдәһи аһағы бәри бәсит оладуғу һалда, бәлдәһи јухары гисми тәзәһүф сәлиб мүсәһһа бир шәхил әхз етмиш иди. Муја атын үстүндә ики Һүләку вар иди. Бирин-диқәринәһ нис-бәт Хоча Нәсир тәбйрикчә "нәгшә-довоминә чәһимс-әһвәл" кими иди. Бирин гырмызы аловлар ичиндә јанараг әлиндә гәһләһ бир гы-лыһч тутмуш, диқәри исо һејәти-әслијјәси илә зијалар ичиндә кор-рүнәрәк әлиһә јашыл бир булаг илә бир чираг алмыш иди...

Һејәти-мүсәлләсә (Һејрәтлә Хоча Нәсирә хитәбән): – Хоча Һү-ләку бәјлә олмуш?

Хоча Нәсир: – Бу јанлакы Бағдалда гәһли-ам етдирән вә бир чох биләһли-ислаһијјәһи јакыб јыхан Һүләкулар,²⁶⁶ о јандакы Мара-ғала акадәмијалар, ларүлфүһунлар, рәсәлханалар, китабханалар бинасы илә Иранын маариф вә үмраһиһна хидмәт еләһ Һүләку-лар!

Көјүмөрс (уча сәслә): – Диғгәт! ... Абага хан Һүләку!²⁶⁷

Бу да пәләри кими бирин алов, бирин ишыг ичиндә мүзәарф бир шәхиллә иди.

Еһтида еләһ Султан Әһмәд бин Һүләку!²⁶⁸ (Бу һејәти-әслијјә-синдә иди)... (Бундан сонра күфр вә шөрриһдә сабит гәһли үч киши даһа кечди ки, вүчудлары атәшләһ корүһмијорлу. Диһи-ис-ләм илә мүшөррәф оланлар үмәра вә тәвәбә'инә ләһи ислаһи гә-бул етдирән Газан хан ибн Арғун²⁶⁹ (бу әсбәсвар олуб, көзәл чоһ-рәһи алим бир јәпонијалыја бәһзијорлу). Хулабәһдә ибн Арғун! (Бу да бәрәләри һалыһда иди) Јаныһдакы зати-али-Чинкизин та-

* чәп көзүн бир сурәти ики көрмәси.

рихини јазан "Чаме-өт-төварих" мўәллифи фазили-шөһир Хоча Рошидәдәддин Әбүлфәзләдир²⁷⁰. Шу скелет һалында кечөн падшаһ Елханијанын 9-чусу вә сону олан Әбу-Сонддир²⁷¹.

Бу оспада музыканын өсәтына дөһшәтли бир чөнкү-чилал курултусу гарышды. Һокумоти-Елханијанын ингазындан һасил олма төваифи-мүлукун сәласили-гәдилләри Иранын 50 сәһәлик дөври-фитрәтиндән ишпан верәрәк бир-бирләри илә чарпыша-чарпыша кечијорлар или²⁷².

Ортада бир дар ағачы һәрәкот едијорду. Дар ағачына бир өм-мамо асылмыш вә саргуб узанмыш олан саргынын учундан сыра илә оп-оп ики скелет јапышмыш иди.

Кәјүмөрс:— Булар төваифи-мүлукдан Собзварла һокумот сүрән Сорбәларан сүләләсидир. Башдакы Хоча Әбәүррәззағлыр²⁷³. Өтәдәки силсиләләр Чобанијан, Елханијан, Инчујан вә саирәдир.²⁷⁴

Бу јандакы беиш киши Ширазда тә'сис-һокумәт едән Ал Мүзәффәрлир²⁷⁵. Бунарын биригчиси Әмир Мүбаризәддин ибн Мүзәффәрлир.²⁷⁶ Икинчи онун оғлу Шаһ Шүчадыр. Шаһ Шүча²⁷⁷ бир-ики сијаһ ләкәси булунап бәјаз ата ракиб олуб онунла Хоча Һафиз Ширази нәғмәпоразлыг едијорду. Иштә корүшмәк истәдијиниз Һафиз.

Шејх Фәзләллаһ – Сәлам-әләјкүм, ја Һафиз, сонинла бир-ики дөгигә гонушмағ олуруму?

Хоча Һафиз (Шејх Фәзләллаһ илә јолдашларыны башлан-јајага лиггәтлә сүзәрәк): – Сизин кими зоват илә гонушмағ истәмәм.

Мир Һашым: – Биз анчағ өзүмүзүн вә Иранын кәләчәјини сондон хәбәр алмағ истијор идик!

Хоча Һафиз Кәјүмөрсин олинла Чами-Чәмлә Ајинсји-Искәндәри корәрәк: – Ајинсји-Искәндәр, Чами-Чәм әст,²⁷⁸ бәикәр та бәр то әрзә ләрәд өһвалл мүлхү Дара

– дејиб саир төваифи-мүлуко гарышан Али-Мүзәффәрлә кечиб көздән ишпан оладу.

9.

ТЕЈМУРНАМӘ

Шөрг өғвामынла, өз чүмлә иранлыларла төфәүлә бөјүк бир рәғбәт варлыр. Бу васитә илә бир ишин, бир тәһәббүсүн кәләчәк-лә хејрли олуб-олмајачагыны анламағ, јә'ни һәр ан истиғбалын

* Искәндәрин ајнасы, Чамшин чамына бах! Сәно Дара мүлкүнүн өһвалыны јахшы билдирәр.

онундә асылы дуран пәрәһини бир аз учуну рәф'и илә ирәли бахымаг, онун мәвәраји-мүзлиминиң никәһәндәз олмаг истәрләр.

Анам әнвә' үсулларла фала бахдырыр, бир аз "саваллы"лар ливанларә мүрачиотлә истихарә сәләр, ја истихарәјә јатыб рәјалардан мә'на чыхарырлар. Даһа алим оланлар нүчум илә әләрими-сәмаийә илә уграшырлар, јахуа өвләјәлигдан, көшфү-кәрамәтдән дәм вурурлар. Нәлә онун бә'зи әләими илә тәфәүл етмәһиниң көзәл бир "Сиясәти-фүрусәт" олуғуну ким ишкар сәл биләр?

Фәгәт һодонсә атидән хәбәрлар олмаг үчүн бу күнә гәләр "Ајнеји-Искәндәр"лә "Чәми-Чәм"²⁷⁹ кими мүкәммәл вәсәитә мүрачиот етмәк Иран әһлиндән кимсәһини хатиринә кәлмәһишдир, зәһиң сдирәм. Вағиһи бә'зәһи нүшануһи-ишрәт мәчлисәһриндә шаһликлә јанашы әјјашлар тәрәфиндән һафизини мәһһур бәјти²⁸⁰ шәрабын мәдһ вә сәһасы јолунда чох зикр олуғур. Анчаг шүбһә јохдур ки, бу сурәтлә бичарәһиниң кәламы сун-тәфсирә уграмыш олујор.

Шәрабада вә әләлумум мүскүратла мүлки-Даранһини әһвалыһы вә әһвали-атијосини²⁸¹ билдирмәк хәссәси булуғмалығы июјло лурсун. Һәтта онула бәлмәст олан шохсәләр өз һал вә мәзиләһриндән белә бихәбәр олујорлар. Нәрәлә галлы ки, кәләчәји көшф сәл билсинләр. Ејш вә ишрәтә мүбтәла олан Манчурија кәһераллары јапонларын вәзијәтиндән хәбәрлар ола билдирәһми?²⁸²

Хоча Шәмсәддин һафизини көрүшмәјә оләһи-тәһәззүл кими бир мүамиләји-бариләсиндән һејәти-мүсәлләсә бир аз лиакир олуғса ла, ихтарындан һасил ола мәһнуһијәт вә бу лиакирлији чапуцаг изалә етди.

Шејх Фәзлүллаһ: – Соһһил! Дәһиндән Кәјүмәрсини әлиндәки бу чам илә ајна көзүнүзүн онундә лурујоркән, нәјә истигбалы аламаг үчүн ораја мүрачиот хатиримизә кәлмәди? – сәјиб ајнаја тәгәррүб етди.

Кәјүмәрс: – Кери чәкил, кери чәкил! Ајнаја бахмаға даһа вәхт вар!

Палшаһларын вә сүләләһрини чүмләси һәнуз кечмәди. Даһа мәзи тамам олмады ки, атини билмәјә һәвәс сдијорсун! Бунун үчүн хәлвәт вә сүкут ләзымлыр. Һалбуки мәһриг тәрәфә бах, көр нә гијәмәт гопујор.

Шејх Фәзлүллаһһын кери чәкилмәсилә орталыг.биһајан бир гум сәһрасына мүбәлләл олуу. Соһранын ортасында Мисрини сһрамына бәһзор бир даг һәрәкәт сдијорлу.²⁸³ Анчаг һәрәмләр әсарәтә кирифтар јүз минләрчә инсанларын әлилә јығылма даһ күтләләриндән ибарәт икән, бу даг сәртапа мүһарибә гурбаны јүз минләрчә инсан кәлләләһриндән мүрәккәб иди.

Колко: – Мән бу ләвһәһи Москва музејләринини бириндә Третьяковски галерсјада²⁸⁴ көрмүшлүм, зәһиң сдирәм. Порт Аргур ләһизиндә, мүһарибә гурбаны оларат Петропавловск зирәһлисилә гәрг

олан рәссам-шаһиримиз Верешшакин²⁸⁵ тәрәфиндән җаһыма өзәмәтли бир рәсм²⁸⁶ иди ки, аатда "Мази, һал вә истигбалын ән бөјүк чаһанкирләринә һәлиҗәмлир" ибарәси җазылы иди.

Кәјүмәрәс (Көлкөјә хитабән): – Бу мәһзәрәјә лиггәт етсәниз, сизни Москвадакы ләһһәнин чох һагис олдугуну аңларсыз. "Чәбә-личүмчүмәтын зирвәсилә архасына бахшыңыз!...

Җетдикчә тәгәррүб сәән мәзкур лагы тозуң, думаның ичиндә сәфсәф һәлсиз, һесабыз түрк вә татар атлысы тәғиб елијорлу. Дагың зирвәсиндә чәваһирлә мүзәјҗән әсләһеҗи-һәрбијҗәдән мүрәккәб 770 тарихли бир тахт²⁸⁷ гурулмушлу.

Тахтын үзәриндә гәјәт һејбәтән бир зат отуруб, сағ әлиндә бир кәмәнд вә сол әлиндә лүңҗаның һәриҗәси вә шәкәлини кәстә-рән чәсим бир Күрә тутмушлу.

Башындакы күләһын өһүндә анчаг ики дәнә алмаз парлыјор-лы ки, онун әснаҗи-тәвәллүдүндә сәјҗаратлаң "Сә'ли-әкбәр"лә "Сә'ли-әсгәр"-ни бир бүрчәдән ичтиманлә "Саһибҗиран" булуңдугу-на әләмәт иди²⁸⁸.

Кәјүмәрәс: – Бу зат авропадылар бәјҗиндә Тәмерләң²⁸⁹ һәмилә мәһһур әләми-әтракын вә бүтүн әләмин ән бөјүк чаһанкири вә һиндлә җахын заманлара гәдәр һөкмфәрма олан "Бөјүк Моғол" сү-ләләсиниң²⁹⁰ чәдди ә'ласы олан Тәјмурләңк, җахул Әмир Тәјмур Җүркандыр ки, чаһаның һисми-ә'зәмини зәбт илә Сәмәргәндәдән шаһлара, шаһәншаһлара һөкм етәли киңи, Иранда ләһи дәмиләдән бәри гармаҗарыныг кечән тәваиф, мүлк сүләләләриниң чоҳуна хатимә чәкли. Бу о аламдыр ки, бир вахт елијорлу: "Күрреҗи-әрзин рүб'и-мәскуни ики һөкмдар бәләмәз дәјмәз".

Даг маҗараның сәдәсына етеһиңб тәвәггүф етди. Һејәт онун зирвәсини җахыңдан таманә сәә биләб, корлу ки, тахтһиниң олан зат тахтына ғызыл бир зәңчир илә бағлыдыр.

Тәјмур һәрәмин башыңдан Кәјүмәрәс корүб, она бир шеј сәјлә-мәк истијорлу. Лакин музиканың пәлвәләәндәз вә чәңкчуҗанә һа-паларына җарышан әскәрләрини һаҗ-һују, атларың киңиһәмәси вә минләрчә траһпестәләрини курултусуну сәһтмәјә мане олујорлу.

Кәјүмәрәс (уча сәслә): – Сәсини бир аз зијәлә чыхар ки, нә сәј-ләлиҗини сәһдәјим.

Тәјмурләңк көј курлары киңи бир сәслә бағырарат:

– Ја Әбүссәләтин! Җор нә һаллара җалдым. Мәни бу тахта бағ-ләјән зәңчирләр бәләһимлә җаралар пәјлә етди. Олимдән бурахамә-дығым бу кәмәнд овчумун ичини җахыб говурујор. Атамәдығым бу агыр күрә голуму јоруб әзијор ... Һејһат! Бу һалымәә өјлә тәк нә тәһһә, јоллаһсыз, мүсаһибәсиз бу сәјуг, гуру сәририн үзәриндә нә вахта гәдәр җалачағам?! ... Һалбуки мән бир вахтлар мүһарибәдән зијәлә әлимләрини, әлибләрини сәһбәтини сәвәрлим. Заманыма бү-түн лүңҗаның үләма вә фүзәләсыны башыма тәһләмәшдым. Ши-разда Хәчә Һәфиз киңи шаирләрлә, Шамда Тунисли Ибн Хәл-

лун²⁹¹ кими һәким, мүвөррихләрлә, Агшәһәрлә Молла Нәсрәд-дин²⁹² кими ләтифәкуларла көрүпүб зөвҗаб олураум. Шимди исә оз һәфидим Улугбәй²⁹³ белә јаныма јанашмыјор. О келиб Бәтләм-јуслара, Коперник, Галилей, Нјутон аллы бир тагым авропалылара гошулуб²⁹⁴ онларла һәмбәзм сәһбәт олујор. Зичләрини ислаһ үчүн мәзләрини сәјјаратадан һала ајырмыјор.²⁹⁵ Өнүмләп кечәп Һәфиз Ширазијә чох сәсләндим, лакин бир көррә дәнүб керп бахлығы јох.²⁹⁶ Һалбуки Ширазла кәндисинә нә гөләр илтифат етмиш илим! Нанкор һәриф!

Һәфизлә көрүшә биләмк мәсәлосинлә өзү илә һәмләрә бу гөләр өзәмәтли, һәҗбәтли бир затын бәјлә ачыначаг бир һалла булунамасындан чәсарәт алан Шәјх Фәзлуллаһ илә о чаһанкирдән өчләли бир чох гујруг ачысы чәкмиш булунап Колкә²⁹⁷ Кәјүмәрсә хитабәп:

– Тәјмур бизимлә көрүшмәкә тәпәззүл сләрми? Кәндисинә ирәл силәчәк бир чох суалларымыз варлыр, – дәјә сорлауар.

Кәјүмәрс: – Һәј-һәј!.. Онун мәһабәтиниң бахмајын! О, шимди пәк-мүләјим, пәк һәлим бир тәбиәт кәсб етмишдир. Һәр кәслә көрүш-мәјә амадәдир. Бахсаныз зәпчирләп зијадә тәһһалыгдан, мүсаһиб-сизликдән шикајәт слијор. Лакин әввалчә өзүмүн она дәјәчәк бир исчә сөзүм варлыр (Тәјмурләнкә хитабәп): – Еј саһибгәран! Сәп јенә кирифтәр олуғун бу һала ишүкүр етмәлисин! Бурала сондәп әввәл кечәп Чинкизидәләрини һалыны көрмәли идиң! Һүләку олар ичиндә јаныјорды. Шүкүр ет ки, сләдир. Зәпчир булуңдугун һалла Гаф лагында Прометейә мүсәләәт олап бир мүрги-дәрәп-лә²⁹⁸ чийәрлорини һопарып параламыјор!..

Мәп буна тәәччүб слијорам ки, чалис булуңдугун тахтын ал-тында инсан кәлләләриндән ојлә гоча бир даг һәсил олмаш икән сәп бу гөләр хәфиф бир чәзәја лүчәр олмашсан. Нәдир о кәллә-ләр? О јүз минләрчә инсан гафалары?! Онлара бахып да утанмы-јормусун?

Тәјмурләнк: – О кәлләләр? Дүңјала чаһанкирликни јеканә вә апчаг јеканә јолулар:

Кәјүмәрс: – Елә инсан кәлләләри сәјәсиндә олачаг чаһанкир-лијә нә лүзум вар или?

Тәјмурләнк: – Аһ!.. Пәк бәјүк лүзум вар или. Нәзәримлә чаһан-кирлик бир шәхсин бүтүн аломә һокмфәрма оламасындан ибарәт дәјилли. Мәпчә чаһанкирлик рүб'и-мәскуни мүнәззәм бир дөвлә-ти-ваһидә һалына гојуб, үмум инсанларын һокумәт вә сөрһәд үчүн станкләри чәнк вә чилалара вә буналарын потиҷәси олап пә-ришанлыгларә бир көррәлик илә-әбәд хатимә чәкмәк дәмәк или. Әвәт, бәпчә бир ләфә белә инсан кәлләләриндән шрам јапмаг, ил-ләр, әсрләр узуну "сәрһәд" дәјилән хүтүт бәјларында о кәлләләр-ләп учу-бучагы көрүнмәјән "Сәдди-Искәндәр"ләр, "Сәдди-Чин"ләр тәмдил сләмәкдән²⁹⁹ мин гат өвлә или, Е'тигадымча "сүлһи-әбәли

во үмүмү" асликләри сәадәти-бәшәријә лаһә конфрансларына³⁰⁰ ичтима' сәон башларын ичиндә дејил, белә сһрам шоклиндә жығылан кәлләләрин, чүмчүмәләрин үстүнлә төгөррүр сәә билирли!...

Әфкарымы лајигилә агламаг үчүн "Тузикат" гапуннамосилә³⁰¹ бәрәбәр озум гөләмә аалдыгым "Сөркүзәшт нә тәрчүмеји-һалымы" мүталиә етмәли идин! Түркчә охумаг билмәјирсән, бу әсәримин фарсијә во фирәнк дилләринә дөхи тәрчүмәләрин вардыр. Вагсән Шәрәфәлдин Јозли, Һафиз Әбру, Әблүррәззаг, Әрәбиһаһ во саирә³⁰² тәрәфиндән һаггымада бир чох тарих китаблары јазылмышдыр. Лакин бәзиләриндәки гәрәзләрән сәрфи-нәзор, бунлар мәннм нә фикирләрлә мүчәләдатла булунаугуму лајигилә изаһ едәмәмишләрдир. Авропадан кәлән бә'зи јени мүвәррихләр во мүнәггидләр һаггымада бунлардан зијалә тә'мигәтла булунуб, мәнн даһа ији аламышлардыр. Өз китабларымыз мијаньында ән зијадә бәјәнләјим осор Молла Чаминин бачысы оғлу Абдулла Һатифинин мәнзүм "Тејмурнамә"сидир³⁰³. Бунлардан башга һаггымада јазылыб өтәдә-борилә музсәј во китабхана кушолариндә тоз аалынла галан даһа бир чох тә'лифати-надирә вардыр ки, бу кимиләрин тәб' во нәшринин түрк во татар әһли-ғәломинин һиммәтиндән бәкләрәм. Мәнә даир тәтәббәати-чәлидәјә киришилдикчә әфкар во нијјәтимин үлвијјәт во өзәмәти алашылыб, инсан кәлләләриндән сһрам јандыгымын мә'зур көрүләчәјинә әминәм.

Шејх Фәзлүллаһ: – Еј саһибгирән, бу әбли-һәгиринә бир-ики кәлмә орз етмәјә мүсәидә бујур! Зәти-чаһанкиранәниң дәмнин иштика слијор иди ки, бу лагын башында јолдашыңыз, мүсаһибсиз галыјорсан. Фәгәт сәндән сонра кәлән мүвәррихләрин, алимләрин тодгигат во мүталиатларына даир бунча мо'луматы нәрәдән ала билдин?

Тејмурләнк: –Ара-сыра әтрафыма топлашан гаргалардан, гузгуналардан.

Бир аз өгләм бајугушун сәһбәтиндән бир хәјли мо'лумат охз етмин булуна Шејх бу чавабы мә'гул көрүјү үчүн гәнаәт едиб сәсини-кәсан.

Кәлкә: – Һа! Шимли аглајырам ки, нә үчүн рәссам Верешнакин бу гуналарә әһмијјәт вериб Москва музсәсиндәки ләвһдә гофабигинин үзәриндә онларын дөхи рәсминин јапмаји унутмамышдыр...

Тејмурләнк: – Бир дө мән дүңјалә икән москун булуна мәканә сығмадыгым кими зәманә, бүтүн замани-атијә дөхи һөкм етмәк истәрдим. Онун үчүн вәгајәји-мазијәјә вүғуф илә иктифа едәмәјиб, кәләчәји дөхи кәшф во әһатәјә чалышырдым.

Дәмниндән бәри горхуларындан тир-тир титрәјиб сүхут сәон Мирһашым илә Сәјид Әли Јозли јаваш-јаваш чүр'әтләнорәк: – Аја, шаһи-шаһон. Биз анчаг буну агламыјорыз ки, сәнин дүңја илә һор нөв әләгән мүнгәтә' икән нә үчүн һала әләмин һаггында нөләр

сөйлөйб жаздыгына по нөлөр жазачагына бу гөлөр өһөмијјот вери-
јорсан? Бизләр исө франсалы мадам Пампалур³⁰⁴ илө бу фикирлө-
јиз ки, "бизлөң сонра йстәрсө дүңјала туфан гөпсун!..."

Тејмурлөңк: – Аһ! Елө сөйлөмөјиниз. Дүңјала никнам олманын
бурада пок зијалө өһөмијјоти нарыр. Инсанын хаг ичиндө хејир-
лө јад олунмасы, бурада чөкәңи өзијјөтлөри хејилдөң-хејилјө тәх-
фиф слијор. Неч олмәзсә бу угубат ичиндө бир тәсәлли олујор.
Мон үмил слијорам ки, өһли-дүңја вә биләхәссө түрк милләти-пө-
чибәси тәрәфиндөң төгдир олунарсам, мәни бурада бу
зөңчирлөрдөң хиләс едәрләр.

Һејһат! Өмәл вә өһфәдымын чүмәси өзүм кими фәрәсәтәли
олуб һөкүмәтимин төмәмијјәти-мүлкијјәсини мүһәфизө илө чаһа-
ны өбәли бир сүлһ вә асајиши ичиндө булуңдурмага гәдир олсајды-
лар, мән ләһма рөһмәтлө јад олунур вә бу мүдһиши дағын башында
бөјлө зөңчирбөңд гәлмәз илим.

Көјмөрс: – Истинбалы кошф вә әһәтә етмәкдөң дәм вурујор-
сан. Ишини ағибәтин бөјлө өксилө чыхачагыны әвнәлдөң көңф ет-
мәли илин дө, "Чаһанкирлик" вә "чаһанын бир дөвләтәли-ваһидөјө
гәлби" јолунда биһулө бу гөлөр башлар көсөң, бу гөлөр ганлар төк-
мәмәли илин! Биләмијормидили ки, инсанларын гөвмијјөт вә
мәзһәбләри, адәт вә охлаглары, мөзәч вә төбиәтләри, дәрәҗәи-мө-
дәнијјәтләри вә јашадыглары күрреји-әрзин иһоранги-иглимијјө
вә чографијјәси бөјлө ваһид бир дөвләт төшкилине манс'дир. Бу
мүмкүн олсајды дәһи бу гөлөр вәсс' бир мәмләкәти узагдан, бир
нәркөздөң әләләт вә һәггәнијјәтлө иларә етмәк гәбил ола
биләрни или?! Аләмин сүлһ вә асајиши-өбәдис бу төриг илө
лөјил, олсә-олсә "Федерасија"³⁰⁵ ләһиләң үсул илө, јәһи бүтүн
дөвләтләрин Америкада оллуғу кими "Һөкүмәти-мүчтәмәји-
мүттәһидә" һалына кирмәләри илө гәбил ола биләр.

10.

Тејмурлөңк: – Заманымда вә "Федерасија" вә вә дө "Мәһрутиј-
јөт"³⁰⁶ фикри јох или. Бу фикирләр сонрадан чыхды вә буналары
шимли инсанларын ағлы космәјө башлыјор! О вахт дүңјанын һәр
тәрәфиндө мүтләғијјәт үсулу һөкмфәрма или. Бу үсул ләһрәсиндө
дүңјанын асајиши-үмүмис анчаг бир шөхсин чаһанкирлији сәјә-
синдө ола биләрди. Чаһанкирлији исә дүңјанын вәсәти вә дилә-
нәрлији мөһбәи булуңан вәтәним пок мүсәид или.

Көјмөрс: – Фәгәт сәң чаһанкир ола биләчөјини вә илө көңф
етди ки, о јолла мүчәһидәјө башладың?

Колмә: – Шүбһәсиз Иловајскиләрин јаздығы вәдһлө "Орду" на-
милә³⁰⁷ сәрсәриләрдөң мүрөккәб башына чәм етдирин гөшунун көс-
рәт вә гөләбәлијинә вә сәир дөвләтләрин әсакириндәң зијалө ол-
масына күвәнијорлын.

Тејмурлонк: – Хејр, хејр! Чанаб Колко! Пок јанылыјорсан. Мон-суб олдуғум гөвмүн исте’лали-фитрији чонкаварапосниладон сарф-нозор, мон бүтүн мүзоффоријјатларо оскөрини чохлауғу илө дөжил, онун интизам, төшөккүли-фөвгө’ладөсилө, өз габилијјотим, агыл во фөрасөтим, үгүф во мо’луматым, төчрүбө во ријазөтим саясөни-лө пайл олујорлум.

Тарих, чографија, психолокија, ријазијјат, һәндәсә, сөвгүл-чејш, тә’бијәтүлчејш кими сәмләрә һәггилә вағиф олмадан мүһарибә мејданаарында зөфәр гаһилә декиладир. Психолог во алим-руһ олмагла гөвминин во оскөринин итаәт во моһөббәтинә мөзһәр ол-лум. Тарих во чографиялакы үгүфум Ибн Хәлдуи³⁰⁸ кими бир мүворрихи һејрәтлә бурахлыгы чүмләһини мо’лумулур. Үлүми-ри-јазијјәләки исте’лали-харигүл’адәмдир ки, һөфилим Улугбој³⁰⁹ ки-ми бир лаһи ријазидә гануни-вәрасәт тә’ригилә төчәссүм етди. Һәндәсә во фәһһи-ме’марилоки моһарәтими өз олимаә Сөморғәһлә-дә во Мавәрауннәһрини саир биладында јапыб јапдырлығым чаме’лор, мөсчидлор, модрәсәлор во бир чох мөмлөкәтләрлә е’ма-ри-әрази үчүн чөкдирлијим каналлар, чөлвәлор исбат слијор. О фәһһи-ме’мары во һикмәти-бәдајә’ләки исте’ладымдыр ки, һөсли-мө ирсөн интигал слиб һиндистанда сөнәт во һөфәсәтчө мисли һәмәсбуг асари-ме’марийјә үчүлә кәтирдил. Белә һикмәти-бәдајә’ илә һитг во кәләмә габилијјотим или ки, әһфәлымдан бир чохуна – интигал етмәклә ичориләринилә Бабур Мирзә³¹⁰ һүсејн Бајғара³¹¹ кими шаирләр, олибләр, әдәбијјат во һүкәмијјат һәмиләри јетиишиб үлүм во маарифини роһноғ во төрәгтисинә о гәдәр хидмәт етдиләр.

Мәһчә мүһарибәлә һәр бир мүзәффоријјәт, һәр бир зөфәр во габилијјәт бир нәһһи-һәндәси, бир мөсәләји- ријазийјә или. Елм во зәкам саясөһилә ани әргам во хутут кими мүкәммәләһ һәлл етмә-јинчә мејдани-һәрбә атылмыјордым. Мәһним үчүн бә’зән “үмми вәли” дијорлар. Лаһини лаһијјәләр үчүн үмми олуб-оламасыһын әһ-мијјәтимини вәр?

Әвәләл во әһфәдым арасында агыл во шүүрларына хиффәт ариз оланлара коһинчә буһлар дәһи мәһним бир дүһа бұлуһдугума дәһилдирләр. Зира Ломбрузонун³¹² исбаты вәһһәлә дүһа, чүһун илә һәм һүлүдлур.

Көјүмөрс: – Һәјлә, дөјәлим ки, бу јолла газанылан мүзәффориј-јәтләр үчүн јүз миһләрчә инсан гурбанлары лазым кәлсин. Фәгәт Шам, Бағдәд, Дешли кими шөһәрләрини³¹³ оскөр сифәгилә һәрбә гарышмајан әһалисинини нә гәбәһәти вәр или ки, онлары өсир ет-ликдәһи соһра кәлләләринидәһи сһрамаар јаһмагла гүсүр етмәһин?

Тејмурләһк: – Језид мә’уна хидмәт етмиш Шам чамаатыһ-дан³¹⁴ әһли-бејги-нәһи һаггыһнда роһа кордүкәһи зүмүн интига-мыһы алырдым.

Көјүмөрс: – Сәһләһи оғдәм Аббасиләр әхәһи-интигам етмәһини-

лөрми иди?³¹⁵ Бир до жүзлөрчө сөнө сонра көлөн өхлаф очдалын о'мал вә һәрәкатыннан мөс'уамудур ки?

Тсјмурлөнк: – Әввола Аббасилорин интигамы гөтли-амм шөклиндә олмадыгынан моним гөлбимдөки атөши тәскин сләмәз или. Санијөн мән билә идим ки, һөтта мин ики жүз сөнө сонра о Шамдан ки, Казым паша орадан чыхдыгы ахнама дијор Шамн-Шөриф³¹⁶, әрәб Иззөт пашалар јетишөчөк вә лүчари-әсарөтим олан заваллы Султан Бәјәзидин³¹⁶ бу күнкү тахты отрафына топланыб Түркијә халгынын да, Иран халгынын да башына бөјлө, Језиди-пәлидә лајиг бөлалы ојунлар ачачаглар. Еһрам нөдир, гөтли-амм нөдир, бән о шөһөри күллијјөн хак илә јексан сјлөрлим!

Сөз буралара вардыгда Шејх Фәзлүллаһ илә јолдашларынын өндамына шидләтли бир лөрзө ариз оллу. Језид бөһсиндөн бир шсј анламајан Көлкөнин һалында о гөлөр тәғјир көрүнмијорду.

Көјүмөрс: – Бу да гөриб бир фикир! ... Шамдан һөп језиллөр, иззөтлөр јетишмијор ја! Орада бир чох шајани-һтирам әрбаби-мөзні-јөт алимлөр, фазиллөр³¹⁷ до лүңјаја колмишлир. Бир дә, чаным, Језид аслијин һөрифин ки, һеч танымыјорам, стәни ишлөри сөңләми сорујорларды? Сөн она мөл'ун дијорсин, лә'нөт охујорсин! О Јөзданын өз билөчөји иш асјилими? Нө билирсөн, болко гөфүр рөһман олан һөгг-таала ахыр она да мөрһөмөт слөр.

Тсјмурлөнк: – Достум, мөн Рәһан³¹⁸ кими мөһтөрәм алимлөрә лә'нөт стмијорам. Језидлөрә, Језид кими залымлара лә'нөт едијорум. Анлајырмысан?

Әһфалы вәзирләриндөн булунан Әлишир Нөвандөн:³¹⁹

Еј кс гофти бөр Јөзидә али-у лә'нөт, мәкон
Зан кс шајәд һөгг-таала көрдс башәд рөһмөтөш
Ан че ба ас-Нөби у көрд көр бәхшәд-хола
Һәм бс-бәхшајәд, тора көр көрдс баши лә'нөтәни
(өз тә'биңдөн)
Һәм бс бәхшајәд мора көр гөтл көрдөм ас-у.

Ким билир, болко изтирабатымын бөјлө хөфиф олмасьпын бир сәбоби до будур. Бир сәбоби дијирәм, чүнки Шам өһалиси кими ишрәт вә сәфаһөтә маил оланларын, иззөт пашалар кими рүшвөт алаи мө'мурларын дөхи лүшмөни идим?

Көјүмөрс (риггөтө мөлөрөк): – Пәк о'ла! Шам гиталына бслө мө'на вәрәлим. Фәгәт Әһлилилөрин, Бағдадлыларын нө мунаһы вар иди³²⁰ ки, ораларда ла инсан башларындан еһрам јапдын?

³¹⁵Төрчүмәси: Еј језидә вә онун нөслинә лә'нөт дөјөн, (бу иши) кормо Ола билсин таңры ону багышласын
Онун пөјгөмбөрин нөслинә стдјини таңры багышлајырса,
Сөн до ону лә'нөтләмишсөксә, сөни до багышлар.
(өз тә'биндөн)

(Онда) Әкөр онун нөслини мөи өлдүрмүшөмсә, монн до багышлар.

Тејмурланк: – Султан Маһмуд Гәзнәвидән³²¹ сонра мусолманлар о гәдәр мүчаһидә илә һиндлиләри тәриғи-һидајәтә дә'вәт етдиләри һалла о халғ һәмагәтиндән, чәһаләтиндән күфр вә ширклә сәбат еләрәк, бир дүрләү бүтләрә, сөнмәләрә пәрәстишдән ол чокмијорларлы.

Һәрчи мән һүрријәти-вичдан вә мөзаһибә риаяјет едәләрдән илим, лакин бу һаллар илә бир дә әчз вә чүбанотләрини һифағ вә шигағо мејләәрини мүшаһидә етдим.

Бир халғ ки 300 милјон оллуғлары һалла бу күн чүбанотләри, игтиһалсызлығлары үзүндән тахта-паралар үзәринлә дәнизлә кәлән ики-үч милјон Инкилисин әсәрәтинә төһәммүл елијор, вәтәндашларынын топ агызларына бағланыб парча-парча еләдикләрини³²² сүхут илә тамаша елијор, сәс чыхармыјор! Бәлә бир халғ јашамаға лајигми или? Аһ! Бу кими сифәтләри ирсән әхлафа тәрк едән үнсүр үчүн колләләриндән еһрам јаплығыма лекил! Онуң көкүнү, јерли-либли газымадығыма пешманам!

Көјүмөрс: – Гәбаһәтләрини чоху сүләләндән колән сон һөкмдарларың суи-иларәсинә аид ејјилмиди? Һәр нә исә!.. Бағлаа үчүн нә ејјәчәјиз?

Тејмурланк: – Буну һүләкуну орала гәтали-аммә сөвг едән әлла-мә Хачә Нәсир Тусилән сормалы илиң³²³. Сизинлә сөнбәтә артығ вахтым јох. Бу лағ һәрәкәт елијор! Бу әснала јүз миң кәләә агзын-дан кәсиф бир "дули-аһ" чыхыб бүтүн мәнзәрәни думанлар ичиндә көздән гаиб ети.

Думан јаван-јаван чәкилиб узагла бир пәрлә тәшкил ети ки, үзәриндә бир мүғатилә рәсми төсвир едилмиши. Пәрләләң үч-ләрдә алдым лаһа јакында 9 кишидән ибарәт бир силсилә һөкмдары кечијорлу³²⁴.

Көјүмөрс: – Пәрләлә нәгш олунмуш әшхас һоман бүтүн сүләлә бојунча бир-бирләрини гәгл едән әһфали-Тејмурлу. Бәри тәрәфлә кечән доғгуз киши исә јенә о чаһанкирин нәслиндән олуб, һәрәт вә Сәмәргәндән Иранын бир чох тәрәфләринә дәхи һөкм едән падшаһларлыр. Тејмур ки, бөјүк оғлу Чаһанкирлә бунун сүләбүндән колән әһфалы³²⁵ сәлтәнәтә һаил олмамышлардыр. Һаил оланлар Тејмурун дикәр үч оғлу олан Әмәр шәјхин, Мираншаһын вә ән кичији Шаһрухун³²⁶ зүрријәтидиләр. Мираншаһ, пәдәриниң Султан Бајазилә галябијәтиндән сонра³²⁷ Азәрбајҗан вә Османлы јерләринә һаким нәсб олунуб, Тејмурун вәфатындан сонра ораалара үч сөнә гәдәр сәлтәнәт сүрәрмишиди. Һиндин бөјүк моғуаллары, јәһни Окбөршаһ, Шаһчаһан вә саира бунун нәслиндәндир³²⁸.

Бурала кечән доғгуз киши мијанында исә Мираншаһын өвлад вә әһфалындан анчағ ики падшаһ³²⁹ кәлмишиди. Мәзкур силсиләни тәшкил едән доғгуз һөкмдарың чоху вә ибтидакылары Шаһрухун өвлад вә әһфалы олуб,³³⁰ башдакы Султан Хәлил ибн Миран-

шаһ илө Шаһрухун өзүдүр³³¹. Иштө өлиндө бир күррөсји-сөма ту-
тан зат Улугбөј ибн Шаһрух,³³² архасында аловлар ичиндө кәлән
лат онун гатили вә воләди-нахәләфи Әбдуллаһтифдир³³³.

Иштө бу сийасиләнин аалтыпчысы Әбу Сәид³³⁴ ки, Миранша-
һын торуну вә һиндлө Бөјүк Моғол сүлаләсинин баниси олан Ба-
бур шаһын бөјүк пәдәридир. Бу зат аггојуналу Узун Нәсәнин өлин-
дө гәтә олуимушлур³³⁵.

Иштө, шу алтын ојирли ата сүвар олан зат Өмөр шејхин өһфа-
дындан Султан Нүсәјн Бајгарадыр³³⁶.

Кәндинә рәфагәт едән затлар шүрәји-Исламын ән бөјүклә-
риндән Молла Чами³³⁷ илө Әлишир Нәваидир³³⁸.

"Һәфт Өврәнк" саһиби илө "Мүһакимәтүл-лүгәтсји"³³⁹ мүһәр-
рири һала шиддәтлә мүбаһисә едијорлар иди.

Узаглан бахан зәһн едирди ки, булар гөвга едијорлар. Мүба-
һисеји-түркининми, јохса фарсининми әфзәл бир лисан оладуғуна
даир иди. Чами фарсини, Нәваи исә түркини мүрәччөһ булурлу.

"Мәчалиси-үшшағ" мүәллифи олан Нүсәјн Бајгара исә тә'лифи
бсји үчүн һәр ики тәрәфә дә илтифат едорәк каһ фарси, каһ
түркичә сөјләдикләри әш'ар илө бәһсләринә мүдаһилә едијорди.
Булар белә мүбаһисә во мүнәгишә елә-елә кечдиләр.

Көјүмәрс: – Иштө, сүлаләји-Тејмуријәнин ахырыпчы һөкмлары
Бәдиүззаман ки, бәраләри илө мүштәрәкөн³⁴⁰ аз бир мүддәт һөкү-
мәт сүрәүклән сонра өзбәкләрә мөғлуб олуб, Шаһ Исмајыл Софә-
вијә илтича етмиш³⁴¹ вә бә'дә Јавуз Султан Сәлимин³⁴² мәјјәтин-
дә Истанбула келиб, орада вәфат етмишдир...

Бәдиүззамандан сонра Иранда пәјтахтлары Тәбриз олан Агго-
јуналу намы илө кичик бир һөкүмәт тә'сис етлисә³⁴³ дә, нәјдәр ола-
мајыб Софәвиләрин өлинә кечди. Иштө шу кәлән јашыл өммәмә-
ли зөват сүлаләји-Софәвијәдир!³⁴⁴

11.

Сәфәвијә адыны ешиндичә Сәјид Әли Јәзди илө Мирһашы-
мын үзүнә бир бәшашәт кәлди. Һотта Тејмурун һејбәтиндән ма-
гаранын либиндә гысылыб гаалмышкөн Шејх Фәзлуллаһы отүб
өнә кечдиләр... Ејни заманда аһәнки-мусиги күүлијјән төбәлдүл
етди. Каман вә канон гәбилиндән олан телли сазларып сәси кә-
силди. Төбил илө нејлорин нөгәмәтындан банига бир шеј ешилил-
мәз оладу. Бу һавалар бир дәрәчәјә голәр Мөвләви төкүләриндә
чалынан во дәрвишләри рәгс етидирән мугамати-тәсәввүфијәји
андырыјорды. Буну Мөвләна Руми³⁴⁵ ешитсә иди, белә лејорди:

"Бешно өз неј чон һекајәт миконәл,
Әз чүләјиһа-шескајәт миконәл".

Мүтөрчими Нәһифи³⁴⁶ луйса или, бәлә төрәннүм сәлри:

"Динлә нәјдән ким һекајәт етмәдә,
Ајрылыглардан шикајәт етмәдә".

Фәгәт бизим нәјзәнләримиз исламын икијә ајрыламасындан ирәли кәләп ајрылыглардан шикајәт едијорлу.

Нәјәт бу нөв әлһандан һәнуз зөвғијаб олмаға башламыш или ки, наһаһ гәјәт шиддәтлә бир гач топ атылды. Бунарын кумбур-дусундан Шејх Фәзлүллаһ илә јолдашлары ағызларыны ачага јерлә гулагларыны бармаглары илә тыхамаға мөчбур олдулар. Силәләрлә тә'әччүб вә истифһам әләмәти.

Којумәрс: – Горхмајын! Шаһ Исмајыл Сәфәви³⁴⁷ топ тә'лим едијор. Иштә сүләләсинин өнүндә бир топ арабасына ракиб олан бу чаван онун өзүдүр. Заманына гәләр Иран әскәриндә топ дејилән әләти-һәрб јох или.

925-лә вағе' Чалдыран мұһарибәсиндән³⁴⁸ јетминн сонә өгдәм Османлы түркләри Истамбулу фәтһи әснасында топ истә'мал едиб³⁴⁹ кәзәл мұвәффеғијјәтләрә пәил олмуш икән, Шаһ Исмајыл һәр нәдәнсә мөзкур Чалдыран вәғәсиндә Султан Сәлим³⁵⁰ гаршы бөјүк бир әсәри-гәфләт кәстәриб, топ тәләрүк етмәји әсла хатиринә кәтирмәминн или. Мәғлубијјәтин башлачы сәбәби дә бу или.

Шимди бу вағиәни һеч унутмајан Шаһ Исмајыл "тојлан сонра нағара" гәбилиндән оларағ, һала топ тә'лиминдән әл чәкмијор. Гәриб иш! Шаһ Исмајылын ракиб олугу топ арабасы но ичәл олуб, атсыз, мөркәбсиз автомобил кими өз-өзүнә һәрәкәт едијорлу. Әлиндә јашыл бир бајрағ вар или. Бајрағын үзәриндә анчағ (әлиф) вә (син) һәрфләри көрүнүјорлу³⁵¹.

Шејх Фәзлүллаһ: – Бајрағлакы бу әлиф вә син нәдир?

Нәјә дәләләт едијор?

Којумәрс: – Бу һәрифләр исламын әлифи илә синидир.

Шејх: – Нә? Бунун ламы нәрәдә?

Којумәрс: – Ламы да Султан Сәлиминн бајрағындадыр.

Шејх: – Бу нәдән бәлә олмуш?

Којумәрс: – Буналар исламы төғсим етдиләр.

Шејх: – Кәңдиләриндән өввәл әләми-исламда мұтәәддил һөкм-ларлар јохму или? Олар исламы төғсим етмәминнләрми или?

Којумәрс: – Олар һөкүмәти-чисмәнијјәни төғсим етминнләр или. Исламы мө'нән төғсим едәнләр буналардыр!

Шејх: – Буна да ағлым ирмијор. Ја Әбүссәләтин, сонин көрүнүр һеч исламдан хәбәринн јохдур. Буналардан өгдәм о гәләр мұхтәлиф мөзһәбләр зүһур етминнди ки!... Онарынн зүһуру исламын мө'нән төғсими сәјламазмы?

Којумәрс: – Әлбәттә сәјламаз!

Чүнки Султан Салим илэ Шаһ Исмајыла гөлөр³⁵² нэ сәлтәһәт-
ләр мәнһәб давасында по по ло мәнһәбләр бәјлә осасы сурәтә
сәлтәһәт давасында олмамышларлы.

Шејх Фәзәллаһ буна ла с'тираз с'тмәк истәјирли.

Лакин Шаһ Исмајылын "Топ! топ! топ!" дсјә багырмасы
мүбәһисәјә хатимә чәкли.

Шаһ Исмајыла:

«Топ! топ! топ!»

Зинһар Иран! һәзар зинһар Иран!

Топсуз охума әлуја әсла мејлан

Онуи-бунуи созунә ујма! Груи топуна, маузер түфәнкинә, ши-
музә барыгына ғаршы балта илә, тәбәрлә, дәһрә илә чыхма! Һеч
бир заман мөним Чалдыран өвәсинлә башыма кәләи фәләкәти
унутма! Мән һәр тәрәфдә бәјүк мүзәффәријәтләрә нанл олдум.
Бүтүн Ираны бирләшдирдим. Һәтта букүнкү һүдулундан пәк зи-
јәлә төвәи' етдим. Һәр кәсә, һәр шәсә ғалиб кәлдим. Лакин тона
ғаршы мәғлуб олдум.

Топ! топ! топ!»

Шаһ Исмајыл бәјлә нә'рә ата-ата кечли. Нә'рәләрини јенә топ
кумбурдулары тә'ғиб етди.

Мәнсуб олдуғу дөвләтин һимәјәсини Иранә кағи кәрән Кәлкә
исә бу нә'рәләрән, бу кумбуртулардан һеч хошланмады. Дәли ки:

– Бу кимин өвәзәшдәндир? Вә пасыла олду Иран сәлтәһәтишә
нанл оладу?

Кәјүмәрс: – Әрләбилә завияһиниши олмуш булунан Шејх Сә-
фиәддин Әләви нам сәјидин әһфәшдәндир³⁵³. Шејх Сәфиәддин
исә һәзрәти-имам Мусеји Казимин нәслиләндир³⁵⁴. Сәфәвијәнин
Иран тахтына нанлијәтләри сырф сәјид олдуғлары үчүн олмајыб,
бунуи бир исчә сәбәби вардыр:

Өвәлә Шејх Сәфи фәзл нә камалы, зәһд вә тоғвасы сәјәсиндә
әһли-бейтә мәнһәббәтлә мәшһур Тәјмуруи фәйғәл'әдә һөрмәтинә³⁵⁵
мүтәһһәр оладу. Бу үзләи өвәлә дини гәдр вә с'тибары кетдикчә
артды. Сәнијән, булар Ағгәјунуларла оғрәбәлиг сәјә етди-
ләр³⁵⁶. Шаһ Исмајылын бәјүк вәлидәси,³⁵⁷ јә'ни нәнос Ағгәјуну
һөкмәрларынан Узун Һәсәнин һәмширәси олдуғу кими апасы
Аләшһә бәјим ла онуи ғызыдыр.

О һалла Сәфәвијә сүләләси вәлидә чәһәтиндән түрк олан Ағ-
гәјунуларын тәмәдиси сәјәлыр. Шаһ Исмајыл Ширваны забт вә
бә'д Ағгәјунуларын сон һөкмәрлары³⁵⁸ тәмәдилә мәғлуб едиб,
дөвләтләринә хатимә чәкликән сонра 908-лә Тәбриздә е'ләһи-
сәлтәһәт елди. Сәфәвијәнин мәғәрри-сәлтәһәти ибтила Тәбриз,
сонра Гәзвин олуд, Исфаһан исә Шаһ Аббаси-өвәл илә әхлафы за-
манында пәјтахт иттихаз елимишдир.

Мирһашым илә Сәјид Оли Јәзди:

– Шаһ Исмајыл һағгында кәзәл мәсәлләр, һағылар вардыр.

Əjjami-туфулијјәтимиздә гәчә нәһмиздән онлары бојук бир ләззәтлә динләрдик.

Кәјүмәрс: – Мән дә сизә бир нечә наһәнидә мөсәл нәгә етмәк истәрәм. Анчаг мөсәл сојләмәјә пахтымыз јохлур. Ә'зәји-мөһтәрәмә сүләләни о гәдәр бәкләмөз. Бу гәдәр мә'лумати-тарихијјә иерә биләмәм дә топларлан сһтијат едән дикәр һокмдарларын бир аз керијә галмасындан наһи иди. Иншә шу тәғәррүб едән зат Шаһ Тәһмасиб ибн Шаһ Исмајылдыр³⁵⁹ ки, 52 сөнә һөкүмөт сүрүб, Һиндистанла Тејмур өһвалындан Һүмајун шаһа мә'бус елиб, дүшмөнләринә галиб кәллији һалла, гөрбәд билә – мүвәффе-гилјјәт Гануни Султан Сүләјманла³⁶⁰ уграшмыш иди. Кәндисинин тәб'и-ше'ријјәси вар иди.

Шаһ Тәһмасибин баһындакы јагут вә зүмрүллә мүзәјјән јашыл әммамәсиндән баһга, бүтүн әлбисәси бәјаз иди.

Шејх Фәзләллаһ: – О нә үчүн бәјаз әлбисә кәјмишидир?

Шаһ Тәһмасиб:

"Алулсји-бул бә һәр, рәнк кә бул,

Шостим бсабе-төвбә, асулә шодим"^{*} – дәјиб кечди.

Буну мүтәагиб бири јашыл, дикәри гырмызы гијафәтли ики гыз пејдә оллу ки, гәһлә долу зәррин бир тешти сүрүкләјиб чо-кирәлди. Тештин ичиндә баһдан-баһа гызыл гәһләрә булаш-мыш бир скеләт отурмуш иди.

Кәјүмәрс: – Тешт ичиндәки зат соккиз бәрәләри илә һәмширә-сини вә миһләрчә мә'сумини гәтә едән Шаһ Исмајыл сани ибн Тәһмасибдыр³⁶¹ ки, гәрдәш ганында гәтәнди: Гызлар дә һәм-ширәләридир. Гырмызы гијафәтли олан ону мәһбусијјәтләп азад елиб һиссеји-ихлас үчүн дикәр бәрәләрини гәтә етдији һалла кәндиси дә бунун тәрәфиндән гәтә елимишидир.

Јашыл гијафәтли исә чүмләсинин интиғамыны алағар ону төс-мим етмишидир.

Бундан сонра сағ гәһән кор вә әлил бәрәдәри Хулабәндә бин Тәһмасиб³⁶² тахта чүләс етмишидир. Гағгазда вә Азәрбајҗанла бир чох јерләри Османлы пәдшаһы Мурад-салһсә³⁶³ верән бу затдыр. Иншә кәлијор.

Һеј'әтин әнзари өпүнлән шаһ Хулабәндә заманында илареји-үмүр едән бојук оғлу Һәмзә Мирзәнин³⁶⁴ өлинлән тутараг кечди.

Кәјүмәрс: – Иншә онун икинчи оғлу мәһһур Шаһ Аббаси-әв-вәл³⁶⁵ ки, Һәмзә Мирзәнин вәфатындан сонра Хорасандан кәлиб наһина олан пәдәри јеринә тахти-сәлтәнәтә чүләс етди.

Шаһ Аббас бәјаз бир рәһин-бадрәфтара сүвар иди. Кәндисини

^{*}Тәрҗумоси: "Һәр рәнкдә бир булашыглыг вар иди ки, Төвбә сүјү илә јулуг, асулә оллуг"

заманын өн мөшһүр үлөмасы өһатө етмишди. Бунарын чүмләси дөһи атлы иди. Бир гисми һөкмаардан ирәли кечмиш, дикор гисми исә керидә гаалмыш иди.

Шаһ Аббас атыны гамчылајыб ирәлидәкиләрә илтиһаг стан вә онлардан керидә галанлар һаггында тәһә илә сорлу ки:

– Буналар нә үчүн бөјлә керидә галыб биздән ајрылмышјорлар? Көрүнүр ки, мә'ийјәт вә рәфагәтимлә булулмагдан хошланмышјорлар??

Үләма бөјлә чаваб всади:

– Хәјир, гибләји-аләм, атлар үзәрләриндәки чөһәрләрин агырлыгындан сүр'өтлә һәрәкәт сләмијорлар, керилијорлар? Бәло бир чаваб аалыгдан сонра Шаһ Аббас атыны зәбт едиб, јаваш-јаваш керидә галан үләмајә илтиһаг стан вә буналардан ондәкиләр һаггында бәло тәһә илә суал стан ки:

– Буналар нә үчүн бөјлә бизим өнүмүзә кечијорлар? Аплашылан бизә һөрмәтләри гаалмамышлыр? Бу фиргәһин чавабы исә бөјлә оладу:

– Хәјир, гибләји-аләм, атлар нә гәләр киран гијмәт чөһәрләри һамил булуңдуғларыны һисс едиб, фәхр елијорлар, анчаг фәхр вә сүрурларындан сүр'өтлә чапыб ирәлилијорлар!..

Буналар бөјлә кечинчә Кәјүмәрс үзүнү Шејх Фәзләллаһ илә јолдашларына чевириб дели ки:

– Шаһ Аббас ләврү үләмасынын һүснү-әһагына, иттиһаг вә иттиһадына диггәт етминизми? Јек-дикәрләринин әсла гејбәтиндә булуңмајыб, бүгз вә һәсәд әсјилән шиһбәләрдән күллијән бәр-ридиләр.

Өзүнүн ләрајәт вә фәрасәтилә әфрал мәһәббәтинин бу кими өвсафы сәјсиндә иди ки, Шаһ Аббас әҗары Ирандан тәрл вә ихрач елиб, Гафгазда, Күрлүстанда, Хорасанда буңча фүтуһата һанл оладу. Нәтта авропалыара гаалиб кәлиб портәкизлиләрин әлиһдән һөрмүз адасыны алды. Мәмләхәтлә бу күн бәлә асары мүшаһидә елиһдән һәдәсиз-һесабысыз имарат вә ислаһат вүчүда кәтирдәи вә ка-мали-әдәләтлә 44 сәнә һөкүмәт сүрлү,

Шејх Фәзләллаһ: – Фәгәт нә үчүн оғлуңу гәтә стан?

Кәјүмәрс: – Орасы узун бир һекајәлир.

Иштә гәтә етдији оғлуңуң оғлу Шаһ Сәфи³⁶⁶ ки, кәлидисилән сонра јеринә кечди. Буңуң заманында Бағлад, Османлы вә Гөһдәһар да Әһли һөкүмәтинә верилди. Ону тәҗиб елән зат Шаһ Аббас сани бин Сәфидир³⁶⁷ ки, алил вә асаишпәрвәр бир падишаһ иди. Архалакылар Шаһ Сүләјман³⁶⁸ илә Сәфәвијәнин 9-чу вә сонунчу һөкүмдары Шаһ Нүссәјлир. Иҗтидарсызлыгы вә тәдбирсизлији үзүнлән гоншулар (күрләр, хәрәзиләр, әрәбләр, әфғаниләр) һәр тәрәфлән Ираның үзәринә һүчүм етдиләр.

Нәһәјәт, Шаһ Нүссәј³⁶⁹ таң вә тахтыны 1135-дә Исфаһан мү-һасирә елән әфғаниләрин команданы Маһмуд³⁷⁰ тәслим етди вә

јсади сөнө мөһбус галдыгдан сонра буңлар төрөфиндөн гөтл олуңду.

Ишто Сөфөвиләрини гатили Маһмуд Әфгани ки, ики сөнө һөкумәтдөн сонра көндиси до өмузаләси Әшрәф төрөфиндөн гөтл сикмишиди! Бу оһнада Маһмуд Әфгани дивановар³⁷¹ багыра-багыра вә өз әтләрини дишләрилә һопара-һопара кечди! ...

Көјүмөрс: – Чисми-Ирани дөһи өз әтләри кими һопарыб парчалајан бу кими диванәләрдән вәтәни-әзизи хиләс слән Нади³⁷²р оладу.

Шейх Фәзлүллаһ: – Нәрәдә Нади³⁷²р?

Көјүмөрс: – Асимандан сүгут слән о шөһаби-сағибә бахыңыз!

12.

Хош ан гәми кс беләсһа нәһан көнәд атош,
Хош ан дәли кс дәр у ашијан көнәд атош^{*}.

Ф с ј з и һ и н л и³⁷³

Көз-көзү көрмәз дишәчөк дәрәчәдә бир зүлмәт орталыгы гапламыш иди. Зүлмәтин ичиндә чәвви-һавала бир шөһаби-сағиб ибтида кетдикчә тәнәввүүр сләрәк, сонра тәдричән сөнәрәк, сүр'әтлә ахыб кечмәклә икән Көјүмөрсин ишарәти үзөринә кичик бир шө'лә һалында уча бир нөгтәлә төвөггүф стади... Иранын милли чобан һаваларындан ибарәт бир әһәңки-мусиги, франсызларын Жанна Дарк³⁷⁴ опсрасындакы нөгмәләр кими һиссијати-вәтән-пәрвәранәни ојандырмаға чалышырды. Бу олһанын тә'сирлә балала төвөггүф слән шө'ләјә мүғабил зәминдән минләрчә шәрарәләр пејла олуб, еһтизәз вә һәрәкәтә башладылар. Бу мәнзәрә јаз мөвсүмү кечәләриндә бә'зи сәһраларда, орманларда "Шөбтаб" асји-лән атош бочокләринин титрәк бир ишыг нәшр сләрәк о чешмәләриндән һасил олма мәнзәрәјә бәңзијорди.

Шейх Фәзлүллаһ: – Нади³⁷²рин о шөһаб илә нә олагәси вар?... Јохса Нади³⁷²р шимди о јснә бир шәкилләми булунујор?

Көјүмөрс: – Хәјир, о шөһаб Нади³⁷²рин һөјәтына вә Иранын руһуна аид бир рәмзди^р. Нади³⁷²р до Иранын фәзәји-тарихчәсиндә белә бир шөһаб кими кечди. Лакин мачәранын әсә һикмәтини аңламаг истәрсән, бу шө'лә илә гонуша биләрсән.

Шейх: – Шө'ләнин дили јох ки, онуңла һасыл гонушмаг олу^р?

Көјүмөрс: – Онуң өзү бир дилди^р, һәм дилләрини он көзәли, он атошшиди^р. Ишто, нитгә көли^р, сәс вери^р. Гулаг ас!

Шө'лә: – (Зәбанәкеш олуб, рә'шәдар зирвәсини саға-солә мејләтләрәрәк) дәли ки:

^{*}Төрмү-моси: Хош о гәмә ки, үрәкдә атош кишләди^р
Хош о үрәјә ки, онда од јува салмыш ола!

Ченин ке атәшсә мән дәмбәдәм зәбансә зәнәд,
Мәра бәсузә дәрүн ластан конәд атәш
Һезар пәләсә сузәнлә бәр зәбан ларәм,
Сәзәд әкәр бәхәдәм һәмзәбан конәд атәш*.

Шејх: – Еј шә'лә, сән нәсин?

Шә'лә: – Морүрсән ки бир атәшәм, атәшпарәјәм.

Шејх: – Насыл атәшсән ки, нәтигсин?

Шә'лә: – Сәнин вә әмсалының гәлбинлә булунамајан, фәгәт вә-
тәнин лағларында, уваларында, мөшәләриндә кәзән һәр бир чоба-
ның, һәр бир әкинчинин, олуңчунун вәтәнинин гәрјәләриндә, гә-
сәбәләриндә алын тәрилә чәрәјини газанан һәр бир касыбын, һәр
бир күрәкчинин, күрәкчи оғлуңун гәлбиндә мүзмәр булуна
атәшәм.

Шејх: – Анламалым!

Шә'лә: – Мәним кими шә'ләләрә фирәнк дилләриндә "патри-
отизма" вә мүсәлман дилләриндә һәмийјәти-вәтәнијјә дәјирләр. Мән
исә Иран һәмийјәти-вәтәнијјәсијәм. Мән Ираның сәадәтиндә, һәт-
та нимсәадәтиндә уурам. Лакин ани төһләкә вә мүхәтирәдә, бир
фәләкәтлә очанибин төһдилинә мә'руз кәрләкчә ојаныр, биләр
олурам. О вахт гијәмәтләр гопарыјорам. Чобанлардан, олуңчулар-
дан, күрәкчиләрләң, һәтта әшиғија вә гүттә'үттәригләрдән ортаја
Надирләр, миңләрчә Надирләр чыхарыб дүшмәнләрини чанына
мүсәлләт сләрәм вә Ираны әгјар вә очанибин вүчулуңдан, чөвр вә
зүмүңдән тәтһир етмәликчә сөнмәм, Вәтәни әгјардан хиләс сләң
Надир дәјилли, мән идим. Надир мәним үчүн васитә иди. Надир-
ләр вәтәндә Надир дәјилдир. Надир олмајајды, мән ајры бир һәм
илә мүнасиб-бир фәрә булуп ишими мүкәммәләң кәрә билмәз-
мидим.?

Мән Мавәнин гәлбиндәки атәш дәјилсәм дә, она шәбаһәтим
вардыр.

Шејх: – Шимди бир аз сәни анламаға баһлыјорам. Зәтән "һүб-
бүл-вәтән миңәл-иман" сөзүңү дә чох сәһитмиңдим. Лакин онун
насыл шеј олуғуну билмијоралым.

Шә'лә: – Мәним адыма һәмийјәти-вәтәнијјәси-Иран дәјирләр.
Мәним "Миңәл-иман" олан вәтән мәһәббәтиндән фәргим вардыр.
() мәним гарлашымыдыр, о нурур, мән атәш. О бир динлә, бир
е'тиғалла булуна мәмәкәтләр арасында һиссијәти-үхуввәткәра-
нәни нәшрә чалышыр. Лакин һәр икимиңдән бөјүк бир бәрәләри-

*Торчүмәси: Елә ки, мәним атәшим данма зәбанә чәкәр,
Мәни даһили рәңгы илә од мәшһур сдәр,

Дилимдә миң рәңгылы нәләлорим вәр,

Әкәр од мәни өзү илә дилбир етсә, дәрјидир.

.. Мәһәммәд пәјғәмбәрин һәдисләриндәдир. Мәнасы: "Вәтәни сәпмәк
имандандыр"

миз даһа вар. Ады һүббүлбөшөрлир. Анчаг о һөнүз хөфәһинини олуб, һөкмүңү чари сәә билмөк үчүн аҗры заманлара, аҗры дөврләрә мүнтөзирлир. Мәним һөкмүм исә әрзин тәһәккүләти әснасыңла дағларла, биҗабанларла, дәннләрлә, нөһрләрлә, абу һава илә, игләмә төһлид вә тәәҗҗүн сәлиминилр. Бу нөв шөраит илә чоғрафиҗеҗи – Ираны геҗри-габили-тоғсим, јекпарә бир ашиҗанә һалына гоҗуб, лагы-лашы һүдули-тәбијҗәси с’тибары илә вәтәнләрини илги ғыламышдыр. Бу вәтәндә јашаҗанлар, хакын моһазир вә моһсулати-хакын, абу-һаваның, һаваҗи-моһовинини, бураја мөхсүс тарихиң, әләбијҗатың, с’тигалатың тә’сири сәјәсиндә мүрури-заманла бир нөв адат вә әхлағ, әфкар вә һиссијат кәсб сәиб бирләшијорлар, бир галибә киријорләр. Бир вәтәнин овлады олујорлар. Буңлар һәр вахт әҗар вә өчанибдәһ азал булуңмағ вә өз араларыңдан сечиләһ, ја өзләринә имтисал сәһһ бир рәисә малик олмағ истәрләр. Вај о бикәнәләрин һалына ки, бу арзуја мүхалифәт сәәләр.

О вахт мәһ вәтәнин асиманыңдан бир шөһаби-сағиб јағмуру јағдыраһам. Вәтәнин һәр лашыңда, һәр харү-хәсиндә миңләрчә шөраерәләр, атәшпарәләр пејла сәәрәм. Буңларын чүмләсини әтрафыма чәм илә Надириләр шөкләңдә төчәлли сәәҗиб кирдбади-атәшимлә руҗи-вәтәни өчаниб ајагыңын гүбари-һапақыңдан төтһир сәәрәм. Чүнки мәһим атәшим атәшләрини әһ мүһриги, әһ пақы-дыр.

Шејх Фәзләллаһ илә јолдашылары шө’ләјә даһа бә’зи суаллар ирад етмөк истијорлар иди. Лакин Шө’лә сөзләрини битирәр-битирмөз бир сүр’әти-бөргијә илә буңларлаң тәбаүд сәиб, зәминдәһ пејла олаң шөраерәләрин арасына һүзул етди вә ләр әғәб буңларын чүмләси онун әтрафыңда дөвр һәрәкәтә башладылар. Бу һәрәкәти-дөвријә кетдикчә сәә бир сүр’әт кәсб етди ки, һөһәјәт нөзәри-кирдбали-атәһиниңдәһ башга бир шеј көрәмөз оладу. Кирдбад исә Иранын сөрһәддәһнә доғру шитабан оларағ, јаван-јаван көздәһ шһһһһ оладу.

Шејх Фәзләллаһ (Көјүмәрсә хитабәһ):

– Лакин Надириң озуну көрөммөјизми?

Көјүмәрс: – һаңки Надири? Үч Надир вар.

Шејх: – Насыл үч Надир вар? Биз тарихчә моһһур бир Надир таңыјоруз.

Көјүмәрс: – Надир һәм бирлир, һәм үчдүр.

Кәлкә (бәһсә мүдахилә илә):

– Нә гәриб сөз, Бу адәтәһ бизим тәслисә бәһзорли.

Көјүмәрс: – Надир һөјатыңын мүхтәлиф дөврләриндә өз-өзүнә бәһзәмөјиб, үч көррә төһәввүл етминдилр. Биринчи Надир Шө’ләһини сизә аһлатдығы вәчһлә һәмијјәти-вәтәһијә мүчаһили олаң Надирилр.

Икинчи Надир һүбби-чаһ мәғлубу олаң Надирилр. Үчүнчү На-

дир исә сун-зәни вә с'тисафи-чүнушә мүбтола олан Надиридир. Бу үч мүхтәлиф шәкил јекдикәрини поздугундан Надири көрмәк олмаз!

Колкә: – Лакин сешитдијимә көрә Гафгазла Бакы шөһәриндә ону театрларда көстәријорлар³⁷⁵ Олесса ларүлфүнушун тәләбәләриндән Нәриман адлы бир зат³⁷⁶ русча вә түркчә Надир үнваны илә бир драм тәсниф етмишдир.

Кәјүмәрс: – Ха! Бу сурәтлә Надири дә көрмәк мүмкүндүр. Чүнки драм пәрлә-пәрлә төгсим олунуб, һәр пәрләдә сәһнәјә Надири бир шәкил чыхар. Ја шәјх! Јолдашларыла бујур театра.

Шәјх Фәзлүллаһ (һәјрәтлә):

– Еј пәлиһлар атасы, бизчә театр һарамдыр. Ораја кетмәк күнаһдыр. Мән бу јашымла, бу сифәти-руһанијјәмлә, башымла үләмәјә мәхсус бу гоча әммамә илә театра насыл кәдә биләрәм ки, өзүмүз ону һәр кәсә мән' сдијоруз?

Кәјүмәрс: – (төбәссүмлә)

Сиз театра кетмәјөчөксиниз, театр өзү бураја кәләчәклир.

Шәјх Фәзлүллаһ буна дәхи с'тиразән истијорлу дессин ки: "Биз театра кетмәјиб театр өзү бураја кәләмәкә тамашасы мүбаһми олур". Лакин вахт гәлмәди. Булундулары мағара бирдән-бирә селектриклә мүнәввәр бир театр салонуна дондү вә шәјх вә јолдашлары Мирһашым илә Сәјид Әли вә Кәлкә өзләрини партер дсјилән бир гатын бирипчи сәф сәһнәлијјәләриндә отурмуш буладулар. Салонун о үч тәрәфи гат-гат ләвһәләрлә мүһат олуб, он тәрәфлә исә бөјүк бир сәһнә пәрләси көрүнүјорлу. Бу пәрлә Бакыда Тағыјев театрындакы³⁷⁷ мағазә с'ланларындан мүрәккәб олан вә һәр тамаша хитамында сәјрчиләрини һиссијјати-иәфәсәтпәрвәрәнәсини гочаман бир "ғаләш" рәсми илә памаал сәһнә пәрләјә әсла бәһзәмијорди. Һәј'от мүсәлләсәнин онүпләки пәрлә түрк гәбајилиндән олан Әфишарлары³⁷⁸ Ирағи-әчәми тәрәфләриндәки јурдларына, һал вә мәишәтләринә дәир диләшсини мәнәзир рәсмләри илә мүзәјјән иди. Пәрләнин архасындан актјорларыни һәј-күјү сәһидиләјорди. Орала театр һәвәскары бир бакылы булунса иди, "Ничат" чәмијјәтинин³⁷⁹ драм шобә ә'засыны сәсләриндән таныја биләрдн.

Шәјх Фәзлүллаһ чар-начар белә бир мәчлисә дүшлүјүндән пәк сыхылырды.

Зәһн сдијорлы ки, һәр кәс онун әммамәсинә бахыр. Һәтта бир кач дөфә әммамәни башындан чыхармағ ијјәтиндә булунду.

Лакин әтрафына көз кәздириб, һүззәрә дигтәтлә бахынча, кордү ки, онун әммамәси кимсәнин нәзәрини чәләб етмәјир. Биләкс бүтүн нәзәрләр сабит вә гәјри-мүтәһәррик оларағ сәһнәјә мүтәвәччиф иди. Мисирин бир кач мин сәһәлик тарихи-һөрәмләрин зирвәсиндән³⁸⁰ Напәлјонун әсакирини сәјр сләр кими Иранын ла үч-ләрд мин сәһәнин тарихијјәси мүчәссәм көзләрә донүб, Иран

Напалжону олан Надир³⁸¹ вугуатыны тамаша илэ алгышламага
һазыр идиюр. Тамашакөран Иран тарихинин үч-дөрл мин сөнө-
синдөн ибарәт иди.

Бир чынгыраг сөсинө мүтөағиб пәрлэ гаалдырылды.

Б и р и н ч и ф а с и л

Сөннөдө "Надир" драмынын биринчи фәсли оҗаньжорды ки,
онун гејрөт вә һөмијјәти-вөтәнијјә илэ чалышдыгына лаир иди.
Бу фәсли Шиллерин "Эшгија"сы илэ "Орсан гызы" үнванлы
драмларына³⁸² бәнзијорды. Надир Хорасан чөһөтләриндә Афган
карванларыны бизар сдөн эшгијадан³⁸³ башына үч-дөрл мин
киши чом'сдиб, буналары вәтөн јолунда лаһа али фәдакарлыглар
тәшвиғ вә тәшчи' сдијор. Шаһ Һүсәјндән сонра исмән һөкмдар та-
нылан икинчи Шаһ Тәһмасибин³⁸⁴ әфвинә мәзһәријјәтлә имлаады-
на келијорлар. Исфәһанлан афганлары говуб, ораја Шаһ Тәһмаси-
би кәтиријорлар. Надир Тәһмасиб Гулухан намила³⁸⁵ онун вәзир
вә сәрларин-әскәри олујор. Бу сифәтлә афганлары тә'ғиб илэ келиб
Гөндәһары³⁸⁶ алыјор. Бурала пәрлэ сиијор.

И к и н ч и ф а с и л

Надир һирси-чаһә мәғлуб олујор. Јаваши-јаваши өзү шаһ олмағы
гурујор. Вағеөн һаггы ла вар. Шаһлыга ондан лајин Иранла ким
вар иди? Театрын бу фәсли Шекспирийн "Магбет"ини аңладыјор³⁸⁷.
Надир Гөндәһарлан Исфәһана өвдәтлә Шаһ Тәһмасибин Османлы
илэ стајин сүлһ мүаһидәсини нәгс сдијор³⁸⁸ вә мүвағиг тәлбир
көрмәдији бәјлә бир мүаһидәни баһәнә илэ Шаһ Тәһмасиб тахт-
дан сдириб, јеринә Шаһ Аббаси-салис намила онун 8 ајлыг оғлу-
ну ичлас сдијор. Сонра театр зүмәтләр ичиндә бу тифлин нә су-
рәтлә вүчүдү ортадан гаалдырылдыгыны көстөријор. Тәрәллүл-
ләр, вичдан әзаблары!...

Заһирән һүрр бурахылан, фәғәт әл алтындан бир чох тәһлил-
ләрлә чәрәјән сдөн иттиһаб үсулу илэ Надирийн шаһлыгы с'лан
олунојор. Надир буна гәнаәт сдәмијор. Фикри-әзәмәт кетдикчә бо-
јүјор. Сүһни вә шиә намышы ортадан рәф' илэ иттиһад сәјәсиндә
кәсби-гүввәт вә сәтвәт стмок истијор. Бәјлә јени бир гүввәт илэ
келиб Афғаныстан вә Белучистаны камнаән зәбт сдијор³⁸⁹. Ора-
лан Һиндистана сиијор вә Дәһли чүварында мүлүки-
Күрканијјәдән Мөһәммәд шаһы³⁹⁰ мәғлуб сдикидән сонра, бунун
гызыны оғлуна икаһ сдијор вә тәзмицати-һөрбијјә вә чһаз
мөғамында Һиндән Ирана һесабысыз хәзинәләри нәгл сдијор ки,
бу мијанла мәшһур Тавус тахты³⁹¹ ла булунујор.

Бу саядо дөвләтин малийјәси көзәл тә'мин едилмиш олдуғундан Набир Иран әһалисини үч сәпәлик бир мүлләт үчүн верки вә рүсумдан мөаф гылыјор. Бә'лә Бухара вә Хивә чәһәтләринә³⁹² сәфәр елиб Үмдәрја конарларына гәдәр мөмалики-Ираны төвси' ејијор. Нәһајәт, Набир јорулујор вә Кәлат галасыны тәһким елиб, омрүнүн ахырыны орала раһат вә асула кечирмәк истијор. Лакин Мазандәран чәһәтиндә чанына едилән бир суй-гәсд Набирин һәјатыны зәһәрләјор³⁹³.

Бурала икинчи пәрлә енир.

Ү ч ү н ч ү ф ә с и л.

Суй-гәсд вагиәсиндән сонра Набир өз адамлары вә мөйјәти һаггында шүбһә вә суй-зәһнлә булунараг, инсанлардан горхмага башлыјор. Буна бә'зи вичдан әзаблары инзимам еләрәк, јаваш-јаваш чүнүни-с'тисафијјә кирифтар олујор.

Бу мәрәзин, бу суй-зәһн чүнүнун илк гурбаны оғлу Рзагулу³⁹⁴ олур. Атасынын әмрилә көзләринә мил чәкилијор. Бу эалиманә чинајәти бир пәләмәт, шәһид бир әзијјәти-вичданијјә тә'ғиб елијор. Мәрәз кетликчә артыјор. Оғлунун фәләкәтиндә күнаһкар Набир өзү икән, гәбаһәти, мөйјәти халгына јукләдәрәк, әкабирлән әлли кишини с'лам едиријор. Бу пов зүмләр јек-ликерини воли етмәј башлыјор.

Әһали үч сәпәлик веркиләрдән мөаф едилмишкән, Набир бунарын чүмләсини јенидән тәләб елијор. Дикәр тәрәфдән мүһарибә бәласы әксик олмујор. Бағлад вә Бәсрә үчүн Османлы илә чәпк вә чилаал лавам елијор³⁹⁵. Әһали бу һаллардан бизар олараг өтәдә-бәрилә үсјанлар баш кәстәријор. Нәһајәт, Набир өз әскәр сөркәр-ләләриндән Саләһ бәј³⁹⁶ намында бири тәрәфиндән гәтә олунујор вә јәмәни Әли "Адил" шаһ намыла интихаб едилијор³⁹⁷. Бу да нәшр етәји бәјаннамәдә фикринчә әһалинин тәвәччәһүнү газанмаг үчүн, Набирин гәтәлиңә фәрман верән өзү Адил шаһ олдуғуну с'лап елијор...

Бурала сон фәслиң пәрләси ели. Үч фәсиндән һәр бири мү-тәәлид тәсвир вә мәчлисләрдән ибарәт олуп, буналары бир-ики санијә лавам елән јекрәнк вә рәсмсиз пәрдәләр бир-бириндән ајы-рыјорлы. Лакин фәсилләрә хатимә чәкән пәрлә ејни, Әфшар гәбиләсинин јурллары³⁹⁸ мәназирини кәстәрән бәјүк пәрлә или. Нә ојунун ичрасы әснасышла, нә дә пәрдә араларында алғышламаг, әл чырпымаг әдәти јох или. Бу исә, һәр кәс тәәсүратынын тәһти-тә'сириндә корлүјүнү кәмали-асуләки илә тәфәккүр етмәкә пәк мүсаид или.

Лакин сон пәрләни шидәтәли бир әл чырпынтысы тә'ғиб етәи. Гәтә тамашадан гәшин олан Шејх Фәзлүллаһ белә јолдашлары илә театрын күнаһ олдуғуну унулараг, бүтүн һүззара гошулуб әл

чырпыјорды. Вә өлиндеки мотбу'морамнамә мовчибинчә ки, биз буну јухарыла сөјләмәји унутауг, һәр кәс кими актјорларын алларыны багырараг, буларын нәрлә онунә чыхмаларыны тө'ләб слијорди. Тһрапа мө'нән бир гастрол (артист сәјаһәти) јапмыш олан "Ничат" актјорлары³⁹⁹ онундо Әрбалински вә һачынски⁴⁰⁰ булуңдуглары һалла Бакылакы гияфәти-әслијјәләри илә әл-әлә вериб сөһнәјә чыхдылар вә комали-то'зим вә тәшәккүр илә һүззәра баш ојдиләр. Үзәрләринә ложалардан ләстә-лөстә Тһрап вә Шираз күлә јағды. Әһсән вә афәрин сәләсы театрын ливарларыны титрәдијорлау. Шејх Фәзләллаһ мәмнунијјәтлән әләтән дәли-ливанә оламуңлау. Һөкмдарларла мөхсус орта ложадан бунун бу һалыны көрән Көјүмәрс багырыб әсли ки:

– Ја шејх, сән Искәндәрин ајнасына⁴⁰¹ бахмаг истијорлуң, иштә күнаһ әслијин театр, о да бир ајнадыр. Затән Искәндәр заманында бу ајнаја нәк оһөмијјәт вермиш или. Јунаныстанда дөврүңлән гама өзәмәтән театр биһаларынын һорәбәләри бу күн белә ағылара һејрәт веријор. Софокл, Есхил, Еврипил, Аристофан кими әлиб нә шаирләрин⁴⁰² тәрчүмәни-әфкары олан бөјлә ајналар сәјәсиндә или ки, Искәндәр үмүм јунаңларын көзүнү ачыб, һиссијјәти-вәтәһпәрвәрәнәсини ојандырыб Даранын кишвәрини һөрч-мөрч етди⁴⁰³.

Шејх Фәзләллаһ: – Аман! Саир вүғуати-тарихијјәни дә белә корә биһәк.

Кәләкә: – Русија биринчи дөвләт Думасы ә'засындан Әбдүррәһим Һагвердијев⁴⁰⁴ адалы бир зат дијорлар: Ага Мәһәммәд хан Га-чар үчүн лохи белә бир театр төртиб етмишдир.

Көјүмәрс: – Онун өзү илә сөһбәтимиз даһа мүвафиг мәсләһәт-дир. Алчаг әһвәләчә Надир илә онун арасында колән һөкмдарлар силәләсини сәјр едолым.

Бунун үзәринә бирдән-бирә електрик зијаалары сонүб, гаранлыглар ичиндә мағара һали-әслисинә рүчү'етди. Көјүмәрс өлиндә Чами-Чәмлә ајинсәи-Искәндәр⁴⁰⁵ булуңдугу һалла хәфиф бир зија фосфору да әһвалки јериндә дурмуш или.

ГАЧЛААР

Һејәт, Надирлән сонра баш кәстәрән һөрч-мөрч⁴⁰⁶ фәгрәт заманындакы һөкмдарларын, ја һөкмдарлыг дә'васында булуңлаарын вүрулләринә мүнғәзир икән пакаһ орталыга шаирләрин чешми-шоһлаји-јарә бәһзәтдикләри нәркис чичәкләри јағмага башлады. Бу чичәкләр ибтида бирәр-бирәр, икиншәр-икиншәр

дүшүжорлу, сонра чохалараг дөстө-дөстө жагды. Анчаг бунларын "төвичи" мо'талын хилафиндо олараг бөяз, сары вә жашыл рәңклөрдөн башга ал-гырмызы лөкөлөрлө дөхи мүлөммө' иди!... Нәркислөр мижанында бир до бир нәсрин пәйда олду. Нәр кимин идисо'.

"Дүшүмүшди көзүн бири шу нәсрин!" аһанки мусигиси көселиб, онун јеринө шу нәсринин фиданинө гонан бир бүлбүл көмәли-сузү-күдаз илө тәрәннүмө башлаалы. Бөјлө бир мәнзәрлөн хопла-нан Шејх Фәзлуллаһ әлини узадыб, истишмам үчүн нәркислөрдөн бирини галдырлы.

Кәјүмәрс:

- Аман, Шејх! Еһтијатлы олунуз! Үзүнүзү, көзүнүзү гана бу-лашдырмајыңыз? Бу хунин чичөкләр Иранын гәналы көзлөри-лир!⁴⁰⁷...

Шејх (Чичөки өчөлө илө өлиндөн атарат):

- Насыл гәналы көзлөр?!

Кәјүмәрс: - Нәлирдөн сонра Иранда, бу күн дөхи јенидөн көр-мөклө олдуғунуз бир нәрч-мөрч ихтилаал баш көстөрдү.

Нәр јериндөн галхан вали, нәр бир әширәт, ја гәбилә бөјүкү рә-јасәт дө'васында булунду. Ортаја Нәлир өвләлиндән, Әфшар вә Бәхтијар рүөсәсшдан, Әфган сөркөрлөлөриндөн, Сәфәвијјә ханә-даны ө'засындан башга бир до Зәнд вә Гачар ханәданы чыхды!⁴⁰⁸. Бунларын чүмләси гарышыгылыгдан биләстифалә күләһ гапмаг үчүн бир-бирләри илө боғушаркән ара јерлө бичарә вә мө'сум олан Иран әһлинин бол-бол көзлөри чыхыјорды, чыхарылыјорды!...

Шу биләләрчә јаған нәркисләр о көзлөрлир! Он чох нөз чыха-ран Ага Мөһөммәд хан Гачар иди!⁴⁰⁹.

- Биләхәрә бу адәти-мәһфурә заһирән тәрк сәилир киби олдуса да, мә'нән асары бу күнө гәләр лавам сәиб дурлу: "Мил" горхусундан көзләр ачылмаз олду, гәнајы галмајы тәрчин етди. Ејин заманда әнвари-маарифин дөхи сөнмөсилә ачыламаларына еһтијач бөјлө галмады!...

Лакин шимди шәмси-һүрријјәт нәр төрөфлөн? Шәрглән дө, Горблән дө, Шималдан да афаги-Иран үзәриндә чоһрәнүмаји-түлү олуб, бу олкәнин мәғами-сәлтәнәтинә јыгылымын әгрәләрин, јы-ланларын, өждәһаларын вә өлһасил бүтүн һәшәрәтын үзәриндән пәрдеји-зүламы рәф'елинчә вә заманын јетшидридики көһһаллар, бунлары көрмәк үчүн көзләрин јенидән ачылмасына чарәсәз ола-мага башлајышча, Ага Мөһөммәд хан Гачарын балаји-тәхтиндән бөјлө бир сәс кәлијор:

"Әчләдымын ғылынч гүввәтилә газанмын олдуғу тәхти-сол-тәпәтлән ғылынч истә'мал етмәксизин әл чәкмәм!..." Әкәр әчләл-дан мурад Ага Мөһөммәд хан исә, о ғылынчдан зијалә "мил" илө инн көрмүш иди! О балда бүтүн әләми модәнијјәтә гаршы совти-бүләна илө дијә биләрдә ки:

"Өчдаадымын мил илэ газанын олдугу тэхти-сэлтөнөтлөн милсиз өл чөкмөжөчөкөм!... Лакин шүкр олунур ки, Ага Мөһөммөд ханын илсэл олмајуб бүкүнкү Али-Гачар онун зүлмдиләси булу-пан бәрәдәринин өһвалдыр⁴¹⁰. Мөһөммөдәли шаһын әслики сөзлөр бир дәрәчәјә голор о вәгт мә'ниләр ола билір ки, Иран бү-түн Али-Гачарын өлиндән сэлтөнөти алмага тәшәббүс сәл⁴¹¹...

Фөгөт һүрријјәт вә мошрутијјәтә гөвлән вә фә'лон бәһәгг ри-јәт сиидикчә вә Гачарларлан сәнлөр булунаугча, бу көзләрин ачыламасына мүманиәт көстөрилмөдикчә, милләти-Иранијан Али-Гачарын өлөјһинә гиям стмөз, стмөкә лүзум көрмөз!...

Бир дө ғылынч гүвәтилә тэхти-сәлтөнөт о шәрт илә газаны-ла билір ки, ғылынч дахили-мәмләкәтдә ола вә һәгганијјәт вә ха-ричи мәмләкәтдә шә'н вә шөвкәт јолунда истә'мал сиилмиш ола. Јохса өз милләтини пәјмәли-зүлм вә бидал стмөк үчүн гулааны-лан ғылынч сәјәсиндә лүнијанын һеч бир јериндә һеч бир тарихдә тачү-тахтыш газанылыб, тә'мин сииллики көрүлмәмишләр вә кө-рүлөмөз дө!...

Алманија сијасијунундан мошһур Бисмарк⁴¹² тэхти-һөкүмәт һә-вәскәрәны һаггында демишләр ки:

"Һәр шәј үзәриндә отурулур, фөгөт сүнкү үзәриндә отурула-маз!" Јә'ни тэхти-сәлтөнәт һәр шәј үзәриндә гурулдугу һалда сүн-кү үзәриндә гуруламаз!... Әләлхүсус әлөмин сәләји-һүрријјәти ују-га чыхарлығы бу дөврлә!... Һәр дөврүн өзүнә мөхсус бир һикмәти-һөкүмәти вардыр. Бир заманлар һикмәти-һөкүмәти ғылынчла ара-јанлар вә "Әрус-мүлк көси тәнк дәрбәгәл кирәд, кс бусе бөр-ләбс-шәмшире-аблар дәһәд" дөјәнләр олмушса ла, бу дөврлә сјни һик-мәт анчаг әфрал милләтин гәлбләринә истиһад сәл билір.

Әмир Баһадур дөјир ки, ираниләр голимлән бәри өз шаһлары-ны севәрәк онларын ирадәләриндән башга бир шәјә табә олма-мышлардыр.

Лакин бу күн мошрутијјәт, һәтта чүмбуријјәт үсули-иларәсинә пәил олмуш һанки олқонин өһалиси вәгтилә һөкмлари-мүтләглә-рини севмијорлар иди? Онлара итәәтлә гүсур сиијорлар иди? Ан-чаг заман колди ки, һөкмдарлар мүтләгијјәтлән, иларәји-кејфијјә-дән өл чөкмөдикчә, һүрријјәт вермөдикчә, гауни-әсәсијјә ријәтлә булунадыгча тәкамүл сангәсилә бүлуги-мөдөнијјәјә ирмиш милләтәринин мөһбуби-ғлуби оламадылар... Бу күн тэхти-сәлтөнәт өлә ғылынч алмагәлә дәкил, гүлуби өлә стмәкилә пәјлар ола биләр! Бу күн сәјфи-бүррән һүлули-вәтәни мүһәфизәјә мә'мур олан әскәрләрин, сәрбазларын өлләринә јакыныр. Әврәнкисини оланларын исә, јәдләриндә әфрәли милләтин ал-ганына бојанын сәјф анчаг үмүмин чалиби-нифрәти олур!" (Көлкөјә хитабән): Бу күн әфлатуни-заман әлиби-шәһириниз граф

* Мүлк көлинини о адам бөрк-бөрк голтугуна әла биләр ки, ити ғылынчың ағзындан өпмүш олсун.

Толстој⁴¹³ дөхи "сүкут сәәмәм" сәјүб, һөкумәтләрә чәзәји-с'ламлиән бәлә әл чәкмәји төвсијә етмијорму?... Мәһәммәдәли шаһ ән хәтәриәк бир төриги-зәләләтә сәмишдыр. Ону о тәригә сәви сәәнләр лә Әмир Баһадурлар, һачибүддәвләләр⁴¹⁴, сиз вә өмсәлинызсыныз.⁴¹⁵ Бу хәһһәһ һәрәкәтиниңизләһ утаныб гызармыјорсуңуз... горхмујорсуңуз?

Бурада Кәлкә илә Шејх Фәзләллаһ ағызларыны ачыб, бир шәј дәмәк истәдиләр, лакин Кәјүмәрс мачал вермәди вә бирдән-бирә сәләдәһни хариңиә чыхараг сорлу ки:

– Ја шејх, сән ја јолдашларың һеч сһг вә әләгәлә булуңдуңуз-му? Һеч бир дилбәрә кәңүл бағладыңызмы?...

Шејх (тәәччүблә): – хәјр! Шаһым! Биз әһди-шәбабымызы Әтәбатла тәһсил-үлүм илә кечирдик... Лакин бәјлә гәриб бир суал нәләһ ичәб етди?

Кәјүмәрс: – Еһг вә әләгәлә булуңанлар лисани-әзһарә вүгүф пәјдә сәләрәр вә бу вүгүфләрләһ истифадәјә чалышырлар. Һәтта јазыб-охумадан мәһрум сәиләһ бә'зи сәвдәзәдә ханымлар бәјлә ашигләри илә мұхабирәјә бу сәјәлә јол булуңлар... Күлләр, чичәк-ләр һәм чешми-һур, һәм хәтти-һүсн, һәм шивсји-сһгһирләр. Бу үч һалың арасындакы һисбәт вә иртибат иләрк сәлә билсәһниң, сһг вә мәһәббәтләһ мәһрум сәиләһ Ага Мәһәммәд ханың иртикаб етдији зүмләрәһ мәһнасыһы аңлаја биләрсиниң⁴¹⁶ окәр әзһарың дилиңә вағиф олса идиңиң, бу нәркисләр сизә бир чох дилсуз һиссәләр нәгл сәләрәр иди...

Дәмәк ки, лисани-әзһарә вүгүфүңуз јохлуң?

Шејх вә јолдашлары: – хәјр! Бу әснада нәркисләрдән бири јар-пағларыһы тәһрик илә дилләңүб сәли ки:

– Ја әбү-с-сәләтин, бу зәват бизим шивәмиңи билмәсәләр лә бир бә'с јохлуң. Чүнки, бән буңларуң өз дилләриңлә дөхи тәкәллүм сәлә билирәм. Мүсәиләһлә сәркүзәштимиз вә Ага Мәһәммәд ханә гәләр кәрүб, ешитдикиңиз вәгајс-и-тарихијјәји нәгл сәләјим!...

Шејх Фәзләллаһ (өз-өзүңә):

– Сүбһәнәллаһ!... бир мүдәәтләһ бәри дүңја нә гәләр әчәјиб олмуш! Гушлар, чичәклар, јылдызлар, атәшләр һитгә кәлијорлар, бәһләр киби лаггырты: сәлјорлар! Һәјван һатиг олаһ һисәһниң мүм-тазијјәти нәрәлә галлы! (Кәјүмәрсә хитабән) Падшаһым, бу чичәки сәјәдәһ гүввәт нәдир? Биз шаирләрә шимдиңә гәләр иһанмијорлуң вә билирдик ки, шаир сөзү олботтә јалаңдыр!...⁴¹⁷

Кәјүмәрс: – Бу чичәки сәјәдәһ гүввәт, димағлары тәгјир етмиш мүстәбиләләр гаршы һүрријјәти-кәләмың әшјәлә кәстәр-дики тә'сират сәһһарә вә е'чәзкарәһдир. Шаир сөзүңүң јалаһ ол-масыһа кәлиңчә бу нәшидә һәким олмајан шаирләрә аилдир. Һә-ким олаңлар исо һәгигәтләһ тәбаүд етмәзләр, бураһы сизә гәри-бән исбат сәиләчәкдир (бу сәһбәтләр әспасында Мирһашымың мәғаралаһ гәјб олдуғуна диггәт сәләрәк).

– Лакин жолдашыңыз Мирханшым нәрәләдир?

Шейх Фәзлүллаһ, Сејид Әли вә Колкә (отрафа багынараг): – Сәһиһ! Мирханшым нәрәлә? Көрүнүжөр ки, бир јол булуп буралан кизлиңчә чыхыб кетмишдир!

Көјүмөрс: – Мирханшым оз башына бурадан чыхыб кетмәклә пәк бөјүк бир хәтала булунмушлур. Чүнки долилсиз, рәһбәрсиз бу јоллардан кечмөк пәк хәтәрлидир! Бураларда гәризоважә бәһзор вә бомба кими гәјәт шилдәтлә патлар вәхим өчзалар вардыр. Фәгәт вә бә'с вар. Биз онсуз да бу чичәки динләјә билириз! (нәркисә хитабәт):

– Еј нәркис, сәјлә бакалым нәләр, көрүб снитмишсән?

Нәркис (аләтәи Мәлиқүлмүтәкәллиминә мәхсус бир бола-гәтлә):⁴¹⁸

– Надириләи вә гәбиләси Әфшарлардан сонра гүввәтләниб бир хәјли нүфуз кәсб едән әширәтләрдән бири лә Гачарлар⁴¹⁹ олу. Булар бөјүк бир түрк улусу олуп та Чинкиз хан ләврүнлә вәтәни-әслиләри олан Түркүстан чәһәтләринә тәрк илә Иран вә Анадолуја һичрат етмиш идиләр. Шаһ Исмајыла бир хәјли мұавинәтләрдә булундуғларындан һәм бу хидмәтләринә мұкафат, һәм дүшмәнләрә гаршы сипор олмағ үзрә чәпкәвәрликләринилән истифалә ийјәтилә Шаһ-мұшарүлләји Гачарлары Иранын һүдуд бојларына искан елиб, Көнчә, Мәрв вә Астрабад чиварларында јерләр верди. Көнчә вә Мәрв тәрәфләринләкиләр Гафгаз вә Түркмән түркләри илә гарышыб, тәшәккүлати-гәвмијјәләри илә бәрәбәр исимләрини лә гәјиб етдикләри һалда Астрабад чәһәтинлә јерләшәнләр һејәти-әслијјәләрини мұһафизә елә билдиләр. Буларын рүәсасындан илк ләфә Иран һөкүмәтинин әлә етмәкә чалышан зат Мәһәммәд Һәсән хандыр⁴²⁰. Лакин Гачарларла рәғабәт едән ики гүввәтәи фиргә вар или ки, бири Надирий оғраба вә овлаалындан, дикәри лә Зәнд ханәданындан ибарәт или⁴²¹.

Мәһәммәд Һәсән хан вә Иранын бојла фиргәләрә бөлүмәсиндән, вә лә һәр фиргәнин өз дахилиндәки ишфәг вә шәгагдән истифалә елмәјүб, мұтәағибән һәр ики тәрәфә лә моғлуб олу. Ибтида Надирий јскәни вә тәхтвишини олан Адилшаһ⁴²² Мәһәммәд Һәсән ханын ики оғлуну әлә кечириб, бөјүкү, Ағамәһәммәд ханы сәккиз јашында икән мәнфур вә ганлы бир әмәлијјат илә "хәдим" етди. Бир аз сонра Надирий торуну Шаһрух⁴²³ Адилшаһын вә бунун бәрәдәри Ибраһимин⁴²⁴ олиндән тәхти зәбт елијор. Фәзлә олараг Надирий интиғамыны алмағ бәһанәсилә Адилшаһын көзләринә бир лә мил чәклиријор. О сыраларда Ага Мәһәммәд хан азал олуп, пәдәринин јанына өвдәт елијорса да, чох кечмәдән Мәһәммәд Һәсән хан, дикәр рәғибәи Кәрим ханын әлине дүшүб гәтә елилиңчә Ага Мәһәммәд хан хәлим сифәтилә Кәрим ханын Шираздакы сарајына алыныјор...

Иран тарихинд чох да вугуфу олмажан Кодак:

– Бу Кэрим хан ким иди во hükümeti насна зэвт етмин иди?!

Нэркис: – Кэрим хан Зона сұлааласынын банисидир,⁴²⁵ гажет агнаади, мүдәббир, тәрәттинхөрвөр, маарифкүстөр бир зат олуб, ибтила Налир шаһын орлусунла эскөр икөн бә'дә Шаһ Исма-
йла-саалис намила Исфәһанла Сәфәвијә нәслиндән биричи тахта отурлан Оли Мәрдаи хапа⁴²⁶ табе' олуш иди.

Оли Мәрдаи ханын вәфатындан сонра исмән һөкмдар танылан Шаһ Исмайлаын "вәкили" намышы аалышса да, мәнсуб олдугу Зона гәбиләсиндән көзәл бир орду тәңзим илә Иранын бир чох тәрәфләрини вә билахсәә Фарс илә Ираги-Очәми зэвт елиб, Ши-
разда мүстәғилән тә'сиси-сәләтәнәт вә сұлаалә етмәкә мүвәффаг олуш иди!.. Иштә Ага Мәһәммәд хан фитрәтән гажет зәки вә фә-
тин бир чочуг икөн Аднашаһдан сонра бә'дә бир затын сараына аалымыш иди.

Ога вә зәкавәти илә бәрәбәр нәдәринини эфкар вә амааны дөхи парис олмагла һүбби-чаһи фәвгәл'әдә иди. Ләкин дүшмәнләринин нәзарәт вә тәзјиги ону даима ефтијат үзрә булулмага, һилә вә ләсисә илә алула олмага мәчбур елијорлу. Нәдәри рәғибләринин сарајаары... булулмагла иләридәки мүвәффағијәтләри үчүн нәдәриндә мәфғул олан оңсафя кәсб етди. Зијалә төчрүбә саһиб олду, дәст вә дүшмәнләри ијичә таныды. Рәғибләрин һөкүмәт вә сарај әсрарына көзәлчә пағиф олду. Һүбби-чаһ илә бәрәбәр нәдәринин интиғамы һиссә дөхи кетдикчә бөјүмәклә иди. Башына кәлән фәлакәтләр ону дөјил, Гәчәр рәғибләринә, бәләкә бүтүн инсанлара дүшмән ејәдди, "Хәлиманкаа" олаал вә әјәл мәһәббәтіндән мәһрум ијјәт Ага Мәһәммәд хандан дәлувибәнхәр бир эалим јетиндирди. Бу зат амааларыны ичра үчүн анчаг бир фүрсәтә мүнтәзир иди. Олинә фүрсәт дүшүнчә рәғибләринә, рәғибләр илә бәрәбәр ираншәрә, һәтта⁴²⁷ Ирандән башга Гафғасија әһалисинә етмәдики зүлм вә ситәм гаалмалы! Зона ханәданыны мәһв етди. Офишарларын рәиси Оли ханы гәга етдирди, Налирин торуну Шаһрухи Дамганда ишкәңчәләр аатында олдурулу, оз гарлашларына гыјды!..

Вә әлһасна иш шаһ ке "Мүвәррихин бозорк" дәр һәтгә у челин миневисәндә ке мәфәхер вә мо'али је тарихи ра дәр ханәданә хол агаз номуде, "зоамһаје-гәзәје-вәһинијане ке естемәән мујра бәр бә-
дән еисаи раст миконад ехтера" нәмул!

* Бөјүк тарихчиләр онуи һағгында бөјлә јазырдылар ки, оз нәслиндә јук-
сәх ифтихарлы адлә бәиләјиб ләкин сийдәндә инсанан бәдәтнини түкләрини
биз-биз едән јени вәһиниликләр ихтира етди.

Шейх Фозлұлааһ: – Лакин мұшарилејһин бу зүмлөри сәјәсинлә һәрч-мөрч фитрәтә хатимә чокиб Ираны бирләшилдикини вә јек-вүчүл бир дөвләт һалына гоја билликини дә унутмамалыдыр.

Нәркис: – Шүбһәсиз, анчаг шуну дә һеч бир вәгт унутмамалы-дыр ки, зүлм илә биһа едилән бир сәлтәнәт, мүстәбиләлә мөһирү-тијјәти-мүкәммәлијјә мүнғәлиб олмајынча артыг пәјләр оламаз!.. Бәним шу һекајәт етдиким шейләр бир мүғәддимә иди. Һекајәмин ои дәһишәтли һисси бундан сонралур: Аға Мәһәммәд хан, Кәрим ханын хәстәләнүб оләчәки сыраларла бир һилә илә Шираздан фәрарә мүнвәффәг оладу. Бир кач күн сонра Мәзәндәрәна вәсил олуңча дәрһал өз өширәт әфралилә тәрәфдарларыни башына чәм' едијор вә аз бир мүддәт зәрфинлә Мәзәндәрәнла Жилан вә Азәрбајҗанын тәһти-һокмүнә алыјор. Тегран, вәтәни-әслиси булу-нан Гачар јерләринә јахын олмаг мүнәсибәтилә ораји мәғәрри һөкүмәт иттихаз едијор. Бураларла көсби-гүввәт едилчә Ираги-Әчәм вә Фарс тәрәфләринә дәхи јүјүрүб Зәнд һөкмдарлары⁴²⁸ илә уграшмага башлыјор. Кәрим хандан сонра вәрисләрин арасында һифаг әскик олмады. Булардан ики биринчиләр сәфәр вә габилиј-јәтсиз олмагла чох заман сәлтәнәт сүрәмәјүб, тәхт үчүнчүләри олан Садыг хана⁴²⁹ нәсиб олдуса да, бу да јеринә кечән Әли Мурад хан тәрәфиндән гәтә едилди.

Әли Мурад хан⁴³⁰ исә Аға Мәһәммәд хана гаршы сәфәр едәр-көн гәзәјән атлан дүшүб вәфат етди. Ондан сонра дорт сәнә гәдәр һөкүмәт сүрән Чо'фәр хан⁴³¹ Аға Мәһәммәд илә бир хәјл мұһари-бәләр елиб бир мүддәт мұғавимәтлә мүлкүнү мұһафизәјә муттә-дир олурса да ахыр тәсмин едилди. Бунун үзәринә вүзәрәдан Һа-чы Ибраһим нам сәһиб-нүфуз бир затын сә'јилә Зәнд тохтинә Чо'фәр ханын оғлу Лүтфәли хан⁴³² ичләс едилди. Лүтфәли хан га-јәтлә дөкәри, шәчи' вә нәчиб бир чәван иди. Бу зат Ираг үзәринә төчәвүз едән Аға Мәһәммәд ханла мұһарибәјә башлајыб, она ибтида галиб кәллисә дә, һилә вә ху'дләрә гапылыб мүнвәф-фәријјәтләриндән истифалә еләнмәди. Дикәр тәрәфдән бу сәфәрләр әснасында вәзири Һачы Ибраһим дәхи Ширазы зәбт елиб, она бөјүк хәјәнәтлә булуңду. Бу сүрәтлә икитәрәfli мұһарибәјә мәчбур олан Лүтфәли хан нәһајәт нәриншан олараг келиб Кирманла тәһәссүн етмәкә мәчбур оладу. Бу шәһәр дәхи зәбт олуңунча Лүтфәли хан фәрарә мүнвәффәг олдугундан Аға Мәһәммәд фәвгәл'әлә һилләт елиб, саир шәһәрләрә, бораји-ибрәт Кирман әһалинә етмәдики зүлм галмалы: Бүтүн әтфал вә нисваны 20000 гәдәр шәһәри лагыдыб јәгма едән өскөрләринә әсир етидрики киби, зүкүр һаггына дәһи гәтәли-ам һөкм вериб, галаларынын да көзләринә мил чөкдири. Чох кечмәдән бәдбәхт Лүтфәли хан дәхи эалимин олинә кечиб әмрилә көзләри чыхарылды. Кирманла чыхарылан көзләрин олады 7000 олуб, Аға Мәһәммәд хан өз мөһфур әлләри илә бунары бирәр-бирәр позди

вэ те'лаа ејаэминшир! Ингтэ бураја јаган нэркислэрин чоху о козлэрир ки, билэхэрэ чичокаэрэ мүнгэлиб оллауар. Мэн дэ Кирман Малакүмүтөкэллиминин⁴³³ көзүрөм ки, онун дилиндэки хассэ мэно нитигаал етминшир. Шу нэрин Лүтфэли ханын козлэриндэн пеја оамуншур. Булбул дэ о козлэрэ ашиг олан хүснэн бир Шираз дилбэридир ки эл'ан она бөјани-ениг етмөкдэ лавам елијор! Бурада нэркис нитгинэ хатимэ чөклн.

Көјүмэрс: Көрүјөрмусунуз Ага Мөһөммэд хан тачү-төхтэ нэ сурэтлэ нанг оамуншур. Бу залым билэхэрэ чөзасыны булуд, Мүр-чүстанэ етдики икинчи сөфэриндэ Шунэ чөһөтлэриндэ оз хил-мөтчилэри ет-ефиндэн гөтэ олунау...

Ингтэ шу өстөр сүвар' оларат көлөн зат Ага Мөһөммэд хан көндисидир. Ону бүтүн Али-Гачар тө'гиб елијор, тамаша елинес!

14.

Көјүмэрс - Ингтэ, 'өстөр сүвар' оларат көлөн шу зат, Ага Мө-һөммэд хан көндисидир. Ону бүтүн Али-Гачар тө'гиб елијор. Тамаша елинес!...

Бу эснада гатыр үзэриндэ гыса боју, зөңф вүчулау, бурипуг чоһрөли, коса вэ гајэт чиркин бир алам пејаа оладу. Онун әбусәти минимши оладугу өстөр киби гысыр вэ әгим булуңмун олмадан илэри көлијору. Бу симада чөнаб һөгт һеч бир бөндөји хөлг етмө-мишир. Бу гөдөр чиркинлики ичал едәләр инсанлар озаэридир. О инсанлар ки, бүтүн алами-ислам һөкмларарынын сарајаарына, һәрәмләриңо халим агалар еһзари үчүн төһнөтө, инсанијетө гар-шы 'әхса' намила бөјүк бир вөһнөт вэ чинајетэ иртикаб едөрөк озаэрини мөңфури-бөһөријет вэ ичиндэ јашадылары чөмијетни рүсварј-алам елијорлар!...

Ага Мөһөммэд ханын белдән јухары гисми чанлы вэ мүтөһөр-рик оладугу һаала, белдән ашагысы мәфлауч вэ бир чөмад киби гејри-мүтөһөррик иди... Сөвар булуңлугу өстөрин бојуна, нэркис су-рәтиндэ төчәллиј гејри-шајетэ инсан козлэриндән ибарәт бир 'хәр моһрә' тагыламышды ки, буналардан лајәнгөт' ган дамајораны. Бу бир авуну ејун или ки, бир гисми Ага Мөһөммэд ханын зүм-ләриндэ ингтирак вэ о зүмләри көмали-зөңг илэ тамаша етминш-лоран. Шу мөһнәрәдән нэркисләр гајәт биһүзур олуб, һөјәчана көддиәр. Накаһ минләрчө шүкуфәләрин мәркәзләриндән 'ә'зәји тө'нис вэ төзкир' көз гамашдырачаг дөрөчөдө бирәр парлаг шүә' атәниннэ, зәр төзө төһөвүл едөрөк Ага Мөһөммэд ханын әһза-рини доғру тел-тел узадылар.

Ики һәдәгәдә төчәммө' едән шу зија телләри бир нәртовсүз мүһәрриги киби онун козлэрини та белинэ гөдөр јакмага башла-дылар. Зал оғлу Рүстәм тәрәфиндән чүфтө бир ох илэ козлэрин-дән вурулан Исфәндијар⁴³⁴ бу гөдөр мүзтөриб оламыншир!...

Бир азаби-элим ичиндэ булунап Ага Мəһəммəд хан бир шеј корəмијорду, пафилə јерə ики элини козлəринə сипəр етмəкə чалыныјорду: сəһам нəртəв онун əллəрини дəлиб, кечијорду...

Шејх Фəзлүллаһ: – Сəрсилселеји-Ғачар Ага Мəһəммəд хан “хүл əлшијан, фирдовсəкəн” бу затмыдыр?

Ага Мəһəммəд хан: (чепмєуэ олан əшикəдəн козлəрини мұһа-физəјə чалышараг) – Мəн бурада бир сəс сипидијорам, кимдир о?...

Кəјүмəр: – Шејх Фəзлүллаһ ки, əл’ан Иранда Мəһəммəдəли шаһын əн кəјүр халимəлəриндəлир.

Ага Мəһəммəд хан: – Гулагыма “Фирдовс мəкəн хүлданшијан” киби сəзлəр дəкли. Хүлданшијан!... Heјһат, күзəркəһимдəн шу музи иэ чəфакар нəркислəрə рəст кəлмəсə илим, кəздиким јерлəри бəл-кə бəһини-əдл слəрдим. Бу əзһарын, бу əшһарын ичиндэ мəним чəкмəкдə олдугум аламихирəсүз, чəһəннəм əһлинин белə мəчһу-лидир, санырам.

Кəјүмəр: – Еј Ага Мəһəммəд хан! Сəнə мұжлə. Сəни гəрибəн бу алам иэ иэтирəбатдан хилəс сдəчəклəр. Шу əзəбы сəнин јеринə ајры-ајры адамлара чəклирəчəклəр!... Сəн бир эср əвкəл Иранда ан-чаг бир печə мин əфрəдын козлəрини чыхартдын. Бүкүнкү вари-сини əвиэси исə бүтүн Иранын козуну чыхартды.⁴³⁵ О козү ки, алы “Мəчлис-миллидир”!...

Шејх Фəзлүллаһ: (бу сəзлəрдəн дүчари дəһнəт олараг) – Eј-ваһ!...

Ага Мəһəммəд хан: (ишһари-бəнəшкəт слəрəк) – Сəһнһми? ... Аһ, бир ан əвкəл кəлсəлəр!... (эстəри бир шовт илə гамчылајараг) о кəгт мəнə мұһəннəд олан кəзифəји кəмəли-зəви иэ асүдəки илə ич-ра слəр илим!

Шејх Фəзлүллаһ: (гəлəнла) О кəзифə нəдəн ибарəтдир?

Ага Мəһəммəд хан: (Ракиб олдугу эстəр јаван-јаван һəрəкəт слəрəк) – бу һејванын ајағлары алгында һејда олан инсанлара ба-хыныз! кəзифəм бунаари эстəримə чєјнəдүб əздирмəклир.

Шејх илə Кəлкə козлəрини Ага Мəһəммəд ханын чəһрəсиндəн эстəрин ајағлары алгына этф едичэ, орала гəјəт мулһин бир мəнзəрə кордүлəр: Ага Мəһəммəд хан ирəһилəдикчə онунлə јер-дəн үзүгəјəу узанмын инсанлар һејда олујорду. Эстəр бунаарын сыртлəрини, беллəрини əзə-əзə јүрүјүб кечијорду!...

Шејх илə Кəлкə: (икиси дə бир агыздан) Олар кимлəрдир? Нə үчүн бəјдə бир əзəба мəһкум олмуналар? Бəјдə бир кəзифə нəдəн сəнə мұһəннəд олмуни?...

Ага Мəһəммəд хан: – Бунаар хүлəфəји-əмəнијə иэ билəссə Језид дəврүндəн башлајараг⁴³⁶ бу күнəдəк бүтүн ислам һəкмдарла-рыннн сарајларына, һəрəмлəринə “хəлим ағалар” јетиндирмəк үчүн инсанлары, инсан отулаарыны, мə’сум иэ бикүнаһ булунап инсан отулаарыны, мəним башыма кəммин олан бир фəлакəтə дү-чар сдəнəлəрдир... Бунаарын чəху эсир тачирлəриндəн, бəрбəрлə-

хокмыдарларын саражаарында чарн олуб, никаһбаны хадим агалар-
лып.

Колкэ, – О мәстуријјэт лэгв олунарса, гадыналарын иффэт вэ
намуси хэләдлар олмазмы?

Ага Мәһөммәд хан: – Иффэт вэ намус мәстуријјәтдән зијалә,
тәрбијә илә мұһафизә едиләр. Лакин сән мәсәләһини зәминини нә
үчүн дәкиндиријорсан? Мән хәдимиликни дәгвини, бу јолаа ичра
едилән зүам вэ ситәмини рәфи'ни тәләб едијорам.

Шейх Фәзлүллаһ: – Шаһым! Сән хәдимиләри нәдән мәзлүм әдә
едијорсан? Бунара аләми-исламын нәрәсиндә зүам едилди ја еди-
лијор? Бүтүн мәмалики-шәргийјә сарајаарында кәмали-рифаһ илә
ән мәс'уданә јашајанлар һәрәм агалары декиами? Тәпбәл-тәпбәл
јатыб-гааханлар, һеч бир иш көрмәдикләри һалла үмүмислам
хокмыдарларынын лүтф вә еһсан-бијајанына мүстәгриг олараг
бәл-бәл козәлчә јејүб-ичәнләр буналар декиами? Чәһанни ән һәсә-
на дилбәрләри арасында јашајараг һүсн вә чәмалларыны һәр ан
тәманна илә сәфа сүрәнләр буналар декиами? .. Ән бәјүк пәјәләрә,
ән бала рүтбәләрә, ән мұһүм, ән моһтәрәм мәгамлаара чатанлар,
вәзарәт, сәларәт дәрәжәләриннә, бәлкә лаһа јухарылаара чыхары-
ланлар буналар декиами? Чох дәфәләр бүтүн һокумәтин зимами-
үмури буналарын јәднә тәслим едиәмәдими? Һәтта шаһ, шаһән-
шаһ бәлә олмадылармы?

Иштә бир әср әввәл Иран, о гәча Иран сизин кими дәрәјәтли
бир хәдим агасынын башына тач гәјмадымы?⁴⁴⁰

15.

Ага Мәһөммәд хан: – Әвәт, Иран, о гәча Иран, мәним кими бир
бәдбәхт хәдими башыны әфсәри-кәјани илә тәтвич етди. Фәгәт
етдики үчүн дә бу күнә гаалды. Нәсл, зүрријјәтдән мәһрум олараг
ичләс едилдиким тәхти-сәлтәнәт бәлә әгимә дүчар оладу. О тәхт-
дән бу әнәдәк Иран үчүн, ираниләр үчүн, ираниләрин сәлдәти
үчүн бир сәмәр, бир нәтичә һасил олмады. Нәһајәт, о тәхт бир
шәхсә гисмәт олуб бир такым сәрсәриләр Ираны өзләринин вә өз-
кәләрин һөваву һөвәсинә базичә едиләр!... "Балыг бандан гөхар"
– дәрәләр! Әвәт, бүтүн мәмалики-исламијјә доваәтләри, Фаслан
Чаваж⁴⁴¹ гәдәр, хәдим агаларын өзләриндә ојунчан оладулаары
үчүн бәјәл измиһалла вә пәришанијә дүчардылар! Хәдимиләр, өз-
ләриннә фүрәт дүшлүкчә кәнди һагаарында рәва көрүлүшн олан
зүам вә һәгарәтин шитигамыны алыјорлар! Бунадан сизин хәбә-
риниз јохлаур. Тә'ал етдикиниз әтаф вә ән'ам онаара о зүам вә
һәгарәти унутдырамаз! Аһ, о зүам пәк бәјүкдүр! Нәркисләрдән
кәдән әнә'дән козәрини вәгајә үчүн башыны керн чевирјор, әс-
гәрин бојнуна хәрмәһрә киби тахыамыны анынын әјуни әлиңә
алыјор вә иләри доғру узадуб һилләтлә сарсыјор.

- Бу козлэри кормијормисиниз. Мэн интигам аламаг үчүн буна-
лара мил чакдирлим. Бу козлар мэним жүзүмдөки чиркиликкээн
мүтөнөффир олараг мэнэ дүшмөн олкумлар иди. Балбуки чир-
киликкин банси озаэри иди, һәмчинсәэри иди!..

Шейх Фаззүллаһ: - Охса әмәлијаты, әкәр сәһни деликини кими
бир зүам исә, бу зүам анчаг әсирләр, гуалар һаггында чаиз кө-
рүлүјөр, гуаларымызла, коләәримизлә биликинииз, истәдикинииз
кими рафтар етмәклә мухтар декиламијиз?

Ага Мәһәммәд хан: - Әнәлә, зәһи етмәм ки, бәјлә бир әмәлиј-
јаты ичрәлә кимсә мухтар олсун! Санијәни, бу күн гул, колә дели-
кинииз әсирләри нәрәлән тәларүк елијорсунуз? Олјовим бејһәлдү-
вәл муһнидәтә корә муһарибәлә тутулан дүшмөн әскәрләри әсир-
ри-мүһәтгәт һесаб олунујор! Јохса Шәрг һокмларыны бу гуалары
өз тәбәәләриндәһи тәларүк елијор?

Шейх Фаззүллаһ: - Хейр, буналарын чоху зәһи-сијәһи олуб, Су-
данадан, Һәбәшлән вә Африканын⁴⁴² сәир биладындан кәтирилан-
јор.

Ага Мәһәммәд хан: - Америкала јарым әср әввәл зәһи әсарә-
тиһи ләғһи јолундакы⁴⁴³ чинһадаларла дорә сәһә мүтәмәдијән сәл
кими ахыдылан гаһлардан Линколыларын⁴⁴⁴, Гәрәтләрин⁴⁴⁵, Би-
черстоуларын⁴⁴⁶ һопардылаары гијәмәтләрдән сонра күрреји-әр-
зин һәр тәрәфинлә әсарәтә, әсир тичарәтһиә хатимә чәкиәмәди-
ми!.. Бу хүсусә бејһәлдүвәл муһнидәләр әгд олунмадымы?⁴⁴⁶ Оһд-
намәләрә мәдәһи мүсәман һокумәтләриндән дөһи вәз'и-имзә
едәләр булунадымы? О һалда Һәбәшлән, Судандан насыл әсир
тутуб кәтирә билијорлар?

Коляко: (Ага Мәһәммәд ханын бу бәбдәки иттиһаатына, Лин-
колылары, Бичерстоулары таныдыгына тәәччүблә) - Буналары зи-
крадәи мурадын нәлир?

Ага Мәһәммәд хан: - Билмәк истәрәм ки, Шәрг һокмларлары,
мәсәлән, Түркіјә солтанлары тәрәфиндән ләғһи-әсарәтә дәир өһд-
намәләрә вәз'и-имзә едилдики һалда, сарајларындакы һөрәм аға-
лары әл'ән нәрәлән вә иә сурәтә тәларүк олунујор? Бу күн орала
булуна хәдим ағаларын чүмәдәи мүсәһи вә ихтијар адамлар де-
ки ки дејим, буналар гиәминдән, гәбәлә-муһнидә бир зәмәһиндән
гаһмалур!

Коляко: - бизим бәз'и христиан мөзһәбләриндә оладуғу кими
бәкә сизин мүсәманлар арасында да хәдимиәһи инсәһи-лиһиј-
јәдән әдә едән мөзһәб пардыр⁴⁴⁷.

Ага Мәһәммәд хан: - Хейр, бејһәл-ислам ојлә бир мөзһәб јохдур.

Коляко: - Ромада паналарын Ватикан сарајында кәлиса мүтәһ-
һәләринә "Соперано"⁴⁴⁸ деликинииз нәвәси кими ләғһи бир ләһи
газәһлирмаг үчүн бәз'и хош аваз раһиһәләри хәдим гыларлар.
Зәтәһи рәһбәһи хәдим олуб-олмамасындан бир бә'с јохдур. Дејә

билирэм ки, хәлимлик булар үчүн бир лүтфлур. Бәлкә ислам сарајларындакы хәлимләри дә рәһибләрлән жапыјорлар.

Ага Мәһәммәд хан: – Исламда рәһбәнијјәт дә јохлур!... аһ, шу "хәлим" мәсәләси әл'ан Шәргдә пәк әсрәрәнкизлур! Инсанијјәтлән, әдәләтлән дәм уранлар бу нөгтәләри дүшүнмәли әскилми? Мәрәзи көкүндән дәф' етмәлидир. Мәрәзин көкү исә Африка сәһраларында әскил. Асија сарајларындадыр. Аһ, бу сарајларда кәстәрилән мәнфур вә чиркин бир еһтијач үзәринә бир тағым дәниләр, инсафсыз, вичлансыз һәрифләр, мән'и әсарәт мүһәһилләринин көзүндән узаг Африка чәлләриндә ејлә вәһшәтләр ичра елијорлар ки, нијам-нијамларын⁴⁴⁹ белә хәтир вә хәјалинә кәлмәз!... Заваллы бир зәнчи галыны, чочуглары илә көјүндән бир аз тәбаил едәр: Чамашыр јыхамаг үчүн ахар бир су конаринә келәр. Фаригүл-бал орада иһи илә мөһигүл икән, јавручуглар конарда мө'суманә ојнарлар. Наһаһ бир тәрәфлән инсан шәклиндә булуһан гурлар, чанаварлар буларын үзәринә һүчүм елирләр. Галынычыгазын "Аман балаларым, аман јавруларым!" – әјәрәк дилгулаз, чанхораһи бир сурәтдә фәрјадү-фәған етмәсинә бахмајараг, көзләри өңүндә чикәрнәрәләриниһи гапыб гачырырлар!... Сонра о бәдбәхт ананын дәм вәпәсинә гәдәр бир ниһан буламалыгы, бир хәбәр аламалыгы өвләдә узагларда әсрәрәнкиз чинајәтләрлән сонра Шәрг сарајларына хәлимликә даһил олурлар!...

"Иттиһад вә тәрәгги"⁴⁵⁰ чәмијјәти бу мәсәләјә нә нәзәрлә баһачаг билимјорам. Лакин кримлы бир затын⁴⁵¹ чәһд вә тәһәһбүсү илә әләми исламын әһвалыны тәлғиг үчүн гәрибән Мисирдә бир мүслимин конгреси ин'игад едәчәклир. Мән дә ораја келиб мәсәләһин мөғсәи-мүзакирәјә тохунмасыны тәклиф едәчәкәм...

Шејх Фәзләллаһ: – Шаһа! Орадә дириләр ичтима' етмијәчәкмиш!

Ага Мәһәммәд хан: – Мисир гәлим әдәтинчә дириләр ичтима'индә олүләр дә һазыр булуһурлар.

Шејх Фәзләллаһ (тәәччүблә): – Мән'инә чалышдығымыз һүријјәтин, һүрријјәти-ичтима'ини олүләрәләми шүмули нар?

Ага Мәһәммәдхан: – Шүбһәсиз!...

Шејх Фәзләллаһ: – Буна һеч әғлим ирмијор!

Ага Мәһәммәд хан: – Шәһадәтләринә банс олдуғунуз һүрријјәтпәрвәрән буна гәрибән сизә аһлачағлар! ... Лакин бәним даһа зијадә бурала галмага тәһәммүләм јохлур. Көзләримә јакан бу нәркисләрлән узағлашмалыјам...Ја рәббһи, бәһи буларын әзасынлан хилас ет!...

Бу сәләрин үзәринә тәрәһнүм едән бүләбүлә пәрвәз елиб келијор. Чикәкләр солүјор, өһнә заил олүјор. Ага Мәһәммәд ханын көзләри фәрги зијадан хилас олуб ифрат зүләмәтә мәрүз галыјор. Оһун үчүн бир һәдди-вүста, бир дәрәчәји-е'тидәл јохлур. Ја көз јакычы парлаг иһыглар, ја көз оһучу кәсиф гараналыглар? Зүләмәт

ичиндә Ага Мөһөммәд хан остор илә агыр-агыр көздән ниһан олујор. Әстәрин ајаглары алтындан кәлән аһ вә иһилтиләр кетдикчә узаглашыб нәһајәт көсилијор. Узагларла дәрја сурәтинлә бир сораб пәјла олујор. Ејни заманда һәзин бир сәслә сөјләнәрәк русларын "Једәкчиләр нөгмәси" сийдилмәкә башлыјор.

Көлкә: – Аман бу бизим "үммүл-вәтән (Волга) нәһрилә ашагы доғру..." – дәјә башланан милли шәрғимиз!⁴⁵² Буну сојләјән кимдир?..

Кәјүмәрс: – Силсиләји-Ғачарын икинчиси Фәтәли шаһ!⁴⁵³ Фәтәли шаһ једәкчиләр кими бир кәмији иплә сүрүкләјиб дурујорлау⁴⁵⁴. Волга једәкчиләринин алам вә мәшагини бир таблола көстәрмәкә чалышмыш олан мәшһур рәссам Рәпин⁴⁵⁵ бу мәнзәрәји көрсәји јени бир табло лаһа јапарлы: Фәтәли шаһ ики ајағыны шилдәтлә керјә дирәмиш узун сағгалы сүпүрәр дәрәчәдә бүтүн вүчүднә ирәли доғру әкјәмиш, ики әлиә сыхы омузулдан кечирдики халатын учунакы илмәкә вар гүввәтилә абанмыш олдуғу һалла, Ған-тәр ичиндә һәрәкәти-әнифә ичра сләрәк мин зәһмәтлә агыр-агыр иләриләјорди. Үзүндә көлкәси мәшһуд или, чөддики мәшағ" вә мәннин! Ғәриб шәј! О ирәлиләдикчә дәрја узаглашыјорлау!...

16.

Дәрја бир хәји-куризан кими узаглашыјорла, Фәтәли шаһ зәһн слијорла ки, ораја јетишсә, јәлкәләри ача биләчәк, једәкчилик мәшәғәтиндән гуртулачағ, кәштисини мүтәәдијән бипајан гумлар үзәриндә сүрүкләмәк зәһмәтиндән хилас олачағ! Санчағсыз, бајрағсыз, әләмәтсиз, әләмәти-миллијјәсиз олан бу кәшти нә Бәһри-Хәзәрлә, нә дә Бәсрә корфәзиндә⁴⁵⁶ көрүнән әчнәби јәлкә, ја атәш кәмиләринин һеч биринә бәһзәмијорла. Ғајәт оски бир тәрздә јапылмыш олуб ады чәпибидә јазылы или. Анчағ јары силлимиш, јары охунмаз олмуш бу јазыдан ләхн бир шәј аһламағ мүмкүн олмујорла. Чүнки Ғәлим Зәһл хәттиндән⁴⁵⁷ ибарәт или.

Шәјх Фәзлүллаһ даһа зијадә тарихә ашина олсајлы, шу сәфинәји таныја биләчәк или. Мәмафин Шәјхин нәзәр лиғәтинин Фәтәли шаһын һалындан зијадә сәфинәнин шәкли-очиби чәлб етди.

Шәјх Фәзлүллаһ: – Бу насыл кәмидир? Нә заманлардан Ғалмадыр?

Кәјүмәрс: – Бу кәми Африка гит'әсиндә Мисри вә Авропала Македоннија вә Тсалијаны тәһти-итаәтинә алдығдан сонра милади-Исалан 480 сәнә әгдәм⁴⁵⁸ Јупани-Ғәдимин пајтахтына, јә'ни Атена шәһәринә кәмали-дарат илә кириши олан I Ксеркс ибн Дарју-суи⁴⁵⁹ Јупан суларынлакы Саламинә чәзирәсинин сәнаһилинә сөвг етдији 1200 һәрб кәмисиндән бирилер.

Шәјх: – Әчәјиб! Иран слә бөјүк бир ләнанмаја малик, бәһрән о Ғәләр узағ софәрләрә Ғалир вә мәмаликми или?⁶⁰ Лакин мән шу

І Ксеркс бир дүрлү таныжамыјорам, хатырлајамыјорам. Бу һанкы падшаһдыр?

Кәјүмәрс: – О падшаһы бурала Кәјанијан сырасында көрдүңүз. Ады иранилөрчө Эрләшири дираздәст олуб, бирилчи Дарјусун јәһни Исфандјар ибн Мәштасибин оглулур⁴⁶⁰.

Шејх: – Тарихләримиз бизә нә онун доһанмасындан, нә дә Јуһаныстана гәдәр сәфәрләриндән бәһс етмијор.

Кәјүмәрс: – Иранын мүвәррихләри дә, шаирләри дә нәдәнсә онун ләгәбинә дигтәт етмәмишләр. Билирмисиниз она нә үчүн "Дираздәст" демишләр?⁴⁶¹

Шејх: – Заһир, голлары узун олдугу үчүн!

Кәјүмәрс: – Хејр! Онун голлары һәр кәсинки кими тәбии олуб, әслә узун дејилли. Көрүнијор ки, кечәркән дигтәт етмәдиниз.

Шејх: – О һалла нәдән "Дираздәст" ләгәбинин алмыш?

Кәјүмәрс: – Чәсим вә сәтвәтали бир доһанма сәјәсиндә јәли-тәс-хирини Истәхрдән та Мисир хиттәсинә вә Јуһан олкәсинә гә-дәр⁴⁶² узатлыгы үчүн!...

Русијалы Кәлкә: – О доһанма Чүсималә⁴⁶³... Лә'пәт шејтан! Дилим доһаныјор. Сәләминә демәк истәрәм. О доһанма Сәләми-нәдә⁴⁶⁴ јуһанлар тәрәфиндән гәрг вә набуд едилмәдимиз?

Кәјүмәрс: – Әвәт набуд едилли. Мәәмафиһ І Ксеркс дә јуһан Токијосуну⁴⁶⁵ тәхрибә мүвәффеғ олмушлур.

Шејх Фәзләллаһ: – Пәк ә'лә! Буһлары билдик, ојрәндик. Шиман мәнә аһладышыз, бакалым. Фәтәли шаһ Гачар илә Эрләшири-ли-раздәстин Јуһаныстана ики мин бу гәдәр сәнә әгдәм сөвг етмиш олдугу кәмиләр арасында нә мүнәсибәт вар?⁴⁶⁶ Заваллы бәлә гә-лим бир кошгији сүрүкләјиб чәкмәк әзијјәтинә нә сәбәбә моһкум?

Кәјүмәрс: – Бурала Иранын доври-ибтидаи тарихиндә "Дәниз-ләри доһура-доһура тәһти-итағә аалмыш Кәјанијанын доһанма-ја⁴⁶⁷, гүвваји-бәһријјә, тичарәти-бәһријјә вердији әһәмијјәт, бир кәми шәклиндә тәчәссүм едиб, Иранын доври-әхириндә "Шор су-јуһ лүзүмсузлуғуна"⁴⁶⁸, фәјласызлыгына һәкм елән бу Гачарын чәзасына хиәмәт едијор.

Букүнкү Гачарларын бабасы Бабахан Фәтәли шаһ Волга јеләк-чи нәгмәсини⁴⁶⁹ тизи-пәрдәдән бир узун нота илә битиријор.

Азачыг јоргуналуғуну аалмаг үчүн белини лоғруллуб тәвәггүф едијор. Кәјүмәрсин сән сөзләринә чаваб олараг дијор ки:

– Ја Кәјүмәрс! "Аб шур әст, беләһил..." – јоллу бир сөз сәјлә-миш олдуғуна хатырламыјорам. Буһу мәнәдән сонра тәһти-һокумә-тә чыханын вүзәрәсиндән бири сәјләминин олмалы.⁴⁷⁰

Кәјүмәрс: – Ишин әһәмијјәти бир сөзү сәјләјиб, сәјләмәмәклә декил, бәлкә сөзүн дәләләт етдији валији-зәләләтлә пујан олмаг-ладыр. Сәндән сонракылар, о моһшур сөзү биһәрва сәјләдән,

* "Шор судур, вериниз..."

жазан Фэтәли ханлары Собаи-Кашаниләри⁴⁷⁴ бәхш етәйим бир лә-
гәблә "Мәликүш-шүәра" етмәдимми?

Кәјүмәрс: – Әкәр Вүсәл Ширази сәјнлә мәс'ул олмуш олса
или. "Шобәм бемәһнәтә рузом бәсәд чәфә күзәрәл" әсмәз или.
Бүтүн һүнәри Фирдовсијә ләдсыз бир тәғлидән ибарәт Сәба исә
һәгигәтән мәликүш-шүәра олар или. Шә'шәји куји-мәллаһиниң
олмаз или. Хәјр, хәјр, сән гәтијјән сәәдәти-мүлк вә вәтән уғруна
лүшүпмүш алам дәјилсин!

Фәтәли шаһ: – Нәдән белә һәкм елијорсан?

Кәјүмәрс: – Гүввәји-тәфәккүријә илә габилијјәти тәһасүлијә
иңи мүтәзәд сифәт олуб јекликәринә мә'кусән мүтәһасибдилрәл.

Буһу физиолокија елми кәстәрмәклә олдуғу кими тарих дохи
исбат едијор. Мәһәфәји-миллијә вә бәшәријә јолуна чалышмыш
лүһаларын, зәкаји-фәһгәл'әдәләрин овлаа вә оһфалы әдәлчә пәк
мәһәул олуб әксәри нәсә вә зүрријјәтлән мәһрум или. Сән вә
сәнин сүлбүндән кәлән бүтүн шаһани-Ғачар исә тамамилә
мејлијјәти-шәһванијјәјә мөғлуб оларағ Иранә бол-бол шаһзәдә
јетишәдилрәјә чалышмышсыныз. Ашкардыр ки, әфкари-
шәһмәтлән бинәсиб вә чаһил вә бинаәһәләји сиясәти-иәролән
ачиз вә гаһил булуһманыз зәрури или. Бир ләрәчәлә ки,
дәһнизләрдән мәһрумийјәтин Иран үчүн нә гәләр мүзүрр олдуғуһу
белә идрәк еләнмәдиниз. Шимли чәзәндыр чәк, чәк шу кәмији.
Чәк ки, бир аз ла һәмүләсини тамаша едәлим.

Фәтәли шаһ бу сәзәрдән гәјәтлә диәтәһк олуб бир чаваб ес-
рәмијор, ермијор вә һәзин-һәзин тәғәһни илә јәдәкчиликиә баш-
ләјиб сәрәба доғру ағыр-ағыр ирәлилијор. Чәкмәклә олдуғу кәми
Шејх Фәзләүллаһ илә Кәлкәһини чәзәсына вәсил олунча ичиндән
вәлвәләһләз олан сәсләр буһларын нәзор-диғгәтини чәлб едијор.

Шејх Фәзләүллаһ: – Шаһа, кәминин јүкү, һәмүләси һәдән иба-
рәтдилр?

Кәјүмәрс: – Кәминин һәмүләси Ғачарларын күһәһларыннан
ибарәтдилр. Анбарлар, һәттә камсәралар о күһәһлар илә долулуғ!
Анчағ оһлары корәмәзсиниз. Чүңки сирдилр. Фәгәт кәминин кә-
јәртәсиндә курулту-партырты едән о издиһам вә гәләбәлик Фәтә-
ли шаһын һәрәмләрилә овлаадыр.

Әммәчәсинин мәһрум олуб фәһт етәйини Фәтәли шаһ ғырх
сәнә "Белуни-нүзү намаз хәндә" оларағ фәзләсилә тәләфи ет-
мишли. Аға Мәһәммәд ханың әксинә оларағ⁴⁷⁵ бу зат сәггәлиһын
узуһлуғу нисбәтинлә зүрријјәтинин дәһи мәбзүлијјәтинә чалыш-
мышлы. Тәкәссүри-нүфусундан һәһи Алмәһијәјә гиһтә едорәк:
"Fecondite" үһвәһлы ромәһлә франсызлар үчүн "Бәрәкәти-гәһә-

..Кәчәм чәтин, күһдүзүм јүз гәт ондан чәтин.
Дәстәмәзсыз намаз ғыдымыш.

сүл'чарэлэри төһөрри слэн Золаалар⁴⁷⁶ Фэтэли шаһы төдгигати-
фөннијо тоһтиһэ алмыш олсајдылар, һеч шүбһө јохлур ки, бу чә-
һәтдән ләхи бир хәјән мә'лумати-мүфидәјә ләстрәс булмуш олур-
дулар. Апчаг билмәјорум Фэтэли шаһы тәглид фирәнкләрә на-
фе'ни, јохса мүзүррми олурду? Һәр һалла шурасы мүһәггәгдир ки,
Фэтэли шаһы өзләриһә нүмунәји-имтисал иттихаз слән Гачарла-
рын дәври-сәлтәнәтиндә Иранда нүфус кетликчә азалмагда!...

(Кәлидә партыртгы ыргыјор)

Көлкө: – Һенмәтма ба! Мојортәнин өн гисминдә сәф-сәф лү-
зүмүш шу гара чуваллар нәлир?

Көјүморс: – Оңлар чувал дејилдир. Оңлар нисванн-Иранын тәр-
зи-тәсәттүрүһә мәхсус чаршафлара бүрүнүш ханымлардыр ки,
чүмләси Фэтэли шаһын зөвчәләри иди. Сајыныз! Эдәлләри там
јүз өлли сәккиздир. Дәври чаһилијјәтләки мүшрик һөкмдарлар бе-
лә бу гәләр нисанәрәст, тәәддүди-зөвчәтә бу ләрәчә маил вә ра-
гит дејилдиләр.

Гур'ани-әзимүш-шә'һә суреји-Нисада бујурулар ки,⁴⁷⁷ «Фә'ин
хифтум өллә тә'дилу фәһиләтәи», јә'ни "Әдәләтсизликдән гор-
хурсунузса, бир зөвчә алыныз..."

Шејх Фәзлүллаһ: – Ја обаүссәләтин! Үст тәрәфлә лә "Фәнкиһу
ма табә ләкум минән-нисән мәснә. Ва суләса ва рубаз" вар!

Унутмајыныз!

Көјүморс: – Пәк о'ла! Унутмајалым. Бу ла әдәләтсизликдән
горхмајанлар үчүн олмалы. Ләкин, ләрд, үч, һотта ики зөвчә мијә-
пында белә әл-ријәт гәјәтлә мүшкүл бир өмр олуб, шу дәври-чә-
дили-мәдәнијјәтлә кимсәјә мүјәссәр дејил икән Фэтэли шаһ Гачар
јүз өлли сәккиз хатуну нә бәһанә илә һәрәм сырасына чәм етмиш-
ли?! Бәјәд лә мүсәманлыг, бәјәд лә мүсәман һөкмдарлығы олур-
му? Буна һеч ағлым ирмијор. Бу ишдән ашкар бир зүлм тохусу
кәлијор.

Шејх Фәзлүллаһ: – 158 гадыны лүтфән падишаһ гадыналығы
шәрәфинә пәил етмәк зүммидир?

Көлкө: – Сәһиһ! Оңларын мүтәһәзәр сарајларда милләтин пара-
сы илә шаһәнә кәјлириб бәсләмәк зүммидир?

Көјүморс (Колмәјә хитабән): – Сизин әлиби-иһириһиз граф
Толстој чәпаблары "Етирафат" нам әсәриндә⁴⁷⁸ "Һөзар зән" јә'ни
"мин зөвчә" саһиби булуна. Сүләсманын әфкар вә
мәсакиһиндә⁴⁷⁹ бәһс сләрәк дејир ки, (сәһ. 38) "инсанлар
унуларлар ки, бир кишинин 1000 гадыны тәһти-тәсәррүфүһә
алмасы, өтә јанла мин кишинин бир зөвчәдән ләхи мәһрум
гадмасы дәмәклир".

⁴⁷⁶ Тарқ-мәси: 1 дмиларын сизә һаләл олән вә хошунуза кәләнләрдән ики,
үч вә дордә гәләр әләнә биләрсиниз.

Бу гөвлә көрә Фәтәли шаһ 158 гарыны тәһти-издивачына алм-агла Иран өһлиндән 157 гәдәр кишијә гәдәр елиб, буһлары сәәдәти-анләдән мөһрум сәәмишдир!... Биззат Ирана дәһи гәдәр елимишдир. Бу гәдыһлар ајры-ајры бирәр гәчәјә ирминш олсәјдылар, лүһјәјә һесаби-вүстә үзрә һәр бири беш-алты, үмүми исә мин гәдәр өвләд кәтирмиш булуначаг вә буһларын да тәкәссүрү сәјәсин-дә Иранзәмин бир хејән нүфуз газанмыш олачагды. Ҷалбуки шу 158 гәдыһдан Фәтәли шаһын алтмыш зүкур вә гырх сәккизи үнәс олараг аңчаг 108 өвләды олмушлу ки, бу һесаба көрә һәр гары башына јарымдан бир аз зијалә чочуг лүшүјор. Бәһиһи бир өмрлир ки, шу јүз өлли сәккиз хатунун өзләри һаггыһда дәһи бөјүк бир зүлм рәһа корүлмүшдүр. Зира һәр хатунун һиссеји-мәһәббәтинә там бир гәлб, јахул һеч олмәзсә гәлбин ләрд бәтниндән бири исә-бәт сләчәк јерлә, һәр бир бану гәлбинин 158-дә бири илә иктифәјә мөчбур олмушдур.

Шејх Фәзәлаллаһ (өзүнә): – Бу сөзләр һәп сәфсәтәјә бәһзијор. (Уча сәслә) Нә мә'лум! Бәлкә Фәтәли шаһын синеји-мәһәббәтиндә 158 гәлб вар или.

Көјүмәрс: – Шејх, көрүнүр ки, һеч тәһриһләп хәбәрин јохдур. Бир сәдрә һеч 158 гәлб сыгармы? Мәним фикримчә һеч онда сһти-мал бир гәлб дә јох или. Чүнки мәһәббәт дејилән шәјләп мөһрум или.

Шејх: – Нәсыл мөһрум или? Онун еһг вә сәләјә дәир јазлыгы буңча гәзәлләрә һа дејәлим?

Көјүмәрс: – Онун төшаир сләрәк "Еһг вә сәләдан", "Дил вә диллардан", "Гејс вә дејәлдан", "Чәмәли-јардан", "Гөһчә ләбләп", "Күлирүхсардан", "Дәрдә-бүләбүлдән", "Чәфәји-хәрдән", "Шамдан", "Пәрванәдән" дәм вурмасы һәп ибарәтдир гуру кофтардән! Онун кәссеји-сәриндә бир мөгзи-мүнөһнүрүл-әфхәр булуһмадыгы кимн, гәфәси-сәдриндә дәһи бир гәлби-мәһәббәтләр јох или. Онда чил-дән слә бир гәлб булуһмуш олсәјлы јүз өлли сәккиз афәтләп һәр биринин башыны јүз өлли јәлли бәләјә уғратмәзды. Шу бичәрә-ләр онун мәһбүбәји-фуалы дејил, ба ичсеји-шәһватн иһләр. Сәба-ларын вәзи вә гафијә јүрүб "Шәһәншаһнамә"ләрдә⁴⁸⁰ мәддәһлыг етдикләри бу шаһ бәһнамәләрдә хоһланыјорды...

Иранда истибладын өп зијалә ситәмдидәси иһсәндидир. (Өлиһи Фәтәли шаһын һәрәмләринә доғру узадыб, онлара хитабән):

– Еј хашыһлар, сј бануји-мөһтәрәмләр! Бу хүсуслә сизин өз фикриниз иләдир?

Бир иһарәјә мүнғәзир иһиһләр кимн 158 гәдыһын чүмләси бирләп ајага гәлхыб рубәнд илә чарһафы үзәрләриндән атырлар.

Ејни заманда көмији туналан минлөрчө гөндиллөрдөн рәнка-рәнк ишыглар буналарын үзәринә өксәндәз олмагга әтләс вә либалаң, зәр вә зәрбаф вә чәваһирдән ибарәт әлбисә вә тәзјинаталары, тәзјинаталары илә бәрәбәр һүсн вә онларын шә'шоннаш олур. Шу мөһрујани-Иран, күрчү, түрк, күрә, фарс көзәлләринин нүмунәләри иди.

Төрөггисинин игтизасы олараг бә'зиләри һаггында әсмәк олурла ки, мә'бәд ыхылмыш меһраб јериндәдир. Чүмләси һәмәвәз олуп бир агыздан әсәиләр ки, күрреји-әрзә ән керә гаһан јер-мәмалики-исламијјәдир. Мәмалики-исламијјәнин ән бәдбәхт өлкәси Ирандыр. Иранын ән бәдбәхт мәхлуғу тајифеји-нисвандыр. Нисванын да ән бәдбәхтләри бизләр илик. Исламда рәһбәнијјәт јох икән өксәримиз Фәтәли шаһын "һөрәмхана" намы вердији мәнастырда чәбрән раһибәлијә, совмиәнесин олмаға мөһкум идик. Фәтәли шаһын быгыны саггалыны сәпәдә бир көррә ја көрәр ја көрмәз илик. Һүғуги-нисванијјәмизин һимәјәсинин мәмләкәтинин һариси-ғануни-әдәләт олачаг һакиминдән бәкләркән бизләрә биләкс һакимин өзү зүм сәлиб сарајында өсир етмишди. Өмрүмүз бир-биримизә бүгүз вә әдәләт ичиндә кечижорду. Һәјәтһимызы дәмбәдәм киң вә һәсәд, ғысғанчылыг һиссләри зәһәрлијорди.

Әһалији – Иранын нисфи әсмәк олаң миһләт аналарыны бу һаллаға дүчәр сәң Гачар һөкмдарларындан мәнафе'и-вәтәни намыно нә ума биләр?... Ешитдијимизә көркә Бакы ислам ханымлары Һүғуги нисванијјәси-исламијјәнин мүлафиәсинин тәләб јолу Түркијә мәчәлиси мәб'усанына бир⁴⁸¹ телеграф көшиндә етмишләр. Мә'руз олунмуш олағумуз зүм вә һогарәтә гаршы кәмәли-шиһадәтлә протестто сәдрәк о тәләбнамәни гәлб вә руһумузун бүтүн гүваји-мә'нәвијјәси илә имзаламаға һазырыз.

Шејх Фәзәүллаһ: – Әчајиб! Сиздә шимәлдәми гәлб вә руһ вар?

Ханымлар: Дири икән мөһрум сәлидијимиз руһ вә гәлби өлүклән сонра бизә илә әтәиләр.

Шејх Фәзәүллаһ: – Пәк ә'лә! "Һүғуги-нисванијјә"⁴⁸² әслијиниз мәддәнин осәси нәдән ибарәтдир? Јохса сиздәми һүрријјәт вә мүсаватта таалибсиниз?

Ханымлар: – Бу хүсусла биз шимәлдән һеч бир шеј сөјләмәјиз. Ибтида, (тәләбүл сәми-фәризәтүн әлә кулли мүслүмин вә мүслүмәтүн).

Һәлиси-шәрифинә иттиба'ән Иранын һәр төрәфиндә үсули-чәлид үзрә үнас мәктүбләри ачыныз, сонра орадан јетишсән мүнәввәрүл-әфһари-үләма ханымлар сизә Һүғугларынын билдирмәјә өзләрини вә өзләри илә бәрәбәр бүтүн Ираны мәс'уд етмәјә гадир олурлар.

⁴⁸¹ Истәр мүсөлман кишиләринин вә истәрсе дә мүсөлман гәлипләринин әли тәләб етмәси вәзипдир.

Гур'ани-озимүш-шо'н нисвандан Нур сүрөсиндө⁴⁸³ бөһс етмодө икон бизи'нө һагла нури-нурлан, үрфандан моһрум етмөк истијорлар. Бол-бол нов үсул үнас мөктөблөри ачыныз. Үнас мөктөблөри.

Шејх Фөзлүллаһ: – Јоғма јох!

Бурала ачылышы бир гач нов үсулла зүкур мөктөблөриндөн чыхма азгын чаванлар "Моһруто, моһруто" есјерөк һүрријјөт вө мүсават төлөб етмөјө башладылар. Нөкөрлөн лөхи ашагы биллијимиз рөијјөти, "Милләт" намыла шаһдан өфзөл вө мүғәллөм тутмаг истөдилөр. Хејр, һүгуги-нисванијјөнизи шимдилөн аналтыныз, бакалым!

Ханымлар: – О һүгуг шимли лө аләми-исламын мөркөзиндө Түркиянин пајтахтында (фатилөлүлөлөјһ) ханымлар төрөфиндөн дөрмијан елимоклө!

Шејх Фөзлүллаһ: – О ханымлары танымајырам. Һөм онлар Истамбуллулур есјирсиз. Мөн Тегһран ханымларынын офкарыны билмөк истөрөм. Бөлкө сиз мөктөб көрүб үлум вө маарифдөн һис-сәмөнд олдугдан сонра һүрријјөт вө мүсават чүнунуна мәсәб олуб һәр шеји лө ерхөкләрлө мүсави, онлар гөдөр һүрр вө сәрбөст булулмаг истөјрөчөксиз. Бөлкө сиз Лондра һөкүмәтинә төзјиг едөн ишкислис миссләриннө, ишкислис едиләриннө рә'ји интихаб саһибәси олмаг истөјөн" суфражист⁴⁸⁴ ханымлара ујачагышыз!...

Колкө: – Бөлкө сиз төлөблөриниздө охирөн "Үмүмрусия нисван мәчалиси"⁴⁸⁵ намыла Петербургда ичтима' едөн бизим "Матыш-калар"дан да бир гөдөм ирәли кеччөкөсиниз?

Ханымлар: – Биз шоридөт вө тобиөтин нисван үчүн тө'јин етди-ји һәллә гөдөр һүгуги-мүсават вө һүрријјөт данасында булунојор вө булуначагыз. О һүдул лаирәсиндө төлөби-одалөт едијор вө едәчөјиз.

Шејх Фөзлүллаһ: – Бөлкө төәләүди-зөвчат малдосинин өлејһиннө лө гијам етдиниз?

Ханымлар – һушларыны, шүурларыны шөбистанларла бил-күллијјө зајө етдиклөн сонра илареји мәмлөкәт үчүн "шап-шал"лардан, ајаховлардан⁴⁸⁶ мүчәлләләрлән вө о кими сөрсөри-ләрлән өгли истиарәсинө моһтач галан зөмәмларани-үмурун 158 галыны бирлән базичеји-һејванат етмөсиннө манс олачагыз! Чүн-ки, бизчө үмуми Ираны вө бөлкө бүтүн аләми-исламы саһили-сәләмәтө чыхарманын еслән вө гысса төриги будур!...

Шејх Фөзлүллаһ: – Анлашылды. Иштө бу фикринизлө сиз лө мөктөб үзү көрөммөзсиннө!

Ханымлар – Биз лө билириз ки, сизин кими вичдансыз сары-лылар Иранда ат ојнатдыгча гызларымыза мөктөб гапылары баг-лы галачагдыр. Фөгөт өмин олунуз ки, һәр төрәфдөн һүчүм едөн сәјиди-хүрушани-мөдәнијјөтө гаршы таб кәтирәмојиб кирлаби-ин-гилабатда гөрг вө набуд олачагларын ән биринчилөри сизләрсиниз.

Чөкилийнiz ортадан! Мөдөнийjэт көлир. Тэбриз мүчаһидлөри-
ни, Сөттарханларын галибийjети⁴⁸⁷ илө мөлир.

Бу еснада бир фишөнк атылыjор. Фишөнк атоши сөмаја догру
с'у'д сдиб балада рөнмарөнк шөрарэлөр шөклиндө сачылыб төкү-
лүр. Музыка Шопенин рөгс һаваларыны⁴⁸⁸ чалыjор. 158 мөлөкө
көминин бир төрөфинө вө алтмыш шаһзада дө ликөр төрөфинө
чөкилиб сөрбөст галан мејаанда гырх сөккиз дүхтөри-назөнин өл-
өлө вериб рөгсө башлыjорлар.

Османлы үдөбаји-һүрийjетиндөн доктор Рза Тофиг бөј⁴⁸⁹ түрк
рөгслөринө даир философанө бир мөгалө јазмыш, саир огнамын
рөгслөри илө билгис бунлардан түрк гөвмүнүн мөзач вө тәбиә-
тини, миллијjети-тарихийjөсини, һиссийjати-мо'нөвийjатыны, мә'на-
ји-миллийjетини көшф вө ираәјө чалышмышлы... Бијзим Көлкө илө
Шөјх Фөзүллаһ исө сөһбөтин бирдөн-бирө мүбәддәл олдугу шу
48 дүхтөр рөгсиндөн бир мә'на чыхарамалыгларындан чөһрөлө-
риндө өләјими-истефһам вө төөччүб нүмајан олдү.

Көјүмөрс деди ки: – Шомсөддин Самибөјини "Мавсји-аһөнкөр"ин-
дө Мавөлөр, Мавөзалөлөр новрузун тулу'и-шәмсини рөгс илө ис-
тигбал едијорлар.⁴⁹⁰ Бунлар ла Ирани-гөдим адөттинчө мөдөнийjө-
тин илк ишыгларыны данс илө гаршылајорлар. Бө'зи авропалыла-
рын (өз чүмлә Бакыда Соколов⁴⁹¹ чөнаблары) зө'минчө рөгс
өзү нишансји-мөдөнийjэт, бөлкө дө васитеји-мөдөнийjэт имиш.

Сөттарханла һүррийjетин нанл олдугу һәр бир зөфөр⁴⁹² бу ха-
нымлара фишөнк илө өхбар сдилијор. Бунлар ла музыка вө рөгс
илө ичраји-шадманы ејлөјорлар. Рөгсин көмидө вагө' олмасына тө-
өччүб етмөјиниз. Мөдөки инкилислөрлө америкалылар бөһри-мү-
вити-атласини көмилөриндө рөгс сдө-сдө ксчијорлар. Сејр сдинииз!

Мөјөртөнин лөгзан тахталары үзөриндө гырх сөккиз гызын
һөписи⁴⁹³ пөрилөр кими мөхфи-мөхфи вө сүкунөтли алдымларла
шитабан...бир тудеји-өзһари-мүхөјjөл кими лорзан-лорзан вө
пөришан...

Маһ аһөстө бир өдаји-дилбөранө илө, маһ чалак бир хурами-но-
зөрпөврөранө илө сүзүлүб дөймөлөри Шөјх Фөзүллаһын "Әнза-
ри-һавәсдари гурамини хәтф" сләјиб, ону өјлө мөчзүб стли ки, Сөт-
тар ханын зөфөр вө галибийjети нө демөх олдугуну белә дәркө мо-
чалы гаамады.

Шөјх Фөзүллаһ: – Бу "Рөгси-Кабили"јө⁴⁹⁴ бөјзөјор.

Көлкө: – Бу бир балет олмалыдыр...

Көјүмөрс: – Хејр, буна "Фөчри-мөдөнийjэт"⁴⁹⁵ рөгси дөјирлөр.
Бир фөчри-баһаринин ал-гырмызы өлвани-зијайjөсинө бүрүнүб
ортада бир мөш'өли-рөгсан кими чөвлан сдөн шу дүхтөри-шуһи
көрүјормусунуз? О, Иран һүррийjетини тәсвир сдијор. Бахыһыз,
Тофиг Фихрәт⁴⁹⁶ бөјин дедији кими:

Бә'зән сона чөкмиш битөчөкмиш кими начар
Мәҗали-төфөккүр мütәрәддид сүзүлүркөн
Бир зөрбеҗи-шөһбал илө бир һәмләдө бирдөн
Төчдиди-һөҗат сјләјәрөк ешги фүсункар –
шөклиндө полдидар.

Бин шә'рлө төһзиз сдијор голби-хөҗали
Һәр чивсји-назөндәси һәр чүнбиши-бали
Башдан-ајаға ләрзиши мостиндө һүвсјдә
Бир чөһрсји-пүр вә'ди-әмөл чөһрсји-дилбөр.

Шәјх Фөзүллаһ: – Шаһым, товаф сдөр кими һүрријјәтин өтра-
фыны сарыб хураман олан өтөки гызларың рәгси нө мә'најы ифа-
дә сдијор?

Којумөрс: – Көлөбөклөрин, порванолөрин порвазыны, чарпы-
ныб учмасыны төғлид сдөр кими рәгс сдөн бәрикиләрин
һөрөкаты үлүм вә маарифи има сдијор. Һәр чилвөдө мütөрра бир
шүкуфөҗә бәнзәр киби, "мәхмур вә мәзһәри-мүтөләввин,
мүтөнәввир" олараг сүзүлөн өтөкиләр исә модәнијјәтин
чигчөклөрини, јә'ни сәнајә вә сәнајәи-нофисәни тәсвир сдијорләр.

Көлмө: – Бу дилбөрләр бу гәдәр һүнәри нәрәдә кәсб стмишләр?
Јохса рәггәссји-шөһирә Ајсәдәра Дүнканың⁴⁹⁷ Берлиндәки тө'сис
стаји "Данс классик", јә'ни "Рәгси-бәдәјә" мөктәбиндә тө'лимни
көрмүшләр? Мә'лум јә! Нәсрәддин шаһын Авропа модәнијјәтиндә
он зијадә бојондији шәј балет рәгсләри⁴⁹⁸ иди.

Көјумөрс: – Бу гызлар Берлин-филан көрмөмишләр. Бәјлә бә-
ләјә'пәрворанә рәгсләри Төбриз мүҗаһидләринин мүвөфғәҗијә-
ты сәјәсиндә⁴⁹⁹ өјрөнмишләрди. Буиларын баиси-шөвғи о мүвөф-
ғәҗијәтдир.

Көлмө: – Өз дүшмәј ханәданларының мүвөфғәҗијәтләриндөн
шадан вә хүррәм олмалары пәк гориб!

Фөтәли шаһ комини бир хәјл сүрүкләјиб чөкмиш олдугундан
коминиң гыч тәрәфи Көлмөниң һөзәсына јетишијор.

Бурада соф-соф дуран Фөтәли шаһың алтмыш оғлу вәз'и-мөһ-
зунәләрилә⁵⁰⁰ онун нәзәр-диггәтини чөлб сдијор.

Лакин бу алтмыш "Ковалијә" Авропа адәти вәчһилә нәдән рәг-
сә иштирак стмијорләр, бәлә мөһзун дурујорлар?

Којумөрс: – Бүкүңкү Гачарларың һалы булара бир дәрди-дә-
рун олмушдур. Таләјин артыг өзләринә мүхалиф олдугуну сәзи-
јорлар, анлајорлар ки, игтилар вә нүфузларн өлдөн кедијор. Бир
фәрдин сјјәсәти-һејванијјәси үзүндөн кедијор. Корүјорлар ки,
Милләт көзүнү ачыр по мөшрүтијјәт гүввәтәндикчә бу гәдәр
көсрәт вә гөлөбәдиклә бади-һава јејиб-ичмонни, өксоријјәтлө бир
ишә јарамадығлары һалда милләтин бојнуна лүзүмсуз бир барн-
киран олманың мөвәддәси кечијор. Дүшүнүјорлар ки, бир сәм, бир

сөнөт көсб етмөдикчө зөлмөтө, мөшөггөтө гатланмадыгча насыйн
нозөриндә һеч бир оһомижәт е'тибарлары галмајачаглыр.

Үмүмини рүсвәј сәөн "Доччал"дан "Доччал"ын⁵⁰¹ зәһралул сөз-
ләриндән дәхи хобәрләри вардыр.

Пәдорләри шүүруну шөбүстанларла, зај' етмөклә бу аалмыш
шаһзадәнин һеч биринә ирсән ағыл вә зәкадан бир исеј интиғал
етмөмишдир.

18.

Аалмышынын да фәрасәтдән мөһрум булуналуғуна өн биринчи
дәһил булур ки. Фәтәли шаһын вәфатындан сонра һеч бири вари-
си-тахты оламајыб; тахт бунлардан наибүссәлтәнә Аббас Мирзә-
нин⁵⁰² фәрзәнди-көмшүүру Мөһәммәд Мирзәјә⁵⁰³ нәсиб олды.

Араларында өн габилитәтләси јәнә Аббас Мирзәнин өзү иди.
Алчак о ла зәифүл-бүнјә оладуғуцдан һокумот үчүн өчөл она мөһ-
ләт вермәди.

Мөминин өн керисиндә думан тутан шу заты корүјормисиниз?
Иштә Аббас Мирзә олуր.

Көлкә: – Онун јанында бир китаб гираәти илә мөшғул олан
шаһзадәни дә таныјачағым кими.

Көјүмәрс: – О, Русијанын Иран елчиси булуналуш олиби-шөһир
Грибоједовун⁵⁰⁴ 1829-да, Тегранда гурбани-чәһләт олдасы мүнә-
сибәтилә бәраји үзрәһни Петербурга гәләр кетмиш Хосров
Мирзәлир⁵⁰⁵ ки, бу һәрәкәти илә Фәтәли шаһы русларла бир
үчүнчү һәрб бәласындан⁵⁰⁶ хилас етмишдир.

Көлкә: – сәфинә кетдикчә узаглашыјор. Азачыг даһа
төвөггүф етсә, онунла гонушарлым.

Көјүмәрс: – Иј! Фәтәли шаһ! Әчәлә етмә, комини бир аз дур-
дур... О русијалы Хосров Мирзә илә гонушмаг истијор.

(Коминин һәрәкәти ағырлашыјор)

Көлкә: – Чәнаб Хосров Мирзә, охулугунуз китаб нәјә
даирдир?

Хосров Мирзә (коминин көнарына колиб Купштәбәлән абана-
раг):

– Грибоједовун "Ағылдан бәласы"⁵⁰⁷.

Көлкә: – Әчәјиб! О осәр Сә'динин, Әмәр Хәјямын дилинә төр-
чүмә олуналуш⁵⁰⁸ ки?

Хосров Мирзә: – Хәјр, Мурад бейи түркчәјә төрчүмөсилдр?⁵⁰⁹

Көлкә: – Нанкы Мурад бәј, саһиб – "Мизан"мы? Бизим Русија-
ла газандығымыз шөһрәтә гитбә сәдрәк әхирән Истанбулла "Ит-
тиһад вә төрөгги"јә гаршы иртича мөсләкинин рәвачына ча-
лышанмы?

Хосров Мирзә: – Аман, нә әсјирсон, һеч Чатскиләри түркчә
сәјләлән бир уstad иртичапәрәст олуру?⁵¹⁰ Анашылан, заваллы
Мурад бәј һеч бир мизанә сығмајан ағылын чохлуғуцдан сјәлә бо-
лалара дүчар олмуш ки, әхирүләмр сизә мөсләкдашынын кими ко-

рүүнүр!

Колко: – "Агыллан бола"ны мұталоюң шимли сизи сөвг сәон подир?

Хосров Мирзә: – Бу өсәри-бинозирләки өшхасын русча аллары, гијафәтләри дөјишлирилиб дө јеринә иранлы аллары, гијафәтләри гонулајды, зәһһимчә онун гијмәти-әдәбијјәсинә, тәсвирати-һәгигеји-һөјатијјәсинә зоррә гәдәр хәләл колмәз иди. Ираны танымадыгча, сәм илә чәһаләти, ағыл илә һәмагәти, хидмәт илә хөјәнәти, һөмијјәт илә дәнәәти, милләтпәрворлик илә рүшвәтхорлуғу төмјизә мүғтәлир олмајан пәләрим Фәтәли шаһын дөврүнү, дөврү аламларыны көрмәдикчә бәјлә бир өсәр вүчүдә кәтирмәк габилими иди?

Шейх Фәзлүллаһ: – Грибоједов дөлијиниз о рус Ираны нә вәһлә таныја билишди?

Хосров Мирзә: – Тһһрана сәһи төјин олузмаздан он соно өгдәм⁵¹¹. Тәбриздә сәфарәт катиби иди. Бу хидмәти өһнасында Ираны, иранлылары тәдгиг, Иранын тарих вә әдәбијјатыны мұтало вә тәтәббә едијорди. Лисани-фарсә көзәләчә вағиф олду.

(Мәјусанә думан гулланан Аббас Мирзә бәһсә мұлахило сәәрәк):

– Гәтта фарси олараг бир гач гит'ә шә'р бәлә сөјләмишли.

Көјмәрс: – Еһтимал о шә'рләр Фәтоли шаһынкындан лаһа мәһнидар, лаһа гијмәтларлыр.

Аббас Мирзә: – Тәбриздә икән Грибоједов илә дост идик⁵¹². Мәнә охулуглары фарси шә'рләр фәһә есјилли.

Кәлкә: – (Чибиндән кағыз вә гәләм чыхарараг) онлардан хатириниздә бир шәј галмышса, сөјләјиниз јазајым! Русијада зијадә парә едәр... Грибоједовун фарс шаирлији?... Нә гәдәр шајани-диггәт!

Аббас Мирзә: – Мәәттәәссүф хатиримдә галмамышдыр. Фәгәт зәһһи едирәм ки, тәрк етдијим өвраг арасында араныларса, булунар.

Хосров Мирзә: – Аһ, каш ки, шу "Агыллан бола"ны да фарси јазмыш олајды. Бүтүн күрреји-әрздә Иран гәләр ағлы бәләләра уградан бир јер лаһа мүтәсоввирми? Бу өсәрин өз мүһәррири-хиромәдлинни ахырла дүчари-бәлә едән өлкә Иран олмәдими? О, бичарә Иранда, Иранын мәркәзи олан Тһһранда гәтә сәһмәдими?

Көјмәрс: – Демәк ки, Бақыла "Дүррәт-ут-тәһ" үһваны илә бир китаб пәһр сәһи һачы Мирзә Тәһ Хорасани бәјлә бәләләрын үзүндән Иранда бир камилүл-әглә раст көлмәмишди. Заваллы: "Камилүл-әгәһи чүһнәр хиттеји-Иран подид. Зин сәбәб сәһ өз төһми-хәлгәләр Иран борид."

* Иран өлкәси ағыллы, камаллы бир адам көрмәди. Буна көрә дө үрәк Ирандакы бүтүн халглардан олагәсини көсди.

Хосров Мирзә: – Анчаг билмијорәм ки, мүсәмма биннәғиз бу-
лундуғу һәр ики исмә мүнтәсиб о халгы бөјүк зијанлара, бәдалара
уградан бир баш һаггында;

* Пәс бәр фәразе тәхт шәһи тачилар баш,
Кәс нист чоз то лајсғә бәр әфсәре-Кијан*

– асликдән сонра чәнаб тачүл-ваизин ајнаја бахмаға һөвәс сдијор-
му, стинијорму? Едијорса бир аз да "Ағылдан бәла" ајнасына бахса,
фәна олмаз. Гәриб бир тәсадүф әсјилмидир ки, "Ағылдан, бәла"
мүһөррири Иранда гәтә олундуғу кими, осәрин өзү дә илк әввәл
Ирәванла асари-иранижәдән шаһ сараынын ајнабәндә залында
мөвгәји-тамашаја вәз' әдилмишләр⁵¹³. Лакин ән шајан диггәт шу-
расыдыр ки, сәксән-дохсан сәнә әгдәм атам заманында јазылып
әски чүрүк әгидәләрлә салым, јәни фикирләрин чарпышмасыны,
ишыгдакы гарынлыгларла, гаранлыгдакы ишыгларын мүбаризә-
сини тәсвир сәнә шу мөзһәкә тәмәмилә бүгүнкү Иран әһвал вә
әшхасынын ајнәсинә бәнзијор. Чатскијә Иран либасы кәјдири-
низ⁵¹⁴ ағыл вә үрфан үзүндән мөтрули-вотән бир Тағызалә
чыхар.

Баһадыри-чәнки, Муширүссәлтәнәји рус гијәфәтинә сохунуз
мүхәммәл бир Скалазуб, бир Фамусов олурлар. Һәлә Рептилов⁵¹⁵
кими әлләриндән бир иш кәлмәјән патырдычы лафзәнләрин бол-
бол атыб-тутанларын һәдәү-һесабымы вар?¹

Кәлкә: – Баһадури-чәнкләри рус гијәфәтинә сохмағ бизчә пәк
мәғбул олурса да, она сәтијач вармы ја? Биз Ирана Ајахов һәмилә
затән Скалазублар⁵¹⁶ кәндәрмишиз!

Шәјх Фәзлүллаһ: – О китаб Мүширүссәлтәнәмизи, Баһадыри-
чәнкийизи нә јолла тә'риф сдијор?

Хосров Мирзә: – ("Ағылдан бәла"нын раст кәлән јәсләриндән
охујарағ)⁵¹⁷.

Чатски: – Шәхсә әсјил, ишә хидмәт сәәнләр булунурса...

Фамусов: – Әјлә адамларын топ мәнзилиндән зијалә пәјтахта
тәғәррүбүнү шәһидән мән' сәәрәм (бир, кач сәһифә чәсвирәрәк
үчүнчү пәрәдән).

"Скалазуб ајјор ки, чүмләәизи тәбшир сәәрәм. Мәдрәсәләрә,
мәктәбләрә, с'ладијәләрә даир бир лајиһә һаггында кәзәл хәбәр-
ләр шајс олмушаур. Ораларда тәдрис вә тә'лим анчағ бизим үсу-
лумузча јек-ду, јек-ду әјрәтмәкдән ибарәт олачағ. Китаблар исә сә-
дәкә кәстәриш үчүн булуидаулачағ.

Фамусов: – Әзизим: бу кифајәт сәмәз! Фәналыгын әнүнү алмағ
үчүн бүтүн күтүб вә әврагы топлајыб јакмалы, әһрағи-биннар ст-

*Тәрҗумәси: Сонра тәхт үстүндә бир кәчә һәкмдар ол
Кәјән тачына сондон башға дәјәғәтлисә јохдур.

мөлидир!

Загоретски: – Мөни сензор тө'јин етсөјдилөр, он зијадө өмсал китабларынын мөһвинө чалышарлым. Мөним үчүн он бојук дөрл мәсәлләрдир. Бунлар даима ширләрө, үгаблара истехза едијор. Ким но дејирсө дессин, Үгаб, шир һејван да олсалар јенө падшаһ-дырлар. (Бир кач сөһифә даһа чевириб дөрлүнчү пәрәдөн охујур).

Скалазуб Рептилова дејир ки, аман, мөни аликмико игфал слөммоссиниз, бир өзкәсини чагырыныз. Өкөр Волтерләрө сһти-јачыныз вар исө, принс чөнабларына да, сизө дә бир чавуш, бир дшһбан конлорим. О, сизи сөф-сөф дүзөр, сонра сөсиниз чыхдымы, чүмәһнизи түрфөтүлсјндө исгат етмөји билијор (Бурала Хосров Мирзө китабы гапајор)*.

Хосров Мирзө – Насыл бу сөһбәтләр Русијадамы, јохса Иран-дамы ваге олујор?

Шөхсө, шөхсийјәтө мөлаһинә слөмөјән иш өрөнлөрини, вөтөн мүчаһидләрини, Тағызәдәләри, Сејид Мөһөммәдрзалары, һачы Мирзө Јөһјалары пајтахтдан топла, түфәнк илә тө'бид етмөдилөр-ми?⁵¹⁸

Бир мө'чүзө илә топаан, түфәнкдөн хилас олан Төбатөбаиләри, Мүстөшарүддовләлөри нөфјило зөңчирләрө вуруб зиндәанлара ат-малылармы?⁵¹⁹ Јек-ду, јек-ду! – дејә-дејә мәсчидләрин, мәдрәсәлә-рин, мәктәбләрин, һәтта мәктәб шакирдләринин үзәринә мүллө јағдырмалылармы? Күтүб вө өврагы мөһв, сһраг шөјлә дурсун, мүәллифләри, мүһөррирләри Руһүлгүдәсләри, Чәһанкир ханла-ры⁵²⁰ дәһи хуни-шоһаләтләриндә играг етмөдилөрми? Дөрәндө һејванларын, гулурмуш гуралларын, асланларын дәф'и мәзәррәти-нө чалышан адамлары, Мөликүлмүтөкәллиминләри, Сејид Чөмә-ләддинләри, һачы Мирзө Ибраһимләри⁵²¹ пөңсји-истибадда мүгәддәс ганларына голтан етмөдилөрми? Гази Гөзвиниләри⁵²² истибад илаңлары зөһөрләмөдилөрми? Волтерләң, Монтескјәдөн, "һүгуги-бөшөр"дөн, "гөвани"ндөн, руһүлгөваниндөн бәһс слөн дил-ләри Скалазубларын казаклары⁵²³ гуришуна дүзүб суслурмалылар-мы?

Шөјх Фөзүллаһ: – Фөһамы етдилөр? Бизә Фөтәһи шаһын та-чи-мүтләғийјәтини һәр нөв төһлүкәдөн мәсун ғыламаг лазым иди. Лилләһүлһомд! Мүвоффәг дә олуруз.

Хосров Мирзө: – Ираны парчаламагламы?

Шөјх Фөзүллаһ: – Тачын мүтләғийјәти мүлкүн төмамијјәтин-дөн әһөммдир.

* Јанымда Мурал бөжин торчүмөси булунмадығындан русчадан торчүмо едилди.

Кәжүмәрс: – Чәнаби Хосров Мирзә! Бу шәјхә сөз аңлатмаг мүн-күләүр. Сән Мәһәммәд Әли шаһын⁵²⁴ дөврү сәһбәтини бурах! Онуң сырасы мәдликә, мөһкомәји-тарихијјәси баһалалыгда, зикр етәдјин вүғуаты әһәһәһә сәјр вә тамаша сәәчәксиниз. Пәдәрин Фәтәли шаһын дөврүндән ајрылма!⁵²⁵

Хосров Мирзә: – Бән затән сәләдән ајрылмыјорам ки! Мән Грибојәдову бир аз танытмаг истәдим.

Кәлкә: – Онуң вәгајәји-гәтәлине даир доғру мә’лумат верә биләрсиниз?

Хосров Мирзә: – Әвәт! Лакин көрүјормусунуз, сәксән сәһләән бәри Иранда нә гәдәр өзим бир тәбәддүл вүғуа⁵²⁶ мәдминдир. Грибојәдов кими руһашина, инсанијјәтпәрәст бир шаирин, әдипин гәтә олуңдуғу мәмләкәтә бу мүн Скалазубларыңыз чәләд сифәтилә дөхи көлсәләр,⁵²⁷ бурунлары белә гәһәмаз.

Шәјх Фәзләллаһ: – Буна чүмләмиз кифәјәт сәә биләриз.

Кәлкә: – Шәјтанын гулагына гургушун!...

Бизим “һәгиги руслар” Иранын бу јолдакы тәрәғгисини затән инкар етмијорлар ки!⁵²⁸

Аббас Мирзә (һиләтләниб уча сәслә): – Насыл инкар етсинләр ки, бу мүн кенералыңыз Паскевич дирилиб дө Иранда јенилән кәлсә,⁵²⁹ дәрбәри-мүстәбилләри она дәрә ол илә сарылыб әһ сәһми, әһ өзиз бир дост кими гәбул сәәрләр вә өзләринин соләмәти үчүн ондаң кәфәләт тәләб сәәрләр.

Кәлкә: – Буна шүбһә етмијоруз. Анчаг авропалылар орталығы гарышдырмасаңлар, ја һүрријјәт вә мәшрүтијјәт тәрәфларлары гаршыја чыхмасаңлар⁵³⁰... Фәгәт нәслијә Фәтәли шаһ дөврүндә һал вә кәјфијјәт бәлә олмајыб? Иран Грибојәдову гәтә етди,⁵³¹ Онуң күнаһы нә или? Мән һәсбүмәсләк Грибојәдову чох да сәһләләр-дән асјиләм! Мәним сәвдијим анчаг Паскевичләрдир.⁵³² Мәәмафиһ бу иши аңламаг истәрдим.

Аббас Мирзә: – Грибојәдовуң гәтили Иран аскилади. Бир такым овбаһи вә әчләф или. Даһа доғрусу буңлары тәһвиғ сәән һокумәт мүстәбилләри иди.

Хосров Мирзә: – Мәним аңладығыма көрә бу ла лүз асјил. Грибојәдов фәһиәһәһә һәм рус, һәм Иран һокумәти – истибладнијјәси зимәдхәлдир! (Кәлкәјә хитабән): – Сиз дәмәдинизми Грибојәдову чох да сәһләләрдән аскиласиниз?!

Рус мүнәфизәкарлары “Декабр” вүғуатыннан⁵³³ наһи онуң мүн-һәррир рәғигләриндән Рыләсәви с’лам етмәлими? Одојевскиләри, Марлинскиләри Сибирә нәфј сјләмәлими? Билахирә Пушкенин, Асронтовуң, Достоевскинин, Чернышевскинин⁵³⁴ вә сәһрәнин башына көләнләри зикрә һәчәт көрмијорум.

Ејни “Декабр” вүғуатыннан наһи Грибојәдовуң өзү дөхи Петербургда истиһтаг олуңдуғу мә’лум.⁵³⁵ Анчаг Грибојәдов Паскевичләрә оғрәбалыг чәһәтиндәһми⁵³⁶, нәдәһми јаһәһи учуз гуртарды,

Сибирә нәфј слиямәли, Чәнуба кәндәрилли. Ибтила Паскевичини монјјәтинлә бизимлә мұһарибәлә булуналу.⁵³⁷ Ирана вүгуфу илә рус оркани-һорбини мүстәфид етти. Гәтта Түркмончај оһнамо-синлә ән зијалә гәләм ојнадан ла олу.⁵³⁸ Сонра бизимлә мұһарибәлә булуналу, бәјлә бир оһнамо тәртиб елән зат, һәләфи-хүсүмә-тимиз олачағы ашкар икән, бир лә Тһһрана сәфир тә'јин едил-ли.⁵³⁹ Гәм бу тә'јин кәли арзусу хилафында или! Заваллы бир һисси-гәбләвлүгү' илә Иранда башына нәләр кәләчәјини сезмиш, гәтта оһиббасына хәбәр вермиш иди. Демәк олу ки, Грибојсдов фачиәсинлә кұнаһын јарысы Русија бүрократијасына раче'лир.⁵⁴⁰ Иран мүстәбилләринә кәличә-һејһат! – Булар ону Түркмончај оһнамосинини мүвәччиди олдугу үчүн⁵⁴¹ гәтл етдирмәли. Булар-ла чаһиланә лә олса, о гәләр һәмјјәт, вәтәнпәрвәрлик јох или. Булар әбгаји-әсарәтә чалышыјорлар или. Грибојсдов исе әсарәт лүшмәни, һүгугашына бир зат или. Түркмончај оһнамосинини 13-чү маддәсинә⁵⁴² истиналән һәрб әсирләрини хиласыны тәләб елирди. Галбуки гафгазлы олан әсирләрини үнасы гәлыналыла, зүкуру ла хадимликлә Иран әкабирини һәрәмханаларына алын-мышды.

Кәјүмәрс: – Афәрин! Ајры јерләрә һеч олмазса Африка нәһ-шиләрини хәлим елирләр,⁵⁴³ булар исе гафгазлылары. Гафгаз Африкамы?

Хосров Мирзә: – Бу сәбәблән Грибојсдова ән зијалә лүшмән оланлардан бири лә шаһын ламады Аллаһјар хан или ки,⁵⁴⁴ даи-ма нәләрими Русија илә мұһарибәјә тәшвиғ елијорлу. Күнүн би-ринлә шу һәрифин һәрәмханасындан ики гафгазлы ханым вә Фә-тәли шаһын сарајындан ләхи хәлим агасы булуна Мирзә Јо'-губ⁵⁴⁵ әсарәтдән хилас елиәмәк вә вәтәни-әзизләри олан Гафгаза е'зам олунамаг үчүн сәфарәтә илтича илә Грибојсдовдан имләд тә-ләб етдиләр. О ла һүгуги-бәјһәлдүвәл гәјласы илә ишо мұлахиәлә еләди. Нәтичәлә Грибојсдов шаһла видалашыб Тәбризә кетмәк үзрә икән мүстәбилләрини тәшвиғилә тәһәввүрә кәлән әсафил күруни сәфарәтә һүчүм елиб өзүнү гылыччла мұдафиәјә чалы-шан Грибојсдову вә онула бәрабәр 37 кишини вәһшијанә гәтл ет-диклән сонра сәфарәтхананы ла гәрәт еләди. Бу вағиә 1829 јанва-рында вағе' олу!

Кәјүмәрс: – Демәк ки, гәчә Иран әсарәтпәрәст олан мүстәбил-ләрини 158 гаријә гәбаһәт еләмәсәи үзүндән аз гәлмышды ки, мұ-һарибә ганларына гәрг олсун.

Аббас Мирзә: – Зәһнимчә Грибојсдовун өзүлә ләхи гәбаһәт јох елилли?

Кәләкә: – Гәбаһәти нә или?

Аббас Мирзә: – Бүрократлыга хәјли мүстәид олуб һәчн етдији рус бүрократијасындан кәлино бир кибр вә гүрүр сирајәт етмиш-ли. Көзүлә руслардан, Русијадан, Русијанын әзәмәтиндән башга

бир шеј⁵⁴⁶ олмајыб, иранлылара ланма һағарәт нәзәрилә бахыјорлы. Һалбуки Иранда ләјағәтли аламлар да јох дејил иди. Өмрүнү өхсәријјән кабинетиндә, мүғалиә оласында кечирәрәк Ирана, Иран әдәбијјатына оралап кәсби-вүғуф стмишди. Һалбуки дөврүндәки иранлылары јахындан танымаг, јахшы аламларла дост олмаг истәмијорди. Ирандан јазлыгы бир мәктубла⁵⁴⁷ ајор ки: "Бурала һеч достум јохаур вә дост газанмаг нијјәтиндә дејиләм вә и. а. —" О, миали бир рус олибилир. Жәрчи о јолда бөјүк бир олибдир, анчаг "Бәни-адәм ә'заји-јекликәрәли" дејән бизим Со'ди кими миллијјәтнини мафәвгүнә гәдәр јүксәләрәк үмүмбәшәријјәтә мүсави бир нәзәрлә бахачаг дәрәчолә һәким дејил иди! Мәп өмином ки, онун јеринә Пушкин олсајды,⁵⁴⁸ гәтә олунмазды. Ким билир, бәлкә өгрәбасындан олуб мәијјәтиндә булунадугу Паскевичдән, полјакларын, маچارларын һүрријјәт вә истиглаалыны гап сәлләриндә боған Паскевичдән⁵⁴⁹ дә она бә'зи әфкар сирајәт стмишли.

Көлкә: – Паскевичи таныјорсыныз? Оунла мүһарибә сдиб мәғлуб олан сизми инниниз?

Аббас Мирзә: – Әвәт, мүһарибә сдән мән идим, анчаг мәғлуб олан мән дејилдим.

Көлкә: – Насыл сиз дејилдиниз? Паскевич орду су илә Тәбризи алдыдан сонра Тегран үзәринә јүрүмәлими?⁵⁵⁰ Мүлүстан мүһидәсини⁵⁵¹ фәтһ сдиб Иран бир даһа гымылданмамаг, һеч бир һәрәкәтә габил олмамаг шәртилә Түркмәнчај өһланмәсини⁵⁵² сизә имзаладырмадымы?

Аббас Мирзә: – Сөзүмү аңламадыныз. Мәғлуб олан мән дејилдим. Фәтәли шаһ илә бејни сиз вүзәрәси иди, ә'јаны иди. О вүзәра ки, мөним илә нәдәрим арасына нифаг салдылыр.⁵⁵³ Созләримни сшитдирмәјәчәк дәрәчәдә мөни ондан дур етиләр. О вүзәра ки, Иранын мәнафеји-тарихијјәси-миллијјәси нәдән ибарәт булунадуғуну әсла ләрк сдөмөјиб, тәриғи-сијасәтә Иранын өзүнә мөхсус, мүстәғил бир хәтти-һәрәкәт тутачаг јерлә маһ бөјүк Наполјонун базичәси-амалы оллу, маһ Наполјонун әдүвви-әкбәри олан ишкәлис рүшвәтләриннә алданды⁵⁵⁴. Маһ сијасәт әләминдән бихәбәр галап фәсадчы үләманын "Һај-Һуј" тәәссүбхараминнә гапылды. Аһ, мән нә гәдәр лалү фәрјал етим! Делим: "баба, бизә мүһарибә дејил, ислаһати-дахилијјә лазымдыр. Сөзүмү липләјән, аңлајан олмалы. Франса ингиләби-кәбиринин ортаја фырлатдыгы Наполјонун һикмәти⁵⁵⁵ мүвәффәғијјатыны сезмишдим. Сәзликим үчүн әскәрмизә фирәнк низамилә тә'лим вә тәрбијәнин лүзүмуну кәстәрдим. Бу јолда нах тәшәббүсәтлә булунап мән олдум. Лакин мүһитимин тәәссүб вә чәһаләти үзүндән о тәшәббүсәтләп бир нәтичә чыхмалы.

* Инсан өвләди [сјин] бир бөдәнин үзләридир.

О вүзөра ки, һүсни-идарә һикмәти-сијасәт нә асмәк олдуғуну анламыјорду, анламағ истәмијорду, Гафгаз, Ширван, Гарабағ, Һерат, Хорасан ханларыны һөкүмәти-мәркәзијјәдән⁵⁵⁶ хошнуд во разы етмәнин јолуну билмијорду, билмәк истәмијорду, әсла һәрбә һазыр олмадығымыз һалда өчанибин интригаларына, үләманын төәссүбүнә аләт олуб бизи гоншумуз русларла, динлашымыз османлыларла мұһарибәләро мәчбур етди.⁵⁵⁷

Мән әлимдән коләни јапдым, төлабири-һәрбијјәдә зәһнимчә гүсүр етмәдим. Дәфәәтлә мұвәффәғијјата бәлә наил олдум. Лакин мейлани-чәнкәдә төк галан бир аламын гәјрәтиндән нә чыхар?!

Русија илә мұһарибәмиз ибтида Күрчүстаны һимәјә һағгы үзүндән башлады.⁵⁵⁸ Инкилисләр васитәји-мүсалиһә олуб шу биринчи мұһарибә Күләүстан өһднамәси илә хитам булду. Бу өһднамә илә Ширван, Шәки, Мәнчә, Гарабағ, Муған, Талыш әлимиздән кетди.

Бундан сонра ағлымызы башымыза јығачағымыза, хәлифәји-мүслимин Султан Маһмуд Османинин төмәдүләт вә төнзимати-мүлкијјәсиндән ибрәт аларағ үмури-лахиләмизин ислаһы илә мөшғул олачағымыза биз о зати-али гәдр илә мұһарибәјә киришлик. Бу үздән дә Күрдүстан илә Ирағын һисми-ә'зәмини һағб етдик.

Бу көшмөкешдән һәнуз хилас олмушадуг ки, үләмә вә мүчтәһидимиз гәлјани-төәссүбә коләиб бизи русларла икинчи мұһарибәјә мәчбур еләди.⁵⁵⁹

Букүнкү кими Тәбриз илә Тһһран арасына шифағ лүшдү... Аһ Тәбриз, Тәбриз!...

Кәјүмәрс: – Букүнкү Тәбриз Иранын истигбалы⁵⁶⁰ вә Иранлыларын һүрријјәт во истигбалы јолунда мұчаһидә елијор. Замаһныыздакы Тәбризә гијас олунамаз... Нә исә сонра нә олды?

Аббас Мирзә: – Сонра бу олду ки, Паскәвич орлусило Тәбризә кириб, орадан Тһһрана доғру һәрәкәт етди.

Биз дә чар-пачар Инкилис сәфири Сәр Чон Макдоналдын төвәссүтү⁵⁶¹ илә 1243 сөнәсиндә Түркмәнчај гәрјәсиндә онула өғди-мұһидәјә мәчбур олдуг.

Русијанын вә бүтүн дүвали-әчнәбијјәнин Иран илә мұнасибәти сијасијјә во мұамилати-тичаријјәси бу күнә голәр Түркмәнчај өһднамәсинә мүстәһддир.⁵⁶²

Шу өһднамә илә Русијаја он күрүр түмән төзминати-һәрбијјә вердикдән башға Ирәвән илә Нахчываны дәхи тәрк етдик.

Иштә о вахтдан бәри дөвләтин арасында сорһәд Араз чајы олмушдур. Һерат, Харәзм, Түркмән јерләри вә саирә дәхи мө'һән шу мұһидә илә Иранын тоһти-нүфузулдан чыхды.⁵⁶³ Бундан башға ајрыча инкилисләрлә дәхи гафиланә өғд едилән мұһидәләримиз⁵⁶⁴ аз мүзүрр әсјилдир.

Өшүндәки Асијаји-һәрби хәритәсини олино аларағ шу хәритәјә

бахыларса, үмүмийэтлө дөмөк олур ки, Набир шаһын Ирана зөм етдији гөдөр Фәтәли шаһ јерлөр гаиб сәәди⁵⁶⁵ ки, мәчмуу бу күн-кү Ирандан зијаләлир. (Җөзү хәритәдәки дөһнәләрә мусалиф олу-јор) Аһ! Аби-шур үзәриндәки һүгүгүмуз да⁵⁶⁶ (сөзү тамам етмә-дәи јүксәк бир нөгтәјә чыхыб ирәли логру бахыјор) пәдәрим сәс-ләнијор. Бир шәј сәјләјор киби...

Фәтәли шаһ (кәндиси көрүнмәјәрәк сәси узаглан кәлијор):

– Јаһу, сәһбәтиниз битмодими? Мәним дуруб көзләмәјә тоһәм-мүлүм јох. Бир гүввәји-сәһријәји-мүбәрра мәни шу ләрјәјә логру сәвг елијор. Артыг јүрүјәлим. Јүрүјәлим ки, бәлкә бир ан ол "аби-шур" јетишир, раһат сәәриз.

Аббас Мирзә (домнанын башына кечиб мәһзун-мәһзун долајы чевирмәјә башлајараг сөзүнү итмам елијор):

– Аби-шур үзәриндәки һүгүгүмузлан да пәдәрим заманынлан бәри әл чәклик.

Аббас Мирзәнин шу сөн сөзләри илә кәми сисләрә бүрүнүб көзләрдән ниһан олујор. Буну мүтоагиб чәһәти-мүгабилдән алача бир гаранлыг ичиндә инсана бәнзәр бир хәјалын әсрәрәнкиз аламлара тәғәррүб етдији көрүнүјор.

Кәјүмәрс: – Шу кәләи Мәһәммәд шаһдыр.⁵⁶⁷

20.

Шәһиди-азали Сәил Сәләси⁵⁶⁸ намиша иғһаф олуноур.

Мәһәммәд шаһын хәјалы бир сүкути-әмиг ичиндә иләриләјор-лу. Нә әһәнки-мусиги вә нә әһһани-тәғәһни ешидилијорлу. Наһаһ бир гүлгүлә голду. Гүлгүлә кетдикчә шилдәтләнди. Нәһәјәт, јер-ләри-көјләри титрәдәчәк ләрәчәлә кумурләјән гырмызы, овәт, гырмызы бир сәсә, бир сиеји-һәмрајә, бир фәрјали-хуһини-сүрхә мүбәлләл оллу.

Шәјх Фәзлүллаһ көзләрини гапәјиб, гулагларыны бармаглары илә тыхадыгы һалла Кәјүмәрсә хитабән:

– Шаһ! Җөзләримлә гүрран бир сәс, гулагларымла хуһин бир рәнк ләрк елијорәм. Бу нәлир, насыл шәјлир?

Кәјүмәрс: – Бу Мәһәммәд шаһа аид ејил, бу әһһали-һазирәји-Ирана аиллир.

Бу гүлгүлә "Шураји-Иран"дыр⁵⁶⁹ ки, "Фәрјалә", гырмызы бир фәрјалә истиһалә елиб, Иранын һәр тәрәфиндә шәһид олан әһра-рын руһи-пақлары илә фәзәји-әршүллаһә үрүч сјләјир. Јени Ира-нын бир шаири-мүчаһиди, бир мүчаһиди-пәвчаваны "Ләјали-изти-рар"ла дөһнәли ки:

Фәзәји-мәсләким олмуш һәјати-истигбал,
Нисари-чан едән олмазса етмәз истикмал.
Фәзәји-әршүллаһә үрүч едән фәрјал!

Иштə бəјлə повчаванлар оһллəрино вəфə слиб рутбєји-шəһадə-ти оһрар етмəклə, һəјатларыны, чанларыны, ганларыны һүрријə-ти-вотон јолунда нисар етмəклə Иранын фəрјадыны истикмал едијорлар. Јылдызын əтрафында гəпан шурајларын фəрјалы⁵⁷⁰ кими бу фəрјали-əһмəр дохи өршин-ə'лајə васил олмасынмы?

Бу оснада гə'ри-најаби-фəзадан мүшк рəјиһəли јашыл бир шүə'⁵⁷¹ шəритвари узанараг, гырмызы фəрјад илə чанланан ала-ча гаранлыгы гəт' етди вə Кəјүмəрс илə Шејх Фəзлүллаһын ара-сында јсрə тəмас елəрəк, орада зүмрүдин вə нурани бир лəкə тəр-сим елəди. Шүанын ичиндə мүəллəгə, сəнубəрүл шəкил олан чисми-күлфаминə бир ох сапланмын рəгиг бир гəлб пєјлə оллу.

Мəһəммəd шаһын хəјалы шу гəлбин гаршысында бəһт вə һєј-рəт ичиндə бир бүт кими донуб галлы.

Кəјүмəрс: – Еј гəлби-зəхмдар! Сəн нəсəн? Нəјə əламəтсəн?

Гəлб бир сəлаји-əһмəрлə:

– Мəн бир шəһидин фуздыјам ки, ешг вə мəһəббəтə əламəт олдум.

“Ма таирс-Гүдсим нəварə нəшєнасим,
Мəргє-мəлəкутим нəварə нəшєнасим,
Пəрвансє-əбгајє-лə алəм бсəфє-маст,
Ма Хєзрє-бəгајим, фəнарə нəшєнасим.
Дəр лилєс-мə хорлə бозоркəст бəрəбəр.
Əз пєјкəрə-оршил сүһарə нəшєнасим.
Дєлбостєс-сингимə хирəдрə нəнəзирим,
Пəрвəрдєји-фигримə гəнарə нəшєнасим.
Əз-зəхм нəтəрсим, бє-мəрһəм нəшєтабим,
Əз-лəрд нəналим, дəварə нəшєнасим.
Мəрə һəмə бəр руј бəвəд зəхмє-шəһадəт,
Ма зəрбєтє-силлијє гəзарə нəшєнасим”.

Кəјүмəрс (Шаһ Мəһəммəd шаһа, каһ гəлбə бахыб буналарын арасындакы нисбəти кəшфə чалышараг):

– Сəн шу бимəгз Мəһəммəd инаһ тəрəфиндəн гəтə етдирилəн

⁵⁷⁰Төрмүчөсү: Биз мүғоддос гушуг, сөс билмәрик
Илаһи сәлтәнатин гушујуг, һава билмәрик
Һәр икн дүнианын әбоди пәрвәнеси бизим әлһимиздодир
Биз әбоди Ҳызырыг, јохлугу танымырыг
Бизим көзүмүздə бəјүк, кичик бəрəбəрдир
Нүнəш пєјкəриндəн Сүһа улдузуну танымырыг
Ешгə үрəк бағламышыг, ағылы гəбул етмирик
Фəгирлијин јетирмәсијик вəр-дəвлəт танымырыг.
Јараланмагдан горхмуруг, мəлһəм үчүн тəлосмирик
Дəрд əлиндəн нəлə етмирик: дəрман танымырыг
Шəһидлик јарəсы һəминшə бизим үзүмүздəдир
Биз гəзə силлосинин зəрбəсини танымырыг

олиби фазил Мирзэ Әбүлгасим Гаиммогам Фараһанимисен?⁵⁷²

Гөлб: – Хсјр!.. Мәни о гөдәр танымазсыныз! Мән дөмин зикр стадииниз сөзүн гаили гејри-мөшһур кичик бир аламам ки, рүтбеји шөһадәтә һәнуз јени нанл олдум.

Мән өхирән Хој тәрәфләриндә шу һәрифләрини (Сәһани-сәһмин истигамәтилә Шејх Фәзлүллаһ илә Көлмәни кәстәрәрәх) илтизам стадији истибдадын өлөјһинә вағе чаһалла мәһбүбсји вәтән јолунда фәдаји-чап едәиләрдәнем. Мәнә јолдашларым Сәид Сәлмаси дсјәрләр иди.

Кәјүмәрс: – Пөх ө'ла! Сән көрүнүр ки, сафләруч вә хәјалпәрәст, тәзә бир гөлбсән. Анчаг һәр ешг вә мәһәббәтин бир һөләфи олур. Сәнин һәдәфин, һәдәфи-мөгсудун но или?

Гөлб: – Мәним һәдәфи-ешгим вәтән иди. О мә'шугә исә мәни три-чөфасына һәдәф стди.

Кәјүмәрс: – Вәтән нөјә дсјирсән?

Гөлб: – Иран!

Кәјүмәрс: – Мәним аңладығыма көрә ешг вә мәһнәтин һәдәфи анчаг һүсн ола билир.

"Ешг бәһоси әст бәһәм дилиршин,
Мум дәрәмихте ба өнкәбин".

Әчәба сәнин вәтән дсдијин бу күнкү Иранда мәғлуб олан һүсн вармы?... Мән вахты илә бир чох көзәлләр сәвмиш илим. Онуң үчүн бу хусусла бир хсји төчрүбә вә мә'луматым вардыр. Һүснүн нә олдуғуна вағифәм. Шортләрини бир-бир те'лад сә биләрәм. Һүсн дсјилән сирри-илаһинин алты-јсдди шәрти вар. Буңларын биринчиси сәһһәт вә тәндүристидир. Јә'ни бүтүн ө'зәји-бәдәнин иләләән, әмраздан, әсгамдан күллијјән бәри вә салим олмасыдыр.

Әчәба Иранда сағ вә салим бир үзв гаалмышмы? Иран башдан баша ән шидаәтәли бир мәрәзин һәммәләри, ихтилаалчылары ичинлә чапалајыб дурмијорму?

Һүснүн икинчи шорти гүввәтдир. Иранла исә бу күн ики гүв-вәт, јә'ни һөкүмәт илә милләт, һөкүмәт әскәрләри илә милләт мү-чаһилләри јекликәрләринин зорбазорларыны мүтәғабилән мәһв вә пабул стмәклә олдуғундан мәмләкәтин чанышда гүввәт гаалмыјор. Бир дәрәчәдә ки, Иран харичдән колән һәр бир гүввәтин тәһти-һөкмүндә хар вә зәбун галыр.

Һүснүн үчүнчү шорти кәнчлик, чаванлыг, тәзәликдир, тәзә-лик рәнкидир. Иран өл'ан үч-дәрд мин јашына пасил олмуш бир пирәзон, бир очуәдир. Мән но гөдәр лухтәр сәвдимсә, чүмләси

⁵⁷² Ешг һүсн илә бирликдә үрәјә јәтән олур,
Бәла мум гатылмыш қимр

төндүрист, говиул-ө'за во чаван иди. Заманымдакы Иран дөхи өлө иди. Мөн өмүрдө өслө мөриздөрө, ачизлөрө, натөванлара, гоча гарылара ашиг оламадым во оламаз илим!

Һүснүн дөрлүнчү шөрти гөлдү гамөтин, әндәмнн мөвзунлуғу, 0'зәји-бәдәнинн, мөләмәши вәһһијјәнинн төһәсүбүдүр. Әчәбә бу күн бәдәни-Ираны тошкил едөн сүнүфи-әһали арасында бир төһәсүб, бир мизан вармыдыр? Ә'занын бә'зиси һәддәи зијәдә кичилиб, бә'зиси лә һәддәи зијәдә бојумомишми? Ифрат во тофрит вагс' олмамышмы? Бәј, хан, мүлкөдәр, бүрократија (мә'муриини-әғалим), молла, сәјид, синфи фәрти нөмүвөл, зәһәмәјә, түччәр, сөнөткар, зарс', әмәлә вә рөнчбәр синфи лә зөмүрә уграмамышмы? Бәдәни-Иранын өн мүһүм үзвү олан икинчи синфи нә һалдадыр, түрүг вә моабирдәи сөрфи-нөвөрлө вәсаити-осғанын моғғул оламынан гөдим су чәдвәлләрининн горујуб корланмасынан зираәтә әлвәришли олан өксәр јерләр чоллорә, бијабанлара, гәјри-мүнбит сөһралара дөһмомишми? Өтәдә бөридә чүз'и чүр'өтлө јашајанлар варса, бунларын һасиләти-мөсаиси өз әлләриндә галыјорму? Бунлар озлори бугла өтмөјининн үзүнү корүјорлармы? Аға вә рәијјәт наһилә гүруни-вүсәтанын дәрәбәјликиннн үсули-кәмали-зүлм вә с'тисаф илә бала лавам өтмөјирми? Бу үзлән зәһәмәјә уграмыш хан, мүлкөдәр вә мә'муриини-һокумөт бүтүн зира'ә өмөкләрининн мөһсулатыны иштиһәји-там илә бәл' өтмөјирлөрми?

Әкинчи бөјлө, өмәлә, сөнөткар, әснаф да сјни күндә дәјилми?

21.

Иранын хүтути-вәһһијјәсинә коһинчә, дүшүнмөдөн, ондишәдөн һасијәсиндә дорин-дорин иативәат нәјлә олмуш, билафасилә ган ағламагдан көзләри чухурлашмыш, нуруну гайб өтмиш, мүжһаны төкүлмүш, аһузар өтмөклән агзы бојүмүш, гөм јөмөклән овуртлары чөкмүш, гайсызлыгдан јанагларынын, долагларынын рәнки гачмыш.

Әзизим, шу чөһрәнин һосинә, нәрәсинә көнүл бағлајыб ла ашиг олаун...

Һәлә һүснүн мә'нәви ики-үч шөрти лаһа варлыр ки, билмијорум онлары о чөһрәдә була билдинми?...

Оналар булунизса, шу сәјдыгым мадди шөртләрин вүчулу һөкмсүз галыр. Һүснүн шөрәјити-мә'новийјәси лә, мөләкәт вә кәмәләти-әғлијјә, һиссијјәти-гәлбијјәси-алијјә вә әхлағи-һөсөнәдән ибарәтләр. Бир дүхторә көзәл дәһләмөк үчүн оланми-маддијјәдән башга лазымдыр ки, һасијјәсиндә пәртөви-әғл вә зәһавәт нөзорләриндә нури-инсанијјәт чөһрәсиндә абруји-иффәт вә исмөт төчәлли өтсин?

* Којуморсинн һүсн һаггындакы бојанаты гисмон Франсә мүһөррирлориндөн (Тенни) 'Фолсөфеји-бәдәји' үнванлы китабындан⁵⁷³ алынмышдыр.

Абдаллара, чаһилләрә, залымлара, иисафсызларә, һиссиэләрә, дүгүсузларә тәһһинүг салимәз. Мәкәр ки, сәһнәләр оһләрә аһмаг, һадан вә вичлансыз оларлар...

Мәһним аһиғ олуб өзүмә мәһикә мәһилә рәһиғеҗи-һәҗәт иһти-хәб сәһиғиғ гыз зәһәһиғә корә һәм сәһм вә зәһә, һәһм вә һәҗә сәһиғәһи, һәһсәс гәһбли бир дилбәр иди. Мәһәһбәт, шәһәғгәт, мәһ-һәмәт, иһсәһиҗәт, оһәләт кимә һиссиҗәти-әһиҗә сәһәһиҗәдә ләһ'әһәһи олуру.

Мәләхәти-әһлиҗә үлүм вә фүһун илә, фүһун вә маарифә һәһиғ вә рәғбәт илә һәһвү-һүмә булуру. Иһсәһиҗәти-гәһблиҗә вә әһләг иһсә тәһриҗә илә, иһрәһәһиҗә сәһиғ бир әләһиҗәт илә, мәһни, сәһиғ, гәһ-һәһтәһәһи с'тиғәләт илә, һидәһи бир мәһтәһәт илә рәһиҗә-үмүрәдә бу-луһәһи корәк һүмүһеҗи-иһтисәһә оһмәләһи илә тәһһиғ олуру.

Иһди, с' гәһбли-әһиғ, бу чәһәтләрдәһи Иһәһ һәһгәһиҗәдә фикриһи һәһиғ? Буһләһиһи һәһ дүһиҗәһи һәһәһи-с'тиғәрә әһһәһиҗә? Иһәһи Иһәһиһи үлүмү, маарифи, әһәһи-сәһм вә зәһәһи, кәһһиҗәт вә иһти-рәәти? Буһләһиһи тәһ гәһиғәт вә иһрәәти, тәһһиғ олуһдугләһи мәһ-һәһләһи? Нәһрәдә оһуһи тәһрәһиҗәти-әһлиҗә вә тәһһиғәһи-фикриҗә-сәһиғә һәһһиҗәдә һүсәһсәһәһи? Иһәһи әһәһәһиҗәләһи, чәһиҗәтәһи-сәһиҗә-һәһләһи, уһиһәһсәһиғәһәһи, һәһүһфүһуһләһи, мәһрәһәһәһи, мәһтәһ-ләһи, һәһүт-тәһриҗәләһи? Иһәһи әһли-сәһм вә үрфәһи, һүкүмә вә үләһәһи? Иһәһи һәҗәти-һәһиғиҗәҗи-һүсәһвәһи, һиссиҗәти-гәһблиҗәҗи-әһиҗәҗи-һүсәһгәһз әләһиҗәти-сәһиғәһи? Әһәһи-һәҗәһиҗәһиҗәһи, сәһ-һәҗәҗи-һәһфисәһиҗәдә фүһуһә һүвәһиғәт, тәһһиғәтә һүтәһиғәт, әһләғи мәһдүһәҗә һүтәһиғәт, һүһүтәһи-һүсәһ рәһәҗәт көрүһүҗүрүм? Бүтүһи әһәһиһи фәһһәһ'әлә тәһрәһиҗәт вә кәһләләтә мәһһәһи оһдугу һу гәһ-гәһә бир әһрәһиғ ләһри-әһиғәдә әдварә-сәһиғәдә һәһиҗәһи үләһә вә һүкүмәһиһи бир дүһә һисәһләһи, һәһиғләһи кәһһиҗәдә. Гәһһиҗәләһи-һиҗ гәһдәһи кәһиғ һүһчү, һә сәһәһи һиәһәһи гәһдәһи оһсәһи зәһәһәҗә һүвәһиғәтә һәһи бир әләһиҗәт вә маариф һүһчүдә кәһиғәһиҗәдә? Әһәһи тәһһиғәһи-әһләғ сәһмәк үһчү һу Гәһчәһ һәһләһиһи әһәтә сәһиғ тәһгәһүғләһи, кәһзәһи мәһләһләһи, һүһиғәтәһи мәһүрләһи, рәһәкәһи әһиғләһи, Иһәһи Мәһзә Әһәһиғләһи, Әһи Әһкәһхәһләһи, Бәһәдүри-чәһһәһләһиһи иһрәт әһиҗәдә.⁵⁷⁴

Е'тиғәләтәдә гүһвәт вә мәһәһәт гәһдәһи? Әһһәһ Әһә һиһи һү-лухуһүм' әһиғләһи. Шу гәһһиҗәдә бүт кимә дүһәһи һәһи-мәһһүмәһи-рәһт Мәһәһиғәдә һәһиһи сүфизәһиҗәдәһи⁵⁷⁵ бәһи әһәһиһи бәһи-хүрәфәти-сүһиғә илә дәһмәдәһи? Үлүм вә маариф фүһләһиһиһи әһкәһи-һәһ о һәһлә бир һәһиҗә-мәһдүдә иһиҗәдә ләһүб гәһмәһи-һи? Бу үдәһи һәһһәһиһи һәһәһләһи мәһһәһләһи, мәһәһләһи, тәһиғәт-ләһи тәһһиғәтә әһәһ гәһәһиһи-иһләһи, һәһләһмәһиһи иһтиғәһләһи әһ-рәһмәдәһиһи?

Бәһи-иһтиғәдә мәһдүдә оһсәһи, һүһәдә оһсәһи, һәһ һәһиһиһи гәһ-һәһи һәһһәһиғәдә һәһгәһи әһәһиһиһиһи бәһиғәһиғәдә иһтиғәдәһи һәһиҗә-һәһиһиһи, һу гәһһиҗәдә дүһәһи Шәһх кимә әһә гәһи -

ларлан сохуларат мүчтөһидлик боһаносилә араја ајрылымлар салмадылармы? Налир шаһ дөврүндә иттиһал вә с'тилафи-мүслиминә доғру⁵⁷⁶ бөјүк хутбәләр атылмыш икән өнван-сөфсәтәләрлә халғ бейиндә нифағ вә ихтилафа байс олмадылармы? Исламыш мәнабейи-ослијјәсинә рүчү' сдиәләәһинә, орадакы һәгаиги, әганли салимейи, үлүми-мүшбәтәјә тәһәфүғ сләһи бүтүн еһкамы әјән сурәтлә ортаја чыхарачағына – мовһумат вә хурафатдан фәргһи олмајан јени-јени батил, позуг огидәләрин рөвач вә интишарына чалышылмадымы?

Нәтичә нә олды? Чәһаләти-үмүмијјә ичиндә бир мосләксизлик, сәбатсызлығ, һәр ишә гаршы шүбһә вә тәрәллүл, бир оләми-с'ти-мал һасил олды. Фикир вә с'тигәлләрлә мөтанәт вә сәбат ғалмалы.

Фәсали-әхлағ баш көстәри.

Ираның гүван-әхлағијјә вә мә'нәвијјәси мәһһәб низа'ларына сәрф олуна.

Насыл ки, бу күн лә гүван-ичтимайјә вә маллијјәси сijasәт гөвғаларына сәрф олуна.

Ара јердә исә охлагсызлығын он бөјүк вә бәлкә бүтүн охлагсызлығлар ајнасы олан зүлмүн биләмәсә һөкмфөрмә оласына кениш мейдан ачылды. Чүнки бәһанәләр өксик асјилди. Бөјүкләр зүлмү ичралди, кичикләр аләти-зүлм олмағдан утанмадылар.

Әһали исә мәзалимә гаршы һиссиз, лүјғусуз олды. Һәр нөв чөбр вә ситәмә тоһөммүл слиб дурду. Күруһи-зүлмөһи сә бирлији илә башдан атмағ үчүн иттиһал вә иттифаға гејрәт сдиәмәди.

"Бәнн әләм ә'зәји-јсәликәрәһл⁵⁷⁷ денилдики һалла бир чөмиј-јәт, бир ширкәт дүзәлтмәк үчүн беш-он Иран оғлу бир араја јы-ғыламијор. Јсә-дикәрә ә'зә оламијор. Чүнки бир-бирләринә с'ти-маллары ғалмамышдыр.

Ғалбуки мәдәһијјәти-һазирейи-әләмин өксәр бәләјейи ширкәт-ләрлә, чөмијјәтләрлә, иттифағларла һасил оларат торәғтијјәти-ич-тимайјә нәтичәсидир.

Иштә, еј ғәлб, сәнә һүснә денилән шейн әләимә ситтәсини сәј-лым. Ирани-һазирин насийә вә симасында бу әләими көшф сдә билдинми? Сәнин вәтәһи-вәтәһи дсјәрәк сөјләдијин бу әндам, бу чөһ-рәмидир?

Бу исә, тәәччүб сләрәм. Чүнки мәризаләрә, зәифләрә кимсә ашиғ оламәз. Булара анчағ ачышыр, рәһм сдилди. Саифейи-төрөһ-һүмә мәвәһиәтлә булуналар, ја тәсәлли верилијор. Гочалара, их-тијарларә сшг вә әләгә сдиәмәз, тә'зим вә һөрмәт сдилди.

Тонасүби-әндамдан мәһрум оланларә көстәриләһи мәүамилә мөфтунийәт дсјил, үнс вә үлфәтдир. Әкәр өләми-тәһәсүб һәдди ашыб ғәнуни-тәбиәтләһи харичә чыхмыш исә күләһи, ја мөвчиби-тәәччүб олар. Ағыл вә дорәјәт саһиб олмајанларын һүзүрү инса-ны биһүзүр сдәр. Олардан ичтинаб вә тәһәһһүһи сдилдијор. Мол-

лаји-Руминин "Мөснәви"сіндә һәзрәти-Иса (Ә. С.) бәлә ахмагла-
рын олиндән гачмыјорму?..⁵⁷⁸

Фәсади-әхлағә уғрајанлара нифрәт вә һәғарәтлә бахылыр. Ои-
лар үчүн чәзалар тәртиб силијор. Әдәләт вә мүсавати-һүғугијјә
олмајан јердә вәтәнпәрварликдән боһс олунамаз. Бу сөzlәр мәчли-
си-мөб'усанларда дофәат илә сөјләнилди. Әкәр бир инкилис ја
франсыз мөһөббәти-вәтәнијјәдән ләм вурурса, алаарам. Лакин
сөнин Ирана ашиғ олмана, о јолда фәдаји-чан етмөјә нә мө'на
вермөли?

Әзизим гәлб! Сән мәрһомәтдән, һөрмәтдән, һејрәтдән, үнсиј-
јәтдән, ховф вә вәһшәтдән, нифрәт вә һәғарәтдән, ја һсч олмәзсә
ешг вә мөһөббәт јеринә ешгбәзлыгдән, һүббүлвәтән јеринә "нас-
талчија"дан, јә'ни "даул-вәтән" ја "лаһүлсилә" асшилән бир мәрәзи-
әсәбидән бәһс етмәли идин. Сәндәки дујғу бу кими оһвал вә һис-
сијјатын ихтилатындән һасил бир шәј асјилми? Дејил исә һәдофи-
ешгин олан һүсн вә мөлаһәти Иранын, дилбори-вәтән аслијин
Иранын носиндә булдуи.

Гәлб: - Иранын мази вә мүстәғбәлиндә, һәтта һәлында, чүнки
бу күн о һүсн зајс олмамыш, анчағ тарүмар вә пәришан олмуш-
лаур.

Аһ! Аһ!

Бу сөzlәрин үзәринә гәлб бир сифси-һәмра илә мүншәғ олау.
Вә дәрунундан зәминә ган әвәзинә хунин бир күл дүшүб (төви-
ичи) лағылды. Вә пәришан олан вәрәғолори тәһзизи бәди-пүр-
төһөввүрлә һавала бирәр-пәрванеји-сәхран, кими аварасәр дөимәјә
башлады.

22

Мәнзәрә төһөввүл сдијорди. Гәлбә сапланмыш олан охун мә'-
лондән мә'мул сиври вә парлаг учу аләти-мусигијјәдән "кларис-
тө"јә мүшабәһ бир мингара дөндү.

Охун пәри, үғабадан ибарәт пиләји исә даһа зијалә ачылыб
лира асјилон, гәдим шүәранын гулланлыгы бир чалгыја
мүбәдәл олау. Ејни заманда иншигағ сдән чисм гәлбин ики
парчасы ләтиф вә рәнкин ики бөјүк гәнал шәклини алды. Бу
сурәтлә гәлб гәјәт кәзәл бир тәјрә истиһалә етди.

Шејх Фәзлүллаһ бунун нә гуш олмағ еһтималыны лүшүнүјор-
ду. Эһһиндә симург, оңга, һүмә⁵⁷⁹ кечди. Көјүмәрсдән сорду ки:

- Шаһ! Бу мүрг һүмамылыр?

Көјүмәрс: - Хејр, бу өһли-гәрбин "феникс"⁵⁸⁰ аслији фегинс, ја
ла фегунуслаур. Еј бәдбәхтләр, шома "мүргани-һөмијјәтра мингар
борилад!" Шимди фегунусун ла бу мингарлап чыхан өһән вә

⁵⁷⁸ Төрчүмоси. "Һөмијјәт гушунун димдијини кәсдиниз."

ноғомата гулаг верәк.

Фениксин мингарында ки, јелли нөгмәдән вә лир төшкил сәән "Чотри-тавус"ундакы ијirmi соккиз телләи, сәә руһәфза вә мүһәј-јич бир аһәнки-нашәнидә һасил олурау ки, буна үлвијјәт вә мөһа-битәә, риггәт вә ләтафәтәә нә Әбләүгалир Марағинни⁵⁸¹ муғамат-ты, нә дә Бәһовенин⁵⁸² "симфони вә сонат"лары гијас олуна би-ләрдә. Бу әсвати-лаһутијјә инсанлара мә'лум "гам" вә муғамаларын ноталарына әсәә габили-зәбт әсјиләди. Биамирәм Рауфи-Јекта⁵⁸³ буналарә нә ад верә биләрдә...

Кәјүмәрс әсли ки:

– Бу пәрәдәләр муғамати "бәга вә фәна"дыр. Буналар кайнатын аһәнки-төхәввүн вә төхәмүлү, нәһавәнди-зәвал вә измиһлалы Шур вә Маһур ингилаб вә төһәллүдүлүр. Бу сәсләр инсанлара һә-јәчанңи-вүчүд ичиндә бир зәвғи-әләмәфзүд, сүкуни-әдәм өнүндә бир һүзни-зәвғалүд вәсир.

Шу аһәнки-лаһути һағгында Кәјүмәрсин изаһаты бундан иба-рәт икән Шејх Фәзләүллаһ илә Кәлкә "зәвғи-әләмәфза" илә "һүзни-зәвғамиз" төһтиндә бир дә фәзлә оларағ, бәјүк бир вичлән әзабы дујмағда идиләр... Накаһ Феникс бир муғами-атәшин илә тәрән-нүм едиб, бәлә фәрјал стан:

"Еј дилбәри-тармар чәм ол!
Бир атәи олуб ичиндә тут јер!"

Бу сөздә бир гүввәји-сәһријјә вар имиш кими түндбад илә пә-ракәндә олан вәрәғати-күл онун тә'сирилә бир нөгтәјә јығылыб дилкүләз вә ширинзәбанлар илә аловланлы. Феникс кәмали-шөвғ илә өзүнү аловлара атыб сһрағ едди. Чох кечмәдән ортада рәм-малдан бәшгә бир шәј галмады. Фәғәт һәјрәт.

Рәммад јенидән чанланлы вә орада әввәлкиндән лаһә мөзәл бир мүрг пәјлә олау. Бу мүрг балалара һүманорваз олмағда икән ону бәһт вә һәјрәтлә тамаша сәән Кәјүмәрсин архасында нәһи-фүл-вүчүд Иран папағлы, фәғәт Аврәпа либаслы бир алам көрүн-лү. Бу алам әлиһи Кәјүмәрсин умузуна вәз' единчә, Кәјүмәрс ба-шыны керә чевириб, ону диггәтлә јухарыдан ашағы сүзлү, лакин тапымады.

– Сиз кимсиниз? – әсли.

– Мән дәмилдән гәлбән сизинлә сәһбәт сәән Сәид Сәлмаси аллы уфағ бир иранлы!

Кәјүмәрс: – Лакин бу гијәфәт иранлы гијәфәтинә бәнзәмијор.

Сәид Сәлмаси: – Бу төхәдлүд гијәфәтидир. Фәғәт иш гијәфәт-лә әсјил. Бәјидә вә гәлбәдир. Бәјиләр, гәлбәләр төзәләнијор.

* Бурада Әбдүлһәг һәмидбәјин "Мөгбәр"индоки (хәнчәр) (Атәш) олујор.

Иран да шу тәзә гөлбәрлә тәчәддүди-ингилаба җаил олур. Иран шу рәмзи-мүчәссәм олан Феникс кими дөфәтлә пәришани-сузан ичинлә җаилыгдан, моһв олдугдан сонра јенә һәр дөфә оз хакисториндән јени бир һојати-шә'шә'лар илә чилвөнүма олмадымы? Әвәт, логру бүјурурсунуз, инсан мәризә ашиг олмаз. Анчаг мәрәз "Мүзмин" олурса, Иран исә бу күн мәрәзи-һалда илә мүзтәрибдир. Иран бир пири-фани дә әсјал!... Әкәр Ирандан мәгсәд садә дағ-даш, торпаг вә су олсајды, фәнни-тәбәғатгүл-әрз нөгтеји-нөзәриндән бунарын гәдимлијини илһиала сһтимал, һағлы олурдунуз. Лакин һанкы өлкәнин дағлары-даһилары әски әсјилдир.

Филһөгигәт мүддәти-мәдилә гүрбәтләрлә галыб, вәтән һәсрәтилә "Насталҗија" дедијимиз "манијаи-вәтәнә" уғрајанлар анчаг логуб бөјүдүкләри јерин дагына, дашына, абу һанасына, моназири-тәбиијәсинә һәсри-хәјал сдирләр. Мәним исә вәтәндән мәгсәдим Иранын оваларыны, дағларыны шәһләндирән инсанлардыр.

Анамырам бәни-адәмни тәзәси, көһнәси нә дәмәклдир. Әкәр көһнәликдән мурал гочалыг, ихтијарлыг исә, көзәл әсјә төвсиф бүјурдугунуз о Франса вә Инкилатәрәлә говаиди-сәһијјә риязәтлә мөс'уданә јашајыб синис шәјхутә васил оланларын өләди Ирана нисбәтән гат-гат зијаддир.

Һәлә әхирән дөвләт тәрәфиндән то'јин сдилән мааш сәјәсинәлә бунарын чоһалыб даһа мүтәрәгги бир синиә васил олачағлары ашкар әсјилими? Әкәр тәзәликдән, көпчликдән мурал ләмарларла чөвләп сдән ганын ихтилати-гөвмијә илә, үруги-бөшоријјәји мүх-тәлифәнин јәкдикәрә ашылашмасы илә сүзүлүб тәсфијә олунмасы, говами-мәтлубә көлмәси исә, өһалији-һазирсји-Иран нә Зәһд, нә Пәһләви, нә дә Парсдыр! Бунарын ганы "мәһһәсүл-үмәм" мө'јарлары илә мүәјинә олуначаг олурса, фарс, әрәб, түрк вә сәирә кими өһасири-миллијәји мүхтәлифәдән тәркиб сддији апланылыр. Иранла салатын көсрәти дөләләт сддији вәчһәлә зүһури-Исламдан сонра өрәб үнсүри сәјәсинәлә тәзәләнән бу гана, гүруни-әхирәлә јенидән бир дә бир хәјли өтрак ганы гарышмалымы? Хәјр, Ирана һеч бир вәчлә гочаапындыр, дениләмөз. Бу өлкә дәхи Османлы гөдәр тәзә вә чавандыр. Ону ихтијар вә тәһасүби-әһләмдан моһ-рум көстәрән шәј "һөкүмәт" намы всрилән либасынын өскилији, бичимсизлијидир. Палаудзи-истиблалын, мәнсучатн-көсифеји-зү-ләмдан, өстәрсүварии, чоһаләт мөвдәсилә бичиб гүјуди-әсарәт илә тиклији о көһнә, чиркин чамәни дәјишдирмәк оламазмы?

Иран зәиф вә нәтовандыр, әсјирсиниз. Чүнки малик олдугу гүввәтләр бир-бирилә чарпышыб јәкдикәрини моһв сдијорләр. Ои-вола бурада "моһв сдијорләр" ибарәси јеринә "јәк-ликәрини ичраји-һөкм вә нүфуздан мәәгтәл сдирләр" әссәјдиниз, даһа логру олурду.

Санијон, миллат ҳокумот илэ чарпышыјор демек, миллатин базуларында гүввот пејда олмуш демекдир. Эсл мотлауб олан да бу гүввот дејилми? Амма сиз дејэчэксиниз ки, бу чарпышмалар, бу мүсалимолар давам едикчэ мэмлекет мүдахилеји-эчнэбијјэ төһлүкөлөрино мө'руз галыјор. Лакин чаһанла ҳокумоти-истибладиј-јодон бөјүк бир мөһликэ тэсөввүр олуна биләрми ки, ахирүләмр мүдахилеји-эчнэбијјонин эсл байси даима о олур.

Бир дэ тарихин кестөрдилји вэчһлэ һанкы олкэ эснаји-ингилабатында бөјлэ төһлүкөлөрэ мө'руз олмашыш ки! Мө'руз олмагаа төчөллүдат вэ ислаһатдан, о јолла мүчаһидатдан элми чэкмишлөр? Аһ, вөтөнин шу Феникс кими бир көррө јаныб күл олмасы, иллөр узуну алэми бизар слөрөк бари-истиблад алтында озиліб илломөклөн мин гат өвләдыр! Миллати-Иран чаһил вэ абдал дејилдир. Үмидир.

Үлүм вэ фүнун төрәгилјаты анчаг һүрријјет сәјәсиндэ төчөллүди-һүзүр вэ асајишэ вабэстәдир. Һалла һүрријјет јолунда мүчаһидэ етмөк, истиғбалла үлүм вэ маарифэ шөвг вэ һөвөс демөкләр.

Иранын һиссијјати-мө'новилјәсинэ коллнчэ, бунча чаванларын һүрријјет угрунла фәлаји-чан етмөлөринэ нэ демөли?

23.

Көјүмөрс: – Эхлаги насылдыр?

Сонд Солмаси: – Эснаби-һокумотин эхлаги офради-миллато төшмил олунамаз! Һокумот исэ һокумоти-миллијјэ декил, зира шураји-үммөт осасы үзоринэ биһа слимәмишдир.

Көјүмөрс: – Ја ојлэ оламазса?!

Сонд Сөлмаси: – Иран башдан-баһа јаныб күл олур.

Көјүмөрс: – Эл'ан ојлэ олмујорму?!

Сонд Сөлмаси: – Олдуғу үчүн Фениксин төчөллүдү јахынлашыр.

Көјүмөрс: – Оглум, мән дэ бу фикирләјәм. Дәминдән сөјләдикләрим сәни динломөк, төчрубэ етмөк үчүн или.

Шу узун мүбаһисәни сөбр вэ сүкут илэ динләјин.

Колкэ: – Бәлкэ бу дофэ Феникс ојлэ сү'от вэ голајлыгла төрә-мөјэчөкләр?!

Шејх Фәзләллаһ: – Сәјәји-шаһөншаһидо Иран нэ јаныјор, нэ јанар! Нэ күл олур, нэ дэ олур. Олса-олса шураји-милли үзүндән олур. Лакин о вахт да нэ һүма, нэ дэ феникс төрәр.

Сонд Солмаси шејхин үзүнэ гәјет һөғәрәтамыз бир нөзөрлә бахлы, фәғәт бир шеј сөјләмөли.

Көјүмөрс исэ: – Шејх, эчолэ һокмләр вермәјин! Һал вэ кәјфијјәти, Иранын истиғбалына даир һөғигәти элимдәки шу "Ајинсәји-Искондәр"лә "Ҷами-Ҷәм" сәјәсиндэ аңларсыһыз, Анчаг шу гаршыһызла дуран Моһоммод шаһ илэ сон Гачарлары да бир көррө та-

ныялым!"

Сәид Сәлмаси: – Ја әбүссәлатин! Мән јени түркләр кими, сон мүстәбидин мүһакимәсини⁵⁸⁴ руји-әрзлә көрмәјә мүвәффәғ оламалым.

Шимди о мүһакимәји тәһтүл-әрз көрмәк истәрәм. Буралара гәдәр көлишим мөһзән бунун үчүндүр. Мүһакимәдә доғру һөкм вәрмәк үчүн ирсижәти-"атавизми"⁵⁸⁵ нөзәри-с'тибарә алмалыдыр. Шу Мөһәммәд шаһ букүнкү Гачарын чәллидир⁵⁸⁶.

Бирини таымағ, анкәрини таымағ! Јарлым сәдр. Бунун һағ-ғында рус мүвәррихләри хәфифүл-әғл мүхтәләшһишүр јазыјорлар. Әләмидир?

Көјүмәрс: – дөвр сәлтәнәтләки ичраатына бахалым. Гачарлардан бир хејр уммағ да әбәсдир ја! һәриф бир мәчзубә бәнзәријор, пәк даалғын дурујор. Куја һаләти-истифрағда вәчли-һал ичиндә масовадан кечмиш, мүһитиндән бихәбәр кими көрүнүјор. Галиба ишин ичиндә бир хејли мәраиллик дә вар!

Сәид Сәлмаси: – Фәнајә дә наил оламушму?

Көјүмәрс: – Һәр һалда мәмләкәтини фәнаја угратлығы ашкардыр! Һеј, Мөһәммәд шаһ! Бир аз ајыл, бәһ, јаһу!...

Мөһәммәд шаһ Гачар (ајылыр кими өтрафына бахышыб дәрвишанә бир вәзијәтлә):

– Но истијорсиниз?

Көјүмәрс: – Бәһ, һәриф, малам ки, бу гәдәр дәрвини сәвән илин, тәхти-Иран үзәриндә инаа слиб нә отурујорлун, о тахта чүләс үчүн әмүчәләринлә, зиллисүлтаһларла⁵⁸⁷ говга нәјә лазым иди?! Мүршилләринлә, көшфи-кәрамәтлән дәм нуран Һачы Мирзә Агасиләринлә⁵⁸⁸ пәшминкүләһ вә дәлгүш олуб бир сәвмә, ја ханәкаһда кушеји-вәһләт вә инзивајә чәкилсәјдин даһа јахшы олмазмы иди?! Дәрвишбазлыг нәдир? Тач вә тәхти-сәлтәнәт нәдир? Мадам ки, әсла лајиг олмадығын тачү-тахтын о гәләр һәвәскары илин. Дәрвишләрә, Һачы Мирзә Агасиләрә ујуб да Гаиммәгам Фәрәһани⁵⁸⁹ кими олдуғча үмури-ашини адамлары нијә гәтл етдиријорлун? Бир дә дәрвишлик нәдир? Адам өлдүрмәк нәдир?... Шимди етәјин ишләрин ағибәтини көрүјормисин?

Мөһәммәд шаһ: – Нә етдим ки?

Көјүмәрс: – Даһа нә сәвәјлин?

Дәрвишләрин мө'чүзати-мөвһумәсилә булутлара чыхаркән јердән бихәбәр галлын. Әчнәбиләрә ојун-ојунчағ оллу. Иран ишләринә инкилис, рус мүдахиалатынын мүвәччиди, илк рәһбәри, һәтта о јола алышдыраны сән дехилмисин? Шу ики рәғиб каһ мүттәфигән, каһ мүтохалифән сәнин дөврүндән бори Ираны мүбаризеји-нүфузијәләринә һәләф етмәдиләрми?

Ибтида мәмләкәтә инкилисләри, инкилис забитләрини сохлуи⁵⁹⁰ Сонра да Һераты Әфганистандан гопармағ бәһанәсилә⁵⁹¹ бу дөвләти-исламијә илә мүһарибәјә башлајыб инкилисләрлә поэуш-

лун. Бу ләфә лә жардыма руслары чагырдым⁵⁹².

Нәтичәдә Әфган Һераты илә бәраһур инкилис һимајәси тоһти-нә атылды. Хәличи-фарс инкилисин һәрб кәмиләринә чәвләнкаһ оллау⁵⁹³. Вәфатыннан бир-ики сәнә оғләм, 1846 сәнәсиндә оғл олу-нан тичарәт мұһидәси⁵⁹⁴ мовчибинчә лә руслара Иранын сәва-һили-һималијјәсиндә, Рәштә, Астрабад сурәти-лаимәдә һәрб кәмиләри булуңлурмаға һагг газандырадым⁵⁹⁵.

Мөһәммәд шаһ: – Гачы Мирзә Агаси ки ми көшф вә корәмәт саһиб, дәрвишләрин тәдбирилә лүзумсуз олан шор сују руслара вермәкдә хәтамы етдим?⁵⁹⁶ Бу күн мұхтәл олан асајиши-надә үчүн о һәрб кәмиләри илә Иранә өскәр чыхарылмыјорму? О өскәр лә топ вә түфәнк сәјәсиндә Иранын ачларына нан, хәстә вә би-олачларына дорман кәтирмијорму?...

Шу сәң сөзләр әснасында гулагларыны хәјли габартмыш олан Колкә илә Шејх Фәзлүллаһ:

– Аман, но дәрјәсуңуз, шаһым? Бу хобәрләр сәһиһми?

Мөһәммәд шаһ: – Әлбәттә сәһиһдир.

Сизә мұжәлә перо биләрәм. Зәтәң буну өввәллән көшф етмиш-лим.

Шејх: – (Җизличә Колкәнин әлини әң сәнимүл-ғәлб сыхарағ) Бу нә вахт олмуш?

Мөһәммәд шаһ: Истанбул фәзлүллаһлары һүнәрләрини кәс-тәрдикләри заманнан, јәһни инсан ибтидаларынан бәри.

Шејх илә Колкә сәвинчләриндәң ајғыр атлары киби јерләрин-лә сычрајорлар.

Колкә: (кишнәјәрәк) ?

– Гафгаз вәкили Темушкин⁵⁹⁷ дөвләт думасы ө'засына нәти-фәт елиб демишли ки, "нә бағырыјорсының? Ајғыр дәклисиниз ки? ..." Һалбуки шимди мән кишнәјәрәк, сычрајарағ Иранын бир башындан о бири башына дәрәналә чаңмағда инкилис атларыны ла кәри бурахырам!...

Сәид Сәлмаси бунларын сүруруна гаршы фәвгүл'әлә һилләт-ләниб гәзәбә кәлли. Сәидә һилләтини бунлара мұжәлә перәм Мө-һәммәд шаһын үзәринә бошалларағ ону архалан ојлә шилләтлә ајыатды ки, һәриф каһ јуварланарағ, каһ мөвләви дәрвишләри ки-ми донорәк кәздәң ниһан олау...

Сәид Сәлмасинин Мөһәммәд шаһ Гачара атлығы текмәдән паши аз гаалмышды ки, бу мұчаһиди-миали илә рус Колкәси ара-сышла бир гәвгә зүһур етсин. Колкә она бир јумруғ вурмағ истәди. Фәгәт насыласа јумруғ қолиб Шејхин сурәтинә исабәт етди. Шејхин буриундан ган бошаламаға башлады.

Колмо: – Аман, гүсүрүмү эфв слин, – джиб бир мандилла Ше-
хин ганларыны сямэкдө во Шејх: – Зэрэр јох, зэрэр јох, – дсмэкдө
икон бир локомотив адујү чүмөһини нөзөри-диггөһини чөлб
слиб, һәр шеји унуттаурау.

Көјүмөрс: – Иштә шу вагонларла Нәсрәддин шаһ кәлијор.⁵⁹⁸
1313 (1896)-дә олинчи сонсеји-дөвријјеји-сәлтәһәти шәһликләриннө
һазырланан Нәсрәддин шаһ, "Әфгани" ләғбилә мәнһур олуб
Истанбулла вәфат слән Сејид Чәмаләддин Һәмәданиһини⁵⁹⁹ фит-
васы илә Мирзә Рзаји-Кирмани⁶⁰⁰ төрәфиндән Шаһ Әбдүләзим
зијарәткәһиндә гәтә олундуғу анлан бәри⁶⁰¹ бир гатар әчибә ми-
дирилиб зүмәтабадә доғру узун бир сәјаһотә мәчбур олмушду.
Олун гаһибдән ибарәт чәназәси Тһһрана әснаји-нәғлиндә
ләмирјол сәјаһәтиндән бәзи мүлаһизата мөһни мәһрум слиһини
икән "өзү" оски бир такым вагонларла мүзлим бир јолун ланми
сарсынтыларына, озинти вә үзүнтүләриннө, һәр нөв мәшәғгәт вә
зәһмәтләриннө, гәбр әзабындан бәтәр өзијјәтләриннө (мөһидән)
мөһкум слиһмишли... Бу һал олун үчүн чәзәји-сәзәдән башга бир
шеј дскал иди!... Насыл ки, Нәсрәддин шаһын гатһи олан Мирзә
Рзаји јер үзүндә истинтаг слијорлар иди, ојлә дә Әмир-Низам
Мирзә Тағы ханы гәтә етирән Нәсрәддин шаһ јер алтынла
тәһти-мүбакимөјә алынмышды.⁶⁰¹

Мирзә Рзанын сурәти истинтагы "Сури-Исрафил" чәриләси-
һини⁶⁰² 9-чу вә мүтәағиб шүмарәләриндә мүнләричдир. Иранын
тәһтүләрз һөфрәји тарихијјәсинә кирмәдән әһвәл Шејх Фәзлүллаһ
әслән хошламадығы "Сури-Исрафил"ни мәзкур нөмрәләрини бөјүк
бир диггәтлә мүталиә етмишли. Истинтағын шајани-с'тина бәзи
јерләри иртибатсыз олараг хатириндән кечди:

Әснаји-истинтагла Мирзә Рза дсмиш иди ки: "... рафтәм бс төрә-
фс Истанбул анча кс Сејид шәрһи-һаләт мәрә шенил гофт:" ... рөв-
зехани мөһон, мөһор пәләрәт рөвзөхан бул? Чера әбуси микони,
бәкәмәли бәшашәт вә шәрәфәт һекајә кон! Ченанче фсронкиһа бо-
лијјати кс бәрајә раһе-хејир микәшәнд. Һәмийн гонр бәкәмәли-бо-
шашәт зикр миконәнд...", "... вәгһи кс мөн шәрһе-мүсибәтһавү
сәләмәтү һөбшәвү озабһаји-һолра бәрајә Сејид мигофтәм, бемон
гофт кс то че гәдр бигејрәт були вә һөбһи-һөјәт лангһи, заләмра
бәјәст кошт, чера нө кошти?... Бетәварихе-фирәнк һикаһ конид...
Бәраји-ичраји-мөгәсәди-бозорк та хуризһа... нәшүдә әст, мәғсул
бәмәл һиямәдә әст"... Мүстәһтигләрин "ничүн шаһын јеринә
Наибүссәләтәһоји өлдүрмәһин?"-јолау суальна Мирзә Рза бәјлә
чаваб вермиш иди: "һәмчө хәјәл кәләм кс өкәр ура беконһәм,
Нәсрәддин шаһ банин годрәт һезаран һөфәрра хәһәл кошт. Пәс
бәјлә гәт'и-әсли-шөһори-зоһмра кәрд, нәшахо бәркәра ... Мөн "гол-

* "Гамуси-с'ләм"да Әбдүлһөһидин горхусундан "гәзә" вәфат јазылмышдыр.

ри" һәстәм во мо'мен бегәдрә тоғаллұм ке биһокме-гәдр бәрк
әдсәрәхт һәмнафт, һала һәм бе хәјалс-хәдәм јек һәдс бе төмәм
хәләјигү милләтү доһаот корлөм һәмс хаб буләнә во билар
шөләнә. Јек дерәхтс хәшк, бисәмәрира ке зирәш һәмс гесм
һејванати-музирәји-деррәнәдс чәм' шөлс буләнә, әзбир әһләхтәм во
ан чанаһарһара мотәфәрриг кәрләм... Мән гәдри әзһарәчәра
лидсәм. Бинид лиһаран че кәрләнә, шөма һәм беконид! Ләзсәм һәм
нист һала һанун бенеһисид. Һанунһисид һала ләр-Иран мисли-
нист ке јек лөгме һанү кәбәб беһүлгитсәһи-тазсмотәвәлләд шөлс
бегәпанонд, әлбәттс хәфс мишәвәд. Вәли ба рәһјјәт мәшһәрәт
конид, мәсәлән, бсфсәһи колхудаји-һан ләһ бе гуил бе че гесм
әзтс малијат керсәтс шәвәд вә бәтс рәфтар конид разихаһи бул,
һәр төвр ке у бегүјид бау рәфтар конид, һәм карсәһи монәзкәм
мишәвәд вә һәм зәһм әз мијан мирәвәд".

Бурада Мирзә Рзәјә с'тираз сиб ләјирләр ки:

– То "гәдрәи" һәсти. Бәјәд бедани һокме-гәдр нист ки һәнүз ин
карһа ләринчә вәгс' шәвәд.

О ла чаһабән ләјир ки:

– Һәмчә нист пәс шөмаһа хәнәјс хол ра чаруб нәконид ке һокме
гәдр нешөлс әст?...

Мирзә Рзәһһи әһәһи-истинтағла һсрики бу һов изаһатлән
әһләһһәһјор ки, конидс Сәјид Чәмәләлһиниһи пәрәһтиһкарлә-
рынлән әлүб һәр һә әһһиссә, онун тәһһинат вә иағһаһи илә әт-

Төрмүчәһи: Истинтағ замәһи Мирзә Рзә дәмһиди ки, ... Истанбул тәрәфә
кәтдим. Орадакы Сәјид^{дә} мөһим һалыһи әһһтәк дәд: "Ровзәхәһәһи әһһә,
мөһор әһһи ровзәхәһи иди? Но үһһи гәһ-һабәһһи тәһһсән? Там сәһһиһи во шә-
рәфлә һәкәјә әт. Сәчә ки, фирәһкәдр о мүсбәтләри һәјир јөлүһә чәкмәк үһһи
ағһһлә әһһи едирләр. Мән әт мүсбәтләриһи, чәкһидим боләләри, әзәбләри
во һәбс әлүһмәһһи Сәјид үһһи дәнйшдһиһи замән мәнә дәди ки: "сәһи во
гәдр бигәјрәт әлмүсән?! Зәһһи әлдүрмәк кәрәкдир. Иһә әлдүрмәдиди?!
Фирәһк тарихиһи һәзәр сәһһи! Бәјүк мәгсәдләрә чәтмәг үһһи во гәдр гәһ
тәһһдләр. Гәһһи мәгсәдә јәтмәк әлмәз". Мүстәһтиғләриһи во үһһи шәһһи
јәһһи Нәһһсәлһәһһи әлдүрмәдиди? – јөһһи суәһһи Мирзә Рзә бәлә чәһб
һсриһи ки: "Әлә хәјәл әтдим ки, әкәдр ону әлдүрсәм, Нәсрәдһиһи шәһи бу
гәдрәт илә миһләрәлә әһһи әлдүрәчәк. Сәһһи, кәрәк зүһм әзәһһиһи кәкүһи
кәдсәһи, һәһһи онун шәһһәриһи во јәрпәгләриһи? Мө'һһи тәләјиһи һәкмү илә
ағһчәһи бир јәрпәг әлдә әтмәдиди. Иһиди мән әз-әзүмә, бәлә хәјәл едирәм ки,
бүтүн хәһи, миһләт во доһләт һәһһи јухудә иһһи во әзәһһи. Алһһи
һәр чүрә јәрпәһи һејһһиһи тәһһиһи тоһләһһиһи бу гуру, мәһһи әзәһи кәкүһи
дәһи гәһһиһи во о һејһһиһи бир-бириндәһи әзәһһи... Мән хәһһи тәләјиһи
кәкүһи. Нәһһи бәһһиһи во әтмәдиди, сәһи дә әлә едиди. Ләһһи ләјир ки,
иһиди гәһһи зәһһиһи. Иһиди Иранда гәһһи зәһһи тәзә доғһһиһи кәрәк үһһи
бәһһиһи бир лөгмә чәрәкәлә кәбәб дүртмәк кимидир. Әлбәттс бәһһи. Әһһи
рәһһиһи мәшһәрәт едиди, мәсәлән, һан кониди һан конидхәһһиһи ләјир
сәһһи во гәһи вәһһи кәкүһиһиһи во сәчә рәфтар әтмәдидир, рәһи әләчәг.
О сәчә дәди, онуһи о чүр рәфтар едиди. Һәм иһһиһи дүзәләр во һәм дә
зүһм әһһи әлдүрләр. Бурада Мирзә Рзәјә с'тираз сиб ләјирләр ки:

– Сәһи тәләјиһи гәдрәһи һәһһиһи, Нәһһи бәһһи ки, тәләјиһи һәкмү јәһһи
ки, бурада бәлә иһһи бәһи вәһһи.

О ла чаһабән ләјир ки,

– Сәһи јәһһи? Сәһһи сәһһиһи сүһһиһиһи ки, тәләјиһи һәкмү јәһ-
дур.

мишдир. Сејил Чәмаләддин исә истиблаа жүзүндә шөхсән бир чох мүсибәтләрә дүчар олмуш аламы гәјәт голајлыгла оз амааына аласт сјләмишдир. Демәк олур ки, Мирзә Рзанын бүтүн әф'алы һаман гәјри-ихтијари олуб, тәлгинат нәтичәсидир. Әчәба Сејил Чәмаләддинин өзүнү бу кими тәлгинат вә тәшвиғат ичрасына совг едән нә ола биләрли? Мәзкур истинтағнамәдә Мирзә Рза дејир ки, "Вәғти кә фитнәји-Самирә"⁶⁰⁴ бәрпа шоло вә мијанә шиоһәјә-әтеба'с мәрһум Мирзаји Ширази"⁶⁰⁵ вә әһли-Самирә гофтку вә чәпк бемиян амәдә буд, Солтан һәмсераз тәһрикәтә-шаһ мила-нест бе-Сејил гофтә буд ләр һәггә-Нәсрәддин кә һәрчә әздәст ми-јәд бекон вә хатәрчәм баш".

Нәсрәддин шаһын гәтли мәсәлосиндә Султан Һәмиди зимәл-хәл косторән бу дүрлү сөzlәрә"⁶⁰⁶ чох да с'тибар етмәмәлидир. Еһ-тимал Мирзә Рзаји тәһрик вә тәшчи' үчүн мүшәввиғләр Солтана бәһтан етмәклән чокинмәјиб, алыны ортаја сүрмүшләр. Нордә вә нә сурәтлә олурса-олсун истиблаа вурулан зәрбәләрлән Солтан Һәмидин олү партларды. Нәсрәддин шаһын гәтли вәғ'әсиндән на-ши Сејилдин озү дә Истанбулда истинтағ селиминш вә олүнчәјә гә-дәр ханәсиндә мөз һөбси галмышы. Бу истинтағын сурәти кизан тутулараг нәшр едилмәди. Лакин Солтан Һәмидин сүгүтупдән"⁶⁰⁷ сонра "Ыладыз"ын бир чох әсрары ифша едилминш оллуғу киби, бу әсрарын дохи үзәриндән бир дә рәф' олунчағы мө'муллур. Сејил Чәмаләддин аләм вә Шәрг әһвалина гәјәт вағиф бир зат оллуғу һалла хәлдисини панисламитизм"⁶⁰⁸ хәјалатына ганымынш бир сәр-сәри әлл илә ојналыгы ролаарын әрз вә әвәздән бәри олмалыгы-ны илдиә сләпләр аз дејилди. Һәр һалла Обүлһүдәләра әсла тәш-бәһ едилмәдә.

Әчәба Истанбула кетмөздән Мирзә Рзанын Иран һөбсханала-рында дүчар оллуғу зүлм вә ситәмләр Шејх Чәмаләддинә ағлаја-ағлаја аплатмыш булуңлуғу өзәб вә мүсибәтләр нә үзүндән или?

Шүбһәсиз, әфкары үзүндән или. Анчаг бу әфкар истинтағна-мәдә ијичә апланылымыјор, һәгигәтән бир чох испадат гарышыјор: чүнки мө'муруни-истиблаа нә сурәтлә олурса-олсун, әллә бир сә-пәди-иттиһам булуңдурмаг үчүн бә'зи шејләри оһа ишкәнчә тәһ-тиндә чөбрән јаздырмыш идиләр. Мирзә Рза дејир ки, "бәмән гофт-тәд јәк кағәзи бейсәпис бейн мөзмун кә сј мө'минин сј мөәллимин иштијаз бәтәнбаку рәфт, руакарун рәфт, бегәндәзи рәфт. Раһе-оһваз рәфт, Банк амәд, раһе "трамвај" амәд. Мәмәскет бәдәстә-

* Тәрҷумони: "Елә ки, Самирә фитнәси галхды, мәрһум Мирзә Ширази инја-рәтһаһыннш ишәдори нә Самирә оһли арасында сөз-сөһбәт вә муһарибә баш верди. Султән һаһысынын шаһа гаршы һәрәкәт оллуғуну билди нә Сејилдә де-мишди ки, Нәсрәддин һәггында әлиндән кәләнн слә вә хатирчәм оли!"

өчноби офтал. Һале ки, шаһ дор фекр нист холеман чаре коним*.

Мирзә Рзаја чәбрән јаздырылмыш бу сөз онун фикри олсун-олмасын, мүстәһтигләр ондан суал елирләр ки, өкөр сиз һәгигәтән милләтнин талиби-тәрәггиси исәниз, әсбаби-тәрәггидән олан бу кими шәјләрлән нә үчүн мөһнун олмајыб, шикајәт елијордунуз?

Мирзә Рза исә чавабән дејир ки: "Бәли өкөр беләстә холаман мишод әсбаби-тәрәгги буд, бә дәсти-харечә!"...

Иштә јухарыдан бәри "Сури-Исрафил"дә мүһнорич истинтағна-мәлән етәкиминиз игтибасаты шу сон ики сәтирлә итмам сәә би-лириз. Һәтгә игтибасындан мурал ла шу ики сәтир или. Бүтүн ифадатын руһ вә чанын шу үч-ләрә созлур, Буларла Мирзә Рза-нын бүтүн әф'ал вә һәрәкатынын, бүтүн мүчәһидатынын мәали ифадә олунујор:

"Әвәт, вәсант-үмран кәнди әлиминзә булуңдугча бизләр үчүн әсбаби-тәрәгги ола билир, јохса өчнәбиләр әлинадә мөһвимизә хил-мәт сәәр!.. Бир тәрәфлән һокумәтин инсаф вә әдәләтлән әлули, ли-көр тәрәфлән сәрвәти-миллијјәнин јох баһасына өчәниб әлине вә-риәмәси илә милләтнин әсарәти-игтисалијјәјә кирифтар олмасы. Иштә Нәсрәддин шаһын гәтлине баис олан маддә"

Шимди бахалым Кәјүмәрсин ишарәсилә әмвәт әләми тунслин-лә дөмир јолу илә кечән шаһи-мәгтул нә һалда или. нәјә мөһкум иди.

25

Мүтәәдид вагонлардан мүрәккәб бир дөмирјол гатары курул-ту илә төгәррүб елијорду.

Вагонларын чоху вагон-мөһбәсләрлән ибарәт олуб, пәнчорәло-рино дөмир бармағлылар такылымышды. Булары архасына га-тыб сүрүкләјән әждәрһа гәбилиндән чанлы бир мөхлуғ һәм ма-шыны, һәм машинист хилмоти корүјорлу. Гатарла нә кондуктор, нә контролјор, нә дә бир мө'мур вар или. Дөмирјол өмәлә вә хәдәмә-синдән фәрди-ваһиди белә корүнимизорлу.

Кәјүмәрс Нәсрәддин шаһын асари тәбиндән бир бейти хатыр-лајыб, мүстәһзијанә бүләнд аваз илә деди ки:

"Тонд мөран, сј өмирс-гафелә, шәјәл,
Хәстәдәли дәр мијане-гафелә бәшәд!"...

* *Тарму-мәси:* Мәнә дедиләр ки, бу мәзмунда бир кағыз јаз ки, сј мө'минини мүәллими. Тәйбәки кетди, рулкарун⁶⁰⁹ кетди, гәнд итсәсәли кетди, Әһвәз јо-лу кетди. Сәә кәлди ки, трамвај јолу кәлди. Мәмләкәт өчнәби олинә кәчди Шаһын дүәләтмәк фикри јохдур. Әзүмүз дүәләтләк.

Бәли өкөр оғ олимиздә олса, тәрәггизә собәб олар. Харичи олло..

***"Еј карваннын өмири, бәрк сүрмә, бәлкә карванда үрәји кәсти әдам вар!"

Бунун үзөринө гатарын һәрәкәти бир мөвгиф төгөррүб сәр
киби бир аз јавашлады.

Пәһчәрәләрдән бириһин дәмир бармагылыгы архасыһла бир
баш көрүмәјә башлады. Бу Нәсрәддин шаһ иди. Ғисләһ-пәсәһ
үзү-көзү сими-сијаһ олуш иди. Шаһ олдугу башыһлакы чыггалы
тачыһдан мә'лум олујорду. Шејх Фәзләллаһ илә Кәлкә ону голај-
лыгга таныдылар. Нәһәјәт дәрәчә севиндиләр. Зира ону бөрһәјәт
икән кормүш вә севмишиләр.

Кәлкә Шејхә деди ки:

– Мәмәкәтимиздә дәфәтлә мұсафирәтлә булуһмуш оһан бу
шаһы биз севәриз: Түркијә илә вәгә' мұһарибәләримиздә бизә
мұвиниәтлә булуһмага гәјрәт стмишлир. Әввала, Крым мұһарибә-
синдә⁶¹⁰, бу һижәтлә сәрлар Нұсамүссәләтәһнин команасы төһ-
тинлә һерата өскәр сөвг сјәјиб әфган вә инкилисә һорб стди,
кәрчи Парис мұһидәси илә⁶¹¹ шу һәрһин пәтичәси Иран үчүн
фәһа оладу, лаһин өвәзиндә шаһ һөкүмәти Русияһын һүсн-төвәч-
чөһүнү газанды.

Санијән 1877 сәһәси јенә ејни һижәтлә Бағдад вилајәтини төһ-
лид едиб, о чивардакы османлы әсакирини шимала доғру һәрәкә-
тинләһ мән' сјәһди. Ишбу хидмәтә мұкафәт оларағ мөһәббәтим-
зә мөһәһијјәтлә "Готур" һәһијәсинә малик оладу.⁶¹²

Шејх: – Мән дәһи Нәсрәддин шаһы севәһләрдәнәм. Кәрим вә
сәһи бир зат иди: Бизим кими үләмәја бол-бол еһсанатла булуһу-
јорду... Беш вәгә намазыһы ғылаһыла гүсур стмәз иди. Тә'зијә
мәһәһләринә рәғбәти фөвгәл'әлә иди. Әтәбәти-әлијәһни,
Мөһһәһи зиярәт стмиш бир һөкүмәрдә... Гаһиниһ⁶¹³ мөһһүр
гәһләсиндән бир кач беји хатырлајарағ:

Тәрәзе-тачо тәхто диһо дәвләте-Нәсрәддин шаһ
Ке чүјәд һәмә ранәд камә башәд симә, бөһшәд зәр
Мәһкәһлә, мәһкәһлә, мәһкәһлә, мәһкәһлә мәһкәһлә
Мәһкәтәбә, мәһкәхујә мәһкәхујә, мәһкәхујә
Әлүбәһлә, зәфәрмәһлә, һүһәрчујә, һүһәрһинә
Әтәбәһинә, сәбарәһинә, сәһәһләрә, сәһәһләрә
Гәһи һәлә, гәһи јәлә, гәһи бәлә, гәһи бәлә
Чаһәһкәһлә, чаһәһкәһлә, чаһәһләрә, чаһәһләрә
Һәһәһәһлә, дәһәһәһлә, мә'әрәһлә, бәһәһәһлә
Фәһкәһлә, кәһәһлә, һәмәһлә, һәмәһлә

• Әтәбәти-әлијә. Пәһчә. Кәрбәлә. Мәһкәһ вә Мәһкәһ шәһәрләриндә
јерләһи зиярәткәһләри едилән үһмәһләһләричә әдди.

Тәрәзә: Нәсрәддин шаһыһ дини, дәвләти, гәһи вә тәһи ки
Ал ахтары, камә јетирир күмүш сәһәр, гызыл бағышлар
Шаһ әһләһи, шаһ һәһләһи, шаһ әһләһи вә шаһ әһләһи
Мәһкәһ тәһләһи, мәһкәһ тәһләһи, мәһкәһ тәһләһи

Шејх Фәзлүллаһ гәсидәси җәлал'әлә бир сәсәлә охумага башла-
мыш икән шу сон бејгләри конди дә һис етмәксизин биләихтијар
бир мәғам-мәхсус илә сәјләр олды.

Чүнки Шејхин там башы учунда "чәнко таро најо мүзмир"ләи
ибарәт һүзнәикиз бир [гатуур], бир "аһәики-мүрәббә"ичра олуну-
јорлу, Сәид Солмаси аһалә ки лүһәје шә'ри илә мүстәбили мөһ
вә сонә етдикиндәи һәһи:

Конун Гаани өз дәрлә гомо рәһч әләм кәштә,
Гәлләи чәнко, тәһәи таро, дәмәи најо, дәләи мүзмәр.*

Шејх Фәзлүллаһ исе, шу аһәики-мүрәббә' кимин истиһаләсин-
дәи һәсил олуб, нәјә дәләләт етдикини аһамағындан дәли ки:

- Шүбһәсиз, Нәсрәддин шаһ шәјлә музикалы вағонларла бе-
һишә келијор!

Колкә: - Алманијала Фәд Низхә шәһәриндә чүзвијјәт раһиб-
ләринин төһти-нәзарәтиндә бир үнәс мәктәби вардыр. Раһибләр
орада тәһсил едәи гызларын әлиһә мүкафат оларат "Беһишә со-
јаһәт биләтләри" веријорлар.⁶¹⁴ Нәсрәддин шаһын дә әлиһә о јо-
ла бир биләт вармы?

Шејх: - Шүбһәсиз, олачаг...

Кәјүмәрс: - Бир кәрә кәлиһә соралым! (Јүксәк сәсәлә) Чәнаб
Нәсрәддин шаһ! ... аутфәи биләтинизин кәстәирмисиниз?

Нәсрәддин: - Һәјһат! Бу јола биләт илә кәлиһәи јолаардан ас-
килдир. Биләт ә'мәли-һәсәно саһиб оланлара, мәмләкәти ә'марә,
милләти әһја едәләрә верилијор. Мән исе Иран кими кәзәл бир
мәмләкәти борбад етдим!... Әлиһә биләт олајды, мәһи дә Мирзә
Тағы ханын кәдики јола⁶¹⁵ илә кәтүрүјорлар иди! Аһ, һәкмлар си-
фәтило биләтсиз оларат Авропада етдиким сәфәрләрлә бу сојаһә-
ти-мәчбуријјә арасында нә гәдәр тәфәвүт вар!...

Кәјүмәрс: - Пәк ә'ла! Шу вағонларла бәјлә сарсылыја-сарсылы-
ја нәрәјә келијорсан?

Нәсрәддин: - "Мәһкәмәји-күбрала"⁶¹⁶ һесаб вермәјә.

Колкә вә Шејх: - Һанкы "Мәһкәмәји-күбрала"? Мәнч түркләрин
Солтан Һәмиди чәкликләри "Мәһкәмәји-күбра"ламы?*

Дүһмәи басан, дәфәр чалан, һүнәр ахтаран, һүнәрли,
Бәхшиш верән, јәл атлы, кәј гәлирли, сәхавәтли,
Ғалы күчлү, јалы күчлү, гәһалы күчлү, биләји күчлү,
Дүһја ахтаран, дүһја тутан, дүһјаја мәли, дүһја шаһи
Һәһигәтләри дәјән, һәһәликләри билән, мә'рәкә ахтаран, сәләһ ишләдән
Фәләк учалығлы, гијмәтли, һүма колкәи һүмајүндүр.

*Тәрҗумәси: Инди Гаанинин дәрлдән, гомдән, әлијјәтдән
Гәлдән әлилдән, бәдәи сәи, нәфәси исеј олды, үрәји кизләнди?

** Түркчә истибдәл әләһинә јәзылмыш бир китабын үнәһәндир.

Нәсрәддин: – Ондан даһа мүдһишинлә!

Шейх: – Аман шаһым! Сәндән нә һесаһ истәјәчәкләр ки?!

Нәсрәддин: – Билмијорам, фәгәт һесаба чәкиләчәјим мәвадд шу вагонлара јүкләдилмишдир!...

Кәјүмәрс: – Шейх! Вагонларын үзәриндоки јазылара диггәт елиниз!

Сәид Сәлмаси бу јазылары јүксәк сәслә бирәр-бирәр охумаға башлыјор:

– 8 рә'с инәк, ја 40 нәфәр гари (үзәрләринлә Нәсрәддин шаһын кәнди хәттинә мүшабәһ бир хәтти чәли илә шәјлә јазылар булу-нан вагонлары саяраг) бир, ики, үч, дүрә, беш! ... там беш вагон! Намысынын үзәринлә:

– 8 рә'с инәк, ја 40 нәфәр гари гәјә олунмушлур...

Шейх вә Кәлкә: – Инәкләрин гариләрә шу вагонларда нә иши?!

Кәјүмәрс: – Шу вагонларда инәк јохлур. Булар һејван даныма-ға мөхсүс олуб, һәр бирино индәләһачә ја 8 һејван, ја 40 адам гонур! Булара исә Нәсрәддин шаһын 183 гарысынын сурәти-мүчәссәмә-ләри вәз' олунмушлур. Һәр биринин алына, вахтилә тәзјинат вә мөчүһәрәтләри үчүн сәрф олунан парәнин мигләри јазыламыш-дыр!...

Бешинчи вагонда анчаг 23 сурәт вардыр! Дириләрин һәјати-фәнијәсинә хәтимә чәкилдикчә булар чанланыјор. Мәһкәмәси-кубрала 183 гарынын чүмләси чанлы булуначагдыр. (Үмүмрусия Нисван ичтимаи) илә бу ичтимаин рәисәси мадам Философова⁶¹⁷ һаггында биоләбанә төфәввүһәтлә булуимуш вә бундан наши Ру-сияда төһти-мүһакимәјә алынмыш тәрбијәсиз бир затын кәлкәси бәлә Иран ханымларына инәкләрә гијас кими бир төһгири рәва көрмәјиб бунун сәбәбини сорду.

Кәјүмәрс: – Вагонларын үзәриндоки о јазылар, Нәсрәддин ша-һын тәзәввүч етмиш оладуға 183 гарыја вә әләлитләг нисванона нәзәрә бахмыш булуладуға кәстәријор! Зәвг вә сәфасында Нә-срәддин шаһ бојук пәләрини төглид елијорду⁶¹⁸. Һалбуки Фәтәли шаһ о гәдәр зәвчәтилә һеч олмазса, нәсил вә зүрријәтинин тәхәс-сүрүнә чалышыјорду...

Нәсрәддин шаһ исә анчаг нәфсинә хидмәт елијорду. 183 гари-ләш анчаг алты оғул илә 14 гыз буракмышдыр!...

Шүбһәсиздир ки, Авропада һөкүмәти мүтәмәллино гануна-рынын шиаләтәи чәзаларла-мәи' вә тә'ғиб етдији "исгәтә ченин" чинајәтә мүдһишәси онун сарайында кәнди тәсвибиәлә көсрәтлә ичрә олунујорду!...

Кәлкә: – Нәсрәддин шаһ бу гәдәр гари доладурулмуш бир сара-јын мәсарифи оһләсиндән нәсил кәлијорди?...

Кәјүмөрс: – Нәсрәддин шаһ дөврүндә заваллы маариф нөзарәти һаләти – рүшәјмийјәдә галыб, “нөзарәти харичи”јә лүзумундан оһәмийјәт вериләрәк, Иранын бүлчәси әсла мұсаил олмадыгы һалда Италија, Испанија кими он бәнд, он биканә дөвләтләр поздиндә мөһзән нүмајиш үчүн тә’сис едилән сәфарәтханалара, мәсләһәткүзарлыглары: вә јенә бу дөврә зүлм вә ситомдон күруһ-күруһ Ирандан һичрәт елиб, харичә гачанларын һүгүгуну мұлафиә вә кисәләрини мұһафизә бәһанәсилә балад (һәтта гәра’и) мұхтәлифеји-әһнәбијјәдә көсрәтлә тә’сис едилән консуллуглара, шәһбәндәрликләрә лаир статистик! ... инсан јорганына көрә ајаг узатмалы! Бу хүсусә Иран һөкүмәти көплисиндән һаһа зәһкии олан Исвечрә, Белчикә кими дөвләтләрдән ибрәт алачаг јерлә күрреји-әрзә һаким булунап дүвали-мүөззимәји төглап етмәк истијор. Буналар, бу сәфарәтләр, бу консуллуглар, Иранын соадәти үчүн зоррә гәләр фәјлалары көрүнмәдији һалда күллијјәтәи мәбләғләр бәл’ елиб лурујорлар!... Иранын төһсил вә тәрбијә көрмүш кәчләри ки (әдәлләри гәјәт мәһлуллур) вәтәнә нафә’ хилмәтләрдә булунамаг үчүн сәнајә вә маариф ишләринә, ја буналарә тәәллүгү олан мә’муријјәтләрә рәғбәт еләчәк јерлә, дәбләбә вә нүмајишә һәвәс еләрәк бәјүк бир һерс вә төһалүклә нөзарәти харичијјә мә’муријјәтләринин архасында гошујорлар! Әфәндим, гуру сәсдон ибарәт ағыздолусу бир тәфәхүрә сәјәнән “Аржентин сәфарәт мүстәһары” олмаг истијорлар. Һејф, сәд һејф!... Чох дәфә дә бу нөв бәнд мә’муријјәтләр бир нөв мәнфәји харичи хилмәти көријорлу! Мүстәбиләәр әс-һәби-әһлијјәти башларыннан дәф’ үчүн оралара гәләр атыјорлулар! Мисир мүфтиси мәрһум Шејх Мәһәммәд Әбдәһ⁶¹⁹ фәрјал елијор, дијор ки, “Үмөраји-ислам, әсил бир гәјә мәчлү шәрәфә доғру кәлән јоллары бүсбүтүн бурахараг әмарәтин јалныз исмило, сәләтәнин јалныз әлғабилә гәнаәт етмәјә вә биһүдә үнванларын ичаб етдији сәтһи нүмајишләр, исрафлар, паз вә һоимләр ичиндә јашамаға башладылар...” ки, интиразын башлыча сәбәбләриндән бири дә бу һалдыр!...

Сәид Сәләмаси: – Әлли бешинчи вагон! Үзәриндә јазы јеринә мұхтәлиф нишан рәсмләри!

Кәјүмөрс: – Шу вагона нишан вә медалијјә Фрухтә’ндән газанылан паралар чөм’ едилмишди! Америка вә оләлүмум чүмһур һөкүмәтләри бәјлә мәнфәәтәи бир “тичарәтә вағиф олсалар или, нишанларын вүчүдуну билкүлијјә ортадан рәф’етмәзләр или! (Беш-ааты вагон һаһа кәчијор).

Сәид (Сәләмаси): – Алтмышынчы вагон, мұғавиләти-тичаријјә вә сијасијјәдон Нәсрәддин шаһын етдији газанчлар, әһалинин исә чәкдији зәрәр вә зијанлар. Алтмыш биринчи вагон: әһнәбиләрә

вериләп мұхтәлиф имтијазат!..

Кәјүмәрс: – Иранда мөлчүл нүфузун, симү зәрин "Агут Банке-Шаһоншаһи-Инкилис" вә "Банке истиғрази-рус"⁶²⁰ долмасы үчүн вә ораларлаң да гәләжыгла мөмәлики-әчнәбијјә гәјыдыб кетмәси үчүн әчнәбиләрә вериләп банг рәжи, торг вә мәабир, мәалин вә саир имтијазатында алынган пешкешләр" Бу пешкешләрдән бура-ла сјлә һәјрәтфәза бир мәчмүә тәшкил олуңмушлур ки, Әр-фә'үлләвләһини⁶²¹ Музссин дә, Фирузәсин дә һәтта Ешгабал чина-рынлаң Баржомә һәгә етәдји Фирузәсин дә бунун јанында һеч мө-сәбәсиндә гәалыр!

Сәид (Сәлмаси): – Алтмыш доғгузунчу вагон! Австрија үсулуң-да низами әскәри униформасы!

Көлкә (тәәччүблә): – Бу насыл шәј?

Кәјүмәрс: – Булар бир вахт Мирзә Һүссәји хан Мүширүлләв-ләһини⁶²² тәлбири илә Иранда низами-әскәрији ислаһ үчүн Авст-ријадаң чәлб олуңан забитаның төһти-һөзәрәтиндә јанымынш әл-бисәји-әскәријјәдир ки, анбарларда гәалыб чүрүмәклә иди, чүңки рус мүһүбби олаң Нәсрәддин шаһ⁶²³ австријадылары дәф' елиб, јерләриндә казак иларәси тә'сис сјләди!..

Сәид (Сәлмаси): – Јетмишинчи вагон: ғырылмыш "гәлјан" вә паркиләләр!

Кәјүмәрс: – Бир такым "пешкешләрини" гүввәји-саһирәсилә мәм-ләкәтин түтүн вә тәһбәки һасилаты үчүн әчнәбә вериләп рәжи имтијазына гаршы Мирзәји Ширази⁶²⁴ кими гәјур бир мүхтәһи-лин фитваји-с'һазкаранәсилә кәмәли-иттиһад илә бәјкәт с'ләп елиб, өзләрини чаңсипаранә шикәст еләп паркилә вә гәлјанлар!

Сәид Сәлмаси: – Сәксәнинчи вагон: "Сағинамә": Һәнкамәји-сјш вә нушдә бошәллылаң шинәләр, сәјманәләр, "рәтәкәран"лар куш-нәвәзи истиблалы олаң чалғылар: нағаралар, дәфләр, каманлар! Мирзә Тағи ханың Кашаң һамамында⁶²⁵ гәтә олуңдугу бир оһна-ла ханәсиндә зөвчәји вәфаларының (ки Нәсрәддинниң һөмширәси иди) һүзурунда игфал үчүн чалдырылаң алати тәрәб дәһи булар мијанындадыр!..

Көлкә: – Мирзә Тағы хан ким иди?⁶²⁶

Кәјүмәрс: – Әмири-Низам Атабәки-Ә'зәм Мирзә Тағы хан Иране чәлидин оң бојук ричалындаң олуб, тәһзимат вә ислаһаты илә Ирани раһи ничәтә сәһгә чалышаң бир зат иди. Иранда ил-кузнамәләр онун сәјәсиндә интиһара башлады. Бир ларүлфүнун дәһи бина етәсә дә икмәлына мәјдаң вермәдиләр!..

Сәид Сәлмаси: – Сәксән биринчи вагон! "Ағунамә" тәрәгги вә ислаһат тәрәфлары олаң әһли маарифә ичириләп зәһорләр, зәһра-бәләр! Вурулаң хәһчәрләр, гәмәләр!..

Кәјүмәрс: – Кашаң һамамларының бириндә "Миргәзәб" тәрә-финдәң Мирзә Тағы ханың голуна вурулаң мәһһур пәһшәр дәһи бурадалыр!

Сона: – Сөксөн икинчи вагон, өсбабу во лөвазими сеја! "Шикар-наме!"...

Бу оскана вагонларын бириндөн өлө шиддотли бир ов-овө колаб голду ки⁶²⁷, Шејх ило Көлкө дөһшөтлөриндөн бир-ики аддым кери сычрадылыр!...

Кожумөрс: – Горхмајын, булар ов итлөридилр! Бурада тула, та-зы, зүар кими һор нөв ов көпөји вардыр!

Көлкө: – Аһ! Бу, бизим Петербургда ара-сыра чинси-көлби ис-лаһ үчүн ачдыгымыз ит сәркилөрини⁶²⁸ бөңзијор!

Кожумөрс: – Анчаг шу вагондакы ит дөрнөји даһа мүкөммөлдир. Бураја көпөклөрдөн башга көпөк оланлар ла, "сөјјадн-бини-са-фи хидмөтдөн" зонг аланлар ла чом' слимидир! Ов-ова инчө диггөт сдиләрсө, Мирзө Тағы ханы гөтл сдөн чөллаадыларын сөси ешидилир!...

Гөфәс шөклиндө булуна аалдакы вагона атмача, тоған, баз, пәһбаз, шаһин кими овчу гушлары долдурулмуш иди. Буларын чоху хөлөмсөји-шаһанодөн ибарәт олуб, бөјлө тејјур-диррөндө шөк-линдө ал ганлара бөјанараг бир-бирини мүтөмадијөн јыртыб јара-ламагда идилөр!...

Кожумөрс: – Диггөт сдиниз! Роллар анбаан дөјишмөклөдир, Мөғлуб олуб паралапанлар дөрһал истиһалө сдөрөк кәндилөрини паралајан гөвилөрини, гөвилөр исо сјини заманда параладыглары зөифлөрини шөклиндө кириб булар тәрәфиндөн парча-парча сдилијорлар... Сонра тәкрар булар гүввөтлөниб өтөкилөр зөифлөјирилөр во иләх...

Бу һала һеч тәәччүб етмөмөлидир. Нәсрәддин шаһын өсил ес-тәдији дә бу иди: Вүзәра во дөрбариян арасына дәима нифаг во зиддијәт салмаг адәти, шүари-сијасәти иди! Вәзирлөр, мө'мурлар јекдикәри илө богушдурулмагдан үмури-дөвлөт илө иштигалө вахт буламијорлар иди. Онун бу нөв фитнөлөриндөн нө Мирзө Нүсөји хан Мүширүддөвлөлөр⁶²⁹, нө дә Мирзө Әлихан Әминүд-дөвлөлөр⁶³⁰ әмин во мәсун гала билијорлар иди!...

Шејх: – Нәсрәддин шаһын овламыш оладугу арсланлар, гапанлар норәдө?

Кожумөрс: – Нәсрәддин шаһын о һүнөри дә вармы иди?

Шејх: – Онун һаггында Гаани⁶³¹ демијорму?

Бә јек наворло розмо һөмлә о чөпбеш зәһәм дөри
Дә сәд нило, дә сәд шири, дә сәд бөбро, дә сәд ождөр!

⁶²⁷ Торчумоси: Бир дөјүн, бир вуруш, бир һөмлә илө парчалајарсан
Ики јүз фили, ики јүз шири, ики јүз поләнки, ики јүз өждөһаны

Көжүмөрс:-Франса үлөбасындан Алфонс Доде Тартарини⁶³² нам бир фирәнки һөчв сдиб һаггында јазыјор ки, "бу адам чөзаирөлө бир фәгирийн мәдари-төјиши олараг тамаша үчүн зәпчирлө кәз-диранји бир кор арсланы вуруб өлдүрүјүндөн наши төһти-мүһа-кимөјө алындыгы һалда өтөдө-бөридө ики јүз мүтөчавиз арслан овладыгыны илдиа слөр или" Нәсрәддин шаһ исә һөч бир кор шир дө овлајамамышдыр!...

Шөјх:- О һалла Гаани нөдөн бөјлө дијор?

Көжүмөрс:- Тартарин јаланларына ону "дө сәд түмән" таманы сөвг етмиш олмалы! Гаани һаглы олса или, Нәсрәддин шаһын бү-түн овсаф вә мөзәјасыны шөјлө ики бөјт илө хүләсә слөр или:

Бө јөк зөвгө сөфаво нөш'өво кәјфәш фәда көште,
Дө сәд һөггө, дө сәд фәзлә, дө сәд сәмо, дө сәд минбәр
Бө јөк формано кәјфә арзуји о шөдә бөрпа
Дө сәд чөбрө, дө сәд чөврө, дө сәд зәлмө, дө сәд азәр**

Сәид (Сәлмаси):- Дохсанынчы вагон үмуми китабхана!

Көжүмөрс:- Әлсинси-исламијјәдө үлүм вә сөнәјәјө, тарих во си-јасијјәтө, фәлсәфә вә әдәбијјәта лаир јазылмасы мөн' сдилөн, јажуа јазылмыш икән сензурлу-сензурсуз мөһв вә сһраг олунан күтүбү-нафә'ә! Үсули-инсанијјәти төлгиһә халим Мирзә Мәлкүм ханын⁶³³ әксәр асар вә тө'лифаты дөһи бу мијандалыр.

Сәид Сәлмаси:- Дохсанынчы вагон: Тарихнамә Мөмзәп⁶³⁴ үсулилә јазылмыш өлли сөнәлик тарихи-бәрбади во төдони⁶³⁵

Дохсан биринчи вә мүтәагиб вагонлар, вәгајә хунризанә! (бир пөнчөрөдө Харәзм ханларындан биринин кәсилиб Тһһрана мөндө-риламиш башы көрүнүјөр)

Көжүмөрс:- Вәрасәти сәлтөнәт низамсызлыгына көрө Гачар-лардан бири Иранда һәр бир шаһын чүлүсү әснасында Шаһзалә-ләр бәјниндә мө'тад вә зәрури олан сәлтөнәт дө'ва во говгалары вә бу јолла нафилә төхүлөн ганлар!... Иранда һәр әсрдә бир мөз-һөб чыхмаг төбии олдугундан баб вә бабиләр вүгуаты⁶³⁶ во бу јүз-дөн бошуна сәл кими ахылылан ганлар!... Бу шаһ дөврүндә әсла һәрб һазырлыгы мөрүнмөдији, сөфәрборлик нөдир билимөдији һалла рәзм вә нөбөрл һөвәси давам етдијиндөн Хивәлиләрлө⁶³⁷, һерат әмири Јармөһәммәд илө⁶³⁸, һерат үчүн әфган вә инкилисло мө'насыз мүһарибәләрә сорф олунан ганлар! Нәсрәддинин өмүчө-си һөмзә Мирзәнин командасы төһтиндә отуз-гырх мин нөфәр-лик бир орлунун Мәрвәд түркмәнләр төрөфиндөн мөһв во төлөф сәилмәси вә бөјләчө һәр ики төрөфлән һәдәр олунан ганлар!...

** Төрүмәси: Бир сјш-ишрәт, софа, нө'шә, кәјф үчүн,
Ики јүз фәзиләт, ики јүз сәм, ики јүз минбәр фәда олубдур.
Олун бир форманы, кәјфи арзусу илө,
Ики јүз зүлм, ики јүз чөбр, ики јүз атош бөрпа олубдур.

Имами Мәсгүтлөрлө⁶³⁹, Шејх Үбсјдуллаларла⁶⁴⁰ уграшыларат буналардан хиласи-жирибан етмөк үчүн төкүдөн ганлар! вә илах...

Сәид Сәлмаси: – Јүзүнчү вагон чографија хөритөлөри!

Којуморс: – Буналар өлли сөнөлик сөлтөнөт зорфинлө Нәсрәддин⁶⁴¹ төлбири, ја төдбирсизлијилө мүчавир дөвләтлөр төрөфиндөн боррөн вә бөһрөн мүлки-Ирандан гопарылан јүзлөрчө орази парчаларынын хөритөлөриндөн ибарәтдир!...

Сәид: – Јүз биринчи вагон. Сәјаһәтнамөлөр.

Којуморс: – Нәсрәддин шаһын јаздыгы, јахуа јаздырдыгы үчлөрә әһәмијјәтсиз сәјаһәтнамө⁶⁴² илө јазылмасына, јазылыб нәшр едилмәсинә ослөн мөјдан верилмөјиб, минлөрчө истифаләли сәјаһәтнамөлөр! Буналардан бири Ирана анд "Сәјаһәтнамәји-Ибраһим-бәј"дир⁶⁴³ ки, 1000 чилдәән ибарәт олдугу һалда, анчаг бир чилди наширләрин өлино кечминш, галап логгуз јүз лохсан логгузу исә бу вагона јүкләдилмишдир!... Нәсрәддин шаһын өз сәјаһәтнамөлөринә көлиноч, буналарын мүнәдәричаты сөтһи шәјләр олуб Авропа үмран по мөдәнијјәтинин төрәггиджаты-маллијјә вә мө'нәвијјәсинин әсбаби-һәгигијјәси сүкути-әмиг илө кечикдирилмишдир. Нәсрәддин шаһ ја бу әсбаби-һәгигијјәи кормоли, дәрк етмөли, ја көрүб дәрк етдисә, милләтинә билдирмөк истәмөли. Иштә Авропада онун кормөлији, ја көрдүсә дө кәтм етмөк истәдији мөвалд минлөрчө чилд төшкил едир ки, чүмләси бу вагона долдурулмушдур. (Көлкөјә хитабөн): – Сизин Русија һөкмдарларындан илк дөфә Авропада сәјаһәт елән зат Бөјүк Петро или⁶⁴⁴. Иран һөкмдарларындан да о балада дө илк әввәл көштү-күзар елән Нәсрәддин шаһ оладу.

Бөјүк Петронун чүз'и бир хөрчраһла етдики сәјаһәтләрдән Русија үчүн мөнафә'ји-өзимә һасил олдугу һалда, Нәсрәддин шаһын мөсарифи-өзимөји мучибн сәјр вә сәјаһәтләриндән Иран үчүн зәрәр вә зијандан башга бир нәтичә чыхмалы вә ону бу сәјаһәтләрә төшвиғ етдијиндән нашин Мирзә Һүсәји хан Мүширүддәвлә⁶⁴⁵ үчүн дө нөдәмәт вә пөшиманидән башга бир шәј галмады!

Сәид Сәлмаси: – јүз ијирминчи вагон (10000000) јүз милјон

27

Шејх Фәзлуллаһ: – Шу јүз милјон нәдир?

Којуморс: – Јүз күрүр түмөндир ки, јүз милјон манат едөр. Нәсрәддин шаһ Авропада көзиб сәјаһәтнамөлөр јазмаг үчүн Иран хәзинәсиндән бу гөлөр пара алмышдыр. Насыл? Дөкөрми или?

Шејх: – Дөјмөсә или, она бу гөлөр параны вермөзлөр или! Бир чох мө'төбәр аламаара раст көлдим ки, шаһ сәјаһәтнамәсинин бөјүк бир шөвғ илө охујурлар! (Којуморс ишарә едиб, вагонлары дурлурјор. Сәид Нәсрәддин шаһын сәјаһәтнамөлөриндән бирини вагондан алыб кәтиријор).

Көјүмөрс: – Бунун мүнөдөрчаты сөтһи шејлордөн ибарәтлир аслим. (Сәидә) бу һәрифләрә китабын өтөсиндән-бәрисиндән бир аз оху ки, нә олдугуну аңласыңлар, һанкы сәјаһәтнамәдир?

Сәид (Сәлмаси): – Галиба бириңчисидир?

Көјүмөрс: – Нәдән галиба дејорсун?

Сәид (Сәлмаси): – Иранда тәрзи-гәлим үзрә лаш басмасы илә язылан китабларын башындаан һеч бир шеј мә'лум олмаз! Башла язылан аңчаг булур: "Рузнамәји-сәфәри-Фирәнкистан-и-Нәсрәддин шаһ гази Хосров вә саһиб-и-Иран.

Бисмиллаһир-рәһманир-рәһим руз-шәһбәсје бисто јеккомә сәфә-рәлмүзәффәр сәнеје-1290 өз-Тһран бәәзмә-сәјаһәтә-Фирәнкистан бәрхастим. Чәпа руз буд кә синә дәрә вә зокамә-шәдили ариз шод вә һич әһваләм хуб нәбуд."

Көјүмөрс: – Сәјаһәтнамәни нәзлә вә зәком сәһбәти илә башлыјор! Сонра?

Сәид (Сәлмаси): – "Сәшәһбәс бисто чәһаром... һәмән руз сәвар шодә бечәһәтә шекәр бемаһурһаје һәваликән рәфтим. Наибүссәлтәно дәр рекаб буд... Әлһәмдүлиллаһ хош гозәшт. Ба раһәт бемән-зәл морачәт кәрләм. Мәзачәм дәр нәһајәт сәһһәт вә сәләмот вә кәсаләт билмөррә рәф' шодә. Һала фәслә-алучеје-тазәәст. Јәһни хеј-ли кучукәст вә һәнуз хордәни нәшодә."

Көјүмөрс: – Шикар вә алча бәһсини бурах! Кечлији јерләрлә тө-бәәсинин, хусусилә бунларын гисми-ә'зәмини тошкил сәән көј халгынын һојат вә мәишәтинә, мәмләкәтин әһвали-игтисалијјәсинә, әһали вә мәмләкәтин сәтијачына диггәт сәилмиши?

Сәид (Сәлмаси) (сәһифәләри сүр'әтлә чәвирәрәк көз көзлири-јор): – Хејр, падшаһым! Тһрандан Әнзәлијә гәдәр сәјаһәтнамә бу гәбил сөзләрдән ибарәтлир: "Сүбһ сәвәрс каләсгә шодә бәтәрәфс-Абдуллабад рәванс кәштим... гәбл өзнәһар тофәнк ләст кәрәфтә дәрәтрафо һәвали-кәрәси микәрләм. Јек хәргуш вә јек белләрчин сәја кәрләм"... "Ба сәдрә-ә'зәм сәһбәтконан өзкәнарә-шәһр гозәш-тә... Наһар дәркаләсгә хорлә шод"... Шәбә-гозәштә бәсјар хәм хабила буләм"... "Нәһарра дәрмәнзил хордим. Орлура дәрчәмәнә бәсјар хубә бәсофәи зәдә буәндә. Һәмә ча зәбзә вә моргзар әст. Ба сәдрә

* *Тәрјумоси:* Иранын саһиб Нәсрәддин шаһ гази Хосровун Фирәнкистана сәфәринин күндәлији: "Бисмиллаһир-рәһманир-рәһим, шәһбә күнү һичри 1290-чы ил сәфәр ајынын 21-дә Авропаја кетмәк үчүн Тһрандан һәрәкәт етдим. Нечо күн иди синәм ағрыјыр иди. Шиддәтлә зәком идим. Һәлым һеч јәхши дејилди".

** *Тәрјумоси:* Сәид (Сәлмаси): – "Чәшәһбәсини 24-ү... һәмин күн ов үчүн шәһәрни отрафына кетдик. Наибүссәлтәно атын үстүндә иди. Аллаһа шүкүр хош кәчди. Раһатлыгла мәңзилә гајытдым. Сәһһәтим бир аз јәхшылашды. Инди тәзә алча фәслидјар, һәлә кичикдир, јәмәли дејилдир"

ө'зөм сөһбөт микөрлим. Емшөб зултөр мејл беестераһөт көрлөм".

Көјүмөрс: – Бу адам һәр шејлө анчаг көнді зөлг вө сөфасыны, көнді истираһотини арајор. Әсла зәһни јормаг, мүһитө им'ан нө-зөрлө бахмаг истөмөз! Әлиндөн көлмөз! Анчаг зөваһири көрүјор, һеч бир шејин күһһүнө, лүбб вө мә'насына мараг стмөз. Сөјаһәтна-мөдә онунла-бунунла бол-бол сөһбөт стајинлән бөһс сәәр: лакин һеч бир јердө бу сөһбөтлөрини нојо даир олдугуну билдирмөз, бил-дирәммөз! Чүнки лүбби-мө'надан зијалө вахт хош кечирмөк үчүн чөһө чалмашын, чөһө чалмаг фе'линин көндисиндөн хошланыр! 277-чи сөһифөлө Истанбулла Солтан Әблүлөзиз⁶⁴⁶ илә, ишкилис елчиси илә стаји сөһбөтләрдән бөһс едијор. О сөһифәни ачыб оху!

Сөид (Сөлмаси) (охујор): "... нешөстим, сәдрө ө'зөмин һәм бу-дөдә. Хејли сөһбөт шод, бәрхасте амөдим мөнзил; елчије-көбире-ишкилис бөһүзүр амөд, гөдри сөһбөт шод. Бәд өзјөк саате дикөр Солтан амөләнә. Гөдри нешөстим баз сөһбөт шод бәрхасте рәфтим..."

Көјүмөрс: – Ја Нәсрөддин шаһ Фирләвсини⁶⁴⁷ мөһшүр мисра-сыны дәстүрүл-әмөл иттиһаз едијор, ја Фирләвси бу тајфанын мә-зачи-тәбиәтини көзөл апламышдыр: "Нешөстөндө гөфтөндө бәр-хастөндә!"

Сөид (Сөлмаси): – Мән бу сөјаһәтнамөни әвволчө охумушдум. Анчаг үч ја дөрл јериндө сөһбөтлөрини мөзмуну мә'лум олујор.

Көјүмөрс: – Пәк ө'лә, оралары оху!

Сөид (Сөлмаси): – Сурәти хөри дилс шод, порсиләм гијмәтөш чөнд өст.

Көјүмөрс: – Бу сөһбөт рәсм сөркисиниң мүдири илә бир мүла-тифәлән ибарәтдир ки, гөзстөләр ләһи дөрчи-сүтүн стмишдиләр.

Сөид (Сөлмаси): – Бө'зилөриниң е'тигалынча бу сөһбөт Нәс-рөддин шаһын сөнајси-нәфисолән бир шеј апламадыгына дәләләт сәлјөрмуш!

Төрмүчөси: "Сүһ сөһөр тездөн фәјтона мишиб Абдуллаабәд төрәфө јө-ландым. Наһар јемөмишдөн габаг өлдө түфәңк отрафы көздик. Бир довшан, бир билдирчин овладым... Баш назир илә сөһбөт едө-едө шөһөр көнарындан кечиб фәјтонда наһар елөдик... Кечөн кечө чох аз јатмышлым... Наһары ендө једик. Орду исо чох сөфалы чөмөндө дајанмышдыр. Нөр јер јашыллыг во гушларын мәскөни иди. Баш назир илә сөһбөт едирдик. Бу кечө тәз истираһот стмөјө башладыг".

Төрмүчөси: Отурдуг, баш назирлор до вар иди. Чоһ сөһбөт олды. Гәлхдыг елө көлдик. Ишкилтөрәнин баш елчиси гөбулума көлдди, бир аз сөһбөт етдик. Бир саатдан сонра Солтан көлдди. Бир аз отурдуг. Јениндөн сөһбөт едиб ајага галхыб кетдик.

... Отурдулар, данышдылар, дурдулар.

... Бир узунгулаг шөкли көрүндү, сорушдум нечөјөдир?

Көжүмөрс: – Хейр! Бу бир мүлатифөдөн ибарэтдир. Нөсрэддин төб'и-шаиранө саһиби булуңуңдан сөнајеси-нофисөји төглирө мүстөнд идисө дө, һөсбүлтәрбијө о бөлајелөн бибөһрә гаалмышды. Бахыңыз Парислә Лувр музесиндә⁶⁴⁸ көрдүклөри һаггында нө јазыјор.

Сөид: – “Холасс отагһаи кс пөрдөһәјс өшкал буд һөмсра лилөм, каре-ноггашанө мәруф өст вө пајс һөр пәрәјс бәјәл шөхс јескруз төмам бенешинөд та нокате нөггашис анра бөфөһмөд. Ба ин тө'чил кс мөн даштөм өлбөттө дөркс-нокате-ноггашин момкен нөмишөвөд”.

Көжүмөрс: – Онун сөнајеси-нофисөдөн өсл аңламалыгы шеј мусиги илә театроур. Бол-бол сирклөрө, һоггабазлара, балетлөрө кетлији һалда, бир лөфә дө олсун драм ја опера театрларына ајаг басмамыш, “Магбет”, “Һамлет”, “Фауст”, “Фигаро”, “Тартүф”⁶⁴⁹ кими асардан һиссијати-ибрәт олмамыш. Алманијада Шиллердөн, Инкилтәрәдө Шекспирдөн, Франсада Молјердөн бихөбөр гаалмыш! Һалбуки франсызчаја вүгүфу вар иди. Һәтта шу вүгүфу илә Солтан Әбдүләзизә гаршы тәфәхүр елөр.⁶⁵⁰

Сөид (Сөлмаси): – Әвәт, бахыңыз 270-чи сәһифәдө нө јазыјор. “Солтан бсмотөрчүмејс Рашед паша вәзире-харечс баслчи тоарүф көрдө һөрф зөдөндә амма мөн чөндан моһтач бөтөрчөмө нөбулөм. Хөдөм фәрансө һөрф зөдөм ин собәт ба сөһсера ним саәт тул көшид”.

Көжүмөрс: – Нөсрэддин шаһ Авропанын һәлә мусиги тәрәггијатында күүлијән бихөбөрдир. Мусигини өсбабе-тәрәб, ләзимси-ејшү нуш зөһн елөр. Һсч бир јердө сөһбәтләрин мөзмунуна диггәт етмөдији кими, мусигинин ләхи моал вө мөһмундан бөһс етмөз.

Сөид (Сөлмаси): (Китаба көз көздирәрөк): – “Музиканчија музикан мизәдөндә”. “Музиканчија зсјалил мөттәссә мизәнәнә”. Ангәдр хуб бази дөрәвәрдәндә вө рәгсиләндә вө музик зөдөндә кс дөр һич ча лисә нөшоде вө илох.” Дөһат мусигидөн бири һаггында олсун, һөрфи ваһидә раст көлмөзсиниз.

* *Төрчүмөси:* Хүләсә көзөл пөрдөлөри олан отагларын һәмәсышы кордүм. Көзөл рәссамларын ишлөридир. Вө һөр пөрдөһин алтында адам бир күн отурмалыдыр. Ояларын үзөрлөриндәки тәсвирлөрин бүтүн инчәликләрини баша дүшмөк мүмкүн дејилдир.

** *Төрчүмөси:* Солтанын харичи ишлөр назири Роһид Пашанын⁶⁵¹ төрчүмөчиси счлило бирликдө данышдылар. Лакин мөһним төрчүмөчијө о годор сһтијачым јох иди. Она көрө ки, франсызча билирдим. Елчилөрлө олан бу сөһбәтим јарым саат чөкди.

*** *Төрчүмөси:* Мусигичилөр мусиги чалырды. Чохлу мусигичи ардычыл чалырды. О годор ојун чыхартдылар, рәгс етдилөр, мусиги чалдылар ки, һсч јердө онун тајы көрүнмөмишдир.

Кәјумәрс: – Ашкардыр ки, Нәсрәддин шаһ Бетховен, Мотсарт, Россини, Верди, Лист, Гуно, Вагнер⁶⁵² кими бөјүк Авропа бәстәкарларынын мусигисиндән хоборлар аскаллыр. Әкәр тосадүфән онларын өлһән вә нәғәмәтныи сшитмиш исә, о әсвати-үлвијә онун бир гулагындан кириб, о бири гулагындан чыхмышлыр. Бәјинилә һәч бир әсәр бурахмамыш, гәлби-сәнкининә тә'сир етмәмишлыр.

Шу бәстәкарларын асари-мусигијјәси ки, нифәһати-лаһутијјәдән ибарәт олуб, он рәғиг, он мүһәјјич ош'ари гәләр әһвал вә бәләјәи мүхтәлифәи-тәбиийјәни, тәһәјјүчат вә сһәсәти-алијјә-бәшәријјәни тәсвир илә фикир вә хојалы балалара, учалыглара, аләми-мә'новийјата сәвг едәр, заваллы Нәсрәддин шаһ үчүн күлијјән мөч-һуа галмышлыр.

Соид (Сәлмаси): – Мөним бир достум вар иди ки, Вагнерин⁶⁵³ бәстәләрини динләликчә зехн вә хәјалында биләхтијар ики аләми-мүтәзад тоғабул едәр, ону ағлаалыјорлу: Алманијанын вәлвәлс-ји-төрәггиси, Иранын төдәннији-хамуши!...⁶⁵⁴ Дијорлар ки, "Пабәли-төрәгги"⁶⁵⁵ үнванлы мәнзүмә Чәвләтә мусиги илә иләһам олмушлур.

Фирәнкләрин "Марселјоз" нам мөшһур нәғмәји-һүрријјәти мусиги⁶⁵⁶ илә һәмәһәнк оларағ јазылдығы вә католикләр кими бизим мөвләви дәрвишләринин аһәнки-мусиги⁶⁵⁷ илә ибаләт етдикләри дәхи мә'лум...

Кәјумәрс: – Нәсрәддин⁶⁵⁸ шаһ исә алашылан мусиги тә'сирилә кәмәли-иншәһә илә тоам едәрмиш... Нә исә өтәки сәһбәтләрин мөзмунуна бахалым!

Соид (Сәлмаси): – 164-чү сәһифәлә Авропа өғнијасындан јәһудан Ротчилл⁶⁵⁹ илә вә әрбаби-фәһидән, Сүвәјш капалыны ачан мүһәндис-шәһир Лессепс⁶⁶⁰ илә корүшлүјүндән бәһс едијор.

Нәсрәддин шаһ јазыјор: "Ротчилли-мә'руф јәһуди һәм кә бәсјар бәдәвләтәст бәһүзур амәд сәһбәт шол. Һәмәјәти-јәһудиһара зијал микорл вә озјәһудиһә-Иран һәрф мизәд вә истәс'әји-асајәшин-аһара минәмуд. Бау гофтим: Шәһидсәм шомә бәрәләрһа һәзар курур пул ларил, мән бәһтәр ан миланәм кә пәнчаһ курур бәјск довләти-бозорки ја кучски далә мәмләкәтира хәрилс вә јәһудиһә-томам лүңјара лоранча чом' конил вә холстан рәис-аһа бәшәвил вә һәмәра асулә раһ бәбәрил кә ин товр мотофәрриг вә пәришан побашил. Бәсјар хәһлидәм вә һич чәваби нолал вә беу һалл кордәм мән өз чәми' мәлоли-харсчә кә дор-Иран һостәнл һәмәјет микопәм. Мүсјә Лессепс-мә'руф кә дәрјә-Сәфидра та Бәһре-Әһмәр бәһәм -дикор вәсл корлс өст.. ба пәсәрәш кә чәванист бәһүзур амәд, хәјали-тазәји һала ләр сәр ләрәл кә раһи-аһәни озшәһри -Оренбург-и-Русијә бәсәзәд илә шәһри-Сәмәргәнд та

Пишавөр хаки-Һиндустани-инкелис. Амма ин хәҗалист бесјар дурадераз...

Кәјумәрс: – Јетәр! Бу сөһбәтдән аңлашылыјор ки, әсла узагы көрмәјән Нәсрәддин шаһын һүзуруна бири банкир, сәррафи-мүдәббир, дикәри маһир бир мүһәндиси-мүабир, ики зәкаји-харигүл'адә кәлмиш, Нәсрәддин шаһ исә буларла нә јолла гонушмаг лазым кәлдијини, өз мәмләкәтини мө'мур вә абал сјләмәк хүсусунда буларын вүс'әти-гәрибәләриндән нә сурәтлә истифадә мүмкүн олдугуну дәрк едә билмәмини вә лүзумсуз, бош сөһбәтләрлә вахт кечириб, кәзәл бир фүрсәти фәвт етмишдир. Әз һалы күләүч икән Ротчилдин сүкути-арифанәсинә күләмүш вә Лессепсин чох кечмәдән затән гүввәдән фә'лә чыхмыш булунаң фикир мосибини "бесјар дура дераз бир хәјал"⁶¹ зәһн сјләјиб дурмушдур. Шүбһәсиздир ки, Ротчилд илә Лессепс Нәсрәддин шаһын гара кәзләри хатирәси үчүн јанына кәлмәмишләрдән, бәлкә онларын бәлә бир зијарәтлән мурадлары шәјәд вәтәнинин хәјрхаһы, талиби-тәроғғи вә рифаһи-камил бир һөкмаара раст кәлиб, Иран үчүн әләриндән кәлә биләчәк хәдоматы она тәклиф сјләмәк иди. Оренбургдан Сомәргәндләрә гәдәр чохдан чәкилиб әлјәм комали-кәрм илә ишләмәклә олан дөмирјол хәтти мөзкур хәјалын әсла "дура дераз" олмадығыны, бил'әкс Нәсрәддин шаһын фикри дәр, бәјни аз олдугуну ирәә едәр!

Бәјлә бир аама Лессепс нә тәклиф едә биләрдән? Онуң дәр фикрино Рошадән Буширә⁶², ја Тәбриздән Тһрапа гәдәр узанан бир хәтт сығармы иди? О, әјлә бир хәттин лүзум вә имканыны јәһуди сәрмајәдәрларынын бәлә тәдбири илә имканыны аңлармы иди? Һалбуки, Ротчилд гаршысында нә көрлү? Ротчилд көрлү ки, Ираны өчанибә сатан бир һөкмадәр мәмләкәтин бир парчасыны да

⁶¹ *Төрчүмәкс*: Мәһшүр јәһуди миллијонер Ротчилд һүзурума кәлди, сөһбәт етдик. Бизин јәһудиләрә һимәјәмизи артырмаг вә Иран јәһудиләри бародә дә данышды вә онларын раһатлығыны мөндән хәһиш етди. Она дедик: "Биз ешит-мәшик, сиз гәрдашларын 1000 күрүр пулу вардыр. Мән јәхшы билирәм ки, бир бојук вә ја кичик олкәни 50 күрүра ашыб, бүтүн олкәләрдә олан јәһудиләри бир јерә топлајыб, өзүнүз онларә башчылыг едиб, һәмысыны да раһат едә бил-ләрсиниз.. Бу чүр пәрәкәндә вә касыб олмајасыныз. Чох күлдүм вә һәч бир чаваб вермәди. Мән ону баша салдым ки, Иранда јашајән бүтүн харичи мил-ләтләри һимәјә едирәм. Аг дөһизни Ғырмазы дөһизлә бирләшдирән⁶² мәһшүр мүсјә Лессепс чаваң оғлу илә гәбулума кәлди. Онуң ағлына јәни бир фикир кә-лир ки, Русијаның Оренбург шәһәриндән Сомәргәнд⁶² вә инжилис һиндиста-нында олан Пешаварә гәдәр дөмирјол чәксин. Лакин бу чох узаг вә узун бир хәјалдыр.

⁶² "чох узаг вә узун бир хәјал"

јоһудиләрә сатмага амадолир! "Пәнчаһ күрүр бејек довләте-
бозорки ја кучски ладе, мәмләкәти ра бехәрил" кими кинајә вә
мәчазларла "Ирандан бир гит'ә лә сиз алын" дејән бир мүстәбилә
гаршы, сәри'улинитигал вә зирәк бир јоһудинин сүхутлаң башга нә
чавабы ола билирли!...

Јоһудиләрин әлүвви-әкбәри олан Көлкө⁶⁶⁴ бурала сәбр сәлә
билмәјиб, сөзә мүдахилә етди, әсли ки:

– Еј каһ! Јоһудиләр Нәсрәддин шаһын сөzlәринә алданыб јүз
милјон рубләјә Ирандан бир гит'ә ала идиләр вә чүмләси ораја
кечә идиләр! Бу сурәтлә әвволән, Нәсрәддин шаһ кими бир
мүстәбилдин чибинә, сәјаһотләрдә кеф етмәк үчүн һеслән бир јүз
милјон рублә кирәр или. Санијән, јоһуди һичрәтиндән сонра
Русија⁶⁶⁵ вә руслар бу тајфанын вүчүлүдлән хиләс олуб, кениш
бир нәфәс аларларлы, салисән, Иранын өзүндә дәхи кәзәл бир
истиблади-идарә сәјәсиндә антисемит мисонерләринин⁶⁶⁶
фитнәләри илә јоһуди гырғынлары тәрәдилиб, бу гырғынлар
јәди-истиаламызы Иран өзәринә дәхи узатмаг үчүн бизә бөјүк бир
һагг газанларлы. Сонгиджати оскөријјәмиз бу гәләр тә'хирә
дүшмәз нә Иран һеј'әти-вүзәрәсинин исте'фаларилә бизә чыхын
әсликчә, бәһанә булмагдан ачиз галмаз иди!...

Көјүмәрс: – Хәјр, сәһв елијорсун. Јоһудиләр Ирана һичрәт етсә
идиләр, һәтта истиблаал дөврүндә белә мисонер интригаларына
рәғмән зойи етмәм ки, гырғынларә мә'руз олур или. Бәни-Исраил,
христиан өлкәләриндә корлүјү зүлм⁶⁶⁷ вә ситәмләрә һеч бир за-
ман Шәргәдә мә'руз олмамышдыр. Хүләфәји-Аббасијјә вә Әлләлу-
сијјә дөвләриндә⁶⁶⁸ олдугу кими, лаима иззәт вә е'тибарла булуш-
мушлар. Һәтта груни-чәдидәдә белә Испанијадан мотрул олан, ја
саир өлкәләрлән зүлм саңгәсилә гачан мусәвиләр⁶⁶⁹, сәлатини-Ос-
манијјә тәрәфиндән кәмәли-мәмумијјәтлә гәбул олунуб, олјонм
Түркијә лахилиндә мүрөффәһ јашамагдан нә бу үзлән лаима түрк-
ләрә миннәтлар вә мүтәшәккир галмагладырлар.

Олар Ирана кәлсә идиләр, ким билир, бәкә өлкәмизлә фајла-
лары тохунурау. Һәгиги јоһудиләр јоһудиликлән дөнүб, бәсир ет-
минн Шаһнаалара⁶⁷⁰ гияс олумаглар! Оларын саир авропалы-
лардан зијадә Ирана чанү-диллән сәдагәтлә хилмәт сәлә биләчәк-
ләринә нәдән инанмајалым?... Ротчилдин Нәсрәддин шаһа сүхут
илә чаваб вермәси онун шөхсән сәлә кефинә табә⁶⁷¹ мәсләксиз мүстә-
билә е'тибар едәмәмәсиндән ирәли колминн олмаглыдыр...

Сәлә Сәләси: – Шаһым, бәл ики сәнә өгләм бөрһәјәт икән бир
рәфигим илә Авропада сәјаһәт елијордум. О оспала бир хәјли јоһу-
ди үрәфасы илә корүшдүм. Буналарын бир чоһу шу сон заманлар-
ла "Сионизм"⁶⁷¹ дејилән бир мәсләки миллије-сијасији тә'ғибә

*Тәрҗумәси: Әлли күрүр бөјүк нә ја кичик бир допләтә перәрәк, бир
мәмләкәти алдым.

башламышлар.

Бу мәсләк Нәсрәддин шаһын төклифинә мұвафиг кәләп "территориализм"⁶⁷² әфкары-хилафында яһудиләрин Африкада, Америкада, ја дикәр бир гит'еји-аләмдә әрази иштиракы илә мүстәгил бир һөкүмәт тәшкили үчүн чалышмаларыны лүзүмсуз өдә сәәр. Сион Гүлси Шәрифдә бир тәпәнин ады олуб, өлөлитләг бу шәһәрин өзүнә ләхи дәјилір. "Сионизм" тәбири бундан мүштоғалр. "Сионизм" бир нөв милләтпәрәстликдән ибарәтләр ки, яһудиләрә, дин вә мәзһәбләрини, лисан вә говмијјәтләрини, мофахири-тарихијјәләрини, бүтүн әвсаф вә әхлаги мөмдүһсә-миллијјәләрини мұһафизә илә анчаг вәтәни-осилләри булушан Фәләстин гит'әсинә лүзүм һичрәт фикрини тәлгин сјләр. Оналары ганун вә һүгүг дәирәсиндә, мәсәләнин аид булушдугу дәвләт (јә'ни Түркиянин) ризасилә гит'сјә-мәзбурәнин исканына тәшвиғ вә тәрғиб сләр⁶⁷³ һүрријјәт вә мәшрутијјәтин Истанбулда с'ланышдан сонра үмилләри артмышдыр⁶⁷⁴. "Сионизм" әфкарынын васитәји-мәркәзијјәси нәшри Алманијада, һамбургла чыхан "Велт" ("Welt") чәридәсилір⁶⁷⁵. Бу мәсләкин табә'ләри беш-он сөнәдән бәри осләринә аид мәсәилә вә мәсәләһи мұзакирә үчүн Европанын билади мұхтәлифәсиндә конгрәләр оғл слиярлар⁶⁷⁶. Әјлә конгрәләр ки, ики-үч јүз милјон мүсәлман һәнуз бирипи белә јапмага мұвәффәг оламамышлар!

Биринчи мө'тәмәр⁶⁷⁷ 1897-илдә Базел шәһәриндә вәгә' олуб бу мө'тәмәрдә "Сионизм"нин мәрамнамеји-әсәсиси тәртиб слиямиш-лир.

Әхирән әрваһи-јәһудә гәдәр әхс сләп сәләләрә нәзәрән шу кс-чәп декабр ајында ла дүңянын һәр тәрәфиндән кәндәрилән ики миш мұтәчавиз мусәви мұрәхәсси һамбургла доғгузунчу конгрәјә⁶⁷⁸ јығылмышларды.

Бунлар әдиб, алим, мүәллим, хаһам, доктор, јурист вә сәирәләп ибарәт олуб мәчлисләринә сионизмәнин пишваларышдан Мағс Нор Дау⁶⁷⁹ рәјасәт слиярлау... Чүмләси түркләрин сон мұвәффәгиј-јатына дәрәсәји-нәһәјәдә шал вә мөмнун вә Түркиялә гануни-әсәсијә мұстәһдә јәни тәрзи иларәнин бәга вә мөтанәтинә мұт-мөинлирләр. Сионистләр яһуди мәнәфсини түрк мәнәфси илә һәмәһәнк билијорлар. һсч бир сijasи түрк фирғәсинә илтиһағ етмөјиб, битәрәф дурмагы тәрчиһ слиярларса ла, үмүмијјәтлә өз сәадәтләрини Түркиянин тәали вә тәмәддүңүнә кәрәрәк оранын имран вә тәрәғгисинә, биликләрилә, һүнәрләрилә, мәсанәрилә, сормәјләри илә мұавинәтә һазыр булушдугларыны бәјандан кери дурмујорлар!... Шу гәләр ки, түркләшмөјиб вә түркләшдириlmөјиб яһудиликлә азад бурахылмаларыны вә Фәләстин гит'әсинә јығыла билмәләри үчүн Османлы дәвләтинин риза вә мұсәидәсини шөрти-ә'зәм билијорлар...⁶⁸⁰

* "Сионизм"јә дәир јухарыдакы мә'лумат үчүн алманча "Welt" гәзетәсинин

Ишго јоһудилорин өфкар вә амаллары бу мәркәздәдир. Нәсирәддинин сјһамлы, хәндәли төвсијәләрини гаршы Ротчилдин сүкут едиб дурмасы сһтимал бир дә була дәләләт едәр: Јоһудилорин һөлөф амаллары Шам хиттәси дахилиндә, Аг дәниз саһилиндә булунан Фөләстин икөн Иранда, ја ликәр боил бир мәмләкәтдә төвәттүн үчүн јер алмага рағиб оламајачағлары ашкардыр? ... "Антисемит"ләрин иддәасына⁶⁸¹ көлинчә зәһн етмәм ки, "Сионизм"дән түркләр үчүн бир мазәррәт һасил олсун! Бил'әкс 'авропалыларын көләчөклә Сурија тәрәфиндән мөлһуз ола билән һүчумларына гаршы оробләрлә бәрәбор гөвми-јоһудун лохи османлы өсакиринә шишарлыг хидмәтиндә булуна биләчөкләри даһа зијадә мөмулдур. Јоһудиләр даима түрк мүһибби ола көминшиләр вә бу һалда галачағларына шүбһә етмәмәлидир!...

Көјүмәрс: – Нәсрәддин шаһ дејир ки, "бесјар хәндиләм!" Хәјр, јоһуди мәсәлоси өјлә хәндә илә, шағга илә кечиләчәк мәсәләләрдән дејиллир. Бу хүсусла сурәти-чиллијјәлә лүшүнүб лашынмалы, бә'дә һөкм етмәлидир!... Нә исә сәјаһәтнамәдә даһа һанкы сәһбәтәдәр зикр олунојор?

29.

Сәид (Сәлмаси): – Бир дә 172-чи сәһифәдә Нәсрәддин шаһ католик кешиипләри илә етдији бир сәһбәти биллиријор. Бу сәһбәт "готик" денилән көзәл тәрзи-ме'мариси вә шаһри-шәһир Виктор Нүгонуун тө'риф вә төвсифи илә шөһрәтләнән "Нотрдам де Пари" нам⁶⁸² бир көлисалә вәгә олмушдур. Нәсрәддин шаһ јазыјор: "Рәфтим бе килсајә-Нотрдам дәрәнчә бакешииши-бозорк сәһбәт көрдәм. Порсиләм: "Е'тигади-шома дорһәгги-һәзрәти-әлејһиссәләм чист? Шәраб миһорас өст ја нә?" Јек бар һәмәјә кешиишһа мисли-инкә мән суали-әчиби-кәрдә башәм бесчтима' гофтәил: "Әлбәтто миһорло сәһләст, хәләш һәм шәраб мисахта өст". Бә'д гофтәм: "Кәм миһорло өст ја зијал?" Һәмә гофтәил: "Зијал һәм миһорло өст"..."

Көјүмәрс: – Сонра?

Сәид (Сәлмаси): – Мәтләб дәјишијор.

Көјүмәрс: – Кешиишлорин бу илдиаларына гаршы көндиси нә сәјләдијини јазмыјорму?

53-чү нөмрәси мүталио едилмишидир. Шөһориниңин адвокатларындан мозкур нөмрәни булуп идарәмизи көнләрән А. Лубарски чәнабларына орзи-тошоққур едилрәм, Ә. И.

.. Чох күлдүм.

Төрчүмәси: "Нотрдам килсәсинә кетдим. Баш кешиишлә сәһбәт етдим. Ондан сорушдум: "Һәзрәтүл-әлејһүссәләм (Иса пејғәмбәр нәзәрлә тутулур – Б. О.) һаггында е'тигадының нечәдир? Шәраб ичирди, јәксә јох? Бир аида бүтүн кешиишләр елә бил ки, онлардан ачајиб бир суал сорушмушам – дејә һамысы бир јердә делилор: Әлбәтто, ичирди, һотга өзү дә шәраб дүзәлдирди. Сонра сорушдум: Аз ичирди ја чох? Һамысы деди: Чох ичирди."

Сөнд (Сөлмаси): – Хејр. Бир шеј јазмыјор!

Кәјүмәрс: – Демок олујор ки, фирәнк кешиләри тәрәфиндән исбатсыз, бүрһансыз дәрмијан едилән бәјлә бир сөзү китаба дәрч етмәклән Нәсрәддин шаһын мурады Иран мүсәлманларыны мүс-күрат хүсусунда вәсвәсәјо салмагдыр! Буна нә дејирсиниз?

Сөнд (Сөлмаси): – Әхлагсызлыг... Ја әбүс-сәлатин, рус үләбасы-нын сәрәфразы булунан граф Толстојун мүскүрат⁶⁸³ әлсәһинлә јаз-дыгы мошһур бир рисалә Әлиага Нәсәнзалә тәрәфиндән билтәр-чүмә "Фүјүзат" мәчмүәләриндә дәрч олуиушлу. "Тапрыјамы, јох-са Гарунамы хилмәт етмәли?" үнваны төһтиндә булунан бу риса-ләдә кешиләрин идиасы батил олдугу исбат олуиујорлу...

Кәјүмәрс: – Нәсрәддин шаһ бу мәсәлә үчүн нә кешиләрә мү-рачидәт етмәли, нә дә чавабларыны рәдјјәсиз китаба јазмалы иди! Бу суалы фирәнкин әһли-әлм вә үрфанындан етмәли иди. Мәсә-лән Мүсјо Бланшарлан⁶⁸⁴

Сөнд (Сөлмаси): – Бу адамла көрүшлүјүнү Нәсрәддин шаһ 185-чи сәһифәдә јазыјор:

Кәјүмәрс: – Оралары охујуиуз!

Сөнд (Сөлмаси) (охујараг): – "Рузи рәфтим бебаги-вәһиш вә нә-батат... Рәиси-анча ке исмәш Мүсјо Бланшар вә һәфтадо пәнч сал әзәмрәш рәфтә бул остигбал корә... Бағи-һејванат вә побатат бәс-јар вә си' ост... бәјәд һәгигәтән инсан пәнч маһ бәһешииәд, тамаша көнәд та чизи бәфәһмәд. Мән дәр ин роб'сәат чә митованәм бәфәһ-мәм амәлим пәниү бәнике дикәр һич вәгг бәчәһоти-тәмаша нә-даштәм. Бегәфәсә һејванатә зәндә рәфти һәмәра дилә. Әзонча рәфтәм мәнзәл. Әмма рәис ке синиәш һәфтадо пәнч ја һәштад сал бул, һәмә ча бамән һәмраһи корә, бегәдрә-јәх фәрсәнк раһ рәфт, һәр чи мигофтәм, бәр көрдид баз миамәд вә мигофт: мүдләтүләмр мүскират нә хордә вә һөмишә дикәранра һәм мән' миком. Дәр Фирәнкистан мәчлисә-мәхсусист вә очзәји-зијал дәрәд ке һөмишә ләртәдбирә мәтрук корәнә-шораб һәстәнд"...

Кәјүмәрс: – Иштә, Нәсрәддин шаһ һәзрәтүл-әлсәһиссәләмын шәраб ичиб ичмәлијини бу затдан суал етмәли иди! Етмишми?

* *Тәрҗумаси*: Бир күн вәһиш һејванлар вә побатат бағына кетдик. Бизи ора-нын рәиси 75 јашлы Мүсјо Бланшар гаршылады. Һејванлар вә побатат бағы кешиш иди. Инсан корәк беш ај орада отуруб тамаша етсин ки, бир шеј баша дүшә билсин. Мән аз бир вахт өрзиндә нечә баша дүшә биләрәм? Ашағы дүш-дүк. Тамаша сломәјо вахтымын олмамасына бахмајараг һејванларын гәфәсинә бахмага кетдик. Һамысына тамаша едиб орадан ево кетдик. 75 јашлы бу рәис мән һәр јери көздирди, бир фәрсәнк көздик. Һәр нә делдим, гајидиб, јенидән кәлиб дејирди: Әмүр боју спиртли ичкиләр ичмәмишәм, әмма баһгаларына дәр-рәвә көрмәмишәм. Авропада чохлу үзвү олан хүсуси мәчлисләр вар ки, онлар һөмишә шорабын гадаган едилмәси бародә төдбир көрүрләр.

Сәид (Сәлмаси): – Хейр! Ентимал, кешиниләрин иддасы хила-фында бир чаваб алмагдан горхмушлур!

Көјүмөрс: – Мүсјө Бланшар бөјлө сөһиһүлмәзач вә говиүлбүнијә олараг сөксөн сөнәлик бир синни-шејхүхтә васил олдуғуну мүскүратдан ичтинаб етдијино һомл едијор!...

Сәид (Сәлмаси): – Османлы өтиббасындан Нафиз Паша⁶⁸⁵ дејирминш ки, бә’зи инсанларын шәрәб исте’малындан сөһһәт вә гүвнәт газандығыны көрән халг зәнн едијор ки, мүскүрат инсана сөһһәт бөхш едијор.

Һалбуки ишрәт мүбтәлаларынын анчаг јүздө бири, о ла бә’зи шәрәјит төһтинлә бу бөхтијарлыга наиллирләр. Галаң јүздө лохсан логгузу исә мүскүрат јүзүндөн аз бир заман зәрфинлә төләф олуб келијорлар. Нафиз Паша лијор ки, бу лохсан логгуз гәбирләрдә сөссиз-сәдасыз јатыб чүрүмәкләдириләр, халг исә һәр күн ортала көзөн салим вүчуллара раст кәлијор, булары корәммијор. Әкәр бир мө’чүзә илә гәбирләки скәстләри галлырыб ортала көздирмәк мүмкүн олса иди, халгын булардан ибрәт алыб мүтәнәббәһ олачагына во мүскүратдан биакүллијә нифрәт едәчәјино шүбһә галмаз иди!

Көјүмөрс: – Сәјәһәтнамәдә лаһа во кими сөһбәтләр вар?...

Сәид (Сәлмаси): – Нәсрәддинин булардан башга сөһбәтләри-нә раст колмијорам... Анчаг бол-бол корлүјү шејләри тә’риф едијор ки, һеч өһәмијјәти јохлур. О, мүкәммәл, мүтәнтән мәктәбләрдән, ларүлфүнулардан, акадәмијалардан, чәмијјәти-әлмијјәләрдән би-хөбәрлир!

Көјүмөрс: – Мәнчә, онун корлүјү шејләрини үчү гәјәт мүһүм-лүр. Анчаг Нәсрәддин шаһ бу үч шејни өһәмијјәтиниң өслә во гәт’ән анламамыш, ја анламаг истәмәмишлир! Лакин онун анлама-лығыны Әнзәли дәннизиниң әмвачы дәрк етминш иди!...⁶⁸⁶

Сәид (Сәлмаси): – Бу насыл сөз?! Чәмәлатдан булунап дәннзин әмвачында ла гүввәји-мүдләррикә олурму?

Көјүмөрс: – Һәр һалда дәннизләрин фәһм во идракы Нәсрәддин-киндән зијәлодир. Буну шимли тәслиг едәчүксиниз. Һачы Торхан-ла корлүјү шејләрини мүһүммү нәдир?

Сәид (Сәлмаси): – Шүбһәсиз, Бөјүк Петронун асарылыр.

Көјүмөрс: – Оху!

Сәид (Сәлмаси): (20-чи сәһифони ачыб охујур) “Бол беимарәти ке бә’зи өз-әсбабе-Петро Кәбир императури-Рус дәрәндә зәбт бул рәфтим. До гәјиги-бәзәрк онча дилә шод ке Петро Кәбир бедәсти-хол сахте бул, бехүсус јеки әзонһара ке бесјар хуб монәббә’т корлө бул. Сурәти-Петро Кәбирә Катеринра һәм онча нәгш кордә будәл... Дикәр өз әсбабе-нәччари-Петро Кәбир өзәррәо коләнгә табәро гејрә бул кә баонһа көшти мисахтәст. Бир диварһа бә’зи әсләһејс-коһно во алати-һәрб әзтофонк во гејри-носб корлө бу-дәл... бә’л әзтоманһа бе әскилө рофтә, бекәштији-бохар мәнсум бе

Александр ке өзкомпанюст иешәстим...”

Кәјүморс: – Авропаја сәјаһәт едәи Нәсрәддин шаһ һачытәрхана гәдәр бир рус вапорунда кәлмиш иди⁶⁸⁷. Чүнки бу дәниздә бир дәнә дә олсун Иран кәмиси јохдур⁶⁸⁸. Һориф һеч бир кәмидә Иран бәјрағынын төмәввүч етдијини кәрмәди... Һал вә кәјфијјәт бәјлә икән бәјүк Петронун һачытәрханда кәли олилә јанлыгы софинә-ләри⁶⁸⁹ кәрүб дә өсла мүтәәссир олмады. Һеч дүшүнмәди ки, Бәјүк Петро нә иңјәтлә Авропада сәјаһәт сәјорду.⁶⁹⁰ Һечүн Һолландда ла тули-мүлләт игәмәт едиб кәмичилик тәһсил илә мөшгул олујорду? Һеч фикир етмәди ки, Бәјүк Петро Аврона сәјаһәтиндән өвдәтдән сонра, нә үчүн дәмир јолларын һәнуз мөвчуд булунмалыгы бир заманда һезар зәһмәт вә мөшөггәтлә һачытәрхана гәдәр кәлиб, мәзкур гајығлары кәли олилә јапарағ халгы кәмичилијә төшвиғ сәјорду!... Сөзүн доғрусуну асмәлидир! Ачы да олса асмәлидир! Бу күн Бакы оғнијасындан чоху сөрвәтләрини Бәһри-Хәзәрлә сәјри-сәфанинн төрәғгиси үзүндән газанмышлардыр. Чохлары өтмәкләрини о үздән газаныб јејирләр.

Шүбһәсиз, бу аламлар Бәјүк Петроја миннәтлардырлар!⁶⁹¹ Мәним алдығым хәбәрләрә кәрә Нәсрәддин шаһын мәғтулән вәфаты мүнәсибәтилә Бакы чамаатынын бир гисми онун үчүн мәтәм тутмуш, тә’зијә мәчәлисләри гуруб, һөфтәләрчә мәрсијәләр охутмушду... һалбуки, ики-үч ај оғдәм Бәјүк Петро һаминә Полтапада едилән шәһликләрә⁶⁹² иштирак үчүн аңчаг ики адам кәндәриләр (Кәлкәјә хитабән) вә буу да сәнин кими бир тәрбијәсизин ха-тири гаалмасын асјә едиләр.

Кәлкә: – Бунун кәндим үчүн бәјүк бир шәрәф әлл етмәк истәр-дим! Аңчаг о шәһликләрә нә мәнә, нә дә саир “һәгиги рус” мәсләк-дашларыма јол вермәдиләр!...

Сәид (Сәлмаси): – Мән аңламыјорам ки, бу ишләрдә Әнзәли дә-низиндәки гүввәји-мүддәрикәнин нә јолда бир дәхли вар?

Кәјүморс: – Әчәлә етмә! Аңларсан. Шимди инкилис гөвми илә, инкилис парламанына даир Нәсрәддинн мүлаһизатыны оху!...

(Сәид (Сәлмаси) охујур): Нәчәбәти-бозорки вә воғар вә төмкин әзрујә-зәһә мәрә миризәд. Мә’лумәст ке милләти-бозоркәст вә мәхсусән ходаләһли-аләм годрәт вә төванәји вә оғло вә һушо төр-

* *Тәрҗүмәси*: Сонра Русија императору Бәјүк Пјотрун бә’зи шәјләри сахлан-дыгы бинаја кетдик. Орада ики бәјүк гајығ кордүк. Бәјүк Пјотр оз олилә дү-зәлтмишдир. Хүсусилә, онлардан биринин үзәриндә Пјотр илә Катеринанын шәкилләри һәкк олунмушдур. Бәјүк Пјотрун дүлкәрилик вәсантиндән мишар, балта вә с. вар иди. Онларла бә’зи шәјләр дүзәлдәрмиш. Дивара бә’зи кәһнә сәләһлар, һәрби ләвзизмәт, о чүмләдән түғһән вә сәирә асмышдылар... Тама-шадан сонра лимана кәлиб орада бухарла ишләјән “Александр” адлы кәмијә отурдуг.

бијет бе онһа даләәст, инәст ке мөмләкәти мислс-Һиндистанра мо-
сәххәр кордс вә дор-Јенки донја вә саир чаһаји-аләм һом мотәсәрр-
ефати-мотебәре дарәһл..”

Көјүмөрс: – Бөјүк Пеструни нә үчүн комичилија о гәдәр рағиб
во һовәскар олдуғуну⁶⁹⁴, һәтта анчаг бу шовг илә Горбә сәјаһот
стидјини анламајан Нәсрәддин шаһ инкилис милләтинин дөхи сә-
боби-шовкот во озомотини анламыјор. “Хулавәнди-аләм бу
милләтә бир гүдрәт вә төвана вермиш” әсјор. Фәгәт нә үчүн
вермиш? Буну һеч идрак сдомијор?

Нәсрәддин шаһ чографијадан дөхи бихәборә бәһзәјор. Чүнки
Һиндистанын Британија чәзаиринә узаг булуңдуғуну⁶⁹⁵ вә бәјлә
узаг бир мөмләкәтин нә кими васәитлә тәсхир олуна билдјини
Әһзәли дөһизинин әмвач бир вәһи гәдәр олсун дүшүнмәклән
ачиздир...

Сәиди-Шаһым, бу сон созләриннәлә мәһи һәјрәтә дүчар сли-
јорснуз!

30.

Сәид (Сәләмаси): – ... Әһзәли дөһиз әмвачынын бу сонһәтләрә
нә дөһи вар?⁶⁹⁶

Көјүмөрс: – Буну изаһдан өгдәм китабын бир јерини лаһа оху-
малысан! (Сәһифәләри чәвирир) баһалым бир чох созләриндән
мәшрутијјәти сәвмәдији алашылан вә билхәссә Франсада
иләрсји-мәшрутијјәт вә чүмһуру мүзүрр әллә сдән Нәсрәддин⁶⁹⁷
шаһ инкилис парламаны һаггында нәләр јазыјор?

Сәид (Сәләмаси): – (китадан бир кач сәһифә чәвириб 128-чи сә-
һифәни ачыјор. Охујур) “Бә’л рәфтим бепарламент. Әзтә’риф-ин
смәрәтү тә’лади-отәгһа вә балаханһа вә даланһа шәхс ачәзәст.
Мигүјәнд мәбләгә козафи бемүрури-әјјам хәрчс ин смәрст шодс
ост вә бонаји-он әзһәштсәд сәл гәбл әзинәст. Әмма дөһ сәл гәбл
әзин хәјл бәр бонајс ан әрзуәһл. Назмә-мәчлис-лордһа ке
морди-пири буд исмәш Клифорд чилуји-ма офталс отәг бсотәг
кәрдәш кордим. Бесјар бонаји-али моһкәм во моһибәст; вәгәән
парламенти-инкилисра чәһин смәрәти-әзими шәјәстә во ләјг
әст... Холәсә рәфтим бсотаги лордһа һәмс будәһл. Әдәдс лордһаји-
ин мәчләс әзсәд нәфәр тәчәвәзәст. Гәдри нәшәстсә бәр хәстәм.
Әзотагһа вә даланһа гәзәштсә дахилиталари-вүкәлаји-милләт
шодим. Әдәдс инһа сисәдә пәнчәһ нәфәр мишәвал.

* *Төрчүмәси:* Гадын во кишинин үзүндән бөјүк пачабәт, пүгар во томкин
тохүлүр. Мә’лумдур ки, бөјүк милләтдир во хусусиә алаһ-талла онлара ба-
чарыг, ағыл, һуш, тәрбија вермишидир. Буна корәдир ки, Һиндистан кими әл-
кәһи ишгәл едиб, Јенки дүңјада во дүңјанын бәшгә јерләриндә чохлу ишгәл
стидји јерләр вардыр⁶⁹³.

Лорд Дисраили во Гладстон во саир вүзораји-Вебк во Тори бу-
аена. Иск төрәфи-Вебк будәнд, төрәфи-лиңкөр Тори. Ма дәр бала ке
рахбарики бул мүшшорәф бемәчләс руји-сәнаәли иешәстә будим.
Мәсәләш төрһ көрәндә. Ехтәләф ара шол. Рәис-мәчләс һекм бәтә-
рофи-әглоб хәрә ке "мажоритс" михәрәндә во төрофи-әгәллә "ми-
норитс". Колләвүкола рәфтәил бирун ке дәрбирун бешмарәнд.
Мәчләс хали шол. Бә чоз рәискәс нәман. Бә'л оздогигеи-амәдәнд,
төрәфе-гәләб "Вебкһа" будәнд-ке, һал вәзарәт дәрәнд. Бә'л лорд
Гладстон сәдри-ә'зәм амод пиши-ма гәдрч сәһбәт шол, бәрхасте
рәфтим...

Доремарәте-парламент кетабханәји бәсјар мо'тәбәрист ке, гоф-
то-гуһаје-гәдимо чәдили-парламент во гәваһини-инкилис во гәјри
дәр онһа нәвәштә шолә әст".

Кәјумәрс: – Әл вәрир! Нәсрәддин шаһ кәдиб инкилисин донан-
маји-мәһини дәхи тамаша сјәәминиди!⁶⁹⁹ Бу сурәтлә Инкилтәрәдә
өн мүһүм шәјләри өз көзү илә көрлүјү һалла инкилис төрәгги во
тәәлисинин, инкилис өзәмәт во сәтвәтинин сәбәби-һәгигиси бу-
лар олдуғуна әсла вә гәт'ән аңламамышды. Һәтта аңламағ үчүн,
Бәһри-Хәзәр саһилинлә Бојүк Петро төрәфиндән бир шовг илә јә-
пылан ики әләд гәјыг дәхи бу хүсула онун көзүнү ачмамышды!..

Инкилис парламенти Авропа Мәчлис-Мәб'усанларынын он
гәдими⁷⁰⁰ вә инкилис доһанмасы доһанмаларын он гүввәтлис-
лир! Бу ики шәј инкилис төргги вә өзәмәтинин башлыча сәбәб-
риндәлир! Маариф, сәнаје, тичарәт бу сәјәлә рәвиңә булујор. Да-
хилә интизамы-үмүр, харичлә с'тибар, һекм вә һүфүз һәп бу мә-
бәләрдән иш'әт сәјјор. Мүнүн бириңлә јапонјалылар⁷⁰¹ бу нәг-
тәлори көзәләч дәрк елиб, инкилисәрин кеткиләри јолу тутлу-
лар вә о күңдән бәри аз бир заман зорфиндә сүр'әтлә төрәгги
етдиләр.

Төрмүчәси: Сонра кетдик парламентә. О бинаны тө'рифломәкдә отагла-
ры, јухары мәртәбәләки дөһизләри сәјмагда адам ачизлик чәкир. Дејирләр
кәчән мүдәтт әрзиндә бу бинаја күлли миғдарда пул хәрчләниб. Онун
бүнвәрәси 800 ил бундан габаг гоулмушлур. Лакин 10 ил бундан габаг һәмүн
бинанын үзәриндә чохла тикишти апарылмышдыр. Лордлар мәчлисини үз-
лориндән олан Клиффорд әдлә бир гәчә киши. Бизин гаршымызә дүшүб
отағлары бир-бир көздирди. Чохла мөһкәм вә али биналар вәр иди. Һәгигә-
тәш, Инкилтәрә парламентино белә бојүк бир ымарәт ләјигдир. Нәһәјәт,
лордларын отагына кирдик. Һәмәсы орада иди. Бу мәчлисин лордларын
сәјы жүздән чох иди. Бир аз отуруб ајага дурдум. Отағлардан, коридорлардан
кәчиб, милләт вәкилләринин залына дахил олдуғ. Онларын сәјы 350 нәфәр
иди.

Лорд Дисраели во Гладстон⁶⁹⁸ во лиңкөр Вебк во Тори вәкилләри вәр
иди. Бир төрәфдә вебкләр, лиңкөр төрәфдә ториләр иди. Биз јухарыдакы
гаранлаг бир јолла кәчиб мәчлисә дахил олуб стуларла отурмушлур.
Мәсәләш шәрһ етдиләр. Ихтилаф сәкитләшди. Мәчлисин рәис өксәријјәт
төрәфин гәбул етдији һөкмү охуду. Бүтүн вәкилләр бајыра чыхдылар ки,
орада сәс вәрсинләр. Мәчлис бошалды. Рәисдән башга орада һеч кәс гәлмәди.
Бир доғигәдән сонра көлдиләр ки, гәлиб төрәф вебкләр иди. Инди һәкимјәт
башында онлардыр. Сонра баш назир Лорд Гладстон көлди, јанымызда бир
аз сәһбәт елдәндән сонра дуруб кетдик. Парламент бинасында бојүк, чох
мо'тәбәр бир китабхана вәрдыр ки, парламентин гәдими во јәни сәһбәтләри,
һәмчинин Инкилтәрәнин гәһуңлары во сәирәси орада јәзилмышдыр.

Бөжүк Петро исә һагигәти анчаг гисмән аламышды. Бу аңо гәдәр мөһрутиҗәтләп мөһрум галан Русија да анчаг гисмән тәрәгги стмиш оладу.

Нәсрәддин шаһа көлинчә, о, көрдүкләриндән нә бир шәҗ алады, нә дә истифадә еләди: Инкиләтәрәҗә гәдәр кор келиб, кор өвдәт етди!... Авропа мәдәниҗәтиндән Иранга баләт рәгсиндән башга бир шәҗ кәтирмәди! Мәәмафиһ бу нөв фәјдәсыз, мүзүрр бир сәҗәһәтә иранлылардан кимсә протесто етмәди, һәтта Европадаң Бакы төригилә өвдәт едән шаһы ираниләр көмәли-ләбләбә вә дарат илә истигбала һазырландылар!... Бу һаллара төһөммүл сәммөҗән, мүтөһоввиранә бир һилләт вә шилләтлә протесто едән анчаг Әнзәли дәнизинин әмвачы оладу...

Јунаның шаири-өзәми һомер Троја гүрбүндә⁷⁰² чари бир ирмагың төкүлән ганлардан гөзәбә көлиб, гөһрәман сөффак Ашили җахаладығыны, онула мүбаризәҗә киришдиҗини, ону чошгун сулары, мүдһиш кирдаблары арасында гөрг вә һабуд етмәк истәдиҗини гәҗәт шаиранә бир лисан илә төсвир сәйјор... Бу төсвир јунан "Шаһнамә"си олан "Илиада"ның⁷⁰³ ән көзәл парчаларындадыр. Бизим јәни шаирләримиз, даһа догрусү мүтөшаирләримиз, шаирлик иләәасында булунаһларымыз шә'р үчүн мөзмун араҗыб лаурјорлар! Фәгәт мәдәһлыгдан башга бир шәҗ ортаҗа чыхармыјорлар. Әнзәли дәнизинин Нәсрәддин шаһа гаршы гөзәб вә гөһури фәна мөзмунму? Дәнизин бу һилләт вә шилләти Бајрон төрзиндә бир мөнзүмөҗә⁷⁰⁴ зәмин оламазмы?

Сәид (Сәлмаси):- Әнзәли дәнизи гөзәб вә һилләтинин нә сурәтлә ифадә едә билмишди?⁷⁰⁵

Көјүмәрс:- Көрүнүјор ки, сәҗәһәтнамәни нәһәјәтинә гәдәр оху-мамышсан!... Авропадан өвдәт едән Нәсрәддин шаһ Бакыда "Константин" нам бир рус вапоруна ракиб олуб, Әнзәлиҗә гәдәр асудә кәлә билмишди. Бу көмидә Әнзәли шәһәри, шәһәрин бајрагларла донанмыш евләри, имарәтләри порчәми-гөфир илә истигбал үчүн саһилләрә, искәләләрә јыгылан өһәлиси һәп көрүнмөкә башлады. Нәсрәддин дә мөңҗәтилә өлбиссәҗи-рәсмиҗәсини кәҗиб вапордан чыхмаға һазыр иди. Накаһ төрәфи-саһилдән гара бир булад пәјдә оладу. Дорһал бир бади-шәдид илә туфандан нишан верир. Бир фыртына гопду.⁷⁰⁶ Дәрҗа бүтүн шәдәјиди илә төләтүм гөзобинә көлиб чалхаалды!... Нәҗәт илә момат арасында мүзтәриб Нәсрәддин шаһын булунадуғу көми илә бәрәбор гөрг оламасына рөмөг галыјорду. Ики күн көмидән саһило чыхамады. Көндиси бу өһвалы китабын нәһәјәтиндә төвсиф сәйјор... Шаирләрә бир сәрмәјәдир. Гааһи⁷⁰⁷ кими мәдәһлыг сәһнәләрә мөһһул галды! Оху!

Сәид (Сәлмаси) - Сәҗәһәтнамәнин сон сәһифәләринин охујур! "Рузе-чүм"ә дөваздәһһоме шәһрә рәчәбүл-мүрәччәб нәздики бә сјдә-мовлауди-һөзрәти-Әмирәл-Мө'минин Әли ибн Әбу Талиб Әлсә-һүссәләват вәссәлам өст. Бајдә бә-Әнзәли берөвим. Собһ борхас-

көти-көшти бешмәнтөвр бөлкә зияәтәр бул. (Сәид китабы җапа-
жараг) – насыл оллу ки, Нәсрәддин шаһ мовти муһаббатлән хиләс
олду, бөлә бир бөһри зүһар ону гөһр на һәрр етмоли?

Көјүмөрс: – Нәсрәддин шаһ нијаз вә тәзәрро'ләри илә дуа во
төвбәләри илә дөһизи алдатды! Дөһиз оиун өһл вә пәјманларына
с'тибар етди. Гачар һөкмдарларының пәјманшикән олдуғларыны
билмәди!⁷⁰⁹

Сәид (Сәлмаси): – Сонралаи буну анламадымы?!⁷¹⁰

Көјүмөрс: – Анлады, анладыгы үчүн ифа етмөк истәдији вәзи-
фәни Мирзә Рзаја һөвалә етди!...

Сәид (Сәлмаси): – Пок ө'ла! О бири сәјаһәтнамәләрә дә бақа-
лымы!

Көјүмөрс: – Хейр! хейр! лазым сәјил, о бириләрини дә буна гијас
елә биләриз. Оналара мөһкәмәји-күбрәлә бахылачагдыр!...⁷¹¹ (Әтра-
фына бахыб Шејх Фәзлүллаһы көрмөјөр) Лакин бизим Шејх иррә-
лә?... (чағырарар) Шејх! Шејх!...

Шејх Фәзлүллаһ: (үзөриндә жүз милјон рәғәми јазылмыш ваго-
нуи пәнчәрәсиндән башыны чыхарарар): – Бурадајам!...

Сөһр сүбһдөн галхдыг. Дөһизин һавасы чох јажышы иди. Кефи кок кедирдик.
Әнзәлијә 12–18 км галмыш рәсми палтарымызы кәјиб һазырлашмышдыг ки,
инди Әнзәлијә дахил олачагыг. Јанаш-јанаш гөрб-чонуб во саир тәрәфдөн гара
булдулар галхырды. Дөрјада далғалар галхды, јенә дә мо'јус олмайыб сүрдүк
лиманә јакышлашдыг. Русијаның бир "Бухара" адлы һөрб көмиси Ашурадан
сәтирам үчүн бизи гаршыламага кәлди. Биноклла көрүнүрдү ки, далғаларын
һөрөкотиндөн көминин лөкһөр вурмасы бир доһшәт иди. Һөрби көми белә
һөрөкот едәндә бизим көмидән о үмид көзләмөк оларды? Бир јәлкәли
тичарәт көмиси о тәрәфдөн лөвбәр салмышды. Хүләсә, көлдик лиманә. Һөрби
көми чох чотилликлә бир ишә чох топ атды. Әнзәли бүрчү во онун кәнарларында
олан адамлар һамасы көрүнүрдү. Лакин бизим көми чох бөјүк олдугу үчүн
бундан артыг ирәлидојиб Әнзәли лиманына дахил ола билмәзди. Она көрә дә
бизә мөхсүс Әнзәлидә олан гајыг-вә бухарла ишләјөн кичик көми көлиб бизи
гуруја апармалы иди вә бу шиддәтлә фыртына илә онларын да имканы јох!
иди. Нәһәјәт, мөчбур олдуг ки, бир јердә көминин көјәртәсиндә отага кәдиб,
палтарларымызы сојундуг үрөк сыхынтысы илә чанымызы гөзәјә вериб
отурдуг. Башгалары да бизим көми өјиндә олан палтарлары сыфраг едә-едә
сојундулар. Изәр көс бир күнчә јыхылыб галхмага имканы јох иди. Ики саат
күчлү јагыш јагды. Дөһизин далғалары елә шиддәтлә иди ки, бахмаг мүмкүн
дәјилдир. Көми елә һөрөкот едирди ки, дор ағачы сојуи о тәрәфинә, бу
тәрәфинә дојирди. Көми елә ојилдирди ки, аз галырды чәприлсин, бизи дә
дөһизә төкәсүн. Көмидә олан стуллар вә башга шәјәр бир-биринин үстүнә төкү-
лүрдү. Далғаларын күчүндән көмидән доһшәтлә сөслөр чыхырды, аз галырды
көми дә дагылысын. Нәјдән дә шиддәтлә јагыш јагырды. Она көрә дә көми
ирәлијә кәдә билмирди. Көминин үстүндә олан тахталар да судан елә јумшаг
олмушду ки, адамын ајагы сүрүшүрдү. Фирәнкистан, сәфәримин сонунда елип
јахынлығына кәлдим, бу да Әнзәли бүрчүнүн ики алдымлығында иди. Әкәр
адамын вәзијәти үч күн белә чөкөрсә, мөчбурсан ки, лөвбәри чөкиб Чиз во ја
Лөкһоран лиманына кәдәсән. Бу нөкәрләрини һамасы вә башгалары Әнзәлијә
көлиб, орала дә етсин. Бу јәни хојаллар мөним кәфини о гөдөр позду ки, во-
зијәтим бир аз хараблашды тәз-тәз төрләјирдим. Исти во хојалын шиддәт-
индән күлөк синомо вурурду вә өскүрүрдүм. Шиддәтлә күлөјин потиңәсиндә
јатмаг мүмкүн дәјилди. Ишәбә күнү, азын 13-дә далға вә көминин һөрөкоти
јенә о вәзијәтдә иди, болко дә ондан артыг иди.

Көјүмөрс: – Орада нө жапыјорсан?

Шејх: – ~~Масиди-иртичан~~јјәмиз үчүн бу вагонданкы паралара
өшөдди-сһтијачымыз ~~барлыр!~~ Тегһран фүгөрасына дагытмаг үчүн
чибләрими, өтөкләрими долдурајым!

Көјүмөрс: – Һај бәдла! һај! Доллур бакалым!

Шејх Фөзләллаһ, чох кечмәдон, үстү-башы күлә булащмыш ол-
дуғу балда, вагондан чыхыб [өртмө] өтөк долусу күл сачыјор...

Шејх: – Ејваһ! ... Шу вагон пара илә дејил, рөмад илә, хакөстөр
илә долу имиш. Симү-зөрдөн нишан буламадым!

Бу насыл шеј?...

Сон

1. "ФҮҶУЗАТ" - 1906-чы ил ноябрын 1-ден Бахыда Ҳ. З. Тағыјевин наширлији во Ө. Нусејизадоинин редакторлуғу ило Азәрбајҗан дилиндо ношр олунан хофтолик, сијаси, өдәби-тонгиди мочмуо.

2. ФЭРАСӨТДӘН МУРАДЫМ... - "Фөтһо" во "көсрә" фарс олифбасында дурғу ишаролори. Фөтһо сөтир үстү _____ гыса "о" сөсини, көсрә исо сөтиралты () ишлодилорөк "и" сөсини ифәдо едир. Номин ишаролордон соз ачмагла мөәллиф сорловһодоки "Фүрусөт" сөзүнүн осөрин мөзмунуна ујғун мө'насыны ајдынлашдырмышдыр. О, "фа'нын көсрә ило јазылышыны гөбул стмир, чүнки номин һалда фәрасөт сөзү фирасөт кими охунур. "Фирасөт"ин исо лүгөти мө'насы "төз баша дүшмөк" демөкдир. Бу мө'на мөәллифин мөрамы ило дүз кәлмодидиндон, "фа'нын фөтһо ило јазылышыны, јә'ни "фәрасөт" сөзүнүн "ат минмөк" мө'насыны гөбул стмишдир. Ејнн заманда мөәллиф гәјд едир ки, фарс лүгөтиндо "фәрасөт" сөзүнү овоз едон во "ат минмөк" мө'насында һөм фүрусөт, һөм до "фүрусиджәт" сөзлори вардыр. Бу сөзлорин јазылышында көсрө, фөтһо ишарәләринө ештијач олмадығыннан, осөринө "фүрусөт" адыны вермөји ләзим билмишдир. Демөли, осөрин алы "Сијасөти-фүрусөт", јә'ни "ат минмөк", "ат ојнатмаг" сијасәтидир.

3. "РУССКОЈЕ ЗНАМЈА" - Петербургда А. И. Дубровинин редакторлуғу ило чыхан күндөлик гөзөт. Монархист "Рус халг иттифагы"нын органыдыр. Бүтүн нөмрәлориндо "Православ дини, чар мүтләгиджәти, ваһид бөлүнмөз вәтөн уғрунда. "Русија руслар үчүндүр" - кими сөзләрлә мөрамыны с'лан стмишдир.

4. "РУСИЈА ГЛАВҮЗЛӘРИ" - 1905-чи илдо Русијада јаранмыш гәркәүрүчү (черносотенцы) монархист төшкилатлара ишаро.

5. СВИФТ "СӘЈАӘӘТНАМЕЛИ-ГУЛЛИВЕР" - көркөмли никилис јазычысы Чонатан Свифтин (1677-1745) мошһур "Гуллинсрин сәјәһәти" (1720) адлы сәтирик, фантастик романы нөзөрдө тутулур. Әсөрдө Гулливер утопик чөмијјәтә көлир, анчаг бу инсан чөмијјәти дејил, ағыллы атлар чөмијјәтидир; довлөт гурулушу демократикдир.

6. ДОРОШЕВИЧ - Влас Михайлович (1865-1922) рус јазычысы, театр тонгидчиси во журналисти. Редакторлуғ етдији "Русскоје слово" (1902-1912) гөзетинин сәһифәлориндө дөрч етдирдији фелјетонларда чар думаларыны ојунбазлыг, бошбөгазлыг јувасы кими төгдмн стмиш во бу думаларын бөјүк довлөтчилдији, шовинизми күдөк, милләтлөри бир-бирило вүрушдурән ријакар тодбирлөринин моһарәтлө ифшә стмишдир.

7. БУ ЗАТ ИЛБАШЫ МҮНАСИБӘТИЛӘ КЕЧӨН 1907 СӘНӘЛИ-МИЛЛӘДИЈӘСИ ЗӘРФИНДӘКИ ВУҒУАТА БИР НӨЗӘР ЈОЛЛУ... - Дорошевичө во олун "Русскоје слово" гөзетинин 1 јанвар 1908-чи ил нөмрәсиндо дөрч олунуб III Довлөт Думасы һадисәлориндөн бәһс едон "Касјанын јухусу" адлы сәтирик чамалына ишаро.

8. ОКТЯБРИСТЛӘРИН ВУЧУДА НӘТИРДИКЛӘРИ ҮЧҮНЧҮ ДӨВЛӘТ ДУМАСЫ - Бу дума өзүндөн әввәлки I во II Довлөт Думаларына нисбәтән даһа irtичачы рол ојнамышдыр. Әввәклиләрә сәспәл-демократ, зәһмоткеш фирғәлориндөн нүмајәндө сечилдији һалда, III Довлөт Думасынын төркибинини оксәријјәтинин "октябристләр" адланан оксинглаби партијанын нүмајәндөл тошкил едирди. Октябристлөрин бу ады 17 Октябр манифестиндөн көтүрүлүшү.

9. "ДОҒРУ СӨЗЛҮ" ӘНМӨД КАМАЛБӘЈ (1874-1924) - көркөмли шаири по јазычысы "Сөрвәти-фүнун" гөзетиндо ишломини, сонралар Мис "Доғру сөз" гөзетинин редактору олмушдур.

10. ТҮҮСҮНЧҮ ДУМАДА КАЗАК АТЛАРЫНЫН ГУЛУРЛАРЫНА ДАИР ЧӨРӨЛӨН ЕДӨН ТУУЧАГИШАТА... - 1907-чи илдө III Довлот Думасынын 13 декабр тарихли ичласында "казакларын дойуш атлары илө то'мин олмасы" гагда бөрби назирин төгдим етдиң ганун лажыоси отрафында медон музакироло-ро ишаро.

11. "НОВОЕ ВРЕМЯ" (1868-1918) - Петербургда ношр олуан күндолик гөзет. 1876-чы илдөн А. С. Суворовнын рөһбөрлүг алтында иртичачы характер алараг, мутлогийжети, шовинизми, антисемитизми төблиг едирди. 1905-чи илдөн гаракурнуучуларын органы олмушду.

12. ПЕТЕРБУРГ ВӨ МОСКВА, ДАНА ДОФРУСУ III ДУМ... - Петербург ва Москванын "Петербургскије ведомости", "Новое время", "Окраины России", "Сын отечества", "Московский еженедельник" киими мөтбуат органларына вө III Довлот Думасынын гаракурнуучу, шовинист рус депутатларына ишаро.

13. МЕНШИКОВЛАР - 1879-чу илдөн одоби, ичтимаи, сийаси фөалижет башлаң иртичачы публицист М. О. Меншиков (1859-1919) нөзөрдө тутулур. Русиянын моркези мөтбуат органларында вө III Довлот Думасында Гафгиз мусолманлары өлөйинө жагырдыгы ифтиралара ишаро.

14. ДОРОШЕВИЧИН ИЧМАЛЫНДАН... - Дорошевичин "Казак атларынын гулуруларынын узунлугу"дан боис едөн фелетону нөзөрдө тутулур. Фелетон "Русское слово" гөзетинин 1908-чи ил 1 январ тарихли нөмрөсинде дорч олунмушду.

15. УРФИ - МЕНДИБӨРҮ НАЧЫНСКИ.

16. УРФУ ЧӨНАБЛАРЫ "АШУРА" УНВАНЫ ИЛӨ "КАСПИ"ДӨ ДӨРЧ ЕТДИРДИНИ МӨГАЛӨНИ "ИРШАД"ДАН ТӨРЧҮМӨ ЕТДИНИ НАЛДА... - Мендибөрү Начынскинин "Урфи" ямзасы илө "Каспи" гөзетинин 30 январ 1908-чи ил 25 -чи нөмрөсинде дорч олунан "Ашура" адылы жазысына ишаредир. М. Начынскинин рус дилинө төрчүмө етдиңи бу язы түрк жазычысы Шомсоддин Саминидир.

17. ПРУШКЕВИЧИН ОН БЕШ МӨЧЛИС ЭСНАСЫНДА ГУЛУРУГ МУБА-НИСАТЫ... - Чар назирин, Дума депутаты В. М. Прушкевичин III Довлот Думасынын 1907-чи ил 4 мај тарихли ичласынын горарына осасон 38-чи маддөжө хоро Думанын 15 мөчлисиндөн мөһрум олунма һадисөсине ишаредир. Бу һадисө илө өлагөдар "Русское слово" гөзетинде (1907-чи ил, №109) В. М. Прушкевичин, С. И. Келеновскинин, И. П. Сазановичин шокиллоры верилимиш, шокиллө-рин алтында ояларын Думанын 15 мөчлисиндөн чыгарылмасы гејд олунмуш, лakin собөби мөстөрилмомишдир. Налбуки һөмин һадисө илө өлагөдар Довлот Думасынын 36-чы ичласынын стенографик һесабатында мөстөрилмишди ки: "Довлот Думасынын 4 мај 1907-чи ил тарихли ичласында гејри-рус миллотин-дөя олан бөзү батиглорин рус довлөтчилијинө, рус миллотинө, рус мөдөнијжө-тино гаршы төһгирамит мүнәсибөтлөри сәг партијаларын күчлү етиразына себөб олмушду. Бу ичласда Прушкевич һөмин зөһмөткөш депутатларын киятгелорин сојуггаилыгла динлојө билмөдијиндөн ояларын унванларына кобод сөзлөр, сојушлор сојлөдијиндөн ичласын сөдри ону Дума ичласларындан мөһрум етмишди (Бу гагда б а х: Русија, Дума II чагырыш, II сессиянын 10 мај 1907-чи ил тарихли ичласынын стенографик һесабаты, 447-450).

18. КАДЕТЛӨРИН РӘИСИ МИЛЈУКОВУ СӨЈМӨК - В. М. Прушкевичинц Дума ичласларында П. Н. Милјукова гаршы боһтан, һәдө сојушлоринө ишаредир. Бу төһгирамит мүнәсибөт о заман доври мөтбуат соһифөлөриндө Думаја дәир дорч олунан жазыларын өксөријетинде өз өксини тапмышды.

19. ПРУШКЕВИЧ ЧӨНАБЛАРЫ (1870-1920) - сийаси хадим. 1900-чи илдөн дахили ишлөр назирлијинде ишлөмиш, Октябристлөр партијасынын лидерлө-риядөн олмушду.

20. МИЛЈУКОВ (1859-1948) - рус тарихчиси, өксингилаби һөрокатын баш-чыларындан бири, 1905-чи илдөн жарылан хадет (конституциячы демократ) партијасынын лидери. III вө IV Довлот Думасында милли мөсөлөдө иртичачы мөвге тутурду. П. Н. Милјуковун бир нечө Аврона алиини вө ичтимаи хадими илө бөрәбәр Америкаја сөфәри вө орада "Русиянын мүнәсир позијјотино дәир" мүнәзирә охумасы һадисөсине ишаредир.

21. БУ НӘРИФ КЕРИЛӨЖӨ-КЕРИЛӨЖӨ ТЕРРАНА, ЈА ИСТАНБУЛА ГӘ-ДӨР КЕТМӨСИН... - Прушкевич нөзөрдө тутулур, чар Русиясынын о заман Иранда вө Түрхијөдө јеритдиңи мүнәмдөкөчилик сийәсәтиндоки мөвгөјинө ишарө едилир.

22. ИРАН МӨЧЛИСИ-МИЛЛИ-СИНИН МУЗАКИРАТЫ - 1906-1907-чи иллөрдө Иранда баш верөн ингилаба ишарө.

23. "БАБИ-АЛИ" ВӘ "ЫЛДЫЗ"ЛА ЧӨРӘЛАН ЕДӨН МҮБАҢИСАТ... - "Ылдыз" - Истанбулда Султан Әбдүлһәмиддин сараынын, "Баби-Али" (жүксөк гапы, паша гапысы демоклир) исо Түркия "Бөжүк Милли мөчакеси"нин јерлөш-дији ыгамөткаһын адыдыр. Мүөллий о заман Түркиядо баш верән коңч түрк-лөр һәрәкәтына ишаро едир.

24. КОЛУМБ ТӨРӨФИИДӨН БУ НҮНКҮ ЭСКИ ГАФАЛЫ ҺӘГИГИ РУС-ЛАРЫ ИИЧИТМӨК ҮЧҮН КӘШФ ОЛУНАН ЈЕНИ ДҮНЈАНЫИ РӘХШИ СӘБА РӘФТАРЫ... - 1492-чи илдо Американы көшф едөн деңиз сәјјаһы Колумбун ады алтында 1907-чи илдо Америкаја сәфәр едөн проф. Миллуков нозордо тутулур. "Һәгиги руслар" ифадоси ило мүөллий Прушкевичин тошкил етдији өксингилабы "Рус халг иттифагы" тошкилатынын Миллуковуи Америка-ја сәфәри барөдо ичтиманјот ичорисиндо јаратдыгы һәј-күјө ишаро едир. "Рус-скоје слово" гәзети (29 январ 1908-чи ил) јазырды: Прушкевич во онун башчы-лыг етдији Октябристлор Миллукова гаршы өсәби во коскин чыхышлар ило ону һөинки Думадан сыхышдырыб чыхартмаг, һәтта Америкада охуругу му-һазирәләро корә "Вәтон ханни" кини мөһкөмо мос'улијәтәно чәлб етмөк иста-јирдиләр.

25. ИСТАГУС - онајаглы ири деңиз хәрчөнки.

26. ПРУШКЕВИЧИН ГАФГАЗДАИ КЕЧМӘСИ МҮНӘГГӘГДИР - Чар һөкумәтинин Биринчи рус ингилабынын то'сири илә Загәфгазијада баш верән ингилабы јатыртмаг сясәсәтино ишаро.

27. ГАРАБАҒ АТЛАРЫ - Чар һөкумәтинин Гарабагда јеригдији милли гыргын сясәсәтино ишаро.

28. КУТАИС, ИРӨВАН ВӘ БАКЫ ЧАМААТЫНЫИ МӘЗКУР АРАБА ИЛӘ ТИФЛИСДӨ АЧЫЛАЧАҒ "АТ" ГУЈРУҒУ МҮБАҢИСАТЫ... - Загәфгази-ја сәсиал-демократларынын 1906-чы илдо Тифлисдө чагырылмыш IV гурулта-јына ишаро. Гурултајда Бакы, Тифлис, Јереван, Батум, Кутаис сәсиал-демок-рат тошкилатларындан 58 нүмајөндө иштирак етмишдир.

29. ҺӘГИГИ РУС ИТТИФАҒЫ - Бу ифадө өсәрин сәтирик үслуб вә мөз-мунуна ујун тез-тез "һөгиги руслар", "рус чотолөри" (чотө - түрк дилиндө гулдур демокдир) кини дө ишләдилмишдир. Һөмин ифәдөлөр биринчи рус ин-гилаби иллөриндө монархистләрини ифрат иртичачы, гаракуруһчу тошкилаты кини танышмыш; "Рус халг иттифагы"на ишарөдир. Иттифәг, 1905-чи илин октябрында Петербургда ингилаби һөрәкәта гаршы мүбаризә мөгсәдилә јә-рәһмишдир. II Дөвлөт Думасы җоуулдугдан сонра Иттифаг ики тошкилата бө-лүнүр: 1. Прушкевичин рәһбәрлик етдији "Михаил Архәвкел" палатасы. 2. А. И. Дубровин башда олмагла ачыи гәррор тактикасыны лавам етдирән "Рус халг иттифагы". Бу гаракуруһчу тошкилатлар о заман чар һөкумәти торофиндон маллијәләндирилир во һимәјә олунурду. Һәтта чар өзүнүн во вәрисинин си-пәсинә "Рус халг иттифагы" ишаныны тахмышлар. Ә. Нусејизадо өсөриндө кинәјә илә һөмин иртичачы иттифагы "Һөгиги руслар иттифагы" адландырыр-ды.

30. СӘЛАҺӘТӨ ЧЫХАН БИР МИЛЛУКОВ ДЕЈИЛМИШ. Б а х: ... Шөрһ №20.

31. БҮТҮН ГАФГАЗ ӘҢЛИ ДӘХИ СӘЛАҺӘТӨ ҺАЗЫРЛАНЫЈОР. - Гаф-газ хәлгларынын 1905-1907-чи иллөрдөки милли-азадлыг һөрәкәтына ишаро-дир.

32. БАТУМДА, ПОТИДӨ АРҒОНАВТЛАРДАН БИР ИИШАН МӨРӘМ-МӨДИМ - Аргонавтлар - "Арго" көмисило деңиз сәһилләрино сәфәро чыхан ју-нан сәјјаһларынын адыдыр. Гөдим јунаи мифоложијасында өждаһаныи горулу-гу гызыл јуңду гөч дорисини көтирмөк үчүн "Арго" көмисиндо Колхидаја кә-дөң гәһрәмәнлар чәдујөр Медејаныи көмөјидө дөрини өлө кечирмишләр. Ә. Нусејизадо јунаи өсәһәсә ило мүһүм бир мөглобо - вәхтилә Түркияниин төр-кибиндө олан һөмин Потн во Батум шөһәрләринин Русияја бирләшдирилмәси һадисәсәно ишарә етмишдир.

1804-чү илдо Түркия һөкумәти Севастополдан көлән рус көмилөрини По-тијә бурахмамышдир. Потн галасынын көмөндөгги һөмин галаныи күрчүлө-рә мөнесүб өлдүгүнү илдиә едөн рус һәрб көмилөринини көмәлири кенерал Ригкофа билдирмишдир ки, "Дәдианынн һеч бир торпагы јөхдур. Онун өзү во чар Соломон бүтүн торпаг во сулиры ило Түркияјә мөнесүбдүрләр. Потн от-рафындан руслар јалныз ган токмөк баһасына кәчө билорләр". 1828-29-чу ил-лөрдө Әдирнә мугәһилләзмәсинә өсәсөн Фәсис адланан Потн Русияја верил-мишдир. 1877-1879-чи иллөрдө Берлин конгрессинә өсәсөн Батум да Русияја бирләшдирилмишдир.

33. ҮЧ ҺҮҢРӘЛИ БИР НӨВ КӘРДҮНӘДИР ВӘ МӘҢӘЛЛИ-ӘЙМӘТЛӘРИ ДӘ АМЕРИКА ДЕЈИЛ, АПРОПАНЫН ОРТАСЫНДАКЫ НИЗАМ ВӘ ИГТИЗАМ МӘДӘНИЙӘТИЛӘ МӘШҺҮР ИСВЕҢЧРӘДИР. - Үч атлы көрдүнә" рәмзи ифадәсә Зағәфғәзијә халғларынын (Азәрбајҗан, "Һүрчүстән" вә Ермәнијән) милли-азадлығ һәрәкәтиһә иһәрәдир. Ә. Һүсәјизадонҗо көрә, бу халғлары азадлығ јолу мүстәмләкәчилик, панамериканизм сийәсәти јеридән Америка кими бир өлкәнин дәвләт гурулушу јолу дејил, Авропада реформасия мәркәзләриндән бири олан, мүстәғил, мәркәзләшдирилмиш, икпәләтәли фәдәрал дәвләт гурулушу олан, игтисәдијәт вә мәдәнијәт чәһәтдән инкишаф едән Исвәчрә кими өлкәнин азадлығ јолудур.

34. ТАР-ТАРИН КИМИ АЛП ДАҒЛАРЫНА ЧЫҒЫБ ЈУКСӘЛМӘНӘ ҺӘВӘСКАР БУЛУНУЈОР. - Мәркәмли франсыз јазычысы Алфонс Доденни (1840-1897) "Тар-тарин Алп дағларында" (1872) адыл әсәрини ишарә.

35. ГАРА ЧӨТӘЛӘР. - Б а х: шәрһ №29.

36. ПАРДОН! МӘКТӘБИНИН... - пардон - франсыз сөздур. Бақыда о заман белә мәктәб олмәмишдур. Чох әһтинал ки, бу ифадә илә мӯәллиф кинәзә илә демәк истәјир ки, үсјәна галхан Гафғәз мӯсәлманлары елә һә-күј салмышдылар ки, нәикә ибтидәи мәктәбин ушағлары, һотта дил билмәјонләр да бу мәнзәрәјә чолб едилмишдиләр.

37. РУССКОЈЕ ЗНАМЈА, "НОВОЈЕ ВРЕМЈА" ВӘ "ТОЛОС МОСКВЫ" ГӘЗЕТЛӘРИНӘ ЧӘКӘЧӘЛИ ТЕЛЕГРАФ... - "Русскоја знамја" (1905-1917), "Новоје время" (1868-1918) вә "Толос Москвы" (1907-1915) гәзәтләри Петербургун, Москванын мұһафизкар гәражруһчү мәтбуат органларыдыр.

38. ҺӘМИДИЈӘ СУВАРИ АЛАЈЛАРЫ. - XIX әсрин сонларында Инкиләтәрә вә Чар Русийәсинин Түркияјә гаршы ишғалчылығ сийәсәти әләјһинә гаршы Султан Әбдүлһәмид 1890-чы илдә төһләкәни арадан галдырмағ мөгәдилә гәјри-низәми күрд сувари ордусу тошкил едир. "Һәмидијә сувариләри" адланә һәмин сувари ордусу формал сүрәтдә Түркия сәрһәдләрини Русиядән горумағ үчүн, нәзәрдә тутулмушду.

39. "ШИР ВӘ ХҮРШИД" ӘЛАМӘТИ. - Иранын дәвләт кәрбинә ишарә.

40. "ФҮЈУЗАТ" ВӘ "КАСПИ" МӘТБӘӘСИНДӘ ТӘБ' ОЛУПАИ, ҮМҮМРУСИЈА МҮСӘЛМАНЛАРЫНЫ "ҺӘБЛҮЛМӘТИНИ" ИТТИҢАДА ДӘВӘТ ЕДӘН ҒАЈӘТ ӘЗӘМӘТЛИ БИР КИТАБ. - 1904-чү илдә Бақыда "Каспи" вә "Фүјузат" мәтбәәсәндә Бақы гәзисә Мир Мәһмәд Корим аганын нәшр етдирәди үч чилдән ибарәт "Түрәни Корим" нәзәрдә тутулур.

41. СӘЛАНДАКЫ БӘРАДӘРИМ. - Ә. Һүсәјизадонин Сәлјанда орта мәктәб мӯәллими ишләјән Ғардашы Исмајылә ишарә.

42. ПРУШКЕВИЧ ИРАНА СӘЈАҢӘТ ЕТМӘК ҮЗРӘДИР. - Чар Русийәсинин Иран ингилабына гаршы јеритдији сийәсәтә ишарә.

43. СОЛ ВӘ МӘРКӘД ФИРҒӘЛӘР - о заман Думада иштирак едән "сол" - Трудовикләр, Социал-демократлар, "мәркәз" исо Кадет вә Охтјабрист фирғәләри нәзәрдә тутулур.

44. ТҮРНЕНЕВИН "ӘВРАГИ-СӘЛЛАД" ВӘ "ГОГОЛУН "НҮФУСИ-ӘМВАТ" ҮНВАНЛЫ КИТАБЛАРЫНДА... - Мәркәмли рус јазычылары Түрмәсинин (1818-1883) "Овчунун хәтирәләри" вә Гоголун (1809-1852) "Өлү чаңлар" әсәрләринә ишарә.

45. "ИРИШАД"ДА ЈАЗДЫҒЫНЫЗ... - Ә. Һүсәјизадонин Бақыда Ә. Агаоглу-вун редакторлуғу илә чыхан "Иришад" гәзәтинин 1908-чи ил нөмрәләриндә нәшр олунмуш "Сийәсәти-фүрүсәт" әсәринә ишарә.

46. "СӘЈАҢӘТНАМЕЈА-ИБРАҺИМБӘЈ" - әсәри Зәјналабдин Марағәјининдир. Иран идәрә үсәдун, ичтиман һәғәзлығларә вә кәриллијә гаршы ишадәтл сәтирәдир. 1905-1906-чы ялләрдә Иранда ингилабын күчләнмәсинә мүнһүм тәсир кәстәришдир.

47. КӨЛКӘ - Прушкәвичә ишарә. Бу рәмзи әллә әсәрдә Чар Русийәсинин Иранда јеритдији мүстәмләкәчилик сийәсәти ифшә олунур.

48. МЫРЗӘ ТАҒЫ ХАН (1808-1856) - Иранын баш нәзири, сјин заманда бүтүн Иран гошунларынын баш команданы олмушдур. "Әмири-Низам" вә "Әмири-Кәбир" титулу алмишдир. Әлкәнин игтисәди-сийәси вә мәдәни һәјәтинда бир сыра ислаһатлар кәчирмишдир. Ләкин Пәсәрәддин шаһы дөвирмәкдә күчәләндәриларәғ возиғәсиндән кәнар едилмиш, Кашанә сүрүп олунмуш вә орада өлдүрүшдур.

49. МҮЗӘФФӘРӘДДИН ШАҢ (1853-1907) - Пәсәрәддин шаһын оғлу 896-1906-чы илләрдә Иранда һәкмијәт башында олмушдур. Халғ һәрәкәти-

нын кучлонмасын ило олагодар 1906-чы илдо олконин тарихиндо илк дофо оларга "Милли Мочлис" чагырымасын хаггында горар вермозе мочбур олмушдур.

50. МИР НАШЫМ – Иран ингилабы илдориндо Тобризде демократик хоракатын олсежини галхмын иртичачы гуввалорозе башчылыг едон дин хадимлориндордир. Шахын о заман Мир Нашыма кондордижи мактубда дежилдрди: Чонаб мустанбади шорнотмодар Ага Мир Нашым, ингилабчылары нообе етдим Сејид Абдуллахы Корболаја, Сејид Мохаммеди Хорсана суркин етдим. Молукулмуктоколлимини ва Чаханжир ханы олдурутдм. Сиз до мубаризозе башлаја билорсиниз. Но жардым истожирсиниз, кондормозе назырам ("Иршад" гоз., 1907, № 123).

51. СЕЈИД ЭЛИ ЭЗДИ – Иран ингилабы илдориндо Тегранда демократик хоракатын олсежини чыхан, иртичачы гуввалорозе башчылыг едон руханилордондир. Шахын молласы иди.

52. ШЕЈХ ФЭЗЛУЛЛАХ – Иран ингилабы илдориндо демократик хоракатын олсежини мубаризозе апаран, мутлогийжети мудафиоз едон, муттохидлордон бири. Мошрутон "хилафи-шорнот, ингилабчылары "кафир" адландырыды.

53. МАКУ ХАНЛЫГЫ ТЭРИГИЛЭ – 1906–1908-чи илдор ингилабы доврүн, до Чонуби Азэрбачанын Маку вилайетинин оксингилабы гуввалор олниндо олмасына ишаредир.

54. "ЛЕЈЛИ ВЭ МЭЧНУН" ОПЕРАСЫНДА "ТРИО" ИФЛОСЕН Үзејир Навы-бојонун "Лејли ва Мочнун" операсында мугамларын ифасыны ифазо едон учлужо (тарзон, камаичачы, дофчалан) дејилир. "Трио" созу осордо оксингилабчылар сырасында иштирок едон дин хадимлориндон Шејх Фазлүллах, Сејид Эли Эзди ва Мир Нашыма ишаредир. Мүоллиф бу учлужу "хејотн мүсөллэсе" адландырыр. Бу ифазо ило Иран ингилабы илдориндо бојук муттохид Шејх Фазлүллахын башчылыгы ило жарадылан жүксек рутболи рухани комиссийасы нортордо тутулур.

55. ҮЧҮНЧҮ ДУМАДАКЫ АТ ГҮЈРУҢУ МҮБАХИСАТЫНА ИШТИРАКЛАН МЭН" ЕДИЛДИМ. Бух: шорн №17.

56. ТЕҢРАН "МӨЧЛИСИ-МИЛЛИ"СИ – 1906-чы илдо декабрын 30-да Мүзоффорддин шах төрофиндон "Мөчлис-милли"нин чагырымасын хаггынд гапуна ишаро.

57. БИЗИМ РУСИЈА ХАЛҢЫ ИРАН ЭЙЛИНДЭН ДАҢА МӨДӨНИ БУЛУМАГЛА... – Мүоллиф "мөдөни" рэмзи ифазо ило 1905-чи ил ингилабы илдориндо Русија империйасы дахилиндо олан мөхкум халгларын милли азадлыг хоракатына ишаро етмишидр.

Үмумийжотло, осордо мүоллиф онкинн "мөдөни" "модонийжот" ифласиндон хотта "балет", "мусиги", "рәгс" кими ифадолордон до рэмзи мөназда истифазо едорөк мөхкум халгларын милли-азадлыг хоракатына ишаро етмишидр.

58. ... НАВЭ ПӘСЭННДЭНДИР. Домирчи Навэ Фирдовсинин "Шаһнамэ" осориндо Иран шахы Зохракын зүлмүнэ гаршы халгы азјага галдыран мөшхур үсјачны образыдыр.

59. ХЕРОДОТ (с. о. 490–425) – гөдим јунан тарихчисидир. 9 хиссодон ибарөт олан "Тарих" китабынын 5 хиссосен Иран тарихинэ хоер олунмушдур.

60. ТЭНРАНЫН ТОПХАНА МЕЈДАНЫНДА... – 1908-чи илдо оксингилабы чеприлиш етмок үчүн ијулун 22–23-до шахын өмиро Тегранын моркози Топхана мејданында тоилашан оксингилабчылар ва Русијанын казак полкунун рөиси полконик Лјазов "Милли Мочлис"ни тола тутмушдур.

61. "МӨЧЛИСИ-МИЛЛИ" ЭДАЛОТХАНАСЫНЫ... – 1906-чы ил августун 5-до Мүзоффорддин шах Иранда конституцијали монархија режими ва 1906-чы ил јанварын 10-да "Милли Мочлис"ни "Эдалотхана" (Тобриз ончүмини) жарадылмасын хаггында формон елан етмишидр. Форманда дежилдрди ки, бүтүн вотонодашлар ганун гаршысында борабор олачаг. "Эдалотхана" төсис едилочөклир.

62. ЭМИР БАҢАДУРЛАРЫ, ИҢБАЛУДДӨВЛӨЛЭРИ, СӨДУДДӨВЛӨЛЭРИ... – Иран ингилабы хоракатында иртичачы рол ојнамаш шөхлор.

63. ЭЛАУДӨВЛӨЛЭРИ, МҮНИТДӨВЛӨЛЭРИ, ХӨТТА ШУРАЛ-ВУКӨЛА РӨИСИ ПӘСРИМҮЛКИ ЭСЫ-ЭДАЛОТДӨН ТОҢИФ ЕТДИР-ДИК... – Халг хоракатынын толобило Тегран валиси Элауддөвиле ва малијжо назир Насирулмүлкун вәзифолориндон котүрүлмөсинэ ишаро.

64. ЭРФӨУДДӨВЛӨ КИМИ ЭХТЭРИНУНАС ДАШИМЭНДИ – Иранын Истанбулдакы софир Мирзо Рзахан Данешин (Эрфөуддөвлө онун лөгөбидир) Истанбулда "Эхтэр" (1875–1936) адлы әдоби, ичтимаи-сијаси гәзетин поширини

78. БАБИЛӘР ИЛӘ ЗӨРДҮШТИЛӘР ӨЛЛӘ ДЕЛИЛДИР - Иранда бабилор-ро зөрдүштилоро гаршы амансыз рафтага ишаро. XIX өсрин икинчи жары-сында Пәсәродки шаһин доврүтдо Иранда дин пәрдәси алтында истибада, дәрәбәлијә во мустәмлохәчијә гаршы чыхан баби һәрәкәтиһә шәһ дәрә-лорн во шио руһанилорн тәрәфиндон агыр диван тутулар. Бу һәрәкәт өлкөдө ингилаби шәрәитин жаранмасында оһәмийәтли рол ойнайыр. Өлкөдө, о чүмө-дон Чоһуби Азәрбајҗандә оһалинин бүтүн наразы һиссәләриндә бабилијә рәғ-бәт күчлөһи во шәһ һокумоти бунун гаршысыһи ала билмир. Әсрин сон ил-дриндә бабиләрин сајы 2 милјондан чоһ иди. Онларын ичәрисиндә коләчәһи бир чоһ ингилабчылары јетиһмиш, бабилорн ингилаби-демократик һиссәси өлкөдә баш верон халғ чыхышларында, хүсусиндә 1905-1911-чи илләр Иран ин-гилабында фәал иштирак етмишләр. Мусәлман руһанилоринин тәғбино баһ-мајарај, зөрдүштилор арасында да ингилаби һәрәкәтә гошуланлар вәрди. Ла-кин бә'зи мо'луматлара кәрә, варлы зөрдүштилор (хүсусиндә Теһранда јашзәң-ләр) 1906-чы илдә биринчи Мәчлисин лидерләриндә үч мин түмән перминди-ләр ки, парламент депутатлары зөрдүшти тәһирләрин өлвәришли тигәрәт са-зиниләри бағламаларына манс олмасынлар. Бундан оланлар Зөрдүшт ич-масыһын иһ һормәтли во мошһур үзвүләриндән мөчлисә нүмајәндә сәһмәк һүгүгуну да газанмышлар.

Иран ингилабы заманы зөрдүштиләро мунәсибәттин дијинилдијини башга бир фәкт да сүбүт едир. 1907-чи илдә Милли Мәчлисә коһөк едән бир зөрдүш-ти тәһирин өксингилабчылар тәрәфиндон олдүрүлмәси мунәсибәтилә Теһранда али шио руһанилијинин нүмајәндәси Ајәтулла Сәјид Мәһоммәд Бәһбәһан Иран тарихиндә илк дофә оларағ Јәздәнин Зөрдүшт мо'бәдинә телеграм коһдәрминш, башсағдығы вермиш вә гәтилләрин чәзаландырылмасы үчүн көрүлән тодбирлор һағда мо'лумәт вермишли. Мәчлисин гәтилләри чо-заландырмағ һағда гәрәри бојук оһөмијәтә молиқ иди, чүңки онһоллор гәјри-мусәлман оһали (о чүмөдон зөрдүштиләро) һеч бир сирәси һүгүга мәлиқ дејилдиләр.

79. МӨШРУТИЈӘТИН "ТА"-СЫ ИЛӘ МӨШРУИЈӘНИН "ЕЈНИ" АРА-СЫНДА ДАҒ ГӘДӘР ӘЗИМ БИР ФӘРҒ ВАРДИР. БИРИ 9, ДИҢӘРИ 70-ДИР. БУНИЛАРЫН АРАСЫНДА ТӘВАФУС БУЛУНМАДЫҒЫ АШКАРДЫР. БУ ГӘДӘР БИР ФӘРҒӘ ӨЛӘМИЈӘТ ПЕРМӘМӘК АНЧАҒ 19 РӘҒӘМИНДӘКИ ДОГУЗА ГӘВӘС ЕТМӘКДӘН ИРӘЛИ КӘЛИР. - Әсәр символнқ үслубла јазылдығынлан 1906-1908-чи илләрдә Иранда мошүрә төлөб едиләлор мур-точә руһанилор арасында кәдон ихтилаф бурала әбчәд һесабы илә төсәвр едилмишди.

Әбчәд һесабы прәб олифбасында мурәјјән рәғәм билдирән һәр бир һәрфә көрә олан һесабламдыр. Бу өсөрдә до, чоһ еһтимал ки, конститусија гәрәф-дарлары үчүн рәмзи ифадә кими мошүртијјәт сөзүндәки "та" һәрфини, консти-тусија гаршы чыхан мұхалифәтчи руһанилор үчүн икә рәмзи ифадә "мошүрә" сөзүндән "еји" һәрфи көтүрүлмүшдүр. Јухарыда дејилгәннз ихтилафы да һәммин һәрфләрнн әбчәд һесабы илә ифадә олуған "та"нын 9, "еји"нин 70 рәғәмләри арасындакы бојук фәрг кими көстөрмишди.

Бу еһтималы "19 рәғәминдәки 9-а һовәс көстөрмәләри" сөзләри до төсәдг едир. Мо'лумдур ки, руһанилорн конститусијаны имзаламағдан имтиһна етмә-ләрн халғ күтлөләрннн е'ғиратыһа сәбәб олур во онлар ингилаби һәрәкәтә гошуларағ, ингилабын мәнәғејини горуһаға чалынырлар. Мүәллиф бу һадисә-ни до өсөрдә рәмзләрлә ифадә едәрәк "бисмилләһир-рәһмәни-рәһим" сөзүндә-ки 19 һәрфлән иғтифадә едәрәк мүтләғијјәти мүдәфиә едән руһанилорн 19, ин-гилабчылары икә "9" рәғәмлә верир; чүңки Ингилаб Коһитәсиһини о заман 9 үзвү вәр иди.

80. ФИРИДУН ЧАҺАНИЈАН АДЛЫ БИР ЗАТ - 1907-чи илдә декабр һа-дисәләри заманы зөрдүшти тәһирләрдон Фиридуи Чәһәнијән Милли Мәчлисин мүдәфиәчиләрннә коһөк етдијинә көрә ғричәчылар тәрәфиндон олдүрүл-мүшдү. 1908-чи илин мәјһиндә Мәчлисин гәрәри илә Фиридуи Чәһәнијәннн гә-тили олан 9 мусәлман сарај адаларыһын тоһрики илә чамәатын көзү гаршы-сында чидди чәзаландырылмашдыр.

81. "СУРИ-ИСРАФИЛ" - 1907-чи илдә Теһранда Мирзә Чәһәнкјрхан Ши-ра-зи во Мирзә Кәзымхан Тәбризи тәрәфиндон шошр олуған ичтимән, сирәси, одоби гәстдир.

82. ПӘРӘНДӘБАЗ - Сиркә әкробатик ојулар ифә едон.

83. ТАВРИЧЕСКИ САРАЈ - Санкт-Петербургдәдир. 1906-1907-чи илләрдә

тошкил стмосно яшаро. Эрфәуддовло Тифлис, Петербург во Истанбулда Иран девалтинин консулу во софори оямушдур. О заман "Тәо һојат" гозетин Түркија гошулларынын Чоуби Азәрбајҗан торпагларына басгынын тошкил едилмосиндо Эрфәуддовленин фәалијәтини исләмишдир.

65. ИСТАНБУЛ "ЫДЫЗЫ" ӘНЧҮМИ-СИЈАҢ ЛИЈАЛ ОЛАРАҢ СОУЧ-БУЛАҒА ВӘ УРМИЈАҒА ГӘДӘР СӘРҲӘДДИМИЗИ ТӘЧАВУЗЛӘ ... - Иран ингилабы иллориндо Османлы оскорләри козләнилмәдән сорһолди кечәрәк Урмија вә Соучбулагы ишғал етмишди.

66. АҒА СЕЈИД АБДУЛЛАЛАР, ТӘБАТӘБАЙЛӘР, СЕЈИД ЧАМАЛА-ЛАР, МӘЛИКҮЛМҮТӘКӘЛЛИМИНЛӘР - Иран ингилабы иллориндо мүтло-гиджәтә во имперализмо гаршы тошкил олуван Тһран "Ингилаб Комитәси" во "Әнчүмәни-мохфи" эдлы кишл чомиджәтин фәал үзвләри. Сејид Мәһоммәд То-бәтәбан, АҒА Сејид Абдулла Бәһбәһани Тһранын ифүзулу мүчтәһидлорин-дон, Сејид Чәмалолдин Вәззи, моркомли натиг, Мирзә Нәсруллаһ Мәликулмү-тоқоляминнн исо ингилаб комитәсинин лидери, "Рузнамә-и-Ғәјб", гозетинин ре-дактору иди.

67. НАВӘЛӘР - Бах: шорһ № 58.

68. ГРУП ТОҒУ - Групп Армстронг тон фабрики саһибидир. Групп фабрики-нин һәрби топу башга нов һәрби топлардан фәргләнирди.

69. 1907-чн СӘНӘСИ НОЈАБРЫН II-до Иранда ингилабы һорәкатын жүксө-лишиндән горхан шәһ конститусијаја сәдиг гәләчагына дәир Гурәна энд ич-мишдир.

70. ВАҒЕЛИ-МӘШҲУР МӘНЗӘР МҮЗАКІРАТЫНДА... - 1907-чн ил нојаб-рын 13-дә III Довләт Думасынын илк ичласында чара тәғдим олуван тәбрик-намәнин мұзакирәси нәзәрдә тутулур. Һомин мұзакирәдә Бақы во Јелизанет-пол губернијасынлан бу Думаја депутат сечилән Х. Хасмәммәдов чыхыш едә-рәк деминди: "Кечән ил ил әрзиндә мұсолманларын һүгүгларынын јерли халгларын һүгүгларына борабәрләшдирилмәси во онларын мәдди рифаһ һалы-нын жүксәдилмәси наминә һеч бир иш корүлмәмишдир". Хасмәммәдов ону да бәлдирмишдир ки, Азәрбајҗан кондидләринин торпагсызлыгы онун парәһат-чылыгы үчүн осәсдир. Үмумијәтлө, о, оз чыхышында төләб едирди ки, "Төб-рикснамәјә Русијада јашајан халгларын сијәси төләбләри салынсин".

71. ВЫБОРГ КҮСТАХЛЫҒЫНДА БҮЛҮНМҮШ ОЛАН I ДУМА ӘШҒИ-ЈАСЫНЫ... - 1906-чн ил јунун 8-дә I Довләт Думасы бурахылыр. Һадисәдән сонра Думанын кәдәтлөрдән ибарәт 200-ә годор депутаты Петербургдан са-киҗә чыхыб Финландијанын Выборг шәһоринә кәдир. Ертәси күн Бәлдәер меймәзханасында Довләт Думасынын говулмасы мұнасибәтилә ичлас чәғәри-лыр. Илн күн давам едән ичласда Думанын кәчмин 200 депутаты тәрофиндән Русија вәтәндашларына мұраҗиәтнамә гәбул едилир. "Халға, халг нұмәјәндә-ләриндән" адаланан бу мәшһур "Выборг мұраҗиәтнамәси" Русија империјасы халгларыны һорәчанландыран, онлары мүтләгиджәтә гаршы мұбаризәјә гәлди-ран бир иттиһам киими сәсләнир. Мұраҗиәтнамәни имзалајанлар һәбә едилир-ләр. Онларын арасында мұсолман зијалыларыннән О. Топчубашов, Хан Исма-јылов, Әбулфәт хан Зијадханов, И. Сыртланов (Уфа), И. Ахматов, Сејид Нарај Алкин (Казан) ду пар иди.

72. МОРОЗОВ М. В. (1863-1938) - I Довләт Думасынын депутаты, социал-демократ партијасынын үзүлориндондир. Ингилабы һорәкәтә 80-чи иллорин ахырларында гошулмаш, 1903-1904-чү илләрдә Бақыда кишл иш апармыш, РСДФКҗин IV гурутәјәнын нұмәјәндәси киими социал-демократ фраксијасы адындан чыхыш етмиш во Дума сәҗихләриндән сонра һәбә олунмушдур.

73. 22 НОЈАБР II ДУМАДА - Социал-демократ фраксијасынын нұмәјәндә-ләринин сәләһлы, үсјән һазырламағда төғәирдондирән Столыпин онлары кишл полисин өли илә истинтаға чөлб едәрәк һәбә етмиш во Сибирә сүрхүнә кон-дирмишдир.

74. АЗӘРБАЈҒАН ӨЛКӘСИ ОЛУВ, ӘҶАЛИСИ ТҮРКЛӘРДӘН ИБАРӘТ БҮЛҮНДҮҒҮ - Чоуби Азәрбајҗанә ишәрәдир.

75. ҺИННОТИЗМ - тодгин етмәк.

76. "ӘҶГИҢ РУС" ЧӘТӘЛӘРИ. - Ба х: шорһ № 29.

77. МҮСӘВИЛӘРЛӘ МҮСӘЛИМАНЛАР АРАСЫНДА ДӘНМӘЛӘРДӘН ИБАРӘТ БИР ӘҶИДЕЛИ-ИРТИҶАТ - Иккиләрдә јәһул чомиджәтинин баш-чысы Моисеј Мәтәфәориннн 1873-чү иләдә Нәсрәддин шәһин Иккиләрдәјә со-фори заманы Шәһдан Иран јәһудилориннн һимәјәјә котүрмәк һағда росми ичә-зәсино ишәрә.

Довлот Думаларынын ичласлары бу саража кечирилмишдир.

84. НЕВА - Санкт-Петербургда чај.

85. БУ ТИЛСИМӨ "ИКИЛИС ДАИРЕЛИ-НУФУЗУ" ТӘБИР ЕДИЈОРЛАР. - 1907-чи ил август ајынын 31-де Иранын Русија Икилторо арасында ики нуфуз даиресино бөлүнмөси нагда сазышо ишаро. Нөмин сазышо осасон Иранын Бондор-Аббас-Кирман, Бирчонд... хөттиндон чөнуб-шөргдоки 355 миң кв. км ниссеси Икилторонин нуфуз даиреси елан едилир. Лакин бу сазышо бахмәраг Икилторо битөрөф зонада лә тәм эгалыг едир во Русија ило мүбаризә апарырды.

86. ТЕБРАНЫН МАВӨРАСЫНДА...ЧӘНУБДА - сөзлори Икилторонин Ирандакы нуфуз даиресино ишародир.

87. ТЕБРАНАН ДАҢА ШИМАЛЛАРА - сөзлори Русиянын Ирандакы нуфуз даиресино (1907-чи ил) ишародир.

88. ӘНЗӘЛИДӨН БАШЛАЈАН БИР РУС ХӨТТИ БУЛУНДУҒУНУ УНУТМАЈАЛЫМ - Иранын Икилторо во Русија арасындакы ики нуфуз даиресино бөлүнмөсине ишародир.

89. ИИДИН ИМАЛАЈ ДАҒЛАРЫ ДА - 1905-1906-чы иллордо Индинстанда, сјин заманда Иранын чөнубунда Икилторојо гаршы антиимпериалист һәрәкат Икилторони нөинки Иранда, һәмчинин Афғаныстанда во Тибетда до Русија ило сазыш (1907) бағламәга вадар етмишдир.

90. РУС ШӘБӘӘНДӘРХАНАЛАРЫНЫ ГАТЫРЧЫЛАРЫМЫЗЫН ТӘӘРҮЗҮНДӨН МҮҢАФИЗӘ ҮЧҮН БУРАЛАРДАН 25-ә ГӘДӨР КАЗАК АТЛЫСЫ КЕЧДИ. АНЧАГ БУ МҮВӘФФӘҢНЭТ БИЗИМ АЗӘРБАЈҶАН НӨМРҮК НАЗИРИНИН ОХУДУҒУ ӘФСҮН САЈӘСИНДӘ ОЛДУ. - 1902-чи илдо икиилис капиталистләринин көмрүк мүғавиләси бағламасы во белчикалы Лаверсин АзәрбајҶан көмрүк назирин тәјин едилмәси әлсјинә хәлг һәрәкатына ишарәдир.

XX әсрин илк иллориндә јени көмрүк тарифи системи ило Иран иғтисадиятына вурулан зөрбә ингилаби һәрәкаты енишләндирди. Һадисәләр чаризмин ингилабчылыг сјасәтини баһанә олур. Шаһын төлобинно көрә ијунун 25-дә чарын казак полкунун командири полковник Лјажов ингилабы јатыртмаг үчүн көндөрдир.

91. АНӨЛНӘ СӘФАРӘТХАНӨНИ МҮҢАФИЗӘ ЕЛӘЧӘК КАЗАК АТЛАРЫНЫН САЈӘСИ ИБАРӘСИНИ 3 КӨРРӨ ОХУЈУБ - Чар Русиясынын Иранда мүстәмләкәчилик сјасәтини горујан 3 мүһүн мүғавиләјә ишародир. Мүғавиләләр: 1) 1813-чү илдо Нүлүстәи мүғавиләси; 2) 1828-чи илдо Түркмәнчај мүғавиләси; 3) 1907-чи ил август ајында Русиянын Ираны нуфуз даиресино бөлүшдүрмәк барәдо Икилторо ило бағладыгы сазыш.

92. ПЕТЕРБУРГУН, МОСКВАНЫН ӘН ЗИЛАДАР ЕЛЕКТРИК ФАНАРЛАРЫ - 1905-чи ил рус ингилабынын јенишләнмәсине токан осәон Москва декабр снлаһлы үсјәнишә, Петербургун фәһло һорәкатына ишаро.

93. БУ УРАҢ ДА РАДИУМ КИМИ - Иран ингилабы нозәрдә тутулур. Онуң озомәти "уран" во "радиум" кими ишығлы һесәб едилди.

94. БУ ЧИСМИ МҮПӨВКӘР МӘНӘММӘДӘЛЛИ ШАҢЫН ҮЗӘРИНӘ ӘЛ БАСАРАГ ГАНУНИ-ӘСАСИ ВӘ МӘНПРУТИЛӘТӘ РИАЈӘТ ЕЛӘЧӘЛИНӘ ГӘСӘМ ЕТДНИКИ - Иранда ингилаби һәрәкатын јүксәлишиндән горуја дүшәи шаһ во онуң төрәфдарлары 1907-чи ил ноябрын 11-дә Гур'ана анд ичиб конституцияјә сәдиғ гәләчәгләрини вәд етмишдиләр.

95. 17 ОКТЯБР МАНИФЕСТИ ИЛӘ СЕНЗУР ЛӘГВ ОЛУНДУ. - Русияда 17 Октябр 1905-чи ил Манифестинин верләмәсине во мүтбуатын сензурдан азәд олунмасына ишаро.

96. "МҮЧАЛИЛ" ГАЗЕТӘСИ - 1907-чи илдән Тәбриздо Мирзо Чәфәр Зәнцини во Мошоди Нүсәји Сәраби төрәфиндән нәшр олунурду. Социал-демократик тошкнлатынын програм вә сјасәтини мениш тоблиг едир. АзәрбајҶан халгынын милли-азәдлыг, демократија вә төрағи уғрунда мүбаризәсине истиғамәт верирди. Газет али руһаниләрин мошуртә һәрәкатыны богмаг мәғсәдә дашыјан фиғнәләрине гаршы ачығ вә көсәин чыхышлары үстүндә ончүмән үзүләринин либерал-мүлкәдар во руһани өхсәријәтинин тәзјиги нәтижәсиндә 22-чи ноябрсиндән сәнра бағзымишдир.

97. "КӘБҮЛҮМӘТНИ" (1892-1933) - Кәлхүттодо тәәсис олунмуш, 37 ил фәалијәт көстөрмиш во гәзет Кашанын бәјүк мүчәһиди Мүәјјәдүлислам төрәфиндән нәшр олунмуш, Иран халгынын ингилаби һәрәкатында бәјүк рол ојнамышдыр.

98. "НЭГИГИ РУСЛАР"А... - Бах: шөрх № 29.

99. МӘҖӘММӘДАҒА ШАҖТАХТИҢСКИ (1846-1931) - жорқоян алим во журналист М. Шахтахтинскиини 1880-чи илдо шовинист рус журналистлорини то'сирило муторәгги фәзлийјотиндон узәгләшбә мүсәлман халқларынни дүш-мәни олан М. Катковун редакторлуг етдији "Московский ведомости" гәзетиндо омоклашлыг етмосино по бу бәдиам монархистини "саг оли"но чеврилмосино ишаро.

100. "ФӘРҖАД" - 1907-чи илдо Урмијала Маһмуд Гәнизадонин редакторлугу ило Азәрбајҗан во фарс диллориндо нәшр олуан гәзет.

101. "СУРҖИ-НСРАФИЛ" - Бах: шөрх № 81.

102. "НИДАЛИ-ВӘТӘН" - 1906-чы илдо Кирмани тәрәфиндон нәшр олуан гәзет.

103. "НАЛӘ", "ПӘРӘ", "ГӘРИФ", "ГӘРРАН", "ШИРИ-ГӘРРАН", "ВӘВӘЛӘ", "ЈАЛҖЫРА" НАМИЛӘ ДӘХИ ГӘЗЕТЛӘР - 1905-1907-чи иллордо ингилаби һәрокатын жүксәлиши ило олагодар Иранда Милли-Мәжлисин мәтбуат азадлыгы һагғында гәрарыннан (1907-чи ил фәврәл ајы) сонра нәшр олуначаг гәзетләрә ишаро.

104. МИЛҖУКОВУ СӘМӘКДӘ ШОҖРӘТ ГАЗАНЫМЫШ "КӨЛНӘ"НИН... - Б а х: шөрх: № 18.

105. ШАҖЫМЫЗ ЈУЗ МИН ДӘФӘ ГУР'АНА АНД ИЧӘНДӘ ҺӘРДӘНБИР ШУЛУГЛУҖУ ТУТАНДА... - Б а х: шөрх № 94.

106. ҺӘРӘДӘ ГАЛДЫ СӘДИНИН, ҺАФИЗИН ӘДӘБИЛЛАТЫ? ПӘРӘДӘ ГАЛДЫ ӨМӘР ХӘЈҖАМЫН... - Дүңја әдәбијаты классиклориндон Со'ди (1184-1291), Һафиз (1325-1389) во Өмәр ХәјҖамын (1040-1123) бәшорә, һуманист илсәлары, дорин мәзмуида һокиманә осорлорә нәзорло тутулур.

107. ГОСПОДИН ХАТИСОВУН ДӘРҖАЛ ДӘРК ЕДӘЧӘЈИ, ФӘГӘТ БИ-ЗИМ МӘҖӘММӘДАҒА ШАҖТАХТИҢСКИНИН НӘЧ БИР ЗАМАН АЙЛА-МАЈАҖАҖЫ... - Ермәни мүнәрири Хатисов "Дашнаксүтјун" пәтијасынын идеологларыннан, "Бәјүк Ермонистан" дәвләти јаратмаг мәҖәдило 1906-чы илдо тошкил олуан "Бакы мәдәнијәт иттифагы"нын јарадычыларыннандыр. Бу "Иттифаг"ын низамнамәси чәнишин граф Воронцов-Дашков тәрәфиндон тәс-диг едилмишиди. "Иттифаг" Гафғәзлә ермонин оһалисини бирләшдирмәк үчүн ја-радылмышды. Һәрокатын башында Хатисов дурурду.

Ә. Һүсәјизадо М. Шахтахтинскиини о заман русдилли мәтбуат сәһифәло-риндо мүсәлман халқларынни панисламизмдо тәҖсирләндирән, ифтираларла до-лу јазыларын ило Хатисовун һомини фәзлийјотини мугәјисә едир.

108. ФИРДӨВСИНИН, СӘДИНИН ВӘТӘНДАШЛАРЫНА... - Фирдовси вә Со'динин ады ило Иранын фарс халқларынна ишарә едилир.

109. КЛЕРИКАЛИЗМ - Сијәс по мәдәни һојатда дини тошкилатларын һакимийјотини моһкәмләтмәјә чалышан чәрәјән.

110. 72 МӘЗҖӘБДӘН... - ифәдәси ило ислам дининдоки мүнхтолиф мәзһәб по тәриғәтләр нәзордо тутулур.

111. "НИДАЛИ-ВӘТӘН" - Бах: шөрх № 112.

112. КӘЛАТ ГАЛАСЫ... Иранда һөбсханә.

113. РУСИЛА ДӘВЛӘТ ДУМАСЫНЫН САҖ ФИРҖӘ ҮЗВЛӘРИ - Русиянын III Дәвләт Думасынын осәс тәркиб һиссәси олан сағлар партијасы - октябристләр нәзордо тутулур.

114. ҺӘЗРӘТИ-ҺӘВВАНИ ЈОЛДАН ЧЫХАРАН ИЛАН - Дини әфсанәјә корә, Аллаһ молахлори јаратдыгы мохлуғлара, јәһин Адәмә во Һәввәјә порәстиш етмәјә мәҖбур едир. Молахлордон Иблис бундан имтина етдијинә корә чәһнотдон говулур. Иләс алмағз чалышын Иблисини тәһриклило илан Адәмә во Һәввәни алдадыб јолдан чыхарыр во онлар чәһнотдоки ағачын мәҖәсини једиклори үчүн һәр икиси сомәдан јерә ендирилир.

115. ГЫРҖА ГӘЛӘР ҮЗҖН-ҮЗАДЫ НӘКАЛӘЛӘР, МӘСӘЛЛӘР СӘЛЛӘМӘ-ДИМИ? Зияәддин Нәхшобинин (1275-1350) "Тутинамә", јәхуд "Чәһл Тутин" осә-рино ишарәдир.

116. ФӘРИДӘДДИН ӘТТӘР (1119-1230) - Орта әср фарс-тачик суфи шаир-дир. Гушларын дилило ногл олуан тәмсилвари "Мәһнуг-тејр" осәрин мош-һурду.

117. ЧӘНАБИ-ҮРҖИ САҖӘСИНДӘ РУСЛАРА... БЕЛӘ МӘҖЛҖМДҖР. - Низами Нәччавинини "Сирләр хозинәси"доки "Әнуширван во бәјгушларын соһ-бәти" һәкәјисинин "Чонаб Үрғи" (Мәһдибәј Нәзчынский) тәрәфиндон рус дилино тәрчүмә олунамасына ишарәдир.

118. МӘЛ БИЗЗАТ ӘҖРИМӘН - Гәлим дини с'тигада корә, ӘҖримән шор ал-

лаһыдыр во дүнјада хејир аллаһы һормүздө гаршы данм мүбаризэ апар-мышдыр.

119. "ВЕД" КИТАБЛАРЫНДА ВӘ БИЛХАССӘ БУНЛАРЫН МҮГӘДДИМӘСИ ОЛАН "РИГ ВЕДА"ЛАРДА - Һиндлиләрин дорд мәһмудон (Ригведа, Самоведа, Ја чурведа, Ахтурведа) ибарот гәдим дини осатирлор китабы "Веда" во онун он гәдим, он һәмийјәтди во һәчмчә он бәјүк һиссәси "Ригведа"дыр.

120. АДЛАРЫМЫЗЫ ТӘҢРИФ, ФӘГӘТ ӘКСӘР МҮИНИЛӘРИМИЗИН АДЛАРЫНЫ МҮҢАФИЗЭ ЕДӨРӘК КӨШТАСИБ ЗАМАНЫНДА БИЗ ИРАНА "ЭНД АВЕСТА" САҢИБИ ЗӨРДҮШТ МӘТИРИБ БИРЛӘШДІРДИ. - Зөрдүшт Шаһ Көштәсибни доврүндә атошпәрәстлик динини вә "Авеста"ны Иранга көтөрмишидир. Көштәсиб Зөрдүштүн динини гәбул едөрәк, ону һимәјә етмишидир.

"Авеста" саһиб Зөрдүшт јени дини то'лиминдә көһнә ари динини кәһни институтларыны мұһафизә етмиш, бир чох ари анлајышларыны инкишаф етдирмиш, јени заманда гәдим поетик формалары сахламышдыр.

"Веда" во "Авеста"да Һинди-Иран динини өсәс анлајышлары үмуми терминлорлө адланырды. Ләкин бир чох анлајышлар окс мә'наларда ишлонирди. Мәсәлән, "Авеста"да во "Ригведа"да дивлор во аһурлар вәр. "Ригведа"дакы дивлор - ишыг аляһыдырлар, "Авеста"дакы "дивлор" исә шәјған во иблисдирлор. "Веда"да "Индра" (дојүш аллаһы, галибијјәт аллаһы) өсәс аллаһ, "Авеста"да исә зәлым руһ, Демон кими һалланыр.

121. ИСЛАМИЈЈӘТИН ЗУҢУРУ ИЛӘ ЗАҢИРӘН ХАЛГ МӘНИ УПУТДУ. СА ДА. VI-VII өсрлордә Ислам динини мейдана чыхмасы илә Зөрдүшт динини сыхышдырылмасы во иранлылар арасында јәһилмағла олан моноотеизм - тоқаллаһлыг идеясынын мүдафио олунмасы һадисәсино ишәрәдир.

122. ӘНУШИРӘВАНЫН, СУЛТАН МАҢМУДУН, МӘЛИК ШАҢЫН, ШАҢ АББАСЫН ЗАМАНИ-СӨЛТӘНӘТЛӘРИ - Сәсан һокмдары Әнуширәван-Адилни (531-579), Гәзнови һокмдары Мәлик шаһ ибн Али Арсланын (1055-1092) во Сәфәви һокмдары I Шаһ Аббасын (1571-1629) һакимијјәти иллориндә Иран довлоти гүдрәтли олмуш, әразиси во иҗтисади, сијаси, тичарәт олағолори кенишләндирилмиш, бәјүк модонијјәт во тикинти ишлори көрүлмүш, довләт хәзинәси вәрлапмышдыр.

123. НАДИР ШАҢДАН СОНРА БУ СОН ЈҮЗ, ЈҮЗ ӘЛЛИ СӘНӘ... - 1747-чи јлдон 1906-чы илә гәдәр 150 иллик довр орзиндә Иранда һокм сүрән һөрчмөрчлијә, Зәнд во Гәчәр һокмдарларынын һакимијјәти иллориндә Ираның дағылмасы, торпағларынын олиндә чыхмасы во јәдәллиләрини осәрәти алтында мүстәмлоқорә чеврилмәсино ишәрәдир.

124. "ЭНД АВЕСТА"ДАКЫ ҺӨРМҮЗД, ҺИНДИ-ГӘДИМИН "РИГ ВЕДА" КИТАБЛАРЫНДА СӨМА, НУР ВӘ ӘДАЛӘТ АЛЛАҢЫ ДЕЈӘ СИТАНИИ ЕДИЛӘН "ВАРУНА"НЫН ЕЈНИДИР. - Һөрмүздүн Һинд Варунасы илә олағәси во охшарлығы һөр икисини ишығлы, хејирхәһ характери илә изаһ олунма-лыдыр. Ведаларда Варуна алләһ кими дүнјаның јарадычысы во горујучу-су, һәгигәтин, одалотин мүдафһочисидир. О, Һинд һантәсонунун он бәјүк аллаһы Индра илә јанашы дајыыр. "Ригведа"да Варуна јалныз бир осатир сүјәтлө бәғъләдыр. Бәзи осатирлордо Варунанын һәм Индра, һәм дө "Авеста"дакы Митра (Аһурамазда) илә бағлы сүјәтлори вәрдыр. Варуна Аһурамаздаја јәхындыр. Бу да сүбүт едир ки, һәмни сөзлор Һинд-Иран характери дашыыр.

125. "ВАРУНА"НЫН "АДИТЈА" ДЕЈИЛӘН НУЈА АЛТЫ НУРАНИ МҮИНИ ВАРДЫР КИ... "АМӘШАСПАНД" ДЕЈИЛӘН АЛТЫ МҮИНИНӘ ҺӘМ ИСМӘН, ҺӘМ МӘНӘН ТӘВAFУГ ЕДИРЛӘР. Һинд мифоложијасында Варуна "адитја" адланан илаһи аллаһлар групуна дахылдыр. "Адитја" - аллаһларын анасыдыр. Онун алты, једди, сөккиз... он икнә гәдәр комоқчиси (адити) вәрдыр. Варуна, Митра, Арјаман, Ағһи, Дакша, Сөма, Аиша, Бхага, Ушас во с. Варуна буналарын ичорсиндә баш адитјәдыр; о бири адитјалар Варунанын өмрлорини во мәсләһәтлорини јерино јәтирлор.

Иран мифоложијасында исә адитјаларын јерини "амәшәспән"лар тутур. "Амәша" өлмәз, "спән"та мүгәддәс дәмөкдир. Аһурамазданын әтрафинда алты, дикор һалларда једди амәшәспән(а) (илаһи комоқчи) вәрдыр: 1) Спән(а) мајинју, 2) Ваху Манә, 3) Хшатра Ваирја; 4) Армантн, 5) Аурвәт, 6) Аша Вахшн(а), 7) Амәртат. Бу амәшәспәнтарлар сөһијә етибариди Һинд мифоложијасынын адитјаларына ујғун кәлир. Һөр бир амәшәспән(а) Аһурамазданын мүсбәт кәһнијјәтлорини тозаһүрүдүр. Амәшәспән(а)нын бу једди тозаһүрү јер үзүндә Зөрдүшт динини бөрғорар етмишидир.

126. ЗОННАКЫН МАР-ВӘ ӘЖДАҢЛАРЫНЫ... - Годим Иран һокмдары Зоннакын зүлмү һаггында өсәтири јада салыр. Куја Зоннакын чигинлориндо ики илан һармыш, рәңгәтлән күндә ики һөфәр ушагы олдүрүб бежини бу иланлара једирдөрмиш. Ноһажәт, халг бу зәлымз гаршы үсјән етмишиди.

127. ВЕЈЛ ГУЛУЛАРЫ. - Дини өсәтирә корә чоһонномдо өн дорин, доһ-шотли, горхунг гулулардыр.

128. ӘСКИ "РОМАТИҢ" "КОЛИЗЕ" НАМ ТАМАШАНАҢИ-ВӘҢШӘТИ-НИ... - "Коллизе" латинча һоһонк, ирј демәкдир. Ромада гладиаторларын дојуш јарышлары кечирилән 80 минлик тамашачы јерлөшән һоһонк, моһто-шом сирк мејданыдыр. Әсәс тамаша һомин гулларын бир-бирло во һоһиһ һеј-ванларла дојушундон ибарәт олуруда. Дојуш сәһнисинин даһа доһшотли олма-сы үчүн һомин һејванлары тамашадан өввәл бир нечо жүн өрзиндә ач сахла-јырлармыш.

129. РУМ ГЕЈСӘРИ НЕРОН. - Клавди Сәзар (37-68) өз сijasи өлсјһдарлары ило соң дәрәчә змансыз рофтар едон һо үмүмјәтлө годларлыгыда әд чыхарау Рома императору. Олүмүндән аз өввәл Албанијаја (Гәфгаз) һүчүм етмок иф-томишиди.

130. ИТАЛИЈА ШАИРИ-ӘЗӘМИ ДАНТЕ. - Италијанын даһи шаири Алиһјери Дантенин (1269-1321) чоһонномин тәспирини верән "Илаһи комедија" өсори дүнјача мөһшүрлүр.

131. НӘ КУЧАНДАН ВӘ НӘ ДӘ КАШАНДАН... - Кучан һә Кашан Иран-да шәһәрдир. Мүһәлліф бу шәһорлорин әдлары ило XX өсрин өнвәллөриндо Иранын Русја ило Инкилтәрә арасында ики һүфүз данрәсинә болүмәси һадисәсинә ишарә етмишиди.

132. КАЗБЕК ИЛӘ ЕЛБРУС ӘСНАЈИ-МУБАҢИСӘЛӘРИНДӘ... - Лермон-товун "Мубаһисә" шәриндон соһбәт кедир. Бурада Гафгазын ики башлыча зир-вәси Казбек во Елбрусуи Шорг халгларынын гофлотиндон боһс едон мубаһи-сәси верилмишди. Һомин мубаһисәдо рус кенералы Јермоловун башчылыгы ило чар гошунлары тәрәфиндон Гафгазын ишгалына ишарә олунмушду.

133. ЛЕРМОНТОВ МИХАИЛ ЈУРЈЕВИЧ (1814-1841) - классик рус шаири.

134. О КУҢӘ ИЛТИЧА ЕДӘН СИМУРГДҮР - Куһ - даг, Симург исо Гаф-газ дагларында јашајан, ора понаһ кәтирән, хејрихалыг рәмзини ифәдо едон гушдур. Гафгаз халгларынын азәллыг мубаризәсинин Иран ингилабына тәсир-инә ишарәди.

135. АҢ О КУҢИ-ГАФ, АҢ О СИМУРГ! Әсәтирә корә, Гаф дүнјанын он уча даг силәлөсәди. Симург гушу бу дагла москөн салмышдыр. "Гаф вә Си-мург" ифәдоләри ило 1905-1906-чы иләрдоки Гафгаз ингилаби һадисәлоринә ишарә едилди.

136. НАДИР ШАҢЫН ҢИҢИДӘН, БИЛХАССӘ ДЕҢЛИДӘН НӘТИРДИЈИ - Иран шаһы Надир (1688-1747) Ңиндистан ило апардыгы мубарибә нәтичәсиндә бөјүк сөрвәт топламышдыр. Ровәјәтә корә бу гонимәт 700 миллән рунијә борәбор олмушдур.

137. "ДУЗӘХНУМА" КИМИ КҮНДӘ БИР НӨВ АЛАТИ-ТӘХРИБҢИЛӘ ИЧАД ЕТДИЈИ ФИРӘНН ОЛКӘСИНИ - "Дузохнума" дүгәти моһнада чоһон-номин кәстөрдән демәкдир. Һомин рәмзи ифәдо ило 1789, 1848 во 1870-чи иләр-дә Франслада баш верән ингилаблар нәзәрдо тутулур.

138. МЕФИСТОФЕЛ - бөјүк алман шаири И. В. Нотенин мөһшүр "Фауст" өсориндо тәсвир олунан ханш, дагыдычы, хобис руһ образы.

139. ГАФГАЗ МҮФТИСИ. - Һүсәјн Әфәнди Рајубов (1830-1917) 1884-чү илдо Загафгазија руһани иларәсинин мүфтиси гојинг едилмишди. Әсәрдә онун XX өсрин өнвәллөриндә чаризмин имтијазлы нүмајәндәси кимн кәстөрдийи фәзлийәтә ишарә едилди. Мүфти мүсәлманлары чара, онун јерләрдоки нүма-јәндәлоринә содаготлө хидмәт етмәјә чагырааг дејирли ки, "Һосрә тәјфәси-нин ислама олан һимәјәт вә јахшылыгыны иһкар етмөклә, онларла дост вә јахын олмады. Түрхијәдон, Ирандан көләнлорә гаршы исо мубаризә апарма-ды, онларын мүсәлманлары бирлијә чагыран, христијанлара гаршы мубаризәдә соғ едон һәрәкәтлори ишә едилмәли во виләјәтдән гоһулмәлидыр".

140. "КӨЛҢӨ" ҺӘММӘСЛӘКИ ОЛАН КРУШЕВАНЛАРЫН,... ЛОПУХИ-НИИ... - "Көлкә" ифәдәсидә чар назирн Прушкевичин јоһудилорә гаршы јериг-дији гаракүрүчү сijasәтә во бу сijasәтдә һоммәсләки олан "Рус халг иттифа-гы"нын башчылармидән Крушевән во Лопухино ишарәди.

141. КРУШЕВАН П. А. (1860-1909) - иртичачы публисист, 1903-чү илдо Ки-

шинјовда јоһуди таланынын төшкилатчыларындан бири, II ДовлотДумасынын депутатты.

142. ЛОПУХИН А. А. (1864-1928) - 1902-1905-чи иллөрдө полис департаментинин рөкиси.

143. ШАҢ АББАС ДӨВРҮНДӨ ГЫРХ МИНӘ БАЛИҢ ОЛАН НУФУС-ДАН... - I Шаһ Аббасын (1587-1629) һакимнијоти иллориндо Софәвилор довләтинин моһкомлюмәснә ишәрәдир.

144. ФУРҢИВ ЖАН АЛФРЕД (1832-1914) - франсыз сифилидологу. Парис уняверситетиниң дор зөһрови хосталикјор кафедрасынын профессору.

145. НӨРМҮЗДІ ИЛӘ АМЕШАСПЕНТАЛАРДАН БАШГА КИМСӘ СИЗӘ КУНАҢ ИСНАД ЕЛӘМӘЗ. - Б а х: шорһ № 125.

146. Ф. НИТШЕ (1844-1900) - алман философу, "Зөрдүшт белә дејир" өсөринин мүөлһифи.

147. "...САҢИБҮЗЗӘМАН" КИМИ МҮҢПӘ'ШӘ БИР ИБАРӘ ЗИКР ЕДИР - "Саһибүззәман" ифадәси соснал чеврилиш идејасына ишәрәдир. Шөһид олмуш он яһинчи имам Мәһди Саһибүззәманын зүһуру вә онун ичтиман бәрәбарсизлијә, зүлм вә истисмара сон гојачагына инам хәлг күтлөлоринин ичтимәк үмид вә әзуларынын идәсолож ифадә формасы иди.

148. МӘҢӘММӘДАҒА ШАҢТАХТИНСКИНИ ДӘХИ ТӘЛӘШӘ ДҮШҮР-МҮШДҮР. М. Шаһтахтинскинин Русијанын мәркәзи мотбүт соһифәләриндо вә башга јерли русидили гәзет вә мөчмүөләрдо Авропа һәјат тәрзини тәрһиф стмәси. Гурәнын вә ислам сосноложијасынын мүсәлман халгларынын һәјатына куја моһфи тәсир кәстәрдир иди олунмушдур.

149. "МОЛЛА НӘСРӘДДИН" (1906-1931) - һофтолик сатира журналы. Редактор вә нашіри Чәлил Моммәдгүлузадо иди.

150. ӘЧИВ БИР МӘХЛУҢ ПЕЈДЛА ОЛДУ. БУНУН БӘДӘНИ ҮЧ МҮХТӘЛИФ НҢВАНЫН ӘЗАСЫНДАН МҮРӘККӘВ ИДИ ВӘ и. а. - Бу ромздорло мүөлһиф Гафғаздакы ингиләби һорәкатын тәсир ило Чәнуби Азәрбајҗанда (1906-1911) баш верән ингиләба, "Ширн-хуршуд" кәрбинин төсвири ило Иран, үгәб гүшу ромзи ифадәси ило Гафғазә ишәрә стмишдир.

151. "ТРИОМФИОРЛАР" - Иран ингиләбынын иртичачы гүввөләри: Мир Һашым, Шејх Фәзлуллаһ, Сәјидло Јәзди нәзәрдо тутулур.

152. ТИРШАД'ЫН БУ НӨМРӘСИ. - Ә. Нүсәјизадо өзүнүн "Сијәсоти-фүрусот" өсөрини 1906-чы илдо "Иршад" гәзетиндо ношр стдирмәјә башладыгына ишәрә едир.

153. "ҺӘБЛУЛМӘТИН" ... Б а х: шорһ № 97.

154. ӘМИР БАҢАДЫР - 1905-1907-чи иллор Иран ингиләбынын гаты дүшмәвләриндәдир. Ингиләб доврүндә Иран халгына хәјәнәт едорәк, чар нәкорлорн Шаһшәл вә Ләховлә бирликдо ингиләбын јатырылмәсында фәал иштирак стдијино корә II Николај төрофиндон "Александр Невски" медалы илә тоһтиф олунмушдур. Әсәрдә мүөлһиф Әмир Баһадырын адыны "Баһадыр Чөнки" кими ишләтмишдир.

155. ТӘЛСИЗ ТЕЛЕГРАФЫН МӨВЧУД ОЛМАДЫГЫНЫ БИЛДИЈИМ-ДӘН... - 1872-чи илдо иһиниләс капиталистләрн Тәһран-Чулфа телеграф кәтти илдо Русија вә Алһанјајдан кәчиб Лондонда бирлошмәји төһмин едән јени бир консәјсия алыр. Ләкин олқонин вә чар дипломатијасынын етиразы нотичәсиндо Иран шаһы һомин консәјсияны лога етмәјә мөчбүр олур.

156. "НӨРВЕЧ" ПАЈТАХТЫ ХРИСТИЈАНИЈАДАН ХӨБӨР ВЕРИРЛӘР КИ. ОРАДА ПРОФЕССОР БИРНИЛАНД ИХТИРА ЕТДИЛИ БИР ЈЕНИ АЛӘТ САЈӘСИНДӘ... - Нөрвеч халгынын Исвеч өсәратино гаршы апардығы мубаризәјә ишәрәдир. Проф. Бирниланд (1830-1896) сәлофлориндон фәргли оләрәк XIX өсриң II јарысында илх дофә Нөрвеч бирлијини, Нөрвеч миллиәтинин төшәккүлү вә јүксәлиши фикрини ирәли сүрмушдур.

157. ТАВРИЧЕСКИ САРАЈЫ. - Б а х: Шорһ № 83.

158. БОБРИНСКИ В. А. - граф, мүртәсә сијәси хәдим. Русијанын милли учғарларыны зор күчүнә руслашдырмағ төрәфдары.

159. "ҢӘГИГ РУСЛАР" - Б а х: шорһ № 29.

160. ПОЛІАК МӘКТӘБЛӘРИНДӘ ДИВАРЛАРА СӘБИГ ЛЕҢИСТАН ПАДШАҢЛАРЫНЫН РӘСМЛӘРИНИ ИРӘӨ ЕДӘР... - 1905-1907-чи иллордо Полшәда чәризмә гаршы сијәси әзаллығ үғрунда бәшланан мубаризәјә ишәрәдир. "Ләһистан падышәлларынын рәсмләрн" ромзи ифадәләри ило мүөлһиф 1893-чү илдон Полшәда јардылан "Полшә краллыгы" партијасына ишәрә стмишдир. Чәризм халгын бу милли дирчәлишинин гаршысыны алмағ вә Полшәнын

гүвәләрини парчаламаг үчүн о заман Холм губернијасыны Полша краллыгындан ајырмаг һаггында Думаја ганун лажһосини тоғдим етмишди. Гомир ганунда рус чаризми торофиндон Полшаның јенидон дордүнчү доғо болушдырулмәси нәзәрдә тутулушды. Мүоллиф бу һадисә илдо о заман Чөнуби Азәрбајҗанда кедон милли азадлыг һәрәкатына ишаро етмишдир.

161. "НАМЕЈИ-ХОСРОВАН" - осориниң мүоллифи XIX әср Иран мазарифчилориндә Фәтәли шаһын кичик оғлу Чәләлоддин Мирзәдир.

162. БУШӘНҖР НӨМРҮКХАНАСЫНДАН ГАИБ ОЛАН КҮРБӘЛӘР ИДИ КИ... - Иран көмрүкханаларында ишләјән белчиқалыларын озбашыналығына во онларын Иран итисадијатына вурдуглары зәрәрләрә гаршы Исфәһанда, Ширәзда, Бушәһрдә халг һәрәкатынын во кизли мәчлислорин шаһа кәндордиклорин ултиматума ишарәдир. Тәбриз көмрүкханасындан белчиқалыларын - Ноусун во Примин говулмасы төләб олуурду.

163. ҺӘБЛҮЛМӘТИН - Б а х: шәрһ № 97.

164. БЕЛЧИҚА ПИШИЈИ - рәмзи кфадо; о заман ингилаб доврүндә Чөнуби Азәрбајҗаның көмрүк рәиси Лаврәсо ишарәдир.

165. ФӨРМАН ФӨРМА - 1907-чи илдо Азәрбајҗан валиси Низамүлмүлк Тәбриздән кәдир. Сарјә во мәчлис торофиндон Форман Фөрма Азәрбајҗана вали то'јин едилди.

166. ГУЛАМХАН МИРЗӘ - Иран шаһзәдәлоринә ишарәдир. Һәр һансы адын сонунда "мирзә" тәхәллүсүнүн јазылышы о шохсин шаһ анлосинә мәнсуб, јәни шаһзәдо олдугуну билдирирди. О заман Мәһәммәдогли шаһ Иран ингилабыны јатырмаг үчүн II Николајдан кизличо хәбиш етмишдир ки, Русија Ираны оз һимәјоси алтына алсын. Шаһ Иран мәчлисини топа тутмагда рәшадәт көс-төрән чар забитлоринә "Шир-хуршуд" ордени верир, һәтта Мәһәммәдһосең Мирзә сәаатынын зәңчириңдә II Николајын портретини кәздирир.

167. НАСОНОВ. (1860-1917) - Рус дирижору во мусиги мүоллими. XX әсрив оғваллориндә онун тәшәббүсү илдо Русијада "Великорус оркестри" тошкил едилмишдир.

168. СЕН-САНСЫН "ДАНС МАҖАБЕР"... "РӘҖСИ ӘМВАТ" - Нөркәмли франсыз бәстокары, мусигишүнәс, јазычы во ичтиман хәдим Сен-Сансын (1835-1931) "Әлүлорин рәҖси" осоринә ишарәдир.

169. ПИШДАДИЈАН СҮЛАЛӘСИ. - Иран тарихиндә он гөдим офсанови һокмдарлар сүләлоси.

170. ШЕКСПИР УИЛЈАМ (1564-1616) - Даһи никилис драматургу.

171. МАҖБЕТИН ӘШКАРИ ОҢҮНДӨН ЈАҖО СҮЛБҮНДӨН. - МаҖбет во ЈаҖо Шекспирин "МаҖбет" во "Отелло" осорлориниң гөһрмәналарыдыр. Һәр ики образ Шекспир торофиндон мөкрли во һиләкәт төсвир едилмишдир.

172. ПИШДАДИЈАНИ-КӘЛАНИЈАН, КӘЛАНИЈАНИ-ӘШКАНИЈАН, ӘШКАНИЈАНИ-САСАНИЈАН во с. - Гөдим Иранын һокмдар сүләлелоридир. Пишдадијан сүләлоси Көјүмәрәдә башлајыр, Ноһштәснблә битир. Кәланијан сүләлосиниң илк һокмдары Кәјҗубад, сон һокмдары Даралыр. Әшканијан сүләлоси I Аршакын һакимијәтә илә башлајыб, V Артабанла сүгута јетир. Эрдошк-ри Бабакаһла һакимијәтә башлајан Сасанијан сүләлоси исе сон һокмдары III Јәздкәрдүн доврүндә оғрәлорин Ираны фәтһи илдо сүгүт едир.

173. ПИШДАДИЈАНЫ БИРИНЧИСИ МӘН ОЗҮМӘМ" - Көјүмәрәсин сәз-лоридир. Ровәјәтә көрә, илк Иран довләтиниң јарадычысы во бәнисидир. Фирдоус "Шаһнамә"до Иранын гөдим тарихини Пишдадијан сүләлоси илә башлајыр. Көјүмәрә илк пәјғәмбәр, илк һокмдар кимн торончүм едилди.

174. МҮЗӘФФӘРӘДДИН ШАҺ (1896-1907) - Җаһарлар сүләлосиндон Иран һокмдары.

175. КӨЈҮМӘРС - Б а х: шәрһ № 173.

176. ПУРАНДУХТ, АЗӘРМИДУХТ. - Сасани сүләлосиндон гадын һокм-дарларыдыр. 628-632-чи иллордо II Хосров Портиздән сонра Бизәсла арамсыз мүнәрибелор доврүндә Сасани довләтиндән он һокмдар бир-бирини оғоз едир. Онларын ичорсиндә Пурандухт во Азәрмидухт да олушду.

Пур (630-631) - II Хосровун ғизылыр. 630-чу илдо һакимијәтә кәлмиш, ики ил һакимијәт сүрмүшдир. Јуналар ону "Пурам", Шәрг мүоллифлорин исе "Пурандухт" адландырырдылар. Пурандухтдан сонра һакимијәтә бачысы Азәрмидухт (631-632) кәчир; би'ни мәнбәлордо "Әрмидухт", бә'зон исе "Азәрмик" адланыр.

177. **ҲУШӘНН ИЛӘ ТӘҺМУРАС** - Пишлэдијан сүләләсинин һокмдар образларындагы. Фирдовсинин "Шаһнамә"сіндә Иран тарихи әдәлатли падшаһлар олан Һүшәнн вә Тәһмурасла башлајыр.

178. **ЧӘМШИД** - Пишлэдијан сүләләсиндән олан һокмдар, Тәһмурасын оғлу. Ә. Һүсәјнзаде онун көлишини гөдим һинд әсатирләринә әсасән күнәш аллаһы киши тәсвир етмишдир. Чәмшид доврүнүн өн бојук сивиллизатору һесаб олуңур. Ровајәтә корә Чәмшидин Чамы илә бүтүн дүнјаны кормәк олурумуш.

179. **"РӘҒСИ-МҮҒАБИР"** - Б а х: шорһ № 168.

180. **ЗӘҺНАК** - Фирдовсинин "Шаһнамә" әсәриндә Пишлэдијан сүләләсинин һокмдарларындән бири. Әрәб нәслиндәндир, зүлмкар бир шаһ киши тәсвир олуңмушдур.

181. **НАВӘ** - "Навәји-әһәнкәр" ады илә мәшһур олан халг гөһрәманы. Әсәтирә корә о, һокмдар Зәһнакын зүлмүнә ғаршы үсјән едәрәк, халгы башына топламыш, залымы тахтдан салмыш вә Чәмшид нәслиндән олан Фиридуңу тахта отурушдур.

182. **ФИРИДУН** - Фирдовсинин "Шаһнамә" әсәриндә Пишлэдијан сүләләсинин әдәлатли, сохавәтли һокмдары.

183. **ДИРӘФШИ-НАВИЈАН** - Фирдовсинин "Шаһнамә" әсәриндә халг гөһрәманы дөмһрч Навәнин дошлүјүнә вериләп ад. Навәнин бајраг парчасы оваринә ағачын башына кечирмиш олдуғу дәри дошлүк "Дирәфши-Навијан" бајрағы әдләңирды. Бу, әрәбләрин Иранын фәһ етдији доврә гәләр Иран довләтинин бајрағы олмушдур.

184. **ФИРНАШЫМ** - Б а х: шорһ № 50.

185. **ЧӘВАНІРАТЫН ЧҮМЛӘСИ ӘРӘБЛӘРИН ӘЛИНӘ КЕЧМӘМИШ** - ДИР Иранын 634-644-чү илләрдә әрәбләр торәфиндән ишғал едилмәсинә ишарә.

186. **ФИРИДУН ҮЧ ОҒЛУ ИЛӘ КИ (ҲАЛА ГОВҒА ЕДИЈОРЛАРДЫ).** - Гәдим Иран һокмдары Фиридуң вә онун 3 оғлу - Сәлм, Тур, Ијрәч нәзәрлә тутулур. Фирдовсинин тәсвириндә Фиридуң өз һакимијәти алтында олан олкәләри үч оғлу арасында болушдур: бојук оғлу Сәлм - Руму, орғанчыл оғлу Турә Тураны, кичик оғлу Ијрәчә илә Иран тахтыны верир. Бу болжудән ираны гәлән гәрдашлар - Тур илә Сәлм бирләшиб шаһлығын јахшы һиссәсинә вәрис олмуш Ијрәч олдурурлар. Беләликлә, Иран-Турән мүнәрибәләри башламышдыр. Мүәлліф бурда мәтләбдән хонара чыхарағ мәтәриздә јазлығы "Һала говға едијорларды" һәшијәсилә бир-биринә гәрдаш олан иран вә түрк халқлары арасындағы мүнәрибәләрин һолә до лағам етдијинә ишарә едир. Мәлүмдур ки, 1907-чи илдә алман империалистләринин тәһрики илә Түркијә һүчүм едәрәк Иранын Урмија, Соучбулаг вә дикор торпағларыны ишғал етмишдир.

187. **МӘНУЧӨР, НУЗӘР, ӘФРАСИЈАБ, ЈАХУД АСТИАГ.** - Мәнучөһр вә Нузәр Фирдовси "Шаһнамә"сіндә тәсвир олунан Пишлэдијан сүләләсинин һокмдарлары. Әфрасијаб - "Шаһнамә"дә Иран шаһы Фиридуңун оғлу Туруң новәс, Иран вә Турән мүнәрибәләринин өн мәшһур әсәтири гөһрәмәндәндидир. Шәмседин Самијә корә, Иран мифоложијасындағы Әфрасијаб Турән мифоложијасындағы Алп Әр Туңгадыр. Астиаг (с.о. 585-550) - сонунчу Мидија һокмдары Киаксарын оғлу.

188. **КЕЈГУБАД ЈАХУД КАМБИЗ. БУНУНЛА КӘЈАНИЈАН СҮЛӘЛӘСИ БАШЛАЈЫР... БУНЛАРЫН ЛИСАНИ "ЗӘНД" ОЛУБ ЈАЗЫЛАРЫНЫ ХӘТ-ТИ-МИХИ ИЛӘ ЈАЗЫРДЫЛАР.** - Кејгубады јунанлар Камбиз әдләңдырыдылар. Камбиз Кириң оғлудур. Ровајәтә корә, Кејгубадла Көјәнијан сүләләси башлајыр.

Иранын өн гөдим доврү - Көјәнијан доврүнүн дили һесаб едилән Зәнд дили һағғында мөвчуд елми әдәбиятта мұхтәлиф мұлаһизәләр јүрүдүлмүшдүр. Бәзн мұлаһизәләрә корә узун мүддәт Зәнд гөдим Бактријаның, Бәлхин, Хорасаның вә Әфғанистанын дили олмушдур. Башға бир мұлаһизәјә корә илә Зәнд дили пәһловы вә фарсидән чох Ведаһинд санскритинә јәхындыр. Кујә һиндлән узағлашдырылмыш Јордүшт "Авеста"ны һиндин санскрит дилинин бир голу олан Зәнд дилиндә јазмышдыр. XX әсрин өмәлләриндә Аврәлә элимләринин бу сәһәдәки гәһәәтләринә корә Зәнд дили Мидијаның, јәһни Иранын шимәл-ғәрбинин дили олуб, "Авеста"да бу дилдә јазылып, Иранын төвләдүһлән өввәл V-IV әсрләрә, јәһни Көјәнијан доврүнә аидләр. Көјәнијан доврүндә Иранда миҳи хәттиндән дә истифалә олуңурду. III. Самијә корә, "Авеста"нын ибтидан јазылышында һәм һиндин санскрит хәттиндән, һәм дә

иранлыларын миhi хөттиндон истифадолуунмушдур.

189. <КЕЖАВУС (ЖАНИНДАКЫЛАР ОҒЛУ СƏЛАВУШЛА РҮСТƏМ ЗАЛДЫР) – Кежавус Кəжаниан сүлалесинин икинчи хокмдары Кејгубадын оғлудур. Оғлу Сəлавуш исо Фирдовсинин "Шаһнаме"сине корə апа торофдон осли Фраскјаб сүлалесиндондир. Эсордо Э. Гүссєнзадонин Иран хокмдары Кежавусун ады ило јанашы Сəлавушун по Рүстөм Залын эдларыны чокмоси тєсадудиф дејилдир. "Шаһнаме"дə Рүстөм Зал Иранын тохунулмазлыгыны горјан һунорли моштур бир гоһроман кими тороннум олуунмушдур. Сəлавуш исо Иран во Туран бирлијини мудафио едон гоһромандыр.

190. КЕЈХОСРОВ ЈАХУД КИРУС – Кəжанилар сүлалесинин үчүнчү хокмдары. Бо'зи монболордо "Кир" ады ило до моштурдур.

191. ЗƏРДҮШТҮ НИМАЈЭ ИЛƏ МƏЗНƏБИНИ ГƏБУЛ ЕДƏН НƏШТАСИБ. – Зордүшт дини то'лими ровајато корə Нəштасибин доврүндə росми дин кими гəбул едилмиш, онун китабы "Авеста" исо иннок дəриси үзəрине јаздырылмыш во галада сахланылмышдыр.

192. ИСФƏНДИЈАР ЈАХУД ДАРЈУШ ИБН НƏШТАСИБ. – Буна јуанча Darcios Nustasris, јə'ни Nustasres оғлу Дара дејилр. Бə'зи Иран тарихчелорино корə Исфаңдијар Иран тахтына кечмөјиб, бир чох мұһарибелəрдон сонра ата-сы Нəштасиб онун мұвəффејигјетлориндон горхараг һəбс етмишид. Исфаңдијар аллы Иран хокмдары олмадыгына даир илдиалар да бар. Авронə во годим јуан тарихлориндə Исфаңдијар хокмдар кими тоғдим едилмиш, "Дарјуш", бо'зон исо I Дара алландырылмышдыр. Гəмини осорлордо ејин заманда дејилр ки, Иран тарихиндə үч Дара хокмранлыг едиб: Исфаңдијар ибн Нəштасиб, I Дара јахуд Дарјус (522-485), икинчиси II Дара (423-404) (I Артаксерксин Вавилонлу кəнизиндон олан бич оғлу) во поһајот, III Дара (336-330) (јуанлар ону "Дара Годомон" адландырырдылар.

193. /КСЕРКСИС ƏВВƏЛ ƏРДƏШИРИ-ДИРАЗДƏСТ ЈАХУД АРТАКСЕРКС МАГРОХЕЈР (465-424). – Кəжаниан сүлалесинин 8-чи хокмдары во Исфаңдијар ибн Нəштасибин оғлу. (Əрдошир алынш јуанлар тəрəфиндон тəһриф олуунмуш шоклц "Артаксеркс"дыр). Нениш торпаглар фəтһ етдијино корə Иран тарихиндə "Əрдəшири-дираздəст", јə'ни "үзүнəлли Əрдəшир" кими танынмышдыр.

194. ƏРДƏШИРИ-БƏНМƏН ЈАХУД АРТАКСЕРКСИС МНЕМОН. – Е.о. 404-358-чи иллордо һакимијетдо олмуш Əһмомон хокмдары. II Даранын бəјүк оғлудур. Харичи сјасəтдо бир сыра мұвəффејигјетлоринно корə јуанлар ону "Мнемон" (јə'ни һəфизəли) адландырырдылар.

195. ДАРА ЈАХУД (ДАРА ГОДОМОН) – Годим Иранын Кəжаниан (Əһмомонилəр) сүлалесинин сон хокмдары II Даранын оғлу (е.о. 336-330).

196. ИСКƏНДƏРИ... ЈУНАНИ, ЈАХУД МАКЕДОНИЈАЛЫ ИСКƏНДƏР (е.о. 356-323) Дүнијада моштур годим јуан соркордоси. III Даранын мəғлүб етдикдон сонра озүну Иран шаһларынын холофи е'лан етмиш, онун һəрби јүрүшлори поттəчосиндо бəјүк бир довлот јарзинмишдыр.

197. ИСКƏНДƏРИ... ЈУНАНЫН ƏН МАЃИР ЬЕЈКƏНТƏРАШИЛАРЫ ТƏРƏФИИДƏН... НƏФИС БИР ТИМСАЛИ-МҮЧƏССƏМ ПЕЈДА ОЛДУ. – Е. о. IV осрдо јашамыш Македонијалы Искəндорин сарај россамы Лисиппин јаратдыгы Искəндор портретинно ишарəдир. Бу һејколш он јакшы сурəтлориндон бири Истанбулда сахланылыр.

198. ҺƏМДИЇБЭЈ – Түркия сұлтаны Əбдүлһəминдо ишарəдир.

199. БРМИТАЖ – Петербургда бəјүк мəдонијəт очагы, тарихи музей.

200. ПРУШКЕВИЧ – АЈНА РУСЛАРА ЧОХ ЈАЗЫМДЫР... – Прушкевич-лə Кəјуморс арасында кедон бу диалог XIX осрин ону по XX осрин əпвəлиндə Македонија үстүндə Русија ило Имилтəрə арасында кедон рогабото ишарəдир.

201. ИСКƏНДƏРДƏН СОНРА МƏЛƏН ВАРИСЛƏРИЛƏ... Е.о. 312-64-чү иллордо Иранын Селевкилəр довлəтинни торкибини гəтылмасына ишарə. Иран Македонијалы Искəндорин табелијиндə 7 ил (е.о. 330-323) галыр. Онун олүмүндон сонра јуан соркордоси I Селек Сурја во Парс торпагларыны бирлəшдирəрəк Селевкилəр довлəтинни осасыны гојур. Селевкилəр тоғрибон 100 илдон чох Ираны табелијиндо сахлајыр. Бу довлəто Сурја, Месопотəмија, Кичик Асия, Орта Асия во Иран јазасы да дахил иди.

202. ШАКАНИЈАЛЫ... ПАРТИЈАЛА НӨКҮМƏТИНИН МҮƏССИСИ ИС СҮЛАЛƏЛИ-МƏЗКҮРƏНИН БИГИНЧИСИ ОЛАН ƏШК ЈА АРШАГ, ЈАХУД ƏРСАЗ... – Македонијалы Искəндорин олүмүндон сонра онун империясынын

Иран хиссесиндо с.о. 256-224-чү иллөрдө Әшк төрөфиндон тө'сис едилон Парфија довлөтинин ады. Бу довлөтин өразиси Месопотамијадан Индистанадок бојук бир сәһәни өһәтө едирди. Ермонилор вә ромалыларла муһарибә апармышдыр. Сонунчу һөкмдары IV Әртәбанын заманында Сасанилор төрөфиндон сүгүт едирялмышдыр.

Шәһсәдин Сәминин Тамуси-Е'лам' өсориндо һомин довлөти јарадан сүлалөнин баниси Әшк, бу сүлалөнин 19 һөкмдарынын ады во онларын һәкимийјәт сүрдүклөрү мүддөт һагында гысәча мо'лумат вардыр. О һөкмдарлар бунлардыр: Әшкән, Әшк сани бин Әшк, Шапур бин Әшк, Бәһрам бин Шапур, Палас бин Бәһрам, һөрмүзд бин Палас, Фируз бин Палас, Палас Сани бин Фируз, Хосров бин Палас, Әртәбан бин Әшк, Хосров бин Әшк, Әртәбан Сани, Әртәбан Раб-е б.

Гөрб во Шөрг мөнбәләриндә јалһыз Әшкин во сонунчу һөкмдар Әртәбанын адларына тәсадүф олунар. Һотта бә'зи мо'хәзлөрдө Әшкәнијән довлөтинин баниси Әшкин ады белә унутулмышдыр. Мо'хәзлорин чоһунда Әшк Аршаг (арсаг) кими верилмиш во онун ады илә адланан һомин довлөт "Әшкәнијән" "Арсаглар" довлөти кими мошһурлашмышдыр. Лакин Әшкәнијән (Арсаглар) довлөтинин һәһинки ады, Һотта бу довлөтин Иран халгларынын тәләјиндә ојнадыгы шөрәфли рол һагында мүхтәлиф мүлаһизәләр ирәли сүрүлмүшдүр. Бә'зи тарихи мо'хәзлөрдә Аршакилор сүлаләси Ираны јәдәлли селәвкилорин истисмарындан гуртармаға чалышан, она истиглалийјәт вермиш хиләскәр бир довлөт кими төрәялүм олунамүшдурса, башға мо'хәзлөрдә (хүсусилә ермонин тарихчилоринин өсорләриндә) Аршакилор ики јүз ил фәрслары өсәрәт алтында сәһләјән, онларын Зордүшт динини төһгир едән, фәрс миллијјәтинин һәр чүр јолла эһфлотмәјә чалышан бир довлөт кими сәһийјәлөндирилмишдыр. Мәсәлән, ермонин тарихчиси Патханјән јазыр: "Фәрс тарихчилоринин өз өсәрләриндә Иранда 500 ил шөһрәтлө һәкимийјәт сүрән Аршаги һөкмдарларынын тарихини "Мүлүхү-тәварих" ады алтында вермәләри фәрс халгынын нифрәтинин ифадә едирди. Бу өсәрлөрдә фәрсләр гөдим Иран һөкмдарларындан һөвәслә данышдыглары һалда, Арсаки һөкмдарлары һагында чоһ хәсисликлә боһс едирдилор. Онлар Әшкәнијән довлөтинин һөкмдарларындан бә'зилоринин адларыны төһриф едир во Һотта бир чоһларынын адларыны белә чөкмирдилор. Буна корөдир ки, Арсакилор доврүндө Иранын тарихи һагында бизим мо'луматымыз о гөдөр азыр ки, биз билмирик фәрслар бу мөнфур өсәрәти дејирмәјә чидди бир тошоббүс кәстөрмишдилорми?" Фәрсларын аршакилөрә гөрәлли мүнәсибәти һагында мүлаһизәләрә рус шоршүнасы К. Н. Смирновун (1873-1938) јазыларында да раәт мәһрик. О да фәрсларла Әшкәнијән арасында эһдлийјәт олмаһындан данышыр, лакин бу эһдлийјәти он чоһ Әшкәнијән һөкмдарларынын миллијјәтчә туранлылар (jо'ни түрк - Б. О.) олмаһында корүрдү. Бунунла белә о, е'тираф едирди ки: "Бизә көлиб чатан фәктлар сүбүт едир ки, Әшкәнилор, јәһуд башға чүр адланан Арсагилор доврүндә Иранда дин аһадлығы вар иди, алимлор һимәјә олунарду, либерал идарә үсүлү јаранмышды. Әшкәнијән доврүндә Иранын гүдрәти елә бир сәһийјә чатмышды ки, о, Һотта Рома кими бир довлөтлө рәғәбәт апарырды". Һөгигәтән Әшкәнијән довлөти Иран халгларынын тәләјиндә чоһ бојук рол ојнаммышдыр. Әшкәнијанын "Арсагилор" (Аршакилор) кими мошһурлашмасы да моһз онун Иран тарихиндәки шөрәфли фәзлийјәтинин сәјәсиндөдир. Буну Әшкәнијән довлөтинин баниси Арсагың адынын сој коһү илә бағлы тарихи аһаддырмалар да тәсдиғ едир.

Парфија довлөтинин баниси Арсагилор сүлаләсинин мөјдәна чыхмасы һагда тарихи мөнбәлөрдә Арсагын носил коһү илә олагәдар јазыларда кәстәридик ки: "Иран өразисиндә Хорасанын шимал-шөргиндә јашаран моншөчә гөбило боји олан Арәг (Аршәк) с.о. 256-чы илдә ортаја чыхарағ, селәвкилорин бир сә'рапплығы олан Парфија олхәсинә көлмин во орада ромалылара гаршы муһәррибәдә гәлибийјәт гәззанағ, Ираны селәвкилорин олиндон алмыш вә Арсагилор (Аршакилор) довлөтинин өсәһын гөјмүшдүр". Демөлийјик ки, Арсагын мәнсуб олдуғу Даи алланан чөһәри тафәалары гөди-ч јуан тарихчилорин "скифлор" адландырылдылар. Даи, сәк, массәкет тафәаларынын сој коһү е'тибарилә "скифлор" кими гөломә верилмәси һагда мүлаһизәләрә гөдим јуан, Рома тарихчилоринин өсорләриндә дә тәсадүф олунар. Мәсәлән, гөдим Помпөј Троғун јаздыгына корә, парфијалылар гонулмуш скифлордон төрөмишдилор. Бу, онларын адларынын мо'наһындан боллийдир, чүнки скиф дилиндә "парф" созу "гонулмуш" демөкдир.

Бу тајфаларга "сак" адынын верилмөсүн до һөмин сөзүн стимологијасы илә бағлы иди. "Сак" ады һағғында Н. В. Бейли бело мә'лумат верир: "Ригведа"да (һиндлилорин осатир китабында) "саг" сөзү "өр", "икид" сөзлоринин епитети кими төсдиг олундугундан биз до "саг" сөзүнүн күчлү, "моһарәтли" мә'налары ифадә едон "өр", "киши" кими шөрһ етмөлијик.

Сак тајфаларынын икидлји Әһәмөнилор заманында иранлыларын һөзорини чолб етдијиндон, онларын һөрби гошуналарынын осас һиссәлорини сак сүваларлорин тошкил елдрди. Саклар дојуш заманы һөминә шөһрәт газаныр вә фарсларга гәлобо мәтирирдиләр; һотта с. о. 329-328-чи иллордо Иранын јуналарла муһарибәсиндә Македониялы Искәндордо до күчлү муғавимәт көстөрмишдилор. Чох еһтимал ки, һөмин тајфаларга мөһз икидлјини корә иранлылар "сак"лар (јә'ни "өзәмәтли кәшиләр") адыны вермишдилор. Бу еһтимал "Әшк"о "Арсаг" адынын верилмөсини до јәгиндошидр. Е. с. 256-чи илдо Ираны сәлвәкилорин олиндон алыб она истиғлал газандыран парфиялы Әшк до иранлыларын рәғбәтнин газанмыш вә она мөһз бу икидлји сәјәсиндә "Арсаг" ады верилмишдир. Түрколог алим М. Сејидов "Арсаг" сөзүнүн төркіб элементлорини түрк дилинин материаллары илә изә едорәк, ајдынлашдырыр ки, "Арсаг" сөзү мүрәккәб аддыр вә "Ар//Әр" вә "саг" сөзлориндон јаранмышдыр. Алимни мулаһизәсинә корә, "Арсаг" сөзүндәки ар/өр сөзү икид кими, "икид", "өр" мә'насындаырса, "саг" сөзү до онун сој көкүнүн сағлардан олмасына ишәрәдир. "Арсаг", јә'ни "икид саг" демөкдир.

Сак тајфаларынын ады "Апәста"да, михи јазыларда, антик, гәдим, Чин, Рома мүәллифлоринин әсәрлориндә, орта әср, әрәб вә фарс мә'хәзлориндә до чөкилр вә һөмин халғлар түркмөшәли тајфалар кими сөчијәлөндирилди. Демәли, Даг гәбилә башчысы һесаб олунан Арсагын сојкоқу түрк мөһшәли-Дөр. Ә. Нүсәјизәдә Парфия дәвләтинин баниси Әшкин ады илә јнашы Әрсаг, Аршаг алдарыны чөкмөклә чох күман ки, охучуларына "Әшк"ини вә "Арсаг"ын ејни сојлу түрк мөһшәли бир тајфадан олмасына ишәрә етмишдир.

203. ҺӨЗРӘТИ-ИСАИЙИ ВӘЛАӘТИ РАСТ НӘЛӘН ХОСРОВИ-ӘВВӘЛ. Ш. Саминин јаздығына корә I Хосров гәдим Иранын Әшкәнијән дәвләтинин һөкмдарларындыр. Әшкин оғлудур. 12 ил һәкимияјәт сүрмүшдүр. Рәвәјәтә корә, һөзрәти-Иса онун заманында төвәллүд етмишдир.

204. ЛИСАНАРЫ ПӘНЛӘВИ ВӘ ХӘТТЛӘРИ СИРАНИДӘН МӘ'ХУЗ ОЛАН САСАНИЈАН МҮӘССИСИ ӘРДӘШИР БАБӘКАН - III-VII әсрлордә I Әрдәшир Бабәкан төрәфиндон Јахын вә Орта Шөрғдә Сасанилор дәвләтинин осасы гојулмушдур.

Сасанилор дәврүндә Әһәмөнилор сүләдәсинин дили олан пәһлов дили ишәләнир. Македониялы Искәндор төрәфиндон зәбт олунмасындап сонра 500 илә јахын зәнд дилиндон демөк олар ки, осор оламәт галмәјәр. Сонунчу Аршакилор заманы пулларын үзөриндә сирјанидон алынмыш идеографиг ишәрәлордон ибарәт хусуси јазылар мөјданә көлир ки, булар да Сасанилор вахтында бүтөв бир одобијјат үчүн вәситә олмушдур. Бу ишәрәлордо ифадә олунан дил пәһлови вә орта фарс адланыр. Әрәб истиласы заманында (VII әсрдә) пәһлови дили сыхындырылдыр.

205. ШАПҮРИ-ӘВВӘЛ... (239-272) - Сасани һөкмдары.

206. "ӘРЖӘН" ЈАЗЫЛЫ КИТАБ ТУТАН БИР ПИРИ-САЛХУРДӨ... МАНИ ПӘГГАШ ВӘ НАМИ-ДИНӘРДӘ МАНИКЕ ИДИ. - Бурада I Шапур дәврүндә јашамыш россам вә һөггәш Мани һөзөрдә тутулур. Онун "Пөгши-Әржәни" вә ја "Әржәни" адлы росмәлордон ибарәт китабы да вардыр. Шөрғ одобијјатында Мани мәһир россам ромзидир. Јакин о, россамлыгдан башга дини, фәлсәфи көрүшлорин илә до шөһрәт газанмышдыр. Рәвәјәтә корә 24 јашында өзүнү пәјғәмбәр е'лан едорәк, Шөрғ өлкәлорини көзминш, динини јәймәгә алышмышдыр. Иранга јайытдыгдн сонра зәрдүштлүјүн төрәфдары олан Сасани һөкмдары Боһрам ону е'дам етдирмишдир.

207. ҺӨРМҮЗ, БӘҲРАМИ-ӘВВӘЛ... ЈӘЗДӘНҮРДҮ-ӘВВӘЛ, БӘҲРАМИ-ХАМИС, ЈАХУД БӘҲРӘМИ-НУР КИ... - Һөрмүз (272-273), Боһрам-өввәл (273-276), Јөздәкүрдү-өввәл (399-420), Боһрам V, јахуд Боһрам-Нур (421-439) Сасани һөкмдарларыдыр.

208. ОНУН ӘЛИНДӘН ТУТАН АҺУ НӨЗЛҮ ШУ ПӘРИ ДИЛАРАМ ЧӘН-НИДІР - "Онун" ифадәси Сасани һөкмдары Бәһрамин-Нур ишәрәдир, Диларам Пәзвинин "Једди көзол" поэмасындандыр. Поэмада Диларам-Боһрам һәкәјәти Исламидәки Фитнә-Боһрам хәттинин өвәз едир. Бурада мүәллиф "лисан-фарсидә өн өввәл ишә" сојләмин олан "Диларам" сөзлорин илә һөмин мөпәуну

220. ХОРАСАН ЧӨНӨТИНДӨ ҺӨКҮМӘТ ЕДӘН БӘНИ-ТАҺИРДӘН БАШЛАЙЫР - Хәлифә Һарун әр-Рәшид олдүктән соңра хәлифәләрнең һакимијәти зонфләри. Әрәб хиләфәти бир нечә мустәғил дәвләтә парчаланыр. Белә довләтлөрдән бири дә 821-873-чү иллөрдә Хорасанда әсасы Таһир ибн һүсейн тәрәфиндән гојулан Таһирилөр довләти иди.

221. БӘНИ-НӘИС - Сәббарилөр сүләләсинин бәнниси Јә'губ ибн Ләйс. Әншәләр Систан валиси Пәсирниң ордуеуун сәркөрдәси иди. Таһирилөрдә чөкшәмәдә оиларын довләтине сон гојур. Әншәлчә Систан валиси, соңра Әфғаньистан һакими 861-900 олур.

222. ИСМАЈИЛ ИБН ӘНМӘД САМАНДЫР КИ, ОНУНЛА САМАНИЈАН СҮЛАЛӘСИ БАШЛАЙЫР - 810-чу илдә әрәб хиләфәтине гаршы Ибн Ләйсни әпәрдыгы үсјана Ибн Әнмәд Саман да комок едир. Хорасан валилори Таһирилорини вассаллары иди. Үсјан нәтичәсиндә әрәб хиләфәти дағьдылыр. Хорасанда һакимијәт Худат Самана кечир иә һөкмдарлар сүләләси онун ады илә Саманилөр адланьыр. Бу, Орта Аскјала феодал довләти (875-999) иди. Иранлыларын милли һисси Саманилөр сәрсиндә јенидән чапаныр.

223. ИМАДӘДДӨВЛӘ ӘЛИ БИН БУЈӘ ВӘ БӨРӘДӨРЗАДӘСИ ӘЗӘУД-ДӨВЛӘ ИЛӘ БАШЛАЈАН АЛИ - БУЈӘ ЈАХУД ДӘЛӘМНИЈАН СҮЛАЛӘСИ - Иранын Гәрбиндә омолә кодиб шиәлик мөзһәбиһиң јазан, Јахын Шөргдә орта әр феодал довләтлориндән (928-1045) Мәрдавич Ниланын дағьы һиссәсиндә јашајан Дәләмилөр тајфасында муздала тутулмуш орду илә әрәб хиләфәтине сон гојур. Јакин онун түрк өскөкләри тәрәфиндән гөфлөтән өлдүрүлмәсә нәтичәсиндә һакимијәт Мәрдавичин Бағдалдакы гошунуна башчылыгы едән Әли Шүчә Буја во онун оғлулуун олинә кечир во Бујә довләтинин әсасы гојулур. Беләликлә, әрәб хиләфәтиндән соңра Иранын Төрбә әрәспиндә Буилөр (Әзәуәддөвлөлөр) довләти јараныр. Бөјүк гардааны Әли бин Буинин һакимијәти доврүндә Әзәуәдлө довләтинин образиси даһа да кенишләнир. Соңралар Буја гардаашлары арасында һакимијәт уғрунда башланан мүбаризә нәтичәсиндә Дәләмнијан довләти зонфлөјүр.

224. БУНИЛАРДАН СОҢРА КӨЛӘН СҮЛАЛӘЛӘРИН ӘКСӘРИ ТҮРК НӘСЛИДИР - Иранда Саманилөр, Дәләмнијан сүләләлориндән соңра һакимијәт сүрән Гөзновилөр, Әфшарлар, Гәчарлар во с. бу кими түрк сүләләлори нәзәрдә тутулур.

225. АЛИ-СӘБУКТӘКИН ЈАХУД ГӘЗНӘВИЈАН - Сәбуктәкин - әсасы Алитәкин (962) тәрәфиндән гојулмуш Гәзновилөр сүләләсинин һөкмдарларындандыр. Гәзнә шөһәриндә 975-чи илдә өз довләтинин буюврәсини гојур. Беләликлә, X-XII әсрлөрдә Орта Шөргдә Гәзновнијан аллы һөкмдарлар довләти јараныр.

226. СУЛТАН МАҺМУД ИБН СӘБУКТӘКИН (998-1030). - Гәзновилөр довләтинин һөкмдарларындандыр. Сәбуктәкинниң оғлулур. Маһир сәркөрдә, көзәл сүварин башчысы, гәддар һөкмад, һәм дә мәдәнијәтин, әлмини мүдәфиәчиси иди. һакимијәти иллориндә Иранни һәм шөргини, Түркүстанниң во Гиндистанниң чох һиссәсини фәтһ едорәк бөјүк бир довләт јаратмышдыр.

227. ФӘРРУХИ, ӘСЧУДИ ВӘ ЧҮМЛӘСИННИ ПИШВАСЫ ОЛАН ҮНСҮРИ - Султан Маһмуд Гәзновинин сарај шаһрлори во Фирдоусинин мүәсирлоридир. Фәррухи Әбу Һәсәнни (1038-чи илдә вофат едиб) Маһмуд Гәзновниң һәср олунан мәдһлори, гәсидәлори вәрдыр. Әсчуди Һерат шөһәриндәндир, Үнсүриниң шаһирди олуб, бир чох гәсидә во гәзәлләри вәрдыр. Үнсүри Әбу-әл Гәсим Һәсән Ибн Әнмәд (980-1039) Султан Маһмудун һиңәјәсиндә јашамыш, "Мәликуш-шүора" ләгәби алмышдыр; "Диваны", "Вәһинг во Әзәра" аллы поемасы вәрдыр.

228. СУЛТАНЫ ҺӘЧВ ЕДӘН ӘБҮЛГАСЫМ ФИРДӨВСИ (ТӘХМ. 940-1020) - Шөрг поэзијасынын классики. "Шаһнамә" әсәрини Султан Маһмудун хәһини илә јазмыш, Султан һәр бейг үчүн она бир гызыл динар вәрәчөјини во'д етсә дә, шаһрини өмөјини ләјриңчә гимәтлөндирмөмишдир.

229. ШЕЈХ КҮРКӘНИНИН РӨЈАСЫ - Соләч довләтинин бәнниси Султан Төгрулун һакимијәти доврүндә јашамыш фарс шаһри, "Вис во Рәмин" поема-синини мүәллифи Фөхрәддин Әсәл Шејх Күркәни нәзәрдә тутулур.

230. СУЛТАН МАҺМУД МӘЙЛӘТИЛӘ КЕЧДИ - Султан Маһмуд во ондан соңра көлән һөкмдарлар: Султан Мәс'уд, Султан Төгрул, Султан Ибраһим, Гәзновин Бөһрам Шаһ нәзәрдә тутулур.

231. 14 КИШИЛӘН ИБАРӘТ СҮЛАЛӘ ӘЗАСЫ - X-XII әсрлөрдә Орта Шөргдә һакимијәтә башлајан Гәзновилөр аллы һөкмдарлар сүләләсинә

түрк дилиндо ишлөдөн Наванден өввол илк дөфө фарс дилиндо Низаминин "Сепид көзөл" өсөриндо "Бөһрам во Фитно" һекајәсиндо верилмәсинә ишарә етмишдир.

209. ГУНОНУН "РОМЕО ВӘ ЧҮЛЈЕТТА" ҮНВАНЛЫ ОПЕРАСЫ - Гуно Шарл Франсуа (1818-1893) - классик француз бәстөкары, "Ромео вә Чүлјетта" операсынын мөәллифи.

210. КӘСРА НӘЛИР КИ, ОНА "БӨЈҮК ХОСРОВ" ВӘ "НУШИРОВАНИ-АДИЛ" - Сасани һокмдары I Хосров (531-579) нөзәрәдә тутулур. Әрәбчә она "Кәср", пәлвәвичә Нуширван (Anasakruvan, jә'ни "олмаз руһлу") дејилир. "Нуширван-Адил" - Хосров шаһын ләғәби.

211. ВӘШИРИ-БҮЗӘРЧҮМЕҺР - Нуширванын вәзири олмуш, һиндистәндан бир сыра гүмәтли китаблар олдо едорук, пәһләви (орта фарс) дилиндо терчүмә етдиришдир. Рөвәјәтә корә нәрәд ојунуну да о, ичәд етмишдир.

212. ҺӨРМҮЗИ-РАББЕ - Сасани һокмдары (579-590).

213. ХОСРОВ ПӘРВИЗ (591-628) - Сасани һокмдары. 590-чы илдә Бөһрам Чубин онун атасы IV Һөрмүз тахтан салараг, һакимијәтә кечмиш, 591-чи илдә Бизанс ордусунун комојило Хосров Пәрвиз оју дешириб, һакимијәтти өз олико алмыш, өзүңү шаһоншаһ е'ләи етмишдир. Онуң заманында Бизансын бә'зи Шөрг өләтләри Сасани довләтинә бирләшдирилиши.

214. ГАДЫН РҮМ ИМПЕРАТОРУНУН ГЫЗЫЦЫР. АЦЫ МӘРҮӘМ ОЛМАЛЫБ "ИРЕН"ДИР КИ, "ШИРИН" ДӘ БУНДАН МҮҲӘРРӘФДИР. - III. Сасанин "Тамусула-е'ләи"-ыда Ширинин Рум гејсәринин гызы во адынын да Ирен олмасы һәгдә верилән мо'луматә ишарәдир. Һомин мо'луматда көстөрилик ки, "Ширин" Рум мәшһәли Ирен адынын тәһриф олунмушдур.

215. СИЗИН ҺӘММӨЗНӘБИНИЗ ИДИМ... МӘШИМ "ИРЕН" ОЛДУҒУМУ "КАСПИ" ГАРЕ'ЛӘРИНӘ БИЛДИРИШИЗ. АНЧАГ САГЫНЫН БУНЛАР АДАМЫ "ИЈНӘ"ЛӘРЛӘР - Хосров Пәрвизин әрвәди кими ады чокилол Ширин Албан тарихиндә "Бөрдә һокмдары Мөһинбану - Шәмһирзәйн гардашы гызыдыр. Бөрдә Албан довләтинин пәјтахты иди. Белә олдуғда Иран сарайында молиқә олан Ширин албан католики иди". Бурәдә Ә. Һүсәјизадә, чох кұман ки, Ширинин дилилә Прушкевич (Колмојо) мүрациотлә дејилән "Сизин Һөммөзһөбиниң идим" сөзләриндә Ширинин миллијәтчә христиан олмасы мәсәләсинә ишарә етмишдир. Түрк алимн III. Сәми до бу бәрәдә јазыр: "Мөһөммәд пәјғәмбәрин Маријә адлы зончоси до миллијәтчә Мисрин гәлим коптијә адлы христиан тәјфәсиндандыр. Лакин онун Маријә ады исо әрәб китабларында Ширин ады ило гејд олунмушдур. Бурәдән белә аңлашылып ки, әрәбләр арасында бир гәјтә олараг ишләдилән Ширин ады Рум мәшһәли Ирен адынын әрәбләшмиш шөкләдир.

Ә. Һүсәјизадәнин бурәдә ироли сурдүју фикир М. Назчыскинин "Каспи"до (26 март 1903) дәрә етдији етдији "Хосров во Ширин" мәғаләсиндә Ширинин миллијәтчә Иран мәшһәли вермәсинә е'тиразыдыр. Буну онун "сагыным..." "Каспи" мүһөррирлори пә гәггә етмөјин. Јохса "булар аламы "ијнәләрләр" сөзләри до тәсдиг едир. "Ијнә" (Игла) имзасы "Каспи" мөәллифләриндә Глә-хәнгәузеиндир. О, бу имза ило о заман гәзетин сәһифәләриндә мүәсирләрнин топгид едән јазыларла тез-тез чыхыш едирди.

216. ШИРУЈӘ - Сасанилор сүләләсинин үчүнчү һокмдары. 628-чи илдә II Хосров Пәрвиз олдүрүлдүкдән соңра Сасани тахтына онун оғлу Ширүјә чыхмышдыр.

217. ЈӘЗДӘНҮРДҮ-САЛИС (632-651) - Сасанилор довләтинин соң һокмдары.

218. ИРАН ҺӘЗРӘТИ-ФАРУГ ЗАМАНЫНДА ӘРӘБЛӘРИН ӘЛИНӘ КЕЧИБ - Һәзрәти-Әмәр одаләт во бөјүк фәһләри илә мәшһүр олдугу үчүн она "Һәзрәти-Фаруг" дејярдиләр. Иран онун заманында, 634-644-чү илләрдә ислам гошунлары тәрәфиндә фәһ олунмушдур.

219. ӘМӘВИЈӘ ВӘ АББАСИЈӘ ДӨВРЛӘРИНДӘ ИРАН БИМҮСТӘГИЛ ОЛМАДЫГЫНДАН ИБТИДА ШАМДАН, БӘДӘ БАҒЛАДДАН ИДАРӘ ЕДИЛИРДИ. - Әмөвијә во аббасијә - Һәр икиси әрәб холифәлори сүләләләридир. Имам Һосөндон соңра хиләфәт Әмөвилор олико кечир. Илк холифә сүләлеси олан Әмөвилор Әлинин тәрәфдарларынын мәғлүб елән Мүәвијәнин тәрәфдарларылып. Бу сүләлә тоғрибон 100 ил (661-750) хиләфәти иларә етмишдир. Хиләфәтин пәјтахты Шам (Дөмонг) иди. Мөһөммәдин өмиси Аббасын башчылыг етдији холифәләр сүләләси Аббасилор адланыр. Онларын пәјтахты Бағдад иди.

247. АМЕРИКАЛА ГƏДƏР МƏСХƏРƏ ЕТМƏЛƏ ИГТИДАРЫМ ВАРДЫР - Америкалы шаирə гəдын Аннади Беремонд тərəфиндən Əмər Хəјамын рү-банлоринин ишкилис дилино торчүмө олунмасына ишарəдир. Шаирин осорлорн 1899-1900-чу илордо Америкада Риттенхаузенин редакторлугу ило ишкилис дилиндо бир нечо дəфə ишр олунмушлур.

248. "МОЛЛА НƏСРƏДДИН"ЛƏР, "СУРИ-НƏСРАФИЛ"ЛƏР - Нəр икисн мəтбуат органьдыр. "Молла Нəсрəддин" 1906-чы илдон Тифлисе Ч. Мəммод-гулузadəнин редакторлугу ило ишр олунан мошшур сатирик журнал, "Сури-Нəсрафил" 1907-чи илдо Тəһранда Мирзə Чəбанкирхан Ширази вə Мирзə Кəзим хан Тəбризинин чп стдийн нəфəлик, ичтиман, сийаси, одоби гəзəтдир.

249. ХАРАЗМШАХИЯН СУЛАЛƏСИ - Султан Мəлихшахын вахтында Гəзнə валиси Билкотогинин гулу олан Ануштекин Харəзмə чаншинн тəјин олунур. Онуң оглу Атəмз исо (1127-1156) Харəзмдо хакимийјəтə кечир вə она шах титулу ырилиз, бə сулалəнин илк нокмдары олур. 1133-чү илдо о, довлотинин мүстогиллийн угрунда үсјан галдырыб Султан Сəнчорн Харəзмдон гəнур, мүстогил довлот ырадыр. Тəкəшин (1172) вə онун оглу Чəлалолдин Мəһмуддин доврүндə Харəзмшахлар чичокломо доврү кечирир.

250. СƏЛЧУГИЛƏРЛƏ, ГУРИЛƏРИН БƏЗИСИ АТАБƏЛЛƏРИН ЈЕРИНƏ ГАИМ ОЛУР - XI əсрдə вəзид Сəлчуғлар довлоти тəнəзүл əлрəк, ајры-ајры султаньылар ајрылыр: Суријə сəлчуғлары (1078-1117), Кирман сəлчуғлары (1077-1307) вə Азəрбајжан атабəллори (Елдокизлор). Бу мүстогил султаньылар јени тип довлəтлор иди. Белə ки, сəлчуғилорин волиондлоринин тəрбијəчилəр олурду ки, онлара "Атабəј" дејилирди. Заман кечдикчə атабəллор гүвнəтлөнир, довлотин тəлєјини оз оллоринə алырлар, Султан Сəнчорин олүмүндон сонра атабəллорин чоху мүстогил сулалəлор ырадыр.

251. ТОГРУЛУН-САЛИС ИБН АРСЛАН (1174-1194) - Ирагын сонунчу Сəлчуғ султанларындан Арслан шахын оглу. Арслан шах олдукдон сонра Чəбан Пəһлөвəн јелди јашлы Тогрулу тахта чыхарып вə өзү дə онун атабəји олур. 1194-чү илдо Тогрул Рəј јакынлыгында Харəзмлорлə мүнəрибодə олдурулур.

252. НƏСƏН ИБН ƏС СƏББАХЫН БАТИНИЈЛƏ СУЛАЛƏСИ - Батинилик ислам дилиндо тəригəтчи, дини-фəлсəфи тəлим иди. Сүнниликə энлд ишк мəз-хəбидир. Батинилик "Исмаили", "Имами" вə с. кими əллəрлə дə таньырыл. "Исмаили" ады имам Чəфəр Садьын оглу Исмаилын адындан котүрүлүмүшлур. Исмаилидин баниси Нəсəн Сəббах иди. Мəлихшахын хакимийјəти доврүндə сарајə Низамүл-мүлкүн тоғдимн ило колшин, лəкин сонралар Низамүлмүлкə онун арасында ихтилаф əмөлə колдйиндон сарајдан гəвулмушлур.

253. СƏЛЧУГИЈЛƏ ҮМƏРАСЫНДАН ЈЕТИШМƏ АТАБƏКАН СУЛАЛƏЛƏРИ - XII əсрдə сəлчуғ султанлары сарајында тəрбијəчи олмуш Атабəј сулалəлори нəзордо тутулур: Бурилор (1104-1154), Зəнжилор (1127-1262), Бектекилор (1144-1233), Артукилор (1101-1232), Сəхманилор (1100-1207), Елдо-кəзлор (1136-1229), Салгарилор (1148-1287), Хəзрəсбилор (1148-1423), Харəзм-шахлар (1077-1231) вə с.

254. АТАБƏКАН-ФАРСЫН АРАСЫНДА ШЕЈХ СƏДИ ТƏРƏФИНДƏН ҮЗƏРИННӨ КҮЛ ЈАҒДЫРЫЛАН... ƏБУБƏКР СƏД ИБН ЗƏННИ (1226-1260) - XIII əсрин əвваллориндо фарс атабəллоринин Салгурилор сулалəсинин нокм-дары Шираз хакими иди. Əбубəкр Сəдə ештирам оламəти əларəг Шејх Сəди алыны ондан котүрүмүш вə "Нүлүстан" əсəринин дə она итхəф стмишдир.

255. ПИРН-САЛХУРДƏ САИИБ-НҮЛҮСТАН СƏДИ ШИРАЗИМИ? (1184-1291) - Иран одобијəтатынын классик шаири, "Нүлүстан" вə "Бустан" əсəр-лоринин мүөллийи.

256. ƏМƏР ХƏЈЛАМ - Б а х: шəрх № 246.

257. ХАЧƏН ГАФИЗ (1325-1389) - Гəфиз Ширазинин диванынын хəлг арасында бир истихəрə (фəл) китабы кими истифадə олунмасына ишарəдир. Хəлг арасында белə бир шє'р дə јəзилмишдир:

"Ғј Гəфизн-Ширазн, бəр мəн нəзор онфəзи
Мəн талиби јєк фəлєм, то кашифи-нор разы".

Т о р ч ү м о с к и:

Ғј ширазлы Гəфиз, мəнə сары бир нəзəр сəл.
Мəн (сондон) бир фəл истəјирəм, сəн нəр сирри ачансан.

ишарә.

232. ГУРИЛӘР (ГУРИАН СҮЛАЛӘСИ) - 1148-1206-чы иллордо Әфганстан җаһаннамда җерләшкән мустәғил дәүләт. Шәһабәддин Гури вә Мәһмәд Гури-нин дәүрүндә бу дәүләт он гүдәртли сәвнәдә олмуш, 1206-чы илдо Харәзм-шаһларла муһарибәдә сугут этмишидир.

233. ЛАҺОР ПАДШАҢЫ ХОСРОВ ШАҢ (1153-1160) - Гәзнәвиләр сүләлосинин сөн һокмдары. Гуриләр дәүләти 1186-чы илдо Ләһорун ишғал едорәк, Гәзнәвиләр дәүләтинә сөн гоһурлар.

234. СУЛТАН МӘС'УД (1030-1041) X-XII ысрлардо Орта Шәргдә һокмранлыгы едән Гәзнәвиләр сүләлосининдир.

235. ДҮВӘЛИ-СӘЛАСЕҢ-СӘЛЧУГИЛӘДӘН (СӘЛЧУГИЈАНИ-ИРАН) - Иран 1040-чы илдән етибарән Сәлчуг дәүләтинин гуран Огуз түрклоринин оһинә кечир. Сәлчуглар о замән Түркүстандан Аралыг донизинә, Зағағзијадан фәре корғозинәдәк кенеш бир җәһәтләр шәһәрә едорәк, мустәғил сәлчуг дәүләтләрә җәртмәшдиләр. Кирманда (1041-1196) вә Иранда да дәүләтлорин ырды. "Сәлчуг дәүләтлориндән үчүнчүсү" деликдә мөәллиф Иранда мәсқуллашан Сәлчуг дәүләтинин (1038-1194) нәзәрдо тутур. Сәлчуглар ислам дининин бир мүддәт христианлардан горумага башладылар. Онлар Асијадә һәһәкки сийәси бирлигин, һәм дә дини бирлигин борпа едорәк, ишғаллорин тәһририн эәһфәләтдиләр. Сәлчуглар ислам дүнјасынын сүннилик бәјрагы алтында бирләшдирмәк истәһидиләр.

236. ӨНДӘКИЛӘР БИР-БИРИНДӘН СИМЗӘРАҢ... НЕРИДӘКИЛӘР НЕТ-НЕДӘ АРЫҖЛАНЫБ ӘН СОНРА БҮТҮН-БҮТҮН ГӘДИД ҺАЛЫНДА - Өндәкиләр Сәлчуг һокмдарлар сүләлосинин илк һокмдарларыдыр. I Тоғрулун, Алл Арсланын, Мәликшаһын дәүрлорин Сәлчуглар дәүләтинин чичокланмо дәүрү олмуш, иҗтисәдијәт вә мәдәнијәт инкишәф етмиш, тичәрәт өләғәләри кешиләшкәнмиш, һәрби-сийәси бирлик күчләнмишидир. "Неридәки һокмдарлар" Султан Мәһмәд, Борхүрәғ, Гүҗәсәддин Мәһмәд вә Мүһәддин Султан Сончәрдин һәһәккијәти иллориндо исо бу дәүләт тәдричән тәһәззүлә уграмыш, җәһәд бүтәләүҗү позулмушдур.

237. ЧОХ КӘРРӘ СҮЛАЛӘЛӘР БИР-БИРИНИ ТӘТИБ ЕТМӘЛИБ ЈАНИЈАНА КЕЧИЈОРЛАР - Еһтимал ки, Сурија (1078-1117), Кирман (1041-1186), Иран (1038-1194) Сәлчуг дәүләтлоринин сүнн заманда һәһәккијәт сүрдүклорин дәүрләрә ишәрәдир.

238. ТОҖРУЛ ИБН МИКАҢЫЛ ИБН СӘЛЧУГ (1038-1063) - Сәлчуг һокмдарлар сүләлосинин бәһәси. Илк пәјтаһтлары Нишәпур, сонрәлар исо Рәј шәһәри олмушдур.

239. ШАҢ ӘБДҮЛӘЗИМ ЗИЈАРӘТНАҢЫ - Бу зијарәтнаһын осл ады "Рәј"дир. Шәһә имәмларыннан Шәһ Әбдүләзимин мәзары ораләдыр.

240. ХӨРӘБӘЛӘРИ НӨРҮНН РӘЈ - "Хөрәбәләри" ифәдәсн 1220-чи илдо Рәј шәһәринин монғоллар тәһфидән дәрмәдағын едильмәсинә ишәрәдир.

241. АЛП АРСЛАН БИН ЧАҖРИДИР - 1063-1072-чи иллордо Иранда һәһәкки едән Сәлчуглар сүләлосинин һокмдары. 1071-чи илдо Мәләҗкирд җәһәккығында Бизәнс императоруну мәғлүб етмишидир.

242. ЧӘЛӘЛӘДИН МӘЛИКШАҢ БИН АЛП АРСЛАН (1055-1092) - Сәлчуг һокмдары Алл Арсланын оғлу. Һокмранлығы дәүрүндә Сәлчугиләр дәүләтә чох күчләнмиш, җәһәси кешиләшкәнмишидир. Елм вә иҗтисәдиәт дә һәһәккығын едән Сәлчуглар сүләлосинин һокмдары. 1071-чи илдо Мәләҗкирд җәһәккығында Бизәнс императоруну мәғлүб етмишидир.

243. НИЗАМУЛМУЛК (Хәчә Говәмәддин Әбу Әли Нәсән бин Әли) (1019-1092) - Сәлчуг султанларыннан Алл Арслан вә Мәликшаһын вәзир.

244. СУЛТАН СӘНЧӘР (1118-1157) - Сәлчугиләр сүләлосинин сонунчу султаны.

245. ӘНВӘРИ, ӘВНӘЛӘДИН (1126-1187) - Классик фарс шаһри, философ, мүһәккым вә сарәј әһли. Бир нечә ил Султан Сончәр сарәјиндә җәһәмиш, сонрәлар мүһәккым дәр бәһ вәрон бир һәһәсә потиҗәсиндә Болхә гәһәмиш, 1209-чу илдо орада вәфат етмишидир.

246. ӨМӘР ХӘЈҖАМ - Гүҗәсәддин Әбүлфәһ бин Ибраһим (1048-1122) Дүн-ја шәһәрәти гәһәмиш рүбәһлорин мүәллифи.

258. ӘДӘМИ-МӘРКӘЗИЙЛӘТ ДЕЈИЛӘН БУ ҮСУЛИ-АЛӘНН ВӘФАГ СЛӘСИНДӘ АЛМАНИЈАНЫН СӘТВӘТ ВӘ МӘДӘНИЙӘТИНӘ... - XIX ғәсрн сонларында 22 монархиялы Алман дәвләтинин бирләшмәсинә вә өлкәдә конституциялы федератив дәвләт с'лан едилмәсинә инаәрәдир.

259. КИЈАЗЛАР ДӨВРҮНДӘ БИЗИМ РУСИЈА ДА БӨЛЛӘ ИДИ. МОНГОЛЛАРЫН ЗӨРБӘСИ АҒЛЫМЫЗЫ БАШЫМЫЗДА НӘТИРИБ - Бөјүк рус князы Мстислав Владимировичин (1132) олуғмүндән сонра, Владимир-Суздал, Галич-Волын, Новгород князлығына бөлүнән Кијев рус дәвләтинин XII ғәсрдә монгол-татар жүрүшләринә мо'руз галмасы XVI ғәсрдә мәркәзләндирилмәсин рус дәвләтинин јаразмасына сәбәб олмушдур.

260. ИРАНЫН ДА ТӘКРАР БИРЛӘШМӘСИНӘ МОГОЛ ТҮРКЛӘРИ СӘБӘБ ОЛДУ. XIII ғәсрн орталарында монголларын ишгалы нәтижәсиндә Иран Елханилор дәвләтинин төркиннә дахил олур.

261. МОНГОЛ ЧАҒАНИИРИ ЧИНИНІЗ (осл ады Темучин - Төгр. 1155-1227) - Баһид монгол дәвләтинин баһкеси. Монгол-кијат гәбиләси бөјлөриндән Јекүсәј Батунун оглу. Бө'зн тарихчиләрә корә "кијат" гәбиләсинин сәчәрсәи көктүр хаһонадангына кеңиб чыхыр.

262. ҺҮЛАКУ ЕЛХАН ВӘ СУЛАЛӘСИ ЕЛХАНИЈАН - Һүлаку (1256-1265) Чинкизин новәси. Гардашы Мүңкенин көстәришишлә Орта Асија түркләриндән ибарәт гошуну илә 1256-чы илдә Иранда Исмаиллорин ағалыгына, 1258-чи илдә Аббасиләр хиләфәтинә сон гојараг, Багдади фәтһ етмишдир. Һүлакунун бу фәалијјәти Абзәхәан Һүлаку, Султан Әһмәд бин Һүлаку хан тәрәфиндән данам етдилрмишдир. Оуну әсасыны гојдуғу дәвләт "Елханијан дәвләти" адланырды.

263. ЕЛХАНИЈАН (1256-1357) - Әсасы Һүлаку хан тәрәфиндән гојулән феодал дәвләти. Бу дәвләтин һөкмдарлар сүләләси "Елханиләр" адланырды. Елханилорин пахтачы әвволчә Марага, сонра исә Тәбриз олмушдур.

264. СУЛТАН ХУДАБӨНДӘ ОЛЧАЛТУ - Һүлакулор сүләләсиндән Аргун Һүлакунун оглу (1304-1316). Ислам дининин гәбул етдијиндән она "Мөһәммәд Худабөндә" ады верилмишдир.

265. БУ ӘСНАДА ХАҒӘ НӘСИРӘДДИН ТУСИНН ДИЗНИННДӘН ТУТУБ ЧӘКМӘКДӘ ОЛДУҒУ СИЛӘ БИР АТ ҮЗӘРИНДӘ ҺҮЛАКУ ПЕЈДА ОЛДУ - Һүлаку ханын Куһистанда һөбс олунаи, Әләмүт галасына салынаи, һөшашилор тәрәфиндән өсир алынаи көркөмләи алим Нәсирәддин Тусини (1201-1277) азад елиб өзүнә мәсләһәтчи тә'јин етмәсинә инаәрәдир.

266. БАҒДАДЛА ГӘТЛИ АММ ЕТДИРӘН... ЈАХЫБ ЫХАН ҺҮЛАКУДУР... ИРАНЫН МААРИФ ВӘ ҮМРАНЫНА ХИДМӘТ ЕДӘН ҺҮЛАКУДУР - Һичри 656-чы илдә Һүлаку Багдади зәбт елиб хәлифә Мо'тәсим Билләһи өлдүрәрәк, Аббасиләр дәвләтинин дағытмыш, минләрлә мунаһсыз адамы гылышчдан кечирмишдир. О, сјни заманда сәлм вә һикмәт сәһиблоринин еһтирамыны сәхларды. Хачо Нәсрәддин Туси мәһһур Марага рәсәдхасыны оуну омри илә јаратмышдыр.

267. АБАГА ХАН БИН ҺҮЛАКУ - 1265-82-чи илләрдә Јахын по Орта Шорғдә һакимијјәт сүрән Һүлакулор дәвләтинин һөкмдарларындыр.

268. СУЛТАН ӘҺМӘД БИН ҺҮЛАКУ - 1282-1284-чү илләрдә Һүлакулор дәвләтиндә һакимијјәт сүрмүшдүр. Һүлаку вә Абага хан Һүлаку кими Султан Әһмәд бин Һүлаку до ислам динини сыхышдырыр, бундан сонра һакимијјәтә көлән Аргун хан, Кәјхатун хан вә Бајду хан да һөмин фәалијјәти давам етдирдиләр.

269. ҒАЗАН ХАН БИН АРГУН - Аргун хан ибн Һүлакунун оглудур. 1295-чи илдә һакимијјәтә кечмишдир. Елханилор дәвләтинин итгисадијјатыны дирчәлтмәк, мәркәзи һакимијјәти мөһкәмләтмәк мөгсәдилә кечирдији ислаһатларын һазырланмасында мәсләһәтчеси Фәзләллаһ Рошиддәдинни бөјүк ролу олмушдур. Јерли мүсәлман зәдәкәндәринин вә руһаниләринин, һабәлә көчәри мөйгол ө'яиларынын мүсәлман һиссәсинин јардымына архаһанмаг үчүн ислам динини гәбул етмиш вә өзүнү "Маһмуд" адләндирмишдыр.

270. ЧИНИНІЗИН ТАРИХИИН ЈАЗАН "ЧАМӘӨТ-ТӘВАРИХ" МҮӘЛЛИФИ ФАЗИЛИ-ШӘҺИР ХОҒА РӘШИДӘДДИН ӘБҮЛФӘЗЛ (1247-1318) - Иран алим, һөким, тарихчи, дәвләт хадими. Оуну фарсча јазылмыш "Чамәсәт-товарих" ("Тарихлор топлусу") өсәри Елханилор дәвләтинә дахил олан өлкөлорин, о чүмләдән Азәрбајҗанын XIII-XIV ғәсләр сјјәси ип сәсиал-иғтисади тарихини өјрәнилмәсиндә мөһүм мәнбәлөрдөндир.

271. ӘБУ СӘИД (1316-1335) - Султан Мөһәммәд Худабөндәнин оглу.

жәтә дучар едир.

282. МАНЧУРИЯ НЕНЕРАЛЛАРЫ ЈАПОНЛАРЫН ВӘЗИЈАТИНДӘН ХӘБӘРДАР ОЛА БИЛДИЛӘРМИ? - Рус-япон мұһарибесиндө (1904-1905) кенерал Куропаткинниң рәһбәрлик етдиң рус ордусунун јапонлар тәрәфиндән мүнәсирә алынмасына ишәрәдир. Мұһарибәдә јапон ордусу һәм сәјча, һәм дә сүләһ вә техниканын кәффијәтини кәрә үстүлүдә малик олдуғундан мәғлубиј-жәтә уғраған рус һокумати Манчуриядан гошунларынны чыхармышды.

283. МИСРИН ЁҲРАМЫНА БОНЗӘР БИР ДАГ ҺӘРӘКӘТ ЕДИЈОРДУ-Е. ә. 3200-2400-чү илләрдә Мисрин гәдим шаһлыг доврүндә фиронларын мун-мијаланымыш чәсәдллори сахланан моһтошом сардабәлор нәзәрдә тутулур.

284. МОСКВА МҮЗЕЈЛӘРИНИН БИРИНДӘ - ТРЕТЈАКОВСКИ ГАЛЕРЕ-ЈАДА... Москвада рус инчәсәнәти нүмунәләринин топландығы ән бәјүк музее. Әсасыны моһшур инчәсәнәт хәдими вә коллексијачы П. М. Третјаков (1832-1898) гојмушдур.

285. ПОРТАРТУР ДӘНИЗИНДӘ... "ПЕТРОПАВЛОВСК" ЗИРҲЛИСИ ИЛӘ ГӘРГ ОЛАН РӘССАМЫ-ШӨҲРИМИЗ ВЕРЕШШАКИН ВАСИЛИ ВАСИЛЈЕВИЧ (1842-1904) - Реалист рус рәссамы. 1904-чү илдә рус-япон мұһарибесиндә иштирак етмиш, Порт-Артурда "Петропавловск" зирһли комиссинин партлајышы нәтичесиндә һәләк олмушдур. Әсәрләриндә ишғалчылыг мұһарибәләрини кәскин тәңгид етмишдир.

286. ӘЗӘМӘТЛИ БИР РӘСМ - Рус рәссамы В. В. Верешшанинниң 1871-1872-чи илләрдә чәкдиң "Мұһарибә апафеосу" әсәринә ишәрәдир.

287. 770 ТАРИХЛИ БИР ТАХТ - Тејмурлонкин сәмәргәнддә тахта чыхдығы тарихә ишәрә. Һәмш иһчри тарихдә Болхдә чагырылан "Шураји-Кәбир" мәчлисинә Чығатај довләтинин бүтүн мо'мурлары, әјәнләры ығылырлар. Мәчлис тамам олдуғдан сонра 770-чи илин рамазан ајынын 10-да (1369-чу ил апрелин 8-дә) Тејмур гәдим түрк әһәләләринә әсәән ағ кәчә үзәриндә отурдулуб јухарыја галдырылмыш вә руһани устәды олан Сејид Бәркә тәрәфиндән охунан салават-шәрифдон сонра Мавәрәүннәһр олкәсини омири с'лан олунмушдур.

288. КУЛАҲЫН ОНҮНДӘ 2 ДӘНӘ АЛМАЗ ПАРЫЛДАЛЫРДЫ КИ, ОНУН ӘСНАЈИ-ТӘВӘЛЛҮДҮНДӘ СӘЛЛАРАТДАН "СӘДИ-ӘКБӘР"ЛӘ "СӘДИ-ӘСГӘР"ИН БИР БҮРЧДӘ ИЧТИМАИЛӘ СӘНИБГРАН БУЛУНДУҒУНА ӘЛАМӘТ ИДИ - Сәди-әкбәр - бәјүк улу, Сәди-әсгәр - ән кичик улу. Сәнибгран - гәдим мүнәччимлорин фикринә кәрә Зоһрә вә Мүштори планетләр бир бүрчдә растлашдығы заман дүнјаја кәлмиш хошбәхт адам. Кечмишдә Шәргдә бәјүк һоқмдарларә верилон әд.

289. АВРОПАЛЫЛАР БЕЛНИНДӘ ТАМЕРЛАН - Мүәллиф Тејмурлонкә ишәрә едир. Тејмурлонк ислам дининин шәһрәти нәминә Асијанын бирлијини бәрпә етмәк горары илә Иран әмирликләринә, һәсәлә Харәзмә вә Әфғаныстанә үч доғә јүрү едир.

290. БӘЈҮК МОҒОЛ-СҮЛАЛӘСИНИН ЧӘДЛИ-ӘЛАСЫ - 1526-1858-чи илләрдә Тејмуридор нәслиндән олан Бабур Заһироддин Мәһоммәд тәрәфиндән Шимали Гиндистанда јарадылан "Бәјүк моғоллар" империясына ишәрә.

291. ТУНИСЛИ ИБН ХӘЛДҮН (1332-1406) - Әрәб тарихчиси вә философ.

292. АҒ ШӨҲӘРДӘ МОЛЛА НӘСРӘДДИН - Ләтифәлор јаратмыш XIII әср халг сатирики. Ислам, түрк мӯәллифлоринин әсәрләриндә Ағ шөһрдә түрбәси олдуғу кәсторилир. Бә'зи мо'хәзләрдә Орта Асија вә Јахын Шәргдә өз сәркүзәштләрилә моһшур олан Хачә Нәсрәддинниң прототипи һесаб олунур. Кәңја вилајәтиндә 1207-чи илдә аналан олуб 1284-чү илдә оралда да вәфат етдиңи кәсторилир. Молла Нәсрәддинниң шөһрәт тапдығы вә ләтифәлоринин кәшиш јайылдығы реҗионлардан бири Гафғаз, хусусилә Азәрбајҗандир.

293. ҺӘФИДИМ УЛУГ БӘЈ... - Улуғ Бәј (1394-1449) Тејмурлонкин новәсидир. Әзбәк астроному, ријәзијатчы әлимдир. 1409-чу илдә Сәмәргәнд һакими с'лан едилмиш, атасы Шаһрухун олүмүндән сонра Тејмуридор сүләләсинин башчысы олмушдур.

294. НЕДИБ... БИР ТАКЫМ АВРОПАЛЫЛАРА ГОШУЛУБ - Улуғбәјин тарихдә "Тејмурлонк нәвәси" кими дејил, моһшур Авропа әлимләри Бәтләмјус (84-165), Коперник (1473-1543), Нјутон (1643-1727), Галилеј (1564-1642) кими таһымасына вә астрономија, физика вә ријәзијат сәһәсиндәкә фәалијәтнини бәјүклү јүрә ишәрә.

295. "ЗИЧ"ЛӘРИНИ ИСЛАҲ ҮЧҮН НӨЗЛӘРИНИ СӘЛЛАРАТДАН ҺАЛА АЛЫРМЫЈОР. - "Зич" ифәдәси Улуғбәјин рәсәдханасында тәртиб едилон улдуз каталоғуна ишәрәдир.

296. ҲАФИЗ ШИРАЗИЁ ҶОҲ СӘСЛӘНДИМ, ЛАКИН БИР КӘРРӘ ДӨНҮБ НЕРИ БАҲДЫҒЫ ЈОҲ - Ҳафиз Ширазинин Тејмурлонкә олан бир мүнәсибәтино ишарә олунур. Шүча Ширази тәрәфиндән 830-чу илдә язылан "Әнисүл-нас" адлы китабда Ҳафизин Тејмурла корүшүнә даир мошһур һекәјодә мосторилар ки, Тејмурлонк 789-чу илдә Ширазин фәтһ етдији заман шәһәрин оһалисиндән верки тәләб етмиш, Ҳафиз бојүк күдфәт саһиб олдуғундан онун јанынә мөдөрәк верки пәрә билмөјә күчү олмадығыны билдирмишдир. Тејмурлонк демишдир ки:

Әмор ан түрки-Ширази бодәст арәд дили-мара
Бә һоли-һиндүјәш бохиом Соморгондо Бухарара
(јә'ни, севкилисини үзүндәки бир гара халә Соморгонд вә Бухараны ба-гышлајан шаир касыб ола билмөз). Ҳафиз исә Тејмурлонкә - "Едо буна корә дә јохсуллашмышам" - дејә җаваб вермишдир. Рәвәјәтә корә, Тејмурлонк Ҳа-физин бу һазырчаваблыгына корә веркидон азад етмишдир.

297. О ЧАҲАННИРДӘН ӘЧДАДЫ БИР ЧОХ ГУЈРУТ АЧЫСЫ ЧӘКМИШ БУЛУНАН КӨЛНӘ - 1395-чи илдә Тејмурлонк Европанын онун үстүнә јерит-дији сонунчу әһли-солиб ордууну Никопол отразында моһн едир. Булдан сонра да Европанын мүғәддларатына һаким кәсилдир. Тејмурлонк 1396-чи илдә Рјазан, Чернигов торпағларына һүчүм едиб, Москваја гәдәр кәриләдир.

298. ЗӘНЧИР БУЛУЙДУҒУН ҲАЛДА ГАФ ДАҒЫНДА ПРОМЕТЕЈӘ МҮСӘЛЛӘТ ОЛАН БИР МҮРГИ-ДӘРӘНДӘ - Есхилин "Зәнчирдонмиш Прометей" әсәринә ишарә.

299. СӘДДИ-ИСКӘНДӘРЛӘР, СӘДДИ-ЧИНЛӘР ТӘМДИД ЕЛӘМӘКЛӘН - Гәдим заманларда Европа өлкәләринин монгол вә түрк һүчүмләриндән го-рунағ мәсәди илә тикдирдикләри Чин вә Искәндәр сәдләринә ишарә.

300. ЈАҲӘ КОНФРАНСЛАРЫ - 1899-чу вә 1907-чи илләрдә Һаагәдә (Лаһә) кәчилән биринчи вә икинчи сүдһ конфранслары нәзәрдә тутулур. Бу кон-франсларда "Бәјнолхалғ тоғгушмаларын динч јолла һолли" һаггында конвенси-јалар гәбул едилмишдир.

301. ТҮЗИКАТ ГАНУНИАМӘСИ - "Түзүк" әзәрбајҗанча низам, гәјдә-гә-нун, гәнун мөчәлләси. Тарихи гәјнағларда "Түзүки-Тејмури", "Моһфузати-Теј-мури" (Тејмурун сәјлодикләри), "Вәғиати-Тејмури" адлары илә танынмышдыр. Франса адими Шарл Ријо фәрс хатирә әдобијатындан данншаркән бу әсәри "Тәрчүмеји-һал" жанрына аид етмишдир.

302. ШОРАФӘДДИН ЈӘЗДИ, ҲАФИЗ ӘБРУ, ӘБДҮРРӘЗАҒ, ӘРӘБШАҲ ВӘ с. - Шорафәддин Јәзди - Тејмурун тарихчиси олуб, Шаһрух вә онун оғлу Ибраһимин сарайында јашамышдыр. Тејмур вә онун јүрүшләринә һәср олун-муш "Зәфәрнамо" әсәрини фәрс дилиндә јазмышдыр. Ҳафиз Әбру-Шоһаболдин Абдуллаһ (?-1430) Иран тарихчисиدير. О јашадығы довр, Лулақулордә, Теј-муриләрдә өләгәдәр тарихи һадисәләр һаггында "Моһмү" адлы 4 һиссәдон ибарәт китаб јазмышдыр. Әбдүррәзағ Соморгонди (1413-1482) орта әср сәлиа-мөчисиدير. Узун мүддәт Тејмуриләрин сарайында хидмәт етмишдир. Әһмәд ибн Әрәбшаһ (1388-1450) - Тејмурлонк доврүнүн тарихчиләриндәндир. Әсли Дөмөшгәндир. Тејмурун гошуналары тәрәфиндән әсир алынмыш вә узун мүд-дәт Соморгондә јашамышдыр.

303. МОЛЛА ЧАМИНИН БАЧЫСЫ ОҒЛУ АБДУЛЛА ҲАТИФИНИН МӘНЗУМ ТЕЈМУРНАМӘСИ - Фәрс вә тачик шаири Әбдүррәһман Чаминин (1414-1492) бачысы оғлу Абдулла Ҳатифинин (?-1521) Тејмурлонкин һәрби јү-рүшләринә даир јаздығы "Зәфәрнамо"нин "Тејмурнамо" һиссәси нәзәрдә ту-тулур.

304. ФРАНСАЛЫ МАДАМ ПАМПАДУР (1721-1763) - XV Јудовикин мо-шүгәси олмуш өз гоһуму сарәј лакејинин кәмајилә рәсми сурәтдә сарәја тоғ-дим едилмиш Маркиза Пампадур титулуны гәбул етмиш, фәргәл'әдә иуфүз вә иғтидара мәлик олмуш, ән мүһүм сияси ишләри илә дин кими кәсрирә, дөв-ләт ишләринә гәришармыш.

305. ФЕДЕРАСИЈА - Дөвләт гурулушу формасы. Һүзүги чәһәтдон муој-јән сияси мустәғиллији олан бир нечә дөвләтин бир иғтифәғ дөвләтиндә бир-ләшмәсиدير. Илк федерасија АБШ олмушдур (1787).

306. МӨШРУТИЈЈӘТ - Дөвләт гурулушу формасыдыр. Мөшрутијјәт-кон-ститутсиялы дөвләт гурулушдур.

307. ИЛОВАЈСКИЛӘРИН ЈАЗДЫҒЫ ВӘҲЧЛӘ "ОРДУ" НАМИЛӘ - Пло-вајски Д. И. (1832-1920) рус тарихчиси вә публисистидир. Рјазан дөвләтинин та-рихи, 5 чилдик "Русија тарихи" вә "Орду" әсәрләринин муәллифи.

Шимали Һиндистанын во Әфғаныстанын һакимијјәтини она верир. 1407-чи илдо Шир Мохаммад позирн төрәфиндөн олдүрүлүр. Тахт-тача Мираишаһын оғлу Султан Хәлил саһиб олур.

326. ӨМӨР ШЕЈХИИ, МИРАИШАҢЫН ВӘ ӘН КИЧИЛИ ШАҢРУХУН... – Тејмурлонкин оғланларыдыр. Өмөр шејх (?-1394) Тејмурун II оғлудур. Чоңуби Иранын һокмдарыдыр. Пәјтахты Шираздыр. Тејмурун III оғлу Мираишаһ исо Хорасанын, Иранын вә Азәрбајҗанын һакими иди. Шаһрух (1377-1447) Тејмурлонкин кичик оғлу вә варисидир. Она исо Хорасан, Мазандаран вә Систаны вермишлир.

327. МИРАИШАҢ, ПӘДӘРИНИН СУЛТАН БАҢЗИДӘ ГАЛИБИЈЛӘ-ТИНДӘИ СОҢРА... – Тејмурлонкин Түркијә султаны Илдыңым Баҗазидло 1402-чи ил Анкара пурунмасындан сонра Азәрбајҗан во Османлы јерлорини оғлу Мираишаһ (1368-1408) вермосино ишарә.

328. ҺИНДИИ "БӨЈҮК МОҒОЛЛАРЫ", ЈӘНИ ӘКБӘРШАҢ, ШАҢЧА-ҢАН ВӘ САИРӘ – Тејмурилор нәслиндон олан бу һокмдарлар (1526-1858) Һиндистанда һакимијјәтлө олан "Бөјүк моғоллар" сүлаләсиндөндир. Сүлалонин баниси Бабур Зәһирәддин Мохәммаддир. Әкбәр шаһ (1556-1605) – Әбу Фәһ Чәлалоддин Әкбәр Түрк Һинд императору, Һумајунун оғлу, Бабурун нәпәсидир. Шаһчаһан (1627-1658) – "Бөјүк моғоллар" сүлаләсинин бешинчи һокмдары, Тејмурилор нәслиндон олан Чәһанкирин үчүнчү оғлудур.

329. МИРАИШАҢЫН ОВЛАД ВӘ ӘҢВАДЫ – Тејмурилор допләтиндө һокмдарлыг-едон Мираишаһын оғлу Султан Хәлил илө Мираишаһын нәтисоси Әбу Сонд нәзордө тутулур.

330. ИБТИДАҚЫЛАРЫ ШАҢРУХУН ОВЛАД ВӘ ӘҢВАДЫ ОЛУБ – Шаһрухун оғланлары вә новолоринин Тејмурилор допләтиндө һокмдарлыг етмосино ишарәдир. Булар: Шаһрухун бөјүк оғлу Улугбәј, новолорн Әбдуллатиф, Абдулла Мирзә, Шаһрухун оғлу Бәјсунгардан олан нәвәси Әбдүлказым Бабур Мирзодир.

331. СУЛТАН ХӘЛИЛ ИБН МИРАИШАҢ ИЛӘ ШАҢРУХУН ОЗУДУР. – "Ү һокмдар сәлсәләсинин" башында дуран Мираишаһын оғлу Султан Хәлил Мирзодир. Онун әмәси һәрат һакими Шаһрух Соморгонд ишғал едир, вә оғлу Улугбәји ора һаким то'јин едир, Султан Хәлили исо Рејә вәли кондорир.

332. УЛУГБӘЈ ИБН ШАҢРУХ (1394-1449) – Тејмурлонкин новоси. Атасы Шаһрухун олүмүндон сонра 1409-чу илдо Соморгонд һакими елан едилмишидир. 1447-чи илдон Тејмурилор сүлаләсинин банчысы олмушлур.

333. ВӘЛӘДИ-НАХӘЛӘФИ ӘБДҮЛЛӘТИФ – Тејмурлонкин нәпәси Улугбәјин оғлу Әбдүллатифо ишарә. Бәлхәд һакимлик етдији доврдо атасына гаршы үсјан галдырыр. Улугбәј кичик оғлу Әбдүлнәзирдо гачмаг исторкөн тутулур. Әбдүллатиф һор икисини олдүртлур.

334. БУ СИЛСІЛӘНИН АЛТЫНЧЫСЫ ӘБУ СӘИД – Әбу Сонд Мираишаһын новоси Мохаммадин оғлудур. Бабасы (јә'нин Мохаммадин атасы) Бабур Зәһирәддин Мохәммад (1483-1530) Һинддо "Бөјүк моғоллар" сүлаләсинин банисидир. 1424-чу илдо зиндандан чыхарылып, һокмдар то'јин олунмушлур. Сонрлар өзбәк һокмдарларынын комәјилө Соморгондо јүрүш етмиш, 1451-чи илдо рәгиби Әбдүллатифи олдүрмүш, 1451-1458-чи илордо Мавәрәүннәһрин һакими олмушлур.

335. БУ ЗАТ АГҒОЈУНЛУ УЗУН ҺӘСӘНИН ӘЛИНДӘ ГӘТЛ ОЛУНМУШДУР – Мираишаһын новоси Әбу Сонд 1468-чи илдо Азәрбајҗанда һүчуму заманы Агғојунлу һокмдары Узун Һәсәнидо мүһарибодо моғлуб олмушлур.

336. СУЛТАН ІҮСҒӘН БАЈКАРА (1438-1506) – Хорасан һокмдары, шаһр. 1470-чи илдо һәратда һакимијјәти оло кечирмиш, 1472-чи илдо кечини моқтоб јоллашы Әлишир Новаини баш позир то'јин етмиш, олүмүндон сонра Шејбанилор сүлаләсини сон тојмушду.

337. МОЛЛА ЧАМИ ӘБДҮРРӘҢМАН (1414-1492) – Фарс во тәчик шаһри. Әлишир Новаин Чамини тәләбәси, досту вә һимәтчары.

338. ӘЛИШИР НОВАИН (1441-1501) – Бөјүк өзбәк шаһри, мүтәфәккири во допләт хәлими. Іүсәји Бајкара сарайында баш позир рүғһәсинә јүксәлиб, "Әмир" титулу алмишлур.

339. "ҲӘФТ ӘВРӘН" САҢИБИ ИЛӘ "МҮҢАКИМӘТҮЛ-ЛҮҒӘТЕЈИ" МҮ-ҢӘРРИРИ – "Ҳәфт әвран" әсоринин мүәллифи Чами (1414-1442) во "Мүһакимәтүл-лүғәтеји" әсоринин мүәллифи Ә. Новаиндир. Фарс во түрк диллоринин мүҗәһисәсинә һәср едилмиш, "Мүһакимәтүл-лүғәтеји" ("Икн дилин мүһакимәси") әсориндо Новаин түрк дилинин зәкиликләрини елми шокилдо осәлән

дырмышдыр.

—340. БӘДИУЗЗӘМАН КИ БӘРЛӘРИ ИЛӘ МҮШТӘРӘКӘН - Бәдиүззаман Тејмурнијә сүләлосинин сон һокмдарыдыр. Гарлашыи Мирзә Мүзәффар илө бәрәбр һокмранлыг етминилор (1506-1507).

341. ШАҢ ИСМАЈЫЛ СӘФӘВИ (1487-1524) - Сәфәвилор довлотинин баниси, довлот хадими во шәир. Атасы шејх Исәдор, анасы ағгојунлу һокмдары Узун Исәонин гызы Аломшәх бәјимдир. 1499-чу илдә Хотан бир нечә гызылбаш тајфа башчысы илө бирликдә гошун топлајараг Әрдобили, Ширваны алыр. 1501-чи илдә Тәбризә кәдиб өзүнү шаһ с'лан едир. Сонраки иллордә шиәлији рәсми довлот дининә сәвијјәсинә жүксәлдорак, Азәрбајҗаны гүдрәтли довлотә чевирир.

342. ЈАВУЗ СУЛТАН СӘЛИМ (1467-1526) - Түркіјә султаны. "Исламын мүдәфиеси" шүары алтында Сәфәви довлотинә гаршы мүбаризә апармыш, Сәфәвиләри ислам дининин дүшмәни с'лан етминидир.

343. ИРАНДА ПАЈТАХТЛАРЫ ТӘБРИЗ ОЛАН АГҒОЈУНЛУ НАМЫ ИЛӘ КИЧИК БИР ҺӨКҮМӘТ ТӘСИС ЕТДИСӘ - 1468-1501-чү илордә Аггојунлу довлоти Иран, Ираг, Шәргә Күрчүстан во с. әрәзиләри еһәтә едирди. Пајтахты Тәбриз или. Узун Исәонин һакимийјәти доврүилә Јахын во Орта Шәргин ән күчлү довлотлориндән бирино чевирлмишидир. О, Азәрбајҗанә жүрүш едон Тејмурни һокмдары Әбу Сонди мәғлүб етминш, Мисирлә, Түркія илө мүһарибә апармышдыр. Сәфәвиләрин һакимийјәтә кәлмәси илө Аггојунлуларын һокмранлығына сон гојулмушидир.

344. СҮЛӘЛӘЛИ-СӘФӘВИЈӘ - 1501-1736-чи илордоки һокмдарлар сүләлоси. Сәфәвилор тәрғигәтинин башчысы Шејх Сәфиоддин Исәагын ады илө бағдыдыр. Сүләлө мәшһә с'тирәбилә түрк олмуш Гызылбаш тајфәларындандыр. Гызылбаш Кичик Асия во Суријадә јашамын түркдилли тајфа иттиғәгыдыр.

345. МӨВЛАНА РҮМИ (1197-1273) - Јахын во Орта Шәргдә кәниш јайылмыш суфи тәрғигәти, "мәвләвилејини" баниси. Шәрг әдәбијјәтинин ән бәјүх шәирлориндандир. "Руми" төһоллүсү илө дә мәшһүр олмушидир. Онун "Мәснәви"сә суфизм тәрғигәтинин ән мәшһүр әсәри һесәб едилир.

346. МҮТӘРЧИМИ ИӘНИФИ СҮЛӘЙМАН ӘФӘНДИ (?-1738) Османлы шәири. Түркчә "Диваны", шә'рлор мәчмуәси вардыр. Әсәрлори сјаси мәзмундадыр. Ону ән чох шәһрәтләндирән "Мәвләнын мәснәвисе"дир.

347. ШАҢ ИСМАЈЫЛ СӘФӘВИ - Б а х: шәриф № 341.

348. 925-дә ВАҒЕ ЧАЛДЫРАН МҮҺАРИБӘСИ (1514) - Сәфәвиләрдә османлылар арасында Маху шәһәринин јахынлығындакы Чалдыран дүзүилә баш вермиш мүһарибә нәзәрдә тутулур.

349. ОСМАНЫЛЫ ТҮРКЛӘРИ ИСТАНБУЛУН ФӘТҢН ӘСНАСЫНДА ТӨП ИСТЕМАЛ ЕДИБ - 1453-чү илдә II Мураддын оғлу Мәһоммәд (Мәһмет) Константинополду тутарғ. Истамбул ады илө Османлы империясынын пајтахты етминидир.

350. СУЛТАН СӘЛИМ - Б а х: шәриф № 342.

351. ӘЛДӘ ЈАШЫЛ БИР БАЈРАК... ҮЗҮРИНДӘ "ӘЛИФ" ПӘ "СИН" ҺӘРФЛӘРИ НӨРҮНҮРДҮ - Ислам дининин парчәләјән сүниш-шиә мүһарибәлоринә ишарәдир.

352. СУЛТАН СӘЛИМ ИЛӘ ШАҢ ИСМАЈЫЛА ГӘДӘР - Мүсәлман халқларын парчәләјән сүниш-шиә иһтилафларына ишарә олунур. Һәкимийјәт уғрунда мүбаризәдә Әлинин тәрәфдарлары "Әш-шиә" әдләнырдылар, сүниилор неә озлорини "Әһл-әс-сүннә" әдләндырараг формал сурәтдә дорд холифонн гәнуни һесәб едилдиләр.

353. ШЕЈХ СӘФИӘДДИН "ӘЛӘВИ" НАМ СЕЛИДИН ӘҤВАДЫНДАНДЫР. - Шејх Сәфиоддин Әрдобили (1304-1382) - Сәфәвилор сүләлосинин баниси. Дини төһсәсүбкешлији во мүридләринин чохлугу чәһәтлән бәјүх шәһрәт гәзаныб дин во миллиәт һакимси кими танынмыш, Әрдобилдә кушонишини олмушдыр. Һәзрәт Әлинин холифәлоринә "Әләви" дејилдиләр. Буиларин ән мәшһүрлары Мәһоммәдин гызы Фәтимәдән олан Исәон во Һүсәјидир. Исламын демәх оләр ки, бүтүн тарихи әрзиндә Әли во ја онун тәрәфдарлары, јәни Әләвилор исламын бирлији уғрунда мүбаризә апармышлар. Јашыл чалма кәздирмәк, "сејил" во ја "шәриф" әдләнмәг һүгүгу онлара мәхсүсдур.

354. ШЕЈХ СӘФИӘДДИН ИСӘ ҺӘЗРӘТИ ИМАМ МУСАЈИ-КАЗИМИН НӘСЛЛИНДӘНДИР - Сәфәви оқдәлләриндән олан Шејх Сәфиоддин шиәлији төблиг едирди. Шиә шәһамларына мәрә мүсәлман чәмијјәтинин руһани во мүлкә рәһбәрләри јәһиз Мәһоммәдин во Әлинин холифәлори ола билорди. Буна мәрә дә XIV әсрдә Сәфәвиләр ичорисиндә бәло бир фикир јайылмилиди

ки, Софөвилөр шиолорин једдинчи имамы Муса Казимин нәвосидир. Мусаж-Казим Әлинин нәслиндондир.

355. ШЕЈХ СӘФИ... МӨШНУР ТЕЈМУРУН ФӨВГӘЛ'АДӘ НӨРМӨТИНӘ МҮТӘННӨР ОЛДУ - Шејх Сәфиәддинин нәвәси Шејх Хоча Әли (1392-1429) илә Тејмур арасында рәғбәтә ишарә. О, Тејмурун өмрилә кондиллори илә бирликлә Әрдәбилдә јерләшәрәк, шиәлији јаймағ сәһәсиндә кәниш фәзәлијјәт көстөрмишдир. Бу тобәлиғатын Анадолу тәрәфләрдә апарылмасы Османлы Түркіјәсә үчүн тоһлүкә тәшкил едирди. Тејмурлонини шејхә о гәдәр нөрмәти вә етиғады вар имиш ки, Анадолу тәрәфлән өлдә етдији бир чох сирри онуи хәһишлә горумушдур.

356. БУНЛАР АГГОЈУНЛУЛАРЛА ӘГРӘБАЛЫГ ПЕЈДА ЕТДИЛӘР - Хотанини ана тәрәфлән Аггојунлу һөкмдарларындан көркөмли сөркөрдә Узун Нәсәл (1453-1478) гоһумлуғуна ишарәдир.

357. ШАҺ ИСМАЈЫЛЫН БӨЈҮК ВАЛИДӘСИ... Шаһ Исмајыл Хотанини анасынын Азәрбајҗан һөкмдары Узун Нәсәнин ғызы олмасына ишарәдир. Узун Нәсәнин ғызы Аләмшаһы Софәви шејхи Султан Чүнејдин оғлу Султан Нәјдәр оро вермишдир.

358. АГГОЈУНЛУЛАРЫН СОН НӨКМДАРЫ - Шаһ Исмајыл Әлвонд Мир-зәни Пахчыван јахынлығында мәғлүб етдикдән сонра Тәбриздә шаһ е'лан едилр.

359. ШАҺ ТӘНМАСИБ ИБН ШАҺ ИСМАЈЫЛ (1523-1576) - Шаһ Исмајыл-ын оғлудур. Узун мүддәт (1534-1555) Османлы империясы илә, Сутан Сүләймәнлә мұһарибләр апармышдыр. Ғытылбаш гошуиларынын инадлы мұғани-мөти 1555-чи илдә I Сүләймәни I Тәһмасиблә сүлһ бағламаға мәчбур ет-мишди.

360. СУЛТАН СҮЛЕЙМАН ГАНУНИ - 1520-1566-чи иллордә Түркіјә сул-таны. 1534, 1535, 1548 вә 1554-чү иллордә Азәрбајҗанә һүчүм етмишдир.

361. ШАҺ ИСМАЈЫЛ САНИ ИБН ТӘНМАСИБ (1576-1577) - Софөвиләр һөкмдары шаһ Тәһмасибин оғлу, 1556-чи илдән Нерат һакими. Сонралар ону атасынын нәзориндән салмыш вә һөбә етдирмишдиләр. 20 илә јахын һөбәдә галмыш II Шаһ Исмајыл бачысы Пори ханымын көмөјлә азад олуп јенидән тахта сәһиб олмуш, сүнииләрә мұларым мұнасибәт бәсләдијиндән шиолор ону зәһорләјиб олдурумшләр.

362. ХУДАБӘНДӘ ИБН ТӘНМАСИБ (1578-1587) - Софөви һөкмдары. һа-кимияјјәти дөврүндә Азәрбајҗан торпағлары вә Дәрбәнд Османлы һөкмдары III Мурад тәрәфиндән ишғал едилмишдир.

363. ОСМАНЫЛЫ ПАДШАҺЫ МУРАД САЛИС (1546-1595) - Османлы һөкмдары. Софөвиләр довләтинин дахиллидоки чәкишмөдән истифадә еләрәк Чоғуби Гағазын вә Азәрбајҗанын ишғалыны һөјәтә кечирмәјә чалышырды. 1590-чы ил Истамбул мұғавиләсинә осасон Азәрбајҗанын тоғрибән бүтүн ора-зиси (чәнүб-шорғ һиссәси етисна олунмағ) Османлы империясына верилр. Азәрбајҗан Софөви һакимијјәти тәркибиндән төчрид едилр.

364. НӘМЗӘ МИРЗӘ (1568-1586) - Софөви шаһзәдәси, сөркөрдә Мөһөммөд Худабәндонин оғлу, I Шаһ Аббасын бөјүк гардашы.

365. ШАҺ АББАС ӘВВӘЛ (1587-1629) - Софөвиләр сүлаләсиндөндир. Сул-тан Мөһөммөд Худабәндонин оғлу. Дүңјови вә лини һакимијјәти өз олиндо чәмлөшдириб 1607-чи илдә бүтүн Азәрбајҗаны, Ермөнистаны вә Нүрчүстаны османлылардан кәри алмышдыр.

366. ШАҺ СӘФИ (1629-1642) - Софөви һөкмдары.

367. ШАҺ АББАС САНИ ИБН СӘФИ (1642-1666) - Софөви һөкмдары.

368. ШАҺ СҮЛЕЙМАН (1666-1694) - Софөви һөкмдары.

369. ШАҺ НҮСЕЛИ (1694-1722) - Софөви һөкмдары. һакимијјәти дөврүндә османлылар Зағағғазияны, Гөрби Ираны, Чар Русиясы исә Әнзәлијјәдөк Хәзәр сәһили оразисини өдә кечирир. Неч бир олқодон комок көрмөјән шаһ Нүсәјн сарај өмирлоридә 1722-чи ил октябрын 22-дә өғгән үсәянчыларынын башчысы Маһмудун һәрби дүшпөркөсинә кәдиб шәһорин ачарларыны вә тахт-тачыны она верир.

370. ӘҒҒАНЛАРЫН КОМАНДАНЫ МАҺМУД - 1720-чи илдә Иранә јү-рүш едиб 7 ај Исфәһаны мұһасирәдә сахлајыр. Голнабад аллы јердә иранлы-дарла дојуно киррөк гәлиб мәдир вә өзүнү шаһ е'лан едир.

371. МАҺМУД ӘҒҒАНИ ДИВАНӘВӘР - Полјак сәјјаһы Тадеуш Кру-

шинскинин "Тарихи-сәйяхи-мәсәһи" өсөриндә яздығына корә бир күн Маһмуд шаһ диванханада оларкон онда диванәлик хәстәлији башлајыр. О оһр едир ки, шаһ Султан Һүсејни диванханадакы бүтүн киши һослинин бојуу вурулсун. Бу һадјәсодон онун доклији даһа да артыр. Нә гөдөр мualiчә едирлорсә олач олмайыр. Нәһајәт, бир күн гарнында сло бир ағры башлајыр ки, өлләринин өтмиш дашлорәлә гопарыр, вало едир. Бир нечә күндон сонра бөдонн, хәлбир киши јаралар тоқур. Өтә чүрүјүр. Әфган тајфалары Маһмудун сәһбәтиндон мәјүс олулар.

372. НАДИР (1688-1735) – Иран шаһы. Түркіјә, Һиндистан во Әфғаныстан довләтлорјәлә мұһарибә стмишдир. Харичи ишғаллар јолу илә јаратдыгы бојук довләти мөркөзләшмиш һакимијјәт өтрафинда мөһкәмләндирмөк истәјр. Иран во Османлы империясыны ваһид довләтдә бирләшдирмөк үмиди илә шәһ-сүнии мөһәбләри арасындакы зиддијјәтин араздан котүрүлмәси үчүн тәдбирлор кормүшдүр.

373. ФӘЈЗИ ҺИНДИ (1547-1595) – Әср ады: Әбүл Фәјз. Әхбәр шаһ тәрәфиндә "Шајрләр шаһы" ады алмыш, Низами "Хәмсә"снә бәнзәр 5 дастан јазмышдыр.

374. ФРАНСЫЗЛАРЫН ЖАННА Д'АРК ОПЕРАСЫ – Франсыз халгының иякилис ишғалчыларына гаршы милли-азадлыг һоракатына башчылыг едон кәндли гызы Жанна Д'аркын (1412-1431) гәһроманлыгына һәср олуна опера-ның вәтәнпәрвәрлик мотивлориндә данышылыр. Опера 1879-чу илдә бојук рус бәстәһары Чайковски тәрәфиндон "Орлеан гызы" ады илә бәстәленмишдир.

375. ГАҒАЗДА БАКЫ ШӘһӘРИНДӘ ОНУ ТЕАТРЛАРДА НӨСТӘРИ-ДИЛӘР. – Н. Нәримановун "Надир шаһ" өсөринин илк дофә 1906-чы илдә Ба-кыда Азәрбајҗан вә рус диллориндә тамашаја гојулмәсинә ишарәдир.

376. ОДЕССА ДАРУЛФУНУНУ ТӘЛӘБӘЛӘРИНДӘН НӘРИМАН АДЛЫ БИР ЗАТ. – Н. Нәримановун 1902-1903-чи иллордә Одесса университетинин тиббә факултәсиндә охумасына ишарә.

377. БАКЫДА ТАҒЫЈЕВ ТЕАТРЫ – 1883-1893-чү иллордә Бақыда мил-јочу һаҗы Әснәләбдин Тағыјев тәрәфиндон тә'сис едиллијиндә Азәрбајҗан-да совет һакимијјәти гурулаһа годор "Тағыјев театры" адыларды. Сонрлар М. Әзизбәјов адына Азәрбајҗан Дәвләт Драм Театры киши тәһиммишдыр.

378. ТҮРК ГӘБАЈИЛИНДӘН ОЛАН "ӘФШАРЛАРЫН" – Надирий мөншә етибарилә Әфшар тајфаларындан олмасына ишарәдир. Әфшарлар Азәрбајҗан тајфаларындадыр.

379. "НИЧАТ" ЧӘМИЛЈӘТИ – 1906-чы илдә Бақыда тәшкил едилмиш хәј-ријә чәмијјәтинин театр трупу нәзордә тутулур.

380. МИСИРИН БИР КАЧ МИН СӘНӘЛИК ТАРИХИ ҺЕРМЛӘРИНИН ЗИРВӘСИНДӘН – Е. ө. тоғрибә 2800-чи илдә тикилән Мисир фир'он сһрамла-рындан өн бојују Хөсеп сһрамы олуб, һүндүрлүју 146 метрди.

381. "ИРАН НАПОЛЕОНУ НАДИР" – Иран шаһы Надир јеритдији мөркөз-ләшмиш довләт сјаһәти во һәрби гүдрәти бахымындан Франса императору во соркөрдәси Наполеонла (1769-1821) мугајисә олунур.

382. ШИЛЛЕРИН "ӘШГИЛ"СЫ ИЛӘ "ОРЛЕАН ГЫЗЫ" УНВАНЛЫ ДРАМЛАРЫ – Классик әлмән драматургу Шиллерин (1759-1805) "Таҗаглар" во "Орлеан гызы" драмлары вәтәнпәрвәрлик руһул өсөрләрди.

383. ХОРАСАН ЧӘНӘТЛӘРИНДӘ ӘФГАН КАРВАЙЛАРЫНЫ БИЗАР ЕДӘН ӘШГИЛАДАН – Нәримановун "Надир шаһ" драмының биринчи пәрдәсиндә: Надирий вәтән јолунда, Хорасаны мөркәзи һакимијјәтә табә стмөк во өлкәни өфганларын һүчүмудан хилас стмөк үғрунда халг һоракатына башчылыг стмәси тәсвир олунур.

384. ШАҺ ҺҮСӘЈНДӘН СОНРА ИСМӘН ҺӘКМДАР ТАНЫНАН II ШАҺ ТӘҺМАСИБ – Сәфәви һөкмдары Шаһ Һүсејни дөврләмәсиндон сонра өфган ишғалчыларына гаршы мұбаризә мөгсәдилә Султан Һүсејнин оғлу Тәһмасиб Мирзә шаһ с'лав едилди. Јени шаһ II Тәһмасибни һакимијјәти Мазәндаранда тавыһыр.

385. НАДИР ТӘҺМАСИБ ГУЛУХАН НАМИЛӘ – Надирий өфган во түрк ишғалчыларына гаршы Иран халгының азадлыг мұбаризәсинә башчылыг стмәси вә бу мөгсәдлә достәси илә бирлихдә II Шаһ Тәһмасибни хидмәтино дахил олуб Тәһмасибгулу ләгәбиян гобул стмәси нәзордә тутулур.

386. ӘФГАНЛАРЫ ТӘҒИБ ИЛӘ... ГӘНДӘҒАРЫ – 1737-чи илдә Гәндәһәр өтрафинда вурүшларда Надир өфганларә галиб колмишдир.

387. ТЕАТРЫН БУ ФӘСЛИ ШЕКСПИРИН "МАҒБӘТ"НИН АНЛАДЫ.

ЖОР - Нормановун "Надир шаһ" пјесинин II пордосино ишародир. Јо'ни: Надирин мәнсөбпәрәстлији, тахт-тача һорислији Шексирин "Магбет" фачиосиндо Магбеттин һокмдар олмағ еһтирасыны, худбинлиқ, годдарлығ кими сифотлорин хатырладыр.

388. ШАҢ ТӘҢМАСИБИН ОСМАНЛЫ ИЛӘ ЕТДИЈИ СҮЛҲ МҮЛҲИДӘ-СИНИ НӘҒС ЕДИЈОР - 1732-чи илдо Шаһ II Тәһмасиб Түркия ило бағладлығи сүлһ мугавилосино корә Загафғазия өразисини Түркияјә вермишди. Буна корә до Надир шаһ Түркияјә бојанот веророк, мугавилосини гејри-ғануни олдугуну билдире.

389. ӘҒҒАНЫСТАҢ ВӘ БЕЛУЧУСТАҢИ КАМИЛӘН ЗӘБТ ЕДИР - Надир шаһ сүниилорло шиолор арасындахы нифагы арадан галдырмағ моғсоди ило 1737-чи илдо довләтия руһанилорини јығыб онлар Чофори мөһобини гобул етмөји өмр едир. Ыојата кечирмөк истәдији бу дини исләһатла Иран по Османлы империясыны ваһид довләтдо бирлошидрмөк үмидиндо олуб Әғға-ныстанла Белучистани оло кечирмишди.

390. ДЕЙЛИ ЧИВАРЫҢДА МҮЛҮКИ-НҮРНАНИЈЛӘДӨН МӘҒӘММӨД-ШАҢЫ - Надирин Һиндистанә софәриилон башлыча моғсод довләт хөзинәсини долдурмағ иди. 1789-чу илдо Иран гошунары Дәһлини ишғал етмиш, орада бојук мөчлис топланмишдыр. Надир бу мөчлисдо һинд-түрк сүлаләси Нурка-нијәдөн Мөһәммөдшаһа тач гојдурмуш во өз оглу Носруллаһ Мирзони Нурка-нилор аилосиндон Фәрух Јассарын ғызы ило сәлөкдирмишди. Буна чаваб ола-рағ Индуз чајынны шималында јерлошон бүтүн әрәлотлор Надирос верил-мишдыр.

391. ТАВУС ТАХТЫ - Надир шаһын Һиндистанда олдө етдији хөзино һөд-сиз иди. Буналарын арасында 6.000.000 рупи сикко иди. Мошһур тавус тахты да 500.000.000 рупи дөјәриндо иди. Бундан олава Иран өһалиси 3 ил мүддәтиндо веркиндон азад едилмишди.

392. БУХАРА ВӘ ХИВӘ ЧӘҒӘТЛӘРИНӘ - 1739-1741-чи иллөрдө Надир Бухараја вә Харәзмә үч бојук һорби јүрүш тошкил етмиш, онларын һакимлө-ри Надир шаһа табе олмаға мөчбур олмушдулар.

393. МАЗАНДҒАРАН ЧӘҒӘТИНДӘ ЧАҢЫЛА ЕДИЛӘН БИР СУИ-ГӘСД НАДИРИН ҲӘЈАТЫҢЫ ЗӘҒӘРЛИЈОР - Дағыстан софәриилдо Надир ордуни Мазандаранла отурду. Мөшәдо ону охла вурурлар. Надир јалаидан јерә жыкы-лыр. Оғлуну чаһини тутмаға кондорир. Лакин оғлу ғәзылыб ону тапмадығыны сөйлөјир. Надир 1741-чи илин октябрында јенидөн јолуну Дағыстан төрәфин-дон сәлыб чаһини тандырыр. О. Надирдон жиэли сахлаған сирлөрин һамысыны данышыр. Шаһ өз оглу Рзагулулуну козлорини чыхардыр.

394. ИЛК ГҮРБАҢЫ ОҒЛУ РЗАГУЛУ ОЛУР. - Нормановун "Надир шаһ" пјесиндо исләһатчы Надирос ғаршы сарәз о'янарлынын во дин хадимлөрини жиэли суи-гәсди нәтичәсиндо шаһ вәлиһәди Рзагулулан шүбһолонир. Душмөн һиләсиндо алданан шаһ өз оғлуну довләтә хојанәтдо тоғсирләндириб, коз-лөринә мил чөкдирир.

395. БАҒЛАД ВӘ БӘСРӘ УЧҮН ОСМАНЛЫ ИЛӘ ЧӘННҮ-ЧИДАЛ ДА-ВАМ ЕДИЈОР - Надир 1723-чу илдо Түркиянин Ирандон гоһардығы һомөдан во Кирманшаһы хери алмағ моғсодило Түркияјә һүчүм едир. 1733-чу илин феһралында сүлһ мугавилоси имзаланыр. Бу мугавиләјә коро һомин өразилор Ирана ғағарылыр.

396. САЈИҢ БӨЈ - Нормановун "Надир шаһ" драмында Надириң оғлу Рза-гулуханнн достварынландыр. Надириң шаһлығыны јыхмағ үчүн өввөлчө онун өз оҗило полиһәди Рзагулуханнн козлорини чыхартдырыр, сонра исо шаһы јатәғ отағында хөкчөрлә вуруб олдүрүр.

397. ЈЕНӘНИ ӘЛИ "АДИЛ ШАҢ" НАМИЛӘ ШАҢ ИНТИХАБ ЕДИЛИР - Надир шаһ олдүрүлүкхон сонра ғағлашы оғлу Әлигулухан шаһлығ тахтына чыхыб өһалини перкидон азад едир, шио руһанилор во Ғызылбаш тајфа баш-чылары ило өләголорини кенишлөндирир. Бу төдбирлөриндо коро Әлигулухан руһанилор төрәфиндон "Адил шаһ" ағландырылыр.

398. ӘФШАР ГӘБИЛӘСИНИН ЈУРДЛАРЫ - Әфшарлар түркдилди тајфа-лардыр. Әсасон Чоһуби Азәрбајҗанда Түркия во Әғғаныстан отрафинда јша-рылар. Надир шаһын ишғалчылығ во кочүрмө сирәоти нәтичәсиндо онларын хөли һиссәси до Әғғаныстан во Һиндистанә кочүрүлмүшдүр. Әфшарлар дилини төдгиг едон маҗар алимни Л. Ликети ону Азәрбајҗан дилиниң диалекти сајыр.

399. ТӘҒРАНА МӘҢӨН БИР "ТАСТРОЛ" (АРТИСТ СӘЛҒӘТИ) ЈАП-

МЫШ ОЛАН "НИЧАТ" АКТЈОРЛАРЫ - Бакыдакы "Ничат" хејријјо чөмијјо-тинин актјор труппу ады алтында Иран ингилабына Гафгаз "Нчтиманјјунн-амиј-јун" партијасынын тө'сирини во Бакы ингилабчыларынын Ирана кетмөлөриниө ишародир.

400. ӘРӘБЛИНСКИ ВӘ ҺАЧЫНСКИ - Азәрбајжан актјорлары во театр хөдәмләри. Һүсєјн Әрөблински (1881-1919) Азәрбајжан профессионал театр сө-нотинин банилөриндөндир. Меһлибөј Һачынски (1879-1841) "Ничат" во "Софа" чөмијјөтлөринин театр шө'бөлөриниө рөһбөрлик етмишдир.

401. ИСКӘНДӘРИН АЛНАСЫ - Б а х: шөһр № 278.

402. СОФОКЛ, ЕСХИЛ, ЕВРИПИД, АРИСТОФАН КИМИ ӘДИБ ВӘ ШАИРЛӘР - Софокл (с.о. 496), Еврипид (с. о. 480), Есхил (с. о. 525-456), Ари-стофан (с. о. 445-385) гөдөм јунан драматурглары.

403. ИСКӘНДӘР ҮМҮМ ЈУНАНЫЛАРЫН МӨЗҮНҮ АЧЫБ, ҺИССИЈ-ЈАТИ-ВӨТӘНПӨРВӨРӘНӘСИНИ ОЛАНДЫРЫБ, ДАРАНЫН КИШВӨРИНИН ҺӘРЧ-МӨРЧ ЕТДИ - Е. о. 479-чу илдө Иран шаһы Ксерксин Јунаныстана һү-чум едиб Афианы гарот вө дармадагын етмөсө во јандырмасына чааб ола-раг, Македониялы Искөндәр Иранла мүһарибөјө башлајыр. Мөгсөд Аралыг доһиз во Кичик Асия районларында гүвөтлн рөғиб олан Иран монархијасы-ны өлө кечирмөк, һөм дә вахтило Ксерксин Јунаныстана һүчүмү заманы иран-лылар төрөфиндөн апарылмыш јунан аллаһлары һөкөллөрини кери гәјтармаг иди. Бу мөгсөдлө до с. о. 331-чи илдө Исса дојушундө Иран шаһы III Дараны, Ксерксин вәрсини мөглубијјотө уградыр. Белөликлө, Ксерксин Афианы јан-дырмасы өвәзи олараг Даранын бојүк сарајы Македониялы Искөндөр төро-финдон дагыдылыр.

404. ӘБДҮРРӘҺИМ ҺАГВЕРДИЈЕВ (1870-1933) - Азәрбајжан јазычысы во драматургу. 1907-чи илдө "АҒА МӘНӘММӘД" шаһ Гаچار фәһиөсини јаз-мышдыр.

405. ЧАМИ-ЧӨМЛӘ АЈИНЕЈИ-ИСКӘНДӘР - Б а х: № 278.

406. НАДИРДӘН СОНРА БАШ НӨСТӨРӘН ҺӨРЧ-МӨРЧ - Надир шаһ өлдүрүлдүкдөн сонра онун ишгал етдијн әразилордө һакимијјот уғрунда ган-лы мүбаризөлөр кетмишдир. Иран тарихиндө тохминән 50 ил һәрч-мөрчлик һөкм сүрүр, шаһ тахты өтрафында илдиачылар күнү-күндөн чохалыр. Нади-рин 9 ил һакимијјот сүрмүш гардашы оғлу Адил шаһ гардашы Ибраһим төро-финдон өвөлчө кор едилир, сонра өлдүрүлүр. Ибраһим хан өзү до һакимијјот-дө 6 өј галыр. 40 күн ичәрсиндө ики шаһын (Исмајыл шаһ илө Сүләјман ша-һын) башы көсилир, рөғиблөрин чохунун көзү чыхарылыр.

407. ИРАНЫН ГӘЛҮЛҮ МӨЗЛӨРИ - Надир шаһын өлүмүндөн сонракы Га-чар һөкмдарларынын истибад доврүнө ишарө.

408. НАДИР ӘВЛАДЫНДАН, ӘФШАР ВӘ БӨХТИЛАР РҮӘСАСЫНДАН, ӘФГАН СӨРКӨРДӨЛӨРИНДӘН, СӨФӘВИЈЛӘ ХАНӘДАНЫ ӘЗАСЫНДАН БАШГА БИР ДӨ ЗӘИД ВӘ ГАЧАР ХАНӘДАНЫ ЧЫХДЫ. Надириң өлүмү-ндөн сонра (1747) Иранда али һакимијјот уғрунда феодал группалар арасында ке-дон мүбаризө өлкөнн даһа да дагыдыр. **НАДИР ӘВЛАДЫНДАН** - Надириң новоси Шаһрух (1748-1796) Хорасан һакими олур, гардашы оғлу Әлигулу шаһ тахтына отурур. Онун өмрило Надир шаһын новөлори во јакын гоһумлары мөһв едилир. Гардашы Ибраһим хан Иран Ирагынын һакими тө'јин едилир. **Әфган сөркөрдөлөриндөн** Әһмөд хан гарышыгылганд истифадө сдөрөк Нади-риң толларыны, сөрөтлөриниң бир һиссөсини өлө кечирсөк Әфғанистана апа-рыр. **СӨФӘВИЈЛӘ ХАНӘДАНЫ** - Гүм өтрафында јашајан Түрк-Холач тајфа-лары Гызылбаш тајфаларынын башчысы Мир Сејид мүрачнот едиб һакимиј-јөти өлө алмагы она токлиф едилор. Сөфви сүлалөсиниң нүмајөндөси Мир Сејид Момоммөд 1749-чу илдө өзүнү Хорасанда шаһ с'лан сдөрөк II Сүләјман лөгөбини гөбул едир. **ӘФШАРЛАР** - Азәрбајжанын сордары Әмир Аслан Әф-шар 1748-чи илдө өлдүрүлүр. Әјәлөтдө Урмијанын һакими Фотли хан Әф-шар илө Азәд хан Әфшар бирлөшөрөк, Моркози Иранда Бөхтијарлөр тајфасы-нын башчысы Әлимөрдән ханла вурушурлар. Әлимөрдән хан Исфәһаны өлө к-чирир. Бу доврдо һакимијјот уғрунда мүбаризөни он чөх Көрмхәһаны башчы-лыг етдијн Зөндлорло во Мөһоммөд Һөсәнханын башчылыг етдиј Гаچار тај-фалары апарылыр.

409. АҒА МӘНӘММӘД ХАН ГАЧАР (1742-1797) - Мөһоммөд Һөсөн ханын оғлу, Гаچارлар ханәданынын бәниси, Иран шаһы, Зөндлорло мүбаризөдө га-либ хөлорөк, 1794-чу илдө бүтүн Ираның һакимијјоти алтында бирлөшдир-миш, пајтахтыны Шираздан Тһрана көчүрмүш, 1796-чы илин өвөлиндө Тһ-

ранда тачгойма морасини кечирминдир.

- 410. АГА МӨҲӨММӨД ХАНЫН НӘСЛИ ОЛМАЈЫБ БУИҮНКУ АЛИ-ГАЧАР ОНУН ЗҮЛМЛИДӘСИ БУЛУНАН БӘРАДӨРИНИН ӘҢВАДЫДЫР - 63 яшында олон Ага Мөһөммөд шәһ Гачарын вәлиһиди олмамыш, Иран тахтына бөјүк гардашы һүсәјиғулу ханын оғлу Бабахан кечмишдир. Гачар сулаләсиниң һөкмдарлары Фотәли шәһ ады ило тахта отуран (1797-1834) Бабаханың һөснәдән олмушдур. "Бу күн Али-Гачар - дедикдо мүәллий Мөһөммөдәли шәһин Фотәли шәһин һөснәдән олмасына ишарә етмишләр.

411. ИРАН БҮТҮН АЛИ-ГАЧАРЫН ӘЛИНДӨН СӨЛТӘНӘТИ АЛМАҒА ТӘШБЕБҮС ЕДӘ - Гачарлар сулаләси һөкмдарларындан Мөһөммөдәли шәһин һәкмијјәтинә ғаршы чыхан Иран ингилабына ишарә.

412. АЛМАНИЈА СИЈАСИЈУНУНДАН МӘШҺУР БИСМАРК (1815-1898) - Пруссия вә Алманијаның дәвләт һәдими вә дипломаты. Әсас мәғсәди кырдә дағыныҗ алман дәвләтләрини "Ған вә ғылыныч" вәситәсидә бирләшдирмәк вә Пруссияның һөкмәндәгү алтында пәһид Алманија империясы јаратмағ иди.

413. ГРАФ ТОЛСТОЈ - Бөјүк рус јазычысы Лев Толстој (1828-1910) 1908-чи илдә "Әррин сону", "Һеч кәсә олдүрмә", "Бир-бириниң севин", "Суса билимрәм" кими осорләрини јазыб Россия һөкүмәтиниң одәләтсизлијини, ингилабчы гүпнәләрин һөбә едилдијини, еләм олундуғуну вә дәр ағачларындан асылдығыны тәсвир вә тәғдид етмишдир.

414. МӨҲӨММӨДӘЛИ ШӘҢ ӘН ХӘТӘРНАК БИР ТӘРИГИ-ЗӘЛӘЛӘТӘ САИМЫШДЫР. ОНУ О ТӘРИҒӘ СӨҢГ ЕДӘИЛӘР ӘМИР БАҢАДЫРЛАР, ҺАЧИБҮДДӨВЛӘЛӘР - Мөһөммөдәли шәһин "Ғануни-әсәси"ни дөгә етмәсидә вә бу ишдә она көмөк едән иртичачы гүпнәләрә - Әмир Баһадырларә, Һачибүддөвләләрә ишарә олунур.

415. "СИЗ ВӘ ӘМСАЛЫНЫЗ" - О заман Иран ингилабының јатырылмасында мүртәчә мәғсә тутан Мир Һашимә, Сејидәли Јәздијә, Шейх Фәзлүллаһа ишарәдир.

416. АГА МӨҲӨММӨД ХАНЫН ИРТИКАБ ЕТДИЛИ ЗҮЛМЛӘРИН МӘ-НАСЫНЫ АНЛАЈА БИЛИРСИНИЗ - Мүәллий Ага Мөһөммөд шәһ Гачарын ғәддә, ғәничә, зүлмкар шәһ олмасының сәбәбини онун һәләкәт икән үзләшдирә фәләкәтдә бағлајыр. Кичик икән дөгә атасының көзләри ғаршысында олдүрүлмәси, һәкмијјәт үғрунда ғачарларла вурушан Адил шәһ (Һадирин ғардашы оғлу) тәрәфиндән 8 јашында оғурланыб, физики чәһәттән шикәст едилмәси Гачарын ғәддә, ғәничә, итиғамчы бир шәһ кими јетмишмәсидә сәбәб олмушдур.

417. ШАИР СӨЗҮ ӘЛБӘТТӘ ЈАЛАНДЫР - сәзләри Фүзулиниң:

Нәр дәрәсә Фүзули ки, көзәлләрдә пәфә нар,

Аллаһма ки, шаир сөзү әлбәттә јәландыр -

- бејги ило битән ғәзәлиндәндир.

418. МӘЛИКУЛМҮТӘКӘЛЛИМИН (1860-1908) - Иран халғының милли-азәдлүк тарихиндә һатиглик мөһәрәти вә дәрнә тәфәккүрү ило парлаг сәһнәләр ачымыш көркәмлик ичтиман-сәјәси һәдими.

419. ГАЧАРЛАР - Иран Азәрбајҗанында јашајан түркдәли тајғалар. XVII әсрин икинчи јарысында Иранда һәкмијјәт үғрунда мүбаризә апаран тајғалардан бири дө вәхтило I Шәһ Аббас (1584-1629) тәрәфиндән Астрабадда көчүрүлмәш Гачарлардыр. Гачарлар ханәдәлинин нүмәндәләри: Ага Мөһөммөд Шәһ Гачар (1796-1797); Фотәли шәһ (1797-1834); Мөһөммөд шәһ (1834-1848); Нәсрәддин шәһ (1848-1896); Мүзәфферәддин шәһ (1896-1907); Мөһөммөдәли шәһ (1907-1909); Әһмәд шәһ (1909-1925).

420. МӨҲӨММӨД ҺӘСӘН ХАН - Һадирин олүмүндән сонра һәкмијјәт үғрунда мүбаризәдә Гачар тајғаларына башчылык едәрәк, 1752-чи илдә Мазәндәрәндә һәкмијјәти оло кечирмиш Шимали Иран фәдәләри.

421. ГАЧАРЛАРИА РӘҒАБӘТ ЕДӘН ИКИ ГҮВНӘТЛИ ФИРҒӘ ВАР ИДИ КИ, БИРИ ҺАДИРИН ӘҒРӘБА ВӘ ӘВЛАДИНДАН, ДИҢӘРИ ДӘ ЗӘНД ХАНӘДӘНИНДАН ИБАРӘТ ИДИ. "Һадирин әҒрабә вә әвладиндан" Ғызылаш тајғаларындан Әлиғулу (Адил шәһ) нәзәрәдә тутулар. Гачарларә рәҒабәт едән икинчи гүвнә Зәнд ханәдәлидыр. Бу ханәдән Зәндләр Лур тајғаларының јох-су һиссәсиндән олуп, о ғәдәр бөјүк дејилди. Тајғаның башчысы Коримхан Зәнд Ираның фәдәләләрәдән истифәдә едәрәк, бүтүн өлкәни өз һәкмијјәтинә табә етмин.

422. АДЛИ ШӘҢ - Б а х: шорһ № 397.

423. ШАҺРҮХ - Һадир шәһин нәһси. Адил шәһин вә онун ғардашы Иб-

раһимия өлиндөн тахты алмыш во бабасынын нитигамыны алмаг моғсодило Адил шаһын көзлөрини кор етмишдир.

424. ИБРАҺИМ - Адил шаһын гардашы, Ираг һакими. Адил шаһ үзөриндө гөлбө чалдыгдан сонра Шаһруху һакимијјәтлөн көтүрмөк истәмиш, нәтичәдә Ибраһим хан, Шаһрух во онун төрөфдәрләри феодаллар арасындакы мүбаризәдә олдурүлмүшдүр.

425. КӨРИМХАН ЭӘНД СҮЛАЛӘСИНИН БАНИСИДИР - 1755-чи илдән Эәндләрн Гәчарларла муһарибәләриндә Ага Мөһөммәд Нәсон хан Гәчар олдурүлүкдөн сонра Көримхан Иранда јекәнә гүдрәтли һаким олу.

426. ӘЛИМӘРДАН ХАН - Мөркәзи Иранда Бәхтијар тајфасынын башчысы. Надирия олумундон сонра һакимијјәти әлә алмаг үчүн Эәндләрлө вүрүшүр. 1753-чу илдә Көрим хан төрөфиндон моғлүб едилир.

427. ИРАНИЛӘРӘ, ҺӘТТА ИРАНДАН БАШЛА ГАФГАСИЛА ӘҺАЛИСИӘ ЕТМӘДИЛИ ЗҮЛМ ВӘ СИТӘМ ГАЛМАДЫ. - Ишғалчы јүрүшләр Надир шаһ kimi, Гәчарын да харичи сјајәсәтиндә башлыча истигамәт иди. 1795-чи илдә Мүрүстәни харабәзәрә чәпирмиш, 1797-чи илдә Шушаны әлә кәчирмишдир.

428. ЭӘНД ҺӨКМДАРЛАРЫ - Көрим хан (1760-1779), Әбүлфәт хан (1779-1782), Әлимурад хан (1782-1785), Чофәр хан (1785-1789) во Лүтфәли хан (1789-1794).

429. САДЫГ ХАН (1779-1781) - Эәнд һөкмдарларындан Көрим ханын гардашы. 1752-чи илдә Көрим ханын Иранда һакимијјәти илләриндә мөркәзи дәвләт апаратында бүтүн әсас мөвгәләрн Эәнд ханлары тутурлар. Садыг хан да бу дәврдә фарсын бәләрбәји во чәнишин иди.

430. ӘЛИМУРАД ХАН (1782-1785) - Эәнд тајфа башчыларындандыр. Көримханын олумундон сонра оғлу Шейх Вәсин башчылыгы илә Гәчарларын үстүнә гошун көндөрмиш, ләкин Эәндләрә гаршы башланан үсәнлар оиларын һакимијјәтини ләхләтмыш, 1785-чи илдә Әлимурад ханын олуму Ага Мөһөммәд шаһ Гәчарын јолуну ачмышдыр.

431. ЧӨФӘР ХАН (1785-1789) - XVIII әсрн икинчи јарысында Иранда һакимијјәт уғрунда мубаризә апаран Эәндләр тајфасынын һөкмдарларындандыр.

432. ЛҮТФӘЛИ ХАН (1789-1794) - Иранын Эәндләр сүлаләсинин сон һөкмдары.

433. МӘЛИКҮЛМҮТӘКӘЛЛИМИН - Б а х: шәрһ № 418.

434. ЗАЛ ОҒЛУ РҮСТӘМ ТӘРӘФИНДӘН ЧҮФТӘ БИР ОХ ИЛӘ НӨЗЛӘРИНДӘН ВУРУЛАН ИСФӘНДИЈАР - Фирдовсини "Шаһнамә" әсәриндәки Рүстәм во Исфәндијар дастанына ишәрә. Дәстанда Иран падшаһы Ноштасбнн оғлу Исфәндијар тахт-тач истәјир, атасы исо әвәзиндә һижлә ишләрәрәк оғлуну Зал оғлу Рүстәмлә дәјүшмәј төһрик елир во нәтичәдә Рүстәм Зал Исфәндијарын көзләрини ох илә вүрүб төкүр.

435. БУНҮНКУ ВАРИСИН ӘВНӘСИ ИСӘ БҮТҮН ИРАНЫН НӨЗҮНҮ ЧЫХАРТДЫ - Ага Мөһөммәд шаһ Гәчарын вәрис Мөһөммәдәли шаһ төрөфиндон чәр кәзәк полкунун Тәбриз "Милли мәчлис"ни топа тутмасына ишәрәдир.

436. БУНЛАР ХҮЛӘФАЛИ-ӘМӘВИЈӘ ВӘ БИЛХАССӘ ЈЕЗИД ДӨВРҮНДӘН БАШЛАЈАРАГ - Әмәвијә (661-750) әрәб хәлифәләрн сүлаләсидир. Језид бин Мүавијә (һијрәтин 661-чи илиндән 664-чу илә гәдәр) һәмни хәлифәләрәндир. Әмәвијләрн һакимијјәти дәвриндә Исламын һәрби гүввәләрн Шәрғ во Гәрбдә бәјүк фәтһләр етмишләр.

437. АДИЛ ШАҺ Б а х: шәрһ № 397.

438. ПЕТЕРБУРГ ДӨВЛӘТ ДУМАСЫНДА "ҺӘГИГИ РУС" ФИРГӘСИ ӘЗАСЫНДАН БИРИНИН КӨЛНӘСИДИР - Петербург Дөвләт Думасынын иштирақчысы, әксингиләби "Рус хәлг иттифагы" тошкилатынын лидери, гәти шовинист, чөлдәл Прушкәнинчә ишәрәдир.

439. ИРАНЫМЫЗДА ӘХИРӘН АЛҒЫР АТЛАРЫН МЕЈДАНИ-СИЈАСӘТ-ДӘ ОНАДЫГЛАРЫ ОЈУНЛАРЫ СӘЛАҺӘТ ТӘРИГИЛӘ ТАМАШЛАА НӘЛМИШДИР - әсәрдә көстөриллр ки, Прушкәнинчин о заман Чоһуби Азәрбәјҗән иңгиләбыны јәтирмәг моғсәдилә Иранә сәләһәт көлмәшдир.

440. БИР ӘСР ӘВВӘЛ ИРАН... СИЗИН КИМИ ДӘРӘЈӘТЛИ БИР ХАЛИМ АҒАСЫНЫН БАШЫНА ТАЧ ГОЈМАДЫМЫ? - Ага Мөһөммәд шаһ Гәчарын 1796-чи илдә Иран шаһы с'әлн едилмәсинә кинәјә.

441. ФАСДАН ЧАВАЈА ГӘДӘР... - Фас (Морәкеш) - Шимал-гәрби Африкада дәвләт. Чавә (Java) - Индонезияда иләјәт.

442. СУДАНДАН, НӘБӘШДӨН ВӘ АФРИКАНЫН САИР БИЛАДЫН-
ДАН НӘТИРИЛИЖОР - XVII өср Африка доплотлоринин тарихиндо гул алвер-
ринин кенишлондижи доврду. Эрәб холифолоринин, Мисир мәмлүклоринин,
Түркиә султанларынын, Авропа мүстөмлохочилоринин Судан во түбөш ора-
зилоринин ишгал сдрәк өсирлорин гул кими сатылмаларына ишарәдир.

443. АМЕРИКАДА ЈАРЫМ ЭСР ЭВВЭЛ ЗЭНЧИ ЭСАРЭТИНИН ЛӘГВИ
- 1861-65-чи иллордо Америкада втондаш муһарибоси нотичосиндо кололижин
ләгви нөзөрдө тутулур.

444. ЛИНКОЛН АВРААМ (1809-1865) - Америка президенти 1863-чү ил
январын 1-до демократик һөрәкатын тозјиги алтында кололижин ләгви бародо
ғанун вермишдир.

445. ГӨРАТЛӨРИН, БИЧЕР СТОУЛАРЫН - Америка јазычылары. Ричард
Гарнет во Бичар Стоу XIX өсрдо зәнчи өсаротинө гаршы муһарибәдо иштирак
етмишлөр.

446. БУ ХУСУСЛА (ЗЭНЧИ ЭСАРЭТИНӨ ДАИР - О. Б.) БЕЈНӘДЦУВЭЛ
МУАҺИДЛӨРӨ ЭГД ОЛУНМАДЫМЫ? - Зәнчи кололижинин ләгвиндо даир
1833-чү илдө Јамајкада, 1834-чү илдө Гајанада, 1863-чү илдө Америкада, 1888-
чи илдө Бразилијада верилон ғанунлара ишарәдир. Гул сатышына гаршы му-
һарибәдо илө олагодар 1882-чи илдө Инкилторо илө Иран арасында гул алвер-
рини гадаган олунамасы барәдо сәзиш багланмышдыр.

447. БИЗИМ БӘЗИ ХРИСТИАН МӘНҺӘБЛӘРИНДӨ ОЛДУГУ КИМИ...
ХӘДИМЛИЈИ ШӘРИЈЛӘТИ-ДИНИЈЛӘДӨН ӘДД ЕДӨН БИР МӘНҺӘБ ВАР-
ДЫР - Еһтимал ки, христианлыгга кениш јайылмыш раһиблик социал-дини
група ишарә олуномушдур. Раһиблор - төркидүнја олуб јохсул, мүти, никәһсыз
јашнамагы тобул едон одамлардыр. Әсас јашајыш јерлөри монастырлардыр.

448. РОМАДА ПАПАЛАРЫН ВАТИКАН САРАЈЫНДА КӘЛИСА
МУҒӘНИЛӘРИНӨ "СОПРАНО" ДЕДИЈИМИЗ НӘВАСЫ - Ватикан сарајы
XIV өсрин сонундан Рома католик киләсөи башчысынын даими игәмоткаһы-
дыр. "Сопрано" өн зил, уач мүғөниң сосидир. Бело бир сөс адотон ушагларда во
гадылларда олур.

449. "НИЈАМ", "НИЈАМ"ЛАР - Африка олклориндо јашајан бөдовилоро
ишарә олуноур.

450. "ИТИҒАД ВӘ ТӨРӨГГИ" ЧӘМИЈЛӘТИ - XIX өсрин сонларында
Көнч түрклөр төрөфиндөн јарадылмыш сјјәси тошкилат. Мөгсөди Султан II
Әбдулһөмиддин истибдал, өсарот рәжиминиң конститусијалы гурулушга өвөз
етмәк иди.

451. КРЫМЛЫ БИР ЗАТЫН ЧӘНД ВӘ ТӘШӘББҮСҮ ИЛӘ - Крымлы му-
һоррир, јазычы во ичтиман хадим Исмајылбөј Гәспринскинин тошәббүсү илө
Гаһирәдо бејнәлмиләд ислам конгрессинин (1907) тошкилино ишарә. Бу мөгсөд-
ло о, 1908-чи илдө үчүнчү дофә Мисиро, Гаһирәдо кетмиш, конгрессин 1908-чи
илдө Истанбулда кечирәлочоји гөрәрына колмишдир. Лакин һөмин заманда
Көнч түрклөр ингилабынын Түркијәдо галибијәти бу иши кечикдиришдир.

452. ... БУ БИЗИМ ҮММҮЛ-ВӘТӘН ВОЛГА ИНҺРЛӘ АШАҒЫ ДОҒРУ
БАШЛАНАН МИЛЛИ ШӨРГИМИЗ - Прушкевичин "Милли шөргими" алдан-
дырдыгы "Матушка Волга" (Ана Волга) рус халг мәһнысыны хатырлатмагла
IX-X өсрлордо Гөрб Түрк хағанлыгына мохсус олан Волга чајынын, ашағы во
Шимали Гағазын Шөрг һиссөси торпагларынын сонрлар руслара анд едилди-
жини нөзоро чатдырыр. Мо'лумдур ки, Волга өсримизин ијриминчи иллоринө
гөдор "Идил" алландырылырды. Идил шөһори исо VIII-X өсрлордо Түрк ха-
ғанлыгынын пајтахты иди. 965-чи илдө Киев кижәзи Свјатослав Игоревич
Идили ишгал етмиш во беловиклө Түрк (Хөзор) хағанлыгы сүгут сдорөк, ора-
зисин рус доплотинин торкибино дахил олмушдур. Идил чајынын орта мөчра-
сында јерлошон Казан ханлығы узун заман русларын Идил бојунча Хөзор до-
низино доғру ироллимосино во ашағы Урал сәһөсиндө јайылмасына бојук оң-
жол төродирди. 1552-чи илдө Казан ханлығынын IV Иван төрөфиндөн ишгалы
русларын о заман кениш олчүдо түрк еллоринин истиласына имкан јарәдыр.

453. ГАЧАРЫН ИКИНЧИСИ ФӨТӘЛИ ШАҺ - Әсә ады Бабахан иди.
(1766-1834). Гачарлар сулалосиндон олуб, Ага Мөһөммөд шаһ Гачарын гарда-
шы Һусејнгулу ханын бојук оғлу иди.

454. ФӨТӘЛИ ШАҺ ЈЕДӨКЧИЛӨР КИМИ БИР НӘМИЛИ ИПЛӘ СҮРҮК-
ЛӘЈИБ - Фотәли шаһын бу вәзијәти рус рәссамы Репнинин мошһур таблосунда
төсвир олулан Волга једөкчилоринин өзәб во мошөгготинө бөизәдилор, бу
рөмзи төсвирлө Нүлүстан во Түркмончај мүғавиләнамәлоринө (1813, 1828) өса-

469. "ВОЛГА" ЈЕДӘКЧИ НӘФМӘСИНИ - Б а х: шорһ № 454.
470. МӘЙДӘН СОҢРА ТӘХТИ-НӘКҮМӘТӘ ЧЫХАНЫН ВҮЗӘРАСЫН-ДАН БИРИ СӘЛЛӘМИШ - Мөһөммөд шаһын вәзирн һачы Мирзә Ағасинин 1841-чи илдә Русияја Хәзәр доһизинин чолуб-шорғ сәһилләриндә һәрби көмһ-ләр сакламағ ихтијарыны вәсмәсінә ишарә.
471. ЗАМАНИ-СӘЛТӘННӘТИНДӘ ӘГД ЕДИЛМИШ ӘНДІАМӘЛӘРДӘН ӘЛӘН ОЛМУРМУ? - Фәтәли шаһын доврүндә Иранын 1802, 1804-чу илләрдә Иҗкилтәро илә, 1807-чи илдә Франса илә, 1813-1828-чи илләрдә Русия илә бағ-ладығы муганиләнамәләрә ишарәдир.
472. "ХАҒАН" - Фәтәли шаһын шә'рләриндә ишләтдији тохоллус.
473. ВҮСАЛИ ШИРАЗИ - Фәтәли шаһын сарә шаирләриндән олуб, вахтило "ХІХ әсрин Чамиси" алландырылырды.
474. ФИРДОВСИАНӘ "ШАҺӘНШАҺНАМӘ" ЈАЗАН ФӘТӘЛИ ХАНЛА-РЫ СӘБА КАШАНИЛӘРИ, (?-1823) - Сарә шаирн, Фәтәли шаһын оғлу Аббас Мирзәнин Иран - Русия мугәрибәсиндә көстәрдји иҗидликләри мөһ едән "Шаһәншаһнамә" әсәринин мӯәллифи. Бу әсәринә корә "Мәлиққушшӯра" ләгәби алмышдир.
475. АГА МӨҺӘММӘД ХАНЫН ӘКСИНӘ ОЈАРАГ - Фәтәли шаһын әнисә Ага Мөһәммәд шаһын өвләдә олмәмәсына, Фәтәли шаһын икә 108 опла-ды олдуғуна кинәјәли ишарә.
476. "FECONDITE" ҮНВАНДЫ РОМАНАЛА ФРАНСЫЗЛАР ҮЧҮН "БӨРӨКӘТИ-ТӘНАСУЛ" ЧАРЛӘРИ ТӘҺӘРРИ ЕДӘН ЗОЛЈАЛАР - "Бөрөкәти-танасул" ("Дәл бөрөкәти") коркәмли франсыз јазычысы Е. Золјанын романыдыр. 1899-чу илдә чап олунан бу әсәриндә Золја парлы аиләләрин ушәг артымына гаршы дүшмән мәҗгәһин иттиһам етмишдир.
477. СУРЕЈИ-НИСАДА БУЈУРУЛУР КИ ... - Турәнын "Ниса" сүрәсинин үчүнчү әјәсиндә көстәрилир ки, гадынларын ситә һалал олан вә хошунуза кө-лөлләрдән икисн, үчү вә дөрдүнә гәдәр сәләһә биләрсиниз. Әкәр буиләри да одалотлә јолә вәрә билмәјөкәһиниз, о заман бир гадынала сәләһин. Әдәләтсизлик етмәккә үчүн ој јахын јол будур.
478. ГРАФ ТОЛСТОЈ "ЕТИРАФАТ" НАМ ӘСӘРИНДӘ - Даһн рус јазычысы Лев Толстојун "Е'тираф" әсәриндән бәһс олунур. М. Ә. Росулзәдә тәрәфиндә Азәрбајҗан дилинә тәрҗүмә олунмушдур.
479. "МИН ЗӨВЧӘ САНИБИ БУЛУНАН СҮЛЕЙМАН ӘФКАР ВӘ МӘСА-КИНИНДӘН - Јәһуди пәдшаһы Сүләймән пәјғәмбәрин (с. ә. 965-928) мин әриз-дә олмәсына ишарә. Ронајәтә корә о, мин гадынындан мин иҗид оғлу олачағы илә ојунурмуш. Јахын онун бир ајағлы, бир олли, бир көзлү, бир гулағлы иш-көст оғлу олмушдур.
480. СӘБАЛАРЫН ВӘЗН ВӘ ГАФИЛӘ ЈҮРҮБ "ШАҺӘНШАҺНАМӘ-ЛӘРЛӘ" - Б а х: шорһ № 474.
481. ИСЛАМ ХАНЫМЛАРЫ НҮГУГИ-НИСВАНИЈЈЕИ-ИСЛАМИЈЈӘ-НИН МУДАФИӘСИНИ ТӘЛӘВ ЈОЛЈУ ТҮРКИЈӘ МӘЧЛИСИ-МӘВ'УСАНЫ-НА - 1908-чи илдә Қәһч түркләр һәрәкәтиндә Түркијә гадынларынын фәал-лығына ишарә.
482. "НҮГУГИ-НИСВАНИЈЈӘ" ДЕДИЛИНИЗ МАДЦӘ. - Б а х: шорһ № 477.
483. "НУР" СҮРӘСИНДӘ - Турәнда гадын нугугларыннан бәһс едән "Ән-Нур" (Нур) сүрәсинә ишарә.
484. СУФРАЖИСТ ХАНЫМЛАР (Суфражист - иҗидлисчә сечки нугугу) - ХІХ әсрин иҗкин јарысында илк дөфә Иҗкилтәрәдә гадынлара сечки нугуги вәрилмәсн үғрунда мубаризә апаран гадын һәрәкәтынын иштиракчылары.
485. ЧУМУРСУЈА НИСВАН МӘЧЛИСИ - Чумурсујја гадынлар һәрәкә-тынын Петербургда 1908-чи илдә декабрын 10-11-дә кәһирләи јурултайы.
486. ШАНШАЛЛАРДАН, ЛАХОВЛАРДАН - Шаншал - јәһудидир. Чир русиясынын чәсусу, Мөһәммәдәли шаһын мәсләһәтчиһи, Лахов - Иран иҗидлибаны јатыртмағ мөгсәдилә көндәрдји казак полкунун рәисн.
487. СӘТТАРХАНЛАРЫН ГАЛИБИЈЈӘТИ - 1908-1909-чу илләрдә Иран Азәрбајҗанында демократи һәрәкәтин рәһбәри, халғ һөһрәмәни Сәттарха-нын (1873-1914) јерли шәхирчә гаршы нурунларына ишарә.
488. ШОПЕНИН РӘГС НАВАЛАРЫ - Шәјүк подјак бәстәкары Шопенин (1810-1849) нүмајишләр, алајлар, јүрүшләр үчүн јаздығы рәгс әсәрләриндә пә-тәһпорварлик илсәләри чох гүвәһәтәли иди. Бу рәгсләрдә подјак халғынын әзалдығ мубаризәси, онун гәләбәјә инамы ифадә олунмушдур.

сөн Хөзөрн иштижырынын чар Русиясына верилмөсн һадисөснә ишарә едилр.

455. МӘШҲУР РӘССАМ РЕПИН (1844-1930) - Божук рус рәссамынын "Бурлақлар Волгада" мошһур таблосунун зулма гәршы е'тираф мәтннләринә ишарә.

456. ӘЛАМӘТИ-МИЛЛИЈӘСИЗ ОЛАН БУ КӘШТИ НӘ БӘҲРИ-ХӨЗӨРДӘ, НӘ ДӘ БӘСРӘ КӨРФӘЗИНДӘ НӨРҮНҮН ӘЧНӘБИ ЈЕЛКӘН - Иранын Хөзәр дөнизиндә вә Бәсрә көрфәсиндә милли һәрби донаһма сахламаг һүгүгүну итирмөснә ишарә. Бу һүгүг. Хөзөрдә 1828-чи илдә руслар, Бәсрәдә исә 1860-чы илдә инкилисләрә верилмишдир.

457. ЗӘНД ХӘТТИ... - Гәдим Әһәмәниләр доврүнә анд олан бу хәттин адыны чәкмәклә мүәллиф Иранын вахтилә күчлү һәрби донаһмасы олдуғуна ишарә етмишдир. Гәдим Әһәмәни һөкмдары I Дарә (522-486) һиндистанла тичарәт әләголорини кәнишләндирмәк үчүн кәмичилијин әсасынә гојмуш, Иран кәмилорн илк дофә 512-чи илдә Гырмазы дөниздә көрүнмүшдүр.

458. МАКЕДОНИЈА ВӘ ТСАЛИЈАНЫ ТӘНТИ-ИҒӘТННӘ АЛДЫГДАН СОНРА МИЛАДИ - ИСАДАН 480 СӘНӘ ӘГДӘМ... - Е. ө. 480-чи илдә Иран I Дарәнын оғлу Ксерксин рәһбәрлијин алтында 1200 һәрб кәмисн илә Јунаныстана, Афинаја һүчүм етмиш, ләкин Саламин адасы јажынлығында ағыр моғлу-бијјәтә уғрамышдыр.

459. I КСЕРКС ИБН ДАРЈУС (с. ө. 486-465) - Гәдим Иранын һөкмдарлар сүләләсиндән I Дарәнын (с. ө. 522-486) оғлу.

460. ИРАНИЛӨРЧӘ ӘРДӘШИР-ДИРАЗДӘСТ I ДАРЈУСУН, ЈӘ'НИ ИС-ФӘНДИЈАР ИБН НӘШТАСИБИН ОҒЛУДҮР. I Ксеркс - Әһәмәниләр сүләләсин һөкмдарларындан I Дарәнын Јә'ни Исфадијар ибн Нәштасибин оғлулур. I Ксеркс онун јуанча адылар; иранлылар ону "Әрдәшир" адынданлырырлар, "Әрдәшир-дирәздәст" исә ләгәбилдр.

461. ОНА ИӘ ҮЧҮН "ДИРАЗДӘСТ" ДЕМИШЛӘР? - Әрдәшир ибн Дарјус һакимијјәт сүрдүју илләрдә кәниш фәһләр етдијинә көрә фарслар "дирәздәст", јуанлар исә "Магрөхсјр" адынданлырырлар (Магрөхсјр - "узун олли" сәмәкдир).

462. ИСТӘРХРДӘН ТА МИСИР ХИТТӘСИНӘ ВӘ ЈУНАН ӨЛКӘСИНӘ ГӘДӘР - Ксерксин һакимијјәти доврүндә Иран довләти сөрһәллорини Истәхрдән та Мисир оразисинә вә Јунаныстана гәдәр узатдыр. Бу довләттин тәркибинә онларла тајфа вә халгларла бәрәбар Мидија, Бәбилстан, Елам вә Мисир кими гәдим тарихо вә мәдәнијјәтә малик олан божук довләтләр дә дахил олур.

463. О ДОНАНМА ЧУСИМАДА - 1905-чи ил рус-јапон мұһарибәсинин Чусима вурүшмәсинә ишарә. Бу вурүшмәдә русларын Сакит океан ескадрала-ры јапонлар тәрәфиндән дармадағын едилмишдир.

464. О ДОНАНМА САЛАМИНӘДӘ Бә х; шәрһ № 458.

465. I КСЕРКС ДӘ ЈУНАН ТӨКИО'СУНУ - Јунаныстанын пајтахты Афинанын с. ө. 480-чы илдә Иран һөкмдары Ксеркс тәрәфиндән дармадағын вә гәрәт едилиб јолдырылмасына ишарә.

466. ИКИ МИН БУ ГӘДӘР СӘНӘ ӘГДӘМ СӨГҮ ЕТМИШ ОЛДУГУ НӘ-МИЛӨР АРАСЫНДА ИӘ МҮНАСИБӘТ ВАР? - Фәтәли шаһ (XIX әср) Хөзөриш һүгүгүну хариш империалистләрә вердијиндән Иран һәм-игтисали, һәм дә сјаси чәһәттән Авропа довләтлориндән асылы олдуғу һалда, Иранын он гәдим һөкмдары I Ксеркс гүдрәтли донаһмасы сәјәсиндә Мисир, Сурија, Кичик Асија, Јунаныстан вә Македония арасында дөниздә мүнәтәзәм олағә јаратмыш вә Гырмазы дөниздән Иран көрфәзи бојунча, орадан һиндистан тичарәт јолу ачмышдыр.

467. КӘЛАНИЈАНЫН ДОНАНМАЈА... - Иранын с. ө. 522-486-чы илләрдә, I Дарәнын һакимијјәти доврүндә гүвнәтли һәрби донаһмасы олдуғуна ишарә. I Дарә Аралыг дөнизини Гырмазы дөниздә бирләшдирән канал тикдирмишди. Иранын Әһәмәниләр сүләләсин һәһки гуру јолла, һотта дөниздә дә тичарәти кәнишләндирмишди. Фарслар дөнизчи халг олмасалар да, дөниздә мұбаризәни һөвсәлә өз тобәлоринә тәширәрдиләр.

468. ШОР СУЈУН ЛҮЗҮМСҮЗЛҮГҮНӘ... - Фәтәли шаһла олағәдәр тарихи бир һадисәјә ишарәдир. "Абоки шор өст" (шор сүјүн лүзүмсүзлүгү) ифадәсн Фәтәли шаһын вахтилә сәјмәнин олдуғу тарихи сөздүр. Рус чаризми 1813-чү ил "Нүлүстан муганилонамәсн"нә әсасән Хөзәр дөнизиндә һакимлих төләб едир. Баш пәһир бу мәсәләни шаһа әрз етдикдә Фәтәли шаһ чәзәб есирр ки, "Абоки шор өст чи фәидә дәрдә, бәдәһ бәкори пәдәрәст", јә'ни "шор судур, нә фәјласы вәр, вәр төксүн атасынын қоруна".

489. РЗА ТОФИГБӘЈ ТҮРК РӘГСЛӘРИНӘ ДАИР ФИЛОСОФАНӘ БИР МӘГАЛӘ ЈАЗМЫШ... – Рза Тофигбәј (1869–1951) – түрк шаири, философу, "Иттиһад во төрәгги" тәшкилатынын үзәү, мәшрутијәт һәрәкатынын фәал хадими.

490. ШӘМСӘДДИН САМИ БӘЈИИ "НАВЕЈИ-АҲӘНКӘР"ИИДӘ НАВӘЛӘР, НАВӘЗӘДЛӘР НОВРУЗУН ТҮЛҮИ-ШӘМСИИ РӘГС ИЛӘ ИСТИГБӘЛ ЕДИРЛӘР – Шәмсәддин Самини (1850–1904) "Навеји-аһонкар" оёри Сүлейман Сани Ахундов тәрәфиндән Азәрбајҗан дилинә торчумә едилмиш, 1906-чы илдә Бақыла тамашаја гоулмушдур. Зәрдуштлүјә корә Зәһһакын әүлмүндән чана кәллиш кәвләрин башчылығы илә халгын әүлмәкәри һакимијәтдән салындыгы күн, јәни Зәһһакын мәглүб едилдији күн "Јени күн" – Новруз бәј-рамә адланмышдыр.

491. СОКОЛОВ ЧӘНАБЛАРЫ (1859–1922) – рус бәстәкәри во педагогу. 1896-чы илдән Петербург консерваториясынын мүоллими во бир чох балет оёврләринин мүоллифи.

492. СӘТТАРХАНЛА ЬҮРРИЈӘТИИ НАИЛ ОЛДУГУ ҺӘР БИР ЗӘФӘР – Б а х: шорһ № 487.

493. 48 ГЫЗЫН ҺӘПСИ – Фәтәли шаһын гызларына ишәрә.

494. "РӘГСИ-КӘБИЛИ"Ә БӘНЗӘИР – Инкиләрәнин Әфғаныстана мүс-тәмләкәчилик мүһарибәсинә гаршы Кабилдә 1841–1879-чу илдә баш верән халг үсјанларына ишәрә. 1880-чы илдә Мејвонд јахынлығында јүз минлик үсјанчы Кабилдә инкилисләри мүһасирәјә алып, дармадагыи етмишли.

495. ФӘЧРИ-МӘДӘНИЈӘТ. – Иранда азәдлык һәрәкатынын голобәси (1906–1909) нәзәрдә тутулур.

496. ТОФИК ФИКРӘТ БӘЈ (1867–1915) – Мәшһур түрк шаири, педагогу во журналисти, ингилаби руһлу, мүбариз идәјәли шә'рләрин мүоллифи.

497. АЈСЕДОРА ДУНКАН (1878–1927) – Америка рәгсәси. 1904-чу илдә Берлиндә балет моқтаби јаратмышдыр. Онун репертуарына "Марселјоја", "Интернационал" кими рәгсләр дахил иди. "Варшавјанка" рәгсини 1905-чи ил ингилаби һадисәләринин гурбанларына һәср етмишир.

498. БАЛЕТ РӘГСЛӘРИ. Балет созу рәмиз мә'нада ишләнишир. Авропада интибаһ доврүнүн мәһсулу олан бу сәнәт XIX осродо артыг формалашымыш, XX осродо исо инкишафынын чох јүксәк мәрһоләсинә дахил олмушду. О. һүсәјнјадә балет сәнәтиндәки мүтәрәгги мәзмуну осяс кәтүрәк рәмиз мә'нада XIX осрин сону во XX осрин өввәлләриндә Авропада кәнишләнән милли-азәдлык һәрәкатына ишәрә етмишир.

499. БУ ГЫЗЛАР (...) ТӘБРИЗ МҮЧАҲИДЛӘРИНИИ МҮВӘФФӘГИЈӘТИ СЛӘСИНДӘ – Тәбриздә кадралы гадынларын ингилаби һәрәкәтдә иштиракына ишәрә. Гадынлар һәрәкатына Зәјноб адлы јохсул бир гадын башчылык елирди. О, бу фәзәлијәтинә корә Зәјноб Паиша кими до мәшһур олмушдур.

500. ФӘТӘЛИ ШАҲЫН 60 ОГЛУ ВӘЗ'И-МӘҺЗУНӘ НӘЗӘРЛӘРИЛӘ – Фәтәли шаһын 60 оглуна ишәрә етмәклә мүоллиф 1905–1908-чи иллор Иран ингилабынын Гаҷарлар сүләласинә сол гојачагыны еһтиһәл елир.

501. "ДӘЧЧАЛ"ЫН ЗӘҲРАЛУД СӨЗЛӘРИИДӘИ – Нәркәмли Түрхијо шаири Әшрәф Мәһмәдин (1846–1912) "Дәччал" адлы сатирик шә'рләр китабына ишәрә.

502. НАИБҮССӘЛТӘНӘ АББАС МИРЗӘ (1789–1833) – Иран шаһы Фәтәли шаһын бәјүх оглу, вәлиәһд. Азәрбајҗанын чапшыни иди. Иранын харичи сја-сәтјандә рәһбор рол ойнајырды. 1804–1813-чу во 1826–1828-чи иллор Рус-Иран мүһарибәләриндә Иран ордусуна команданыг етмишир. Бу мүһарибәләрдә мәглүб олмасына бахмәјарәг, онда Гафғәз торпагларыны чар Русијасындән керә алмаг өһвали-руһијәси сојумамышды. һотта о заманлар, 1828-чи илдә Пәскевчини она вердији: "Русиянын Түрхијо илә мүһарибәјә башы гарышма-сындән истифадә едорәк, о тәздән Русия үзәринә һүчүм етмәк инјјәтиндә ола билорми? – суалына Аббас Мирзә белә чапаб вермиши: "Иранын дүшмә-ниндән гисас алмаг үчүн елә бир һадисәдән истифадә етмәк истәјәрдим".

503. МӘҲӘММӘД МИРЗӘ (1834–1848) – Аббас Мирзәнин оглу, Фәтәли ша-һын новәси. Атасы Аббас Мирзә 1833-чу илдә оләркән дарһал оглу өз гошуну илә Тәһранә кәлир, тезликлә Азәрбајҗанын һакими тә'јин едилди. Бир ил сон-рә бабасы Фәтәли шаһын олүмү илә олагодар тахт-тач угрунда гызышан мү-баризәдә голәбә чалыр.

504. РУСИЈАНЫИ ИРАН ЕЛЧИСИ БУЛУНМУШ (...) ГРИБОЈЕДОВУН – јазычы во дипломат А. С. Грибоједов (1795–1829) 1827-чи илдә Пәскевчини кәс-

торини ило рус дипломатик миссиясы төрөфиндон Иранла сүлһ данышыглары апармаг моғсодило Төбризо кондорилмиш, 1828-чи илдо Ирана возири-мухтар возифосинно тө'ини едилмишдир.

505. ПЕТЕРБУРГА ГЭДӨР НЕТМИНИ ХОСРОВ МИРЗЭ – Фотали шаһын нөвөси, Аббас Мирзэнини оғлу. Грибоједовун 1829-чу илдо Иранда фэчноли олу-мү ило олагодар Фотали шаһ төрөфиндон 1829-чу илдо Петербурга кондорил-лөн үзрэхһыг һө'ютини 17 жашлы Хосров Мирзэ башчылыг етмишдир.

506. ФӨТӘЛИ ШАҢЫ РУСЛАРЛА БИР ҮЧҮНЧҮ НӘРБ БӘЛАСЫНДАН – 1804-1813 во 1826-1828-чи илдорин Иран-Русия мұһариблорини ишаро.

507. ГРИБОЈЕДОВУН "АҒЫЛДАН БӨЛӘ"СЫ – А. С. Грибоједовун Русия һаким даирәлорини по задокан охлаг нормаларына гаршы чеврилмиш кәскин тонгиди руһлу "Ағылдан бөлә" әсәри нәзордо тутулур.

508. О ӘСӘР СӘДИНИН, ӘМӘР ХӘЛЛӘМНИ ДИЛИНӘ ТӨРЧҮМӘ ОЛУНМУШМУ? Грибоједовун "Ағылдан бөлә" әсәриниң Со'ди Ширази во Әмәр Хәјјәм дилино тө'ини фарс дилино төрчүмә едилмәсини ишаро.

509. МУРАДБӘЈИН ТҮРКЧӘЛӨ ТӨРЧҮМӘСИ – көркәмлі түрк мұһәрри-ри во сатирик Мәммед Мурадбәјини (1854-1917) 1883-чу илдо Грибоједовун "Ағылдан бөлә" әсәриниң түркчәлө төрчүмә етмәсиндөн сәһбәт кәдир.

510. НҲЧ ЧАТСКИЛӨРИ ТҮРКЧӘ СӨЛӘДӨН БИР УСТАД ИРТИЧА-НӨРӘСТ ОЛУРМУ? – Мурадбәј көнч түрклөр һәрәкатының лидерлориндон-дир. 1886-чы илдон "Мизан" гәзетини чыхарыр. 1895-чи илдо Султан төрөфин-дон то'гил олундугундан Парисо мұһачирәто кәдир. "Ылдыз сараји" во "Җәби-Али" памфлетино көрә гияби шәкилдә Истамбул һәрби трибуналы она олу-м чозасы кәсир. Лакин чох кәчмәдон Мәммед Мурадбәј көнч түрклөрлө әләгәси-нин хәсиб, иртичапәрослорә гошулу-р, Истамбула гәјыду-р. "Мизан" гәзетиниң фәалијәттиңи дајандыры-р. О, һәтта Султан Әбдүл Һәмидин гејри-түрк халгла-рының милли-әзәдлүг һәрәкатына гаршы тоңгирәмиз мүнәсибәтино һәгг гә-зәндыры-р. Ә. Һүсәјизәдәнин суалы Мурадбәј көрүшлориниң бу дөјишкәлијә-ни ишәрәдир.

511. ТӘҢРАПА ЕЛЧИ ТӨЈИН ОЛУНМАЗДАН ОН СӘНӘ ӘГДӘМ – 1818-чи илин ијул ајында Ирандакы рус дипломатик нүмәјәндәлијиниң кәтиби нәзифәсинно тө'ини олунандан он ил сонра 1828-чи илдо Грибоједов Ирана сәфир кондорилдир.

512. ТӨБРИЗДӘ ИКӘН ГРИБОЈЕДОВ ИЛӘ ДОСТ ИДИК – Иран шаһының волиһәди Төбриздә јашамалы иди. Рус сәфәрәтханасы да Төбриздә јерлошир-ди. Буна көрә до волиһәд Аббас Мирзэнини во рус сәфири Грибоједовун Тө-бриздә олмалары онлары бир-биринә јакынлашдыры-р, араларындакы јакын-лыг сонралар даһа да мөһкәмлонир. Буну Грибоједовун Төбриздон Петербур-га, хәрич ишләр назир Нәсәлрода, Родофиникино, Пәскәвичо мәктублары да сәбүт едир. Лакин бу мәктубларда Грибоједовун Аббас Мирзәо сәмијјәти дөјил, шовинист һисәлори даһа ајдын көрүнү-р. Мәсәлән, К. В. Нәсәлрода мәк-тубларының бириндо Аббас Мирзәо һаггында јазыр: "Бу ағыллы, инчә тобиот-ди, һәссас, һадисәләрә дүзкүн бахымлы бир инсандыр. Мән 10 илди ки, ону белә таныјырам, буна бахмајараг мән она инанмырам. Чүнки мән иранлыла-рын инчәданыш чох јакыны бәләд олмушам".

513. ӘСӘРИН... ИЛК ӘВВӘЛ ИРӘВАНДА АСАРИ-ИРАНИЈӘДӨН ШАҢ САРАЈЫНЫН АЖАБӘПД ЗАЛЫНДА МӨВГЕЈИ-ТАМАШАЈА ВӘЗ ЕДИЛ-МИШЛИ. Грибоједовун "Ағылдан бөлә"сының бә'зи сәһнәлори Тифлисдо во Иранда јазылмиш, әсәр илк дөфә 1827-чи илдо Јереванда, сонралар исә Москва во Петербург театрларында тамашаја гојулмушдир. Иранда исә о, тамашаја гојулмамышдир. Мүолиф бурада Фотали шаһын сарајында Грибоједовна гар-шы һазырланан сун-гәсдо во шаһын ону арадан көтүрмөк фитнасына ишаро ет-мишдир. Шаһ сун-гәсдчилори сарајда топлајараг "бу инә-сана јатмајан алама (Грибоједовна) һоллини билдирмөк, бир аз тоңбәһ есәрмөк" үчүн чаро ахтармаг ләзимдир" – дөјәрәк онлары тодбир көрмәјә сонг етмишдир.

514. ЧАТСКИЈӘ ИРАИ ЛИБАСИ НҲДИРИНИЗ – "Ағылдан бөлә" әсәрини-дә көһнәлијә, чәһәләто, истибадла гаршы мұбаризә апаран Чатски XIX әсәрин-дә илдориндо Иранда олжәни бәһраңдан хилас етмөк моғсодило ислаһатлар кәчирән бәш назир Мирзә Тағы хана бәһзодилдир.

515. БАҢАДЫРИ-ЧӨНКИ, МҮШИРҮССӨЛТӨНӨНИ РУС ГИЈАФӨТИНӘ СОХУНУЗ; МҮКӘММӘЛ БИР СКАЛАЗУБ, БИР ФАМУСОВ ОЛУРЛАР, ҺӘЛӘ РЕПЕТИЛОВ КИМИ – 1906-1908-чи илдорлө Иранда мұртәс рол ойна-јан Баһадыр Чөнки во Мүширүссәлтоно ки ми әксәнигилаби гүһнәлор Грибоје-

довуи "Агылдан бәлә" өсөриндә көһнәлији, истибадады төмсәл едәи Фамусов, Скалауб, Репетиләв киһи образларә бәһзәдиләр.

516. ИРАНА ЛАХОВ НАМИЛӘ ЗАТӘН СКАЛАЗУБЛАР - "Агылдан бәлә" өсөриндә чар полковниһи Скалауб образы илә Иран ингилабыһы казак ордусунуи топлары илә җәтыран чар полковниһи Лјахови ыһарәдиләр.

517. "АГЫЛДАН БӘЛӘ"НЫП РАСТ КӘЛӘН ЈЕРЛӘРИНДӘН ОХУЈАРАҢ - "Агылдан бәлә" өсөриндә Скалаубла Фамусовуи сәһбәтиндә елһини, маарифһини, тәрәғһини дүшмәһләри ифша олунур.

518. ТАҒЫЗАДӘЛӘРИ, СЕЈИД МӘҺӘММӘД РЗАЛАРЫ, ҺАЧЫ МИРЗӘ ЈӘҺЈАЛАРЫ ПАЛТАХТДАН ТОПЛА, ТҮФӘННЛӘ ТӘҒИД ЕТМӘДИЛӘР. МИ? - Тағызадә Ираныи баш һазирә Мирзә Тағы һандыр. Олһәһини тәрәғһисә уғрунда ислаһатлар апардығына көрә Нәсрәддин шаһ тәрәфиндәһ гәтл етдирилмишдир. 1906-чы илдә "Әһчүмәһни-ислаһијјә" чәһһијјәтиниһи һидерә Сәјид Мәһәммәд Рза вә 1904-чү илдә ингилаб комитәсиндә фәәлијјәт көстөрәһ һачы Мирзә Јәһја исе өксингилабчылар тәрәфиндәһ олдурүлмүшдур.

519. ТӘБӘТӘБАҢЛАРЫ, МҮСТӘШАРҮДДӨВЛӘЛӘРИ ПӘФЈ ИЛӘ ЗӘНЧИРЛӘРӘ ВУРУБ ЗИНДАНЛАРА АТМАДЫЛАРМЫ? - Иранда ингилаби һәрәкәтин башчыһы Мәһәммәд Мүһид Тәбәтәбаһ вә Исфәһәндә тошһил олунан "Адеһијјәт чәһһијјәти"һини көркәмләи башчыларындыи Мирзә Јусифхан Мүстәшарүддөвлә һәзәрәдә тутулур. Мүстәшарүддөвлә дөфәләрә һәбә едидиһиһи, оһмакы гарәт олунмуш, шаһын әмрилә Гәзвини зинданына сәлһиһиһи, көзләри көр оһаһәдәкә дојулмуш, сәһрә олдурүлмүшдур.

520. ЧАҺАННИРХАН - Ираныи көркәмләи иһтиһаһ һадимни, җазычы вә "Сури-Исрафил" журналыһини редактору Мирзә Чәһәһнирхан вә онуи тәрәфдарлары һәзәрәдә тутулур.

521. МӘЛИКУЛМҮТӘКӘЛЛИМИНЛӘРИ, СЕЈИД ЧӘМӘЛӘДДИНЛӘРИ, ҺАЧЫ МИРЗӘ ИБРАҺИМЛӘРИ - ПӘНЧЕЈИ-ИСТИБӘДДИ... Мирзә Нәсрәддин Мәликулмүтәкәллиһини (1860-1908) чәһсүр ингилабчы, җазычы вә мүтәфәкһир, Сәјид Чәмәләддин Әсәдәбаһи - XIX әсрдә Иранда мүтләғијјәт үсүлһидарәсинә, империалист довләтләриһини мүстәмләкәчилик сәјәсәтинә гарыһи мүбаризә апаран "Иттиһадһи-ислаһ" чәһһијјәтиниһи үзәдүр.

522. ГАЗИ ГӘЗВИНИ - Иран шаһридиләр, гәзһинлидиләр.

523. ВОЛТЕРДӘН, МОНТЕСКЈЕДӘН, ТҮҮГУП-БӘШӘРДӘН...БӘНС ЕДӘН ДИЛЛӘРИ СКАЛАЗУБЛАРЫН КАЗАКЛАРЫ... - XIX әср франсыз маарифчиләри Волтер, Монтескјәһнуи адлары алтыида Ираныи о зәһһәкыи мүтәрәғһи шәхсләриһини чар һәһәрәләи Лјаховуи (Скалаублар) тәрәфиндәһ топа тутулмасына ишәрә едиләр.

524. МӘҺӘММӘДӘЛИШАҺ (1906-1909) - Гәһәрлар сүләләһсиндәһдир. Атасы Мүзәфферәддин шаһ олдүккәһ сәһрә тахта чыхмыһи, атасыһини һалға вәд етдији көһтиһтүһсәһһи ләғә етмиһи вә милли мөһдәһи һәһһишдур. 1908-чи ил ијуһуи 23-дә өксингилабчы чәһрилиш едәрәк, ингилаб өлсәһһинә көһһиһи мүбаризә апармышдыр.

525. ФӘТӘЛИ ШАҺ ДӨВРҮНДӘН АЗРЫЛМА. - Фәтәли шаһын Иранда һөһмранлығ етдији 1797-1834-чү илләрә ишәрә.

526. СӘКӘСӘН СӘНӘДӘН БӘРИ ИРАҢДА НӘ ГӘДӘР ӘЗИМ БИР ТӘБӘДҮЛҮЛ ВҮГҮЛ НӘЛИМИШДИР. - Грибојәдовуи Иранда гәтл олундуғу 1829-чү илдәһ 1909-чү илә гәдәркә 80 илһәк дөһр вә Иран ингилабы һәзәрәдә тутулур.

527. ӘДИБИНИ ГӘТЛ ОЛУНДУҒУ МӘМЛӘКӘТӘ БУ НҮН СКАЛАЗУБЛАРЫНЫЗ ЧӘЛЛӘД СИФӘТИЛӘ ДӘХИ НӘЛСӘЛӘР - Б а х: шәрһ № 516.

528. "БИЗИМ ҺӘҒИГИ РУСЛАР" ИРАНЫНИ БУ ЈОЛДАКЫ ТӘРӘГҒИСИНИ ИҢКАР ЕТМӘЈИРЛӘР. - Б а х: шәрһ № 29.

529. БУ НҮН КЕПЕРАЛЫНЫЗ ПАСКЕВИЧ ДИРИЛИБ ДӘ ИРАНА ЈЕНИДӘН НӘЛСӘ - Мүәллиһ 1826-28-чи илләр рус-Иран мүһәррибәһсиндә Тәһриһини эһлиһмасыида мүһтәһид Мир Фәтһәһини өһлиһдә төһһим бәзғәһи илә Паскәвичи гарыһләмасыиһи һатырлатмағда Иран ингилабы дөһрүндә шаһын вә онуи көмәкчиләриһини руслардан көмәк истәмәһини вә өлһәһини јенидәһ чар мүтләғијјәтиниһи төһһиләри алтына дүшмәһсини ифша етмишдир.

530. АНЧАҢ АВОРАПАЛЫЛАР ОРТАЛЫҒЫ ГАРЫШДЫРМАСАЛАР, ЈА ҺҮРРИЈЈӘТ ВӘ МӘШРУТИЈЈӘТ ТӘРӘФДАРЛАРЫ ГАРЫШЈА ЧЫХМАСАЛАР - Фәтәли шаһ довләүндә (1797-1834) Русија-Иран мүһәһсәһбәһсини тәһзәһ позан, көһһинлиһдиһәһи Иһкиләтәрә вә Франса һөһмәтләриһини мүдәһһиләһси, Мәһәммәдәли шаһ дөһрүндә исе (1908-1909) Ираныи иғтиһадһи вә сәјәһи

одонилмәси мүддәтинн 5 ил узатдылар. Сонралар исә тамамилә јәддан чыхды. Декабристләр рәғбәт кәстәрән Грибоједовун һолак олмасы чар I Пиколәји севиндирир. О, Фәтәли шаһын үзрү илә во онун үйүрдүгү версијаларла гане олуб, с'лан етди ки, "Бодбәхт Тейран һадисәси әбодилик унудулсун".

541. ИРАҢ МҮСТӘБИДЛӘРИНӘ НӘЛИНЧӘ (...) ОНУ ТҮРКМӘНЧАЈ ӘНДНАМӘСИНИҢ МҮВӘҖҢЧИДИ ОЛДУҢУ ҮЧҮН* – Рус-Иран мұһарибәсинн ағырлыглары во Түркмәнчәј мұғавиләси үзрә вериләмоли олан тозминат вә веркиләр халғын гәзәбинн чошдурмушдур. Бундан горхуја дүшөн сарај адамлары, дин хадимләри халғын һиддәтинн сарајдан јайылдырага, Түркмәнчәј мұғавиләнамәсиндә бәјүк сәј кәстәрән Грибоједова гаршы јөнәлдирләр. Бу һадисәјә о заман бир бәһанә до сәбәб олур. 1829-чу ил февралын 5-дә мүчтәһид Мирзә Мәсһһ Тейран мәсчиндә рус сәфирлијиндә кизләһинни Хачә Мирзә Јағуб во сарај һәрәмханасындан гачан ики ермәни гадышы (һәмни гадышлар мүсәлманлыгы гәбул едип Аллаһјар ханын һәрәмханасында јашајырдылар. Грибоједовдан вәтәнә гајытмағ үчүн имдад истәјән бу гагышлар рус сәфирлијиндә сығынмышдылар) барәдә фитвә охујур. Мүчтәһид рус сәфирини һәмни гагышлары кизләрәмоқло мұһаһландырыр. Чамазт сәфирлијә колиб онлары тәләб едир. Грибоједовун бу тәләбдән имгина етмәси халғын гәзәбинн даһа да чошдурур. Бәләликлә, сарај әјанлары, шаһын мәсләһәтчиләри, ишкис акентләрн тәрәфиндән һазырланан Тейран фәчиси јанварын 30-дә 1829-чу илдә баш есир. Һәмни күн мүчтәһид Мирзә Мәсһһин фитвасы илә чамазт рус сәфирлијинә басғын едир. рус сәфирлијинн 37 нәфәр нүмәјәндәси олдурулур.

542. ТҮРКМӘНЧАЈ ӘНДНАМӘСИНИҢ XIII МАДДӘСИНӘ ИСТИҢАДӘН – 1804-чу во 1826-чу илдә рус-Иран мұһарибәләрн заманы өсир алынымыш тобоәләрнн азад едилмәси во 4 әј әрзиндә гајтарылмасы барәдә маддә нәзәрдо тутулур.

543. АФРИКА ВӘШИЛӘРИНИ ХӘДИМ ЕДИРЛӘР, БУНИЛАР ИСӘ ГАФ-ГАЗЫЛАРЫ – Вахтилә әрәб хәлифәләрн во Түркијә султанлары Африка өлкәләрн илә мұһарибәләрдә өсир алдыглары зәңчиләрә зүлм етдикләри кими, 1804-чу илдә Русија илә мұһарибәдә лә Иран һакимләри гафғазлы өсирләрн ходим едорәк, шаһ һәрәмханасында хачә кими сахланылмасы барәдә өмр веришдиләр.

544. АЛЛАҺЈАРХАН – Фәтәли шаһын баш вәзирн, дамады. 1829-чу илдә рус сәфирлијинә басғында онун да әли вәр иди. Сәфирликдә кизләһән ермәни гадышларындан бири Аллаһјарын һәрәмләриндән иди.

545. МИРЗӘ ЈӘҢУБ – Фәтәли шаһыа сарај һәрәмханасынын хачәси во сарајын хәзинодары. Әсли Ирандан иди. Ермәнидир. 1804-чу илдә рус-Иран мұһарибәсиндә иранлыларә өсир дүшмүшдү. Түркмәнчәј мұғавиләнамәсинн һәрби өсирләрн керн гајтармағ барәдә маддәси илә олағәләр Мирзә ЈәҢуб ишкис чәсусларынын тоһрикилә кәчә сарајдан гачыб рус сәфирлијинә кәлмишн, вәтәнә гајытмағ үчүн имдад истәминшидир. Грибоједов ону гәбул етмәјәрәк демишдир: "Кәчәләр сығыначағ ахтаран јалныз оғрулардыр". Мирзә ЈәҢуб Грибоједовун јанына мүндүз кәлир. Ләкин Грибоједов ону Тейранда галмағ үчүн нә годор дилә тутурса да, Мирзә ЈәҢуб сәфирликдән кетмир. Бу һадисәни есшдән сарај мо'мурлары Грибоједовдан Мирзә ЈәҢубун керн гајтарылмасыны тәләб едирләр. Грибоједов тәләбн рәдд едир. Бундан гәзәбләһән шаһ горхур ки, Мирзә ЈәҢуб сарај хәзинодары кими сарајын сирләринн рус сәфирлијиндә јәкын. Шаһын адамлары Мирзә ЈәҢубу хәзинәни оғурламагда мұһаһландырага, хәзинә оғрусун кими мәһкәмәјә есирләр.

546. НӨЗҮНДӘ (...) РУСИЈАНЫҢ ӘЗӘМӘТИНДӘН БАШГА БИР ШЕЈ ОЛМАЈЫБ. ИРАНЛЫЛАРА ҺӘГҢАРӘТ ПӘЗӘРИЛӘ БАХЫРДЫ. – Бәди јаралчылыгында мүтләғијәт үсүл-идарәсинн өләјләрн олан Грибоједов дипломатик фәалијәтиндә чаризмин мүстәмләкә сипасәтинн мәһарәтлә һојатә кәчирди. Бу мүнәсибәт онун Тәбриздән Петербурга кәндәлијн моқтубларла јазын көрүнүр. О јазырды: "Аллаһа шүкүр, өзүмү елә төғдлн етмишәм ки, мәнән һәм горхурлар, һәм дә һөрмәт едирләр. Истәјирәм ки, онлар һәр шәјдән өввәл Русиядан горхәунлар во бизим император Пиколәјын өмринн јеринә јетирсинләр."

547. ИРАҢДАН ЈАЗДЫҢЫ БИР МӘКТУБДА. – Грибоједовун Тәбриздән харичи ишләр назирн, Асия департаментинн рәис К. Родофинкинә кәндәлијн 30 октябр 1828-чи ил тарихли моқтуб во нәзәрдо тутулур. Мәктубда Грибоједов јазырды: "Әмәр бурада оһали моһо гаршы нис мүнәсибәтләдирсә, шүбһәсиз ки, бу мәһним мұғавиләнамәнин бүтүн шортләринн инадла тәләб етди-

жмдон догур. Этрафымын бүтүн талан олмасына бахмәжараг, тозмннаты зор-
ла топлайрам. Бурада достум жохур во дост газанмаг нијјотиндо до дејилм.

Һамыја горхунч корунуром, хотта мөни даншурокли алдандырылар'.
548. ОНУН ЈЕРИНӨ ПУШКИН ОЛСАЛДЫ ГӘТЛІ ОЛУНУМАЗДЫ - А. С. Пушкинин (1799-1837) Гафгазда сүркүндө олдугу заман Гафгаз халгларинын
Һојатына јакынлыгы, өсөрлориндо онларын сүлм во өсарото гаршы мүбаризо-
сини роғобто окс етлримоси нозордо тутулур.

549. ПОЛЈАКЛАРЫН, МАЧАРЛАРЫН КҮРРИЈӘТ ВӘ ИСТИГЛАЛЫНЫ
ГАН СЕЛЛӨРИНДӨ БОҒАН ПАСКЕВИЧДӨН - Кенерал И. Ф. Паскевичин
(1782-1856) башчылыг етдији рус гошуилары 1830-чу иллардо Польша үсјанын,
1848-49-чу иллардо исо Мачарыстан ингилабыны годдарыгла јатыртмышдыр.

550. ПАСКЕВИЧ ОРДУСУ ИЛӨ ТӨБРИЗИ АЛДЫГДАН СОҢРА ТЕҢ-
РАИ ҮЗӨРИНӨ ЈҮРҮМӘДИМИ? - II рус-Иран мүһарибоси едишипдо Паске-
вичин ордусу Төбриздөн соңра Урмија-Эрдобил истигамотиндо һорокот ет-
дикдо Тегран чилди тоһлуко гаршысында галыр. Горхуја дүшөн Аббас Мирзо
1828-чи ил јанварын 19-да сүлһ данышыглары эпарагы төклһч едир.

551. МҮЛҮСТАН МҮҒАНИДӨСИ - 1804-1812-чи иллар Русия-Иран мүһари-
босиндо Русиянын мүвофогиијоти Иран һокумотини сүлһ бағламаға мөчбур
едир. Сүлһ данышыглары 1813-чу ил октябрын 1-до Шимали Азорбајчанын
Мүлүстан кәндиндө кечирилди. Иран во Русия дипломатлары Азорбајчаны
росми шокилдо ики һиссөјә болмок разылыгына колирләр. Шимали Азорбај-
чаны (Нахчыван ханлыгындан савајы) Русия, Чөнуби Азорбајчаны исо Иран
һуфуз данрәснө алыр.

552. ТҮРКМӨНЧАЈ ӘДНАМӘСИ - Аббас Мирзөнин омри илө Гафгазда
итирилмиш торпағлары гәјтармаг моғсодило 1826-28-чи иллар II Русия-Иран
мүһарибоси бәшиләһи. Бу мүһарибо до Русиянын хәјрино гуртарыр. 1828-чи
ил февралын 10-да Төбриз шөһори јакынлыгында Түркмөнчај адланан јердо
Иран-Русия сүлһ мүғавилоси имзаланыр. Мүғавилојә өсәсөн Иран во Нах-
чыван ханлыглары империјасы төркибинә даһил едилди, Иран Русияја 20 млн.
мигдарында төзмннат вермөли олур. Араз чајы боју узанан сөрһөд хәтти
мүөјонлошдирилди.

553. О ВҮЗӘРА КИ, МӘНИМ ИЛӨ ПӘДӘРИМ АРАСЫНА НИҒАГ САЛ-
ДЫЛАР- Түркмөнчај мүғавилонамосино өсәсөн Русия императору Иран ша-
һына өз достлуг мүнәсибәтлорини сүбүт етмөкдөн отру, Аббас Мирзөни Ира-
нын волиһдһи во колочоқдо Иран довлотини гануни һокмдары һесаб етмөји
өһлөсинә көтүрүр. Данышыглар заманы Аббас Мирзо илө Грибоједон арасын-
да јаранан јакынлыг Фотели шаһын сарајында бөрк чахнашма салыр, Аббас
Мирзо илө гарлашлары арасында тахт-там угрунда мөдон чокишмә даһа да
көскинләшир.

554. НАҢ БӨЛҮК НАПОЛЕОНУН ӘДҮВВИ-ӘКБӘРИ ОЛАН ИНИЛИС
РҮШВӘТЛӨРИНӨ АЛДАНДЫ. - Франсadan чилди һорби һомоклих көрмөјөн
Иран 1809-чу илдо Инжилтәрә илө мүғавилә бағлајыр. Инжиллис кенералы
Малколм Франсанн Ирандакы һуфузунун зонфломосиндо инжиллис
миссијасынын мүвофогиијотиндон данышаркон јазыр ки, "Белд ки, Иранда да-
нышыгларымыз чотинлошир, дөрһал пулу, рүшвоти ишо салдырыг. Нотичодо,
Иран Франса илө өлагони көсир, чүнки она јәғлы во'длор дејил, гызыл лазым
иди".

555. ФРАНСА ИНГИЛАБИ-КӘБИРИНИН ОРТАЈА ФЫРЛАТДЫГЫ НА-
ПОЛЕОНУН ИКМӨТИ. - Франса императору Наполеонун Иранда 1807-чи
илдо Финкенштејдо бағладыгы мүғавилојә ишаро. Наполеон во'д едир ки,
Иран сөрһөдлорини нозарото алыб Русияны Мүрчүстан во Загафғәзија ханлыг-
ларыны Иранга гәјтармаға мөчбур едөчөк, шаһ гошуиларыны силаһ во дојуш
сүрсаты илө тоһчиз едөчөкләр.

556. ГАФГАЗ, ШИРВАН, ГАРАБАҒ, ҺЕРАТ, ХОРАСАН ХАҢЛАРЫНЫ
ҺӨКҮМӨТИ-МӨРКӘЗИЈӘДӨН - Чаризм Гафгазы, Нончә, Иранан, Шоки,
Ширван, Гарабағ во диқор ханлыглары ингал етмөк моғсодило һодо-горху
илө онлары Шаһ һакимијәтино гаршы галдырыр, 1802-чи илдо Шимали Гафга-
зын Неоркјевски шөһориндо Гафгаз ханлыгларынын һүмәјондолори илө мүғав-
ило бағлајыр во бу мүғавилојә өсәсөн Гафгаз ханлыглары Русиянын һимајо-
сини гобул едир. XIX өсрин биринчи јарысында Иранын шимал өјәлотиндо Хо-
расан феодаллары Әфган во Хиво ханлыгларына архаланараг (1825-1842) тез-
тез үсјанлар галдырыб мүстөғиллик естөјирләр. Һерат һакими Камран Мирзо
Хиво ханы Әлигулухан илө бирлөшөрөк инжилислорин тоһшигилә тез-тез Иран
һакимијәтинә гаршы үсјанлар тоһкил едир. 1833-чу илдо Иран гошуилары

Дағыстан, Мұрчүстан, Гарабаг, Нончо, Шохи, Ширван, Дорбонд, Губа, Бақы ханлыглары Русияја бирлошдирилди. 1818-чи илдо Афғаныстанлы муһарибодо Һерат во Гондоһар ханлыгларын да Фәтоли шаһын олиндон чыхыр. 1823-чу илдо Әрзурумда имзаланмыш Иран-Түркия мугавиләнамәсинә өсәсән Иран Корболз, Почоф, Бөјазил, Мосул шәһәрләрн үзөриндо һакимијәтнин итирир, 1828-чи илдо Түркмончәј мугавиләнамәсинә өсәсән Иран во Нахчыван ханлыгы Русияја бирлошдирилди. Хәзәр донизиндо һәрби донанма сахламаг һүгүгуну итирир.

566. "АБИ-ШУР" ҮЗӘРИНДӘ ҺҮГҮГҮМУЗ ДА Б а х: шорһ № 468.

567. МӘНӘММӘД ШАҤ (1807-1848) - Гачарлар сүләлосинин III һокмдары. Фәтоли шаһын повәси, Аббас Мирзәнин оглу.

568. СӘИД СӘЛМАСИ (1887-1909) - Норкомли Азәрбајҗан шаһри, 1905-1909-чу илләрдә Иран ингилабынын фәал иштиракчысы. Маху күрдләрн ило Хој, Сәлмас мұһаһидләрн арасында кәдән вурушмада 1909-чу ил мартын 21-до һәләк олмушду.

569. "ШУРАЈИ-ИРАН" ... "ФӘРЈАД" - 1907-чи илдо Чоһуби Азәрбајҗанда нәшр олунан мотбуат органлары. "Фәрјад" 1907-чи илдо Урмијада Маһмуд Гәһизадонин редакторлуғу ило Азәрбајҗан во фәрсе дилләриндо нәшр олунураду.

570. "ҮЙЛДЫЗ"ЫН ӘТРАФЫНДА ГОПАН "ШУРАЈ"ЛАРЫН ФӘРЈАДЫ - ифәдосиндо Түркиядоки Нонч түркләр һорәкәти нәзордо тутулмушдур. "Шурајлар фәрјады" ифәдоси үмумијјәтлә 1907-1908-чи илләрдә Чоһуби Азәрбајҗанда нәшр олунан ингилаби руһлу "Шураји-Иран" во "Фәрјад" гәзәтләринә ишәрәдир.

571. "АШЫЛ БИР ШҮА" - Ислам дининә ишәрә.

572. МИРЗӘ ӘБҮЛҒАСЫМ ҒАЙММӨҒАМ ФӘРӘҤАНИ. - Иранда Мөһоммәд шаһын баш вәзирн.

573. ТӘИИҢ "ФӘЛСӘФЕЛИ-БӘДИ" ҮНВАНЛЫ КИТАБЫ - Тен И. А. (1828-1893) франсий философу, јазычы, тарихчи, Франса академијасынын үзү. натурализм нәзәријәсинин бәһисидир.

574. ҺАЧЫ МИРЗӘ АҒАСИЛӘРДӘН, ӘЛИ ӘСНӘРХАНЛАРАН, БАҤЛАДЫРИ-ЧӘННЛӘРДӘН - Бу тарихи шәхсијәтләр Иранда Гәчар шаһларынын һакимијәти доврүндә өлкөнин иҗтисади-сијаси һәјәтында иртиҗачы рол ойнаырдылар. Һачы Мирзә Ағаси Мөһоммәдшаһын (1834-1848) баш вәзирн, Әли Әснәрхан Әминүссултан Мөһоммәдоли шаһын баш назирн, Баһадыри-чәкни исо ингилаб доврүндә өксингилаби һәрәкәтын башчысы иди.

575. "МӨВҺУМПӘРӘСТ" МӘНӘММӘД ШАҤЫН "СУФИ"БАЗЛЫҒЫ - Илк ачарлар доврүндә, хүсусило Мөһоммәд шаһын һакимијәти иллориндо өлкөнин «тиман-сијаси һәјәтында мұхтолиф мөһнәб во төригәтләрн фәллашдығына ишәрә.

576. НАДИР ШАҤ ДӨВРҮНДӘ ИТТИҤАД ВӘ ЕТИЛАФИ-МҮСЛИМИНӘ ОҒРУ БӨЛҮК ХҮТБӘЛӘР АТЫЛМЫШ ИКӘН - ХҮШ осрдо Надир шаһын шәһләр сүһниләр арасында вәһдәт јарадылмасы һагғында ислаһаты нәзорә тутулур.

577. "БӘНИ-АДӘМ ӘЗАЛИ-ЈЕКДИНӘРӘНД" - (инсан овлады бир бөдөнин илләридир) төвсијјәси Шәрг әдәбијјәтынын бөјүк соноткары Сәди Ширазииндир.

578. МОЛЛАЈИ-РУМИНИН МӘСНӘВИСИНДӘ ҺӘРРӘТИ-ИСА (Ә. С.) ИСӘ ЕЛӘ АХМАҒ ӘЛИНДӘН ҒАЧМАЈЫРМЫ? - Моллаји-Руминин "Мәснәви" осориндо әһс олунан һәкәјләрнн бириндо кәстәрилди ки, бир күн Иса Әләһүссәләм чәлдә дағә әрәф бәрк гачырмыш. Ону белә көрән бир шәхс дејир: "Аллаһ ризасы, бир ан дур. ојо коро белә сүр'әтлә гачырсан?".

Һераты мұһасирәжә алып. Аббас Мирзаның олуғу мұһарибәни дајандырыр.

557. БИЗИ ТӨНШҮМУЗ РУСЛАРЛА. ДИИДАШЫМЫЗ ОСМАНЫЛЫЛАРЛА МҮҢАРИБӨЛӨРӨ МӘЧБҮР ЕТДИ. – Инкилтөрәниң һәрби ескадрасының Фарс корфәзиндә корүмәси Ираны Франса илә олағони космәжә вә Инкилтөрә илә јахынлашмаға мәчбур едир. 1809, 1814-чү иллөр Инкилтөрә-Иран мұғавиләләри Ираны дөфләрлә Русија вә Түркия илә мұһарибәжә солғ едир.

558. РУСИЈА ИЛӘ МҮҢАРИБӨМИЗ ИБТИДА НҮРЧҮСТАНЫ ТИМАЈӘ ГАҒҒЫ ҮЗҮНДӘН БАШЛАДЫ – Иран вә Русија мұһарибәсинә 1801-чи илдә Шорғи Нүрчүстаны, Ғәзәх вә Борчалы ханлығларының Русијајә бирләшдирилмәси сәбәб олмушду.

559. РУСЛАРЛА БИЗИ ИКИНЧИ МҮҢАРИБӨЛӘ МӘЧБҮР ЕЛӘДИ. – Биринчи мұһарибәдә Гафғазда итирилмиш торпағлары ғајтармағ үмидилә Иран 1828-чи илин яул азында Русијајә ғаршы икинчи мұһарибәжә башлазыр.

560. БУНҮНКУ ТӘБРИЗ ИРАНЫН ИСТИГЛАЛЫ (...) ЈОЛУИДА МҮЧАҒИДӘ ЕДИР – 1905-31-чи иллөр Иран ингилабында мұһым морһоло төшкил сләт Тәбриз үсәниһа ишарә.

561. ИЙНИЛИС СӘФИРИ СЕР ЧОН МАКДОНАЛДЫН ТӘВӘССҮТҮ ИЛӘ – XIX әсрин биринчи јарысында Ираның даһили вә харичи сijasәтиндә Инкилтөрәниң бәјүк рол ойнадығына ишарә. 1826-1828-чи илләрдә рус ордусунун мұвәффиғиятләриндән Инкилтөрә горхуја дүшүр. Түркмәнчај мұғавилонәмәсиндән сонра Инкилтөрә сәфири Чон Макдоналдын (1826–1830) фәалијјәти даһа да фәаллашыр. О, шаһа билдирир ки, Инкилтөрә тәзминатни мӯәјјон һиссәсиниң одонилмәсинә бу шортлә көмөк едә биләр ки, 1814-чү ил мұғавилонәмәсиниң III, IV маддәләри ләғв олунсун (һәммин маддәләрә корә Иран һәр һансы бир Авропа дәвләти илә мұһарибә етдикдә Инкилтөрә Иран илдә 200 түмән мұһарибә хорчи вермәли иди.) Макдоналдын бу тәклифинә шаһ разылашыр, беләликлә мұһарибә дајандырылыр.

562. ТҮРКМӘНЧАЈ ӘНДНАМӘСИНӘ МҮСТӘНӘДДИР. – Б а х: шорһ № 552.

563. ҺЕРАТ, ХАРӘЗМ, ТҮРКМӘН ЈЕРЛӘРИ ВӘ С. ДӘХИ – Түркмәнчај мұғавилонәмәсиндән сонра Фотәли шаһ олкони ағыр вәзијјәтдән чыхармағ үчүн ики јол корүрдү: ја мұхтәлиф вилајәтләрни шаһзадә һакимләрниң озләринә табә етмөк вә онларын вар-дәвләтиниң олә кечирмөк: јахуа да Әфғаньстаны, Орта Асияны вә Түркияниң ғошулуғдағы торпағларыны зәбт етмөк. 1838-чи илдә Иран һокумәти чар нұмајәндәләриниң тәһрикилә Һерата јүрүш едир. Лакин 1841-чи илдә Инкилтөрәниң Иранга ғаршы јөнәддилмиш һәр-тәрәпли тәјизји нәтичәсиндә Иран ғошуналары Һерат торпағларындан чәкилир. Иран түркмән торпағлары үзәриндә һакимијјәтини мөһкәмләндирмөк ғорарына көлир. Түркмәнчај мұғавилонәмәсинә осасән Ираның Хозәр дөңизиндә һәрби көми сахламаға һүғуғу олмалығына корә Мәһоммәдәли шаһ бурада јер-лошон рус һәрби көмиләриндән истифадә етмәжә чалышыр. 1841-чи илдә Хио ханлығының түркмән тағфалары илә биргә с'лан етдији чинһад заманы Хорасан, Астрабад, Мазандаран, Һотта Мошһодин бир чох көндлөр дағыдылыр, иранлылар Орта Асиядан ғошулур. Иран дәвләти оз тәбәәләрни мұдәфиә едә билмир.

564. ИЙНИЛИСЛӘРЛӘ ДӘХИ ҒАФИЛАНӘ ӘГД ЕДИЛӘН МҮАҒИДӘЛӘРИМИЗ – 1809- вә 1814-чү илдә бағланан Иран-инкилис мұғавиләләринә корә шаһ бүтүн Авропа олкәләри илә мұғавиләләриниң позмалы, Иран оразисиндән һеч бир Авропа дәвләтиниң ғошунуну Һиндистана бурахмамалы иди. Бир сөзлә, Иран өзүнүн бүтүн харичи сijasәтини Инкилтөрәжә табә етмәли вә Русијадан тәһрид олунмалы иди.

565. НАДИР ШАҒЫН ИРАНА ЗӘМ ЕТДИЈИ ҒӨДӘР ФӘТӘЛИ ШАҒ ЈЕРЛӘР ҒАИБ ЕЛӘДИ – 1730-чу илдә Зағағғазияны, Дағыстаны, Иран Күрдүстаныны, Һәмоданы, Кирмәншаһы, 1733-чү илдә икә Көнҗони, Тифлиси вә Арзәдан шималә бүтүн торпағлары, Һиндистаны фәтһ едән Надир Иран корфәзиниң саһилиндә Бәндор-Аббас лиманыны борпа едир. Буширдә көми торсанәси јарадыр. Шимали Азәрбајҗаны, Шорғи Нүрчүстаны, Ермоньистаны алып. 1735-чи Көнҗә јахынлығында Русија илә Иран арасында јени бир мұғавилә имзаланыр. Бу мұғавилонәмәжә осасән рус ғошуналары Бахы вә Дорбәндон чыхарылыр. Фәтәли шаһ оз һакимијјәти доврүндә һәммин торпағлары Ираның табелијиндән чыхарыр. 1813-чү ил Нүлүстан мұғавилонәмәсинә осасән

Иса дејир: "Бир ахмагдан, чаһилдон гачырам". Шәхс дејир: "Алөмдө бу годөр мо'чүзөлөрни вар икөн сон нодон горхурсан?" Иса дејир: "О офсуну, о исми-о'зоми кора охудум көзлөри көрдү, кара охудум гулаглары ачылды, даш кими дага охудум жарылды, өлүжө охудум дирилди, һеч бир шеј олмајан, вүчүдү булузмајан шејө охудум мејдана көлди, бир шеј олду. Фөгәт ахмагын көнлүнә жүз мян көррә охудум фәјда вермөди. Мөрмәр гәјә көсилди, она тө'сир белә стмәди".

579 СИМУРГ, ӘНГА, ХҮМА – Рөвәјәтө көрә бу офсанөви гушлар Гаф дағында јашајыр. Халг арасында вә одөбијјәтдә бу гушлар сәадәт вә хејрхәһлыг символу кими ишләдиләр.

580. ФЕНИКС - Лүгәти мо'нада: Гөһим Мисир әфсанөлөринә көрә әфсанөви гуш. Јаныб мәһв олмаг вә төзөдөн јаразмаг, дирилмөк, даим төзөлөмәк, интибаһ символу. Мөһәзи мо'нада: ингилаб гушу.

581. ӘБДУЛГАДИР МАРАҒИ (1353 – 1435) – Чолаири һөкмдары Шейх Үвәјкин сарај мәчлисләриндә чыхыш етмиш мәшһур мусигичи, ханондә вә бәстөкар.

582. БЕТҺОВЕН (1770 – 1827) – Даһи алман бөстөкары. Ингилаби мүбаризөләр Бетһовен јаралчылыгында дәрин из бурахмындыр.

583. РАУФ ЈЕКТА – (Рауф Јекта бәј Мөһөммөд (1871 – 1935) көркөмли түрк бөстөкары вә мусиги нөзәријјөчиси.

584. ЈЕНИ ТҮРКЛӨР КИМИ СОН МҮСТӘБИДИН МҮҢАКИМӘСИНИ "Сон мүстөбид" ифадәси Иран һөкмдары Мөһөммөдәли шаһа ишәрәдиләр.

585. АТАВИЗМ – Јеткин организмдә узәг әчдәдләринә хәс олан әләмәтләрин үзә чыхмасы.

586. МӘҢӘММӘД ШАҢ БУНҮНКҮ ГАЧАРЫН ЧӘДДИЛИР – Мөһөммөд шаһ (1843 – 1848) Гачарлар сүләләсинин үчүнчү һөмдары. "Букүнкү Гачар" -дедиклө Гачарлар сүләләсинин Ү һөкмдары Мөһөммөдәли шаһ нөзәрлө тутулур. Мүөллиф демөк истәјир ки, Мөһөммөд шаһ чәдди олдуғу Мөһөммөдәли шаһ кими залым вә гәдләрдир.

587. О ТАХТА ЧҮЛҮС ҮЧҮН ӘМУЧӘЛӘРИНЛӘ, ЗИЛЛИ-СУЛТАНЛАРЛА ГОВҒА ИӘЈӘ ЛАЗЫМ ИДИ – Мүөллиф 1834-чү илдә Фәтәли шаһ олдүклөн сонра новәси Мөһөммөд шаһын һакимијјәт уғрунда әпардығы мүбаризөдөн дәнишмагла Нәсрөддин шаһын бөјүк оғлу Мөһөммөдәли шаһын атасы олдүклөн сонра гардашы Зиллисултан Мөс'уд Мирзә илә һакимијјәт үстүвдә мүбаризәсилә ишәрә етмишдир.

588. ҺАЧЫ МИРЗӘ АҒАСИЛӨР – Мөһөммөд шаһын суфилијиндә онун мүрөббис, сонралар мө вәзири олан көркөмли суфи рәисләриндөн Һачы Мирзә Ағасинин бөјүк тө'сири олмушдур. Шаһын башы суфилијә елө гарышмышды ки, тахтдә бир мүшәһидөчи кими отурмуш, һакимијјәти, довләтин даһили вә харичи ишләрини бүтүнлүклә баш назири Мирзә Ағасијә

һөвәлә етмишдир. Дөвлөт бачарыгы олмажан Мирзә Агаси һаггында иранлылар һочиян лотифлор данышыр во она рншхонд едирләр: "Һејф ки, о олдү, чүнки Ираны дагытды, инди дә о дүнианы баш-ајаг едочок".

589. ГАИММӨҖАМ ФӨРАҖАНИ МИРЗӘ ӘБҮЛҖАСЫМ – Мөһөммөд шаһын баш вәзир. Инкилисләр Иранда јени мөвгеләр угрунда мүбаризоло Гаиммогамы оз торофлорини чокмојо чоһд көстөрмиш, ләкин ону рүшвәтлө, пулла олә ала билмөмишләр. Нөһајәт инкилисләр чумадан горхулу һесаб етдиклөри бу шөхедон хилас олмаг үчүн Иран руһанилоринин бир һиссөсинә пул перәрәк, оз мәгсөдлорини чатырлар. Гаиммогам шаһын өмрило эниләндә богдурулур.

590. ИБТИДА МӘМЛӘКӘТӘ ИНКИЛИСЛӘРИ ... СОХДУН – Мөһөммөд шаһ 1834-чү илдә һакимијјәтә кечөндөн бир аз сонра Иран инкилис һөрби миссиясы дахил олур, шаһа һәдјијо оларағ снләһ во дојүн сүрсәти көтирир.

591. ҺЕРАТЫ ӘФҖАНЫСТАНДАН ГОШАРМАҖ БӘҖАНӘСИЛӘ – Инкил-торонин Һиндистанда во Орта Асијадакы планларында Һератын ролуну позө-ро аларағ, Русија Мөһөммөдшаһы, Иранын һаким лаирөлөрини Һератла мүһарибәјә гәһрик едирләр. 1834-чү илин којабр ајында шаһ гошунлары Һера-ты мүһасирөјә алыр.

592. ИНКИЛИСЛӘРЛӘ ПОЗУШДУН. БУ ДӘФӘ ДӘ ЈАРДЫМА РУСЛА-РЫ ЧАҖЫРДЫН – 1837-чи илдә Мөһөммөд шаһын 36 минилик Иран гошунунун Һерата јүрүшү Инкилтөро – Иран мүһасибәтлорини коржинлошдирир. Иран рус миссиясына мүрачнөт едир. Инкилтөрәјә гаршы Иран во ӘфҖаныстанын иттифагыны тошкил етмәјо чалышан Русија бу заман оз нүмајөндөси Виткеви-чи Тегһрана во Кабилә кондорир.

593. ХӘЛИЧИ-ФАРС ИНКИЛИСИН ҺӘРБ МӘМИЛӘРИНӘ ЧӨВЛӘННАҖ ОЛДУ – Инкилтөро Иран гошунларыны Һератдан јери чокмок мәгсөдилә фарс корфәзинә һөрби доһанма кондорорәк Хәрг өдәсини тутур, Ираны мүһа-рибә илә һөдөлөјир. Нәтичәдә 1841-чи илдә ики өлкә арасында дипломатик мүһасибәтләр бариз олунур. Иран гошунлары Һерат рајонунда өллөриндә сах-ладыглары бир сыра торпаглардан чыхарылыр во Инкилтөро Иран һөкумо-гиндон Һерата һүчүм етмөмөк һаггында јазмлы илтиғам алыр.

594. 1846 СӘНӘСИНДӘ ӘГД ОЛУНАН ТИЧАРӘТ МҮАҖИДӘСИ – Иран-ла Русија арасында бағланмыш тичарәт мүаһидөси.

595. РУСЛАРА (...) РӘШТДӘ, АСТРАБАДДА СУРӘТИ-ДАИМӘДӘ ҺӘРБ МӘМИЛӘРИН БУЛУНДУРМАҖА ҺАҖТ ҖАЗАНДЫРДЫН – 1841-чи илдә Иран торпагларына түркмон басғышынын гаршысыны алмаг үчүн Мөһөммөд-шаһын вәзирі Һачы Мирзә Агаси торофиндон Хөзәр доһизинин чоһуб-шоргин-дә Рәшт во Астрабад өразисиндә Русијаја позәрәт үчүн һөрби көмилор сахла-мағ ихтијары верилмишди.

596. ИАЧЫ МИРЭ АҒАСИ КИМИ КӨШФҮ-КӨРАМӨТ САҢИБИ ДӨР-ВИШЛӘРИН ТӘДБИРИЛӘ ЛҮЗУМСУЗ ОЛАН "ШОР СУҮ" РУСЛАРА ВЕР-МӘКДӨ ХӘТАМЫ ЕТДИМ – Мөһәммәд шаһын дилило дежиләи бу сөзләр Иран шаһынын дәвләт ишлорини суфиһорәст, эһиф, бачарыгынә вәзир Иачы Мирэ Ағасија һовало әтмәсино вә онун 1843-чү илдә Хөзәр колү үзориһдоки Ашур адасыны руслара вермосино ишарәдир.

597. ГАҒГАЗ ВӘКИЛИ ТЕЈМУШКИН – һөшторханлы руслур. III Дөвләт Думасынын депутатыдыр. Азлыгдә галан халгларын думаја депутат кондор-мок һүгугу моһдудлашдырылдыгыһдан Загафгазијаја Думаја анчаг бир депу-тат кондөрмәк һүгугу верилмишдә. Буна көрә лә рус мөһмурлары, килсә ха-димлори вә б. Загафгазија халгларынын хәбири олмадан тосадүфи бир шөһси – Тјомушкини сөрәнчамла гафгазлылар торофиндәи депутат кими тоғдим әт-мишдилор.

598. НӘСРӘДДИН ШАҢ (1831 – 1896) – Гәчарлар сүләлосиндәндир.

< 599. "ӘҒГАНИ" ЛӘҒӘБИЛӘ МӘШҺҮР ОЛУБ ИСТАМБУЛДА ВӘФАТ ЕДӘН СЕЈИД ЧӘМАЛОДДИН НӘМӘДАНИ – Ислам иттиһады илсолокија-сынын банилориндәи Сејид Чәмалоддин Әғгани (1836 – 1897) нәзәрдо тутулур.

< 600. МИРЭ РЗАЈИ КИРМАНИ ТӘРӘФИНДӘН ... – Сејид Чәмалоддинин торафдарларындан Мирэ Рза хан Кирмани һокумото гаршы чыхдыгына көрә тутулуб Гәзвин эһндәһна кондорилмишди, 1894-чү илдә эһндәндан киләс олдугдан сонра бир мүддәт Шаһ Әбдүләзимдә кизли јашамышдыр. О, Нәсрәддин шаһын 50 иллик шаһлыгы мүнәсибәтилә Шаһ Әбдүләзим јәјәрәтхәһна 1896-чы илдә көләчәи хәборини еһшидон кими һәмми јәјәрәтхәһда Нәсрәддин шаһы олдүрмүшдү.

< 601. ӘМИР НИЗАМ МИРЭ ТАҒЫ ХАНЫ ГӘГЛ ЕТДИРӘН НӘСРӘДДИН ШАҢ ЈЕР АЛТЫНДА ТӘҢТИ-МУҢАКИМӘЛӘ АЛЫНМИШДЫ – Мирэ Рза хан Кирмани Нәсрәддин шаһы олдүрдүјүнә көрә 1896-чы ил августун 12-дә Тәһранда дарә чәкһлмишди. Мүоллиф кинајә илә јазыр ки, амма Иранын баш һазир Мирэ Тағы ханы Нәсрәддин шаһ олдүрдүјүнә көрә һеч бир чәзә алма-ды, онун чәзасы о дүнјаја тапырылды.

602. "СУРИ-ИСРАФИЛ" ЧӘРИДӘСИНИН – Бах: шорһ № 81.

603. СЕЈИД – Сејид Чәмалоддин Әғганија ишаро.

< 604. "ФИТНӘЈИ-САМИРӘ" – Дини әсәтирә көрә Муса пејғәмбәрә иман җи-тирән Исраил бәндәләрини аздырмаг үчүн Самирә адлы јәһуди зәркәр гызы-лы рәһкли бузов дүзәлдиб, онун иһино дүлөләр јерләшдирир. Күләк осон кими бузовдан сәс чыхыр. Бу јолла о Бәһи-Исраил бузовһорәстлијә төһрик едир. Муса пејғәмбәр Турдан гајытдыгдә көрүр ки, бир ләсгә адам гызылы рәһкли бузову доврајә алараг ол чалыр вә рәгс едир. Муса јәһимдакыларә дејир: "Бу көрдүјүнүз вә еһитдијиниз фитнә оламәти вә фитнә сосидир". Муса

адамлары данлајыр во Самирони фитиокар кими ло'нотлојиб говур.

605. МИРЗО ШИРАЗИ – Шираз мұчтоһиди Һачы Сејид Әлокборин тоһриқи илз халг 1892-чи илдә Нәсрәддин шаһын икииле капиталисти Талбота вердији түтүн-төнбоки имтијазына гаршы үсјан галдырмышды.

606. НӘСРӘДДИН ШАҲЫН ҒӘТЛИ МӘСӘЛӘСИНДӘ СОЛТАН ҺӘМИДИ ЗИМӘДХӘЛ НӨСТӘРӘН БУ ДҮРЛҮ СӘЛЛӘРӘ – Нәсрәддин шаһы олдүрөн Мирза Рза Кирмани илз олагодар мұһүм бир һалисәјә ишәрәдир. О заман Түркия султаны Әбдүлһәмид Мирза Рза Кирмани вә онун достларыны һөбә етмишди. Түркия һокумоти бу үч мұһбусу Иран довлотино вермоқ фикриндо дејилди. Нәсрәддин шаһын Мирза Рза Кирмани төрофиндон олдүрүлмәси Султаны горхудур, иранлы дустағлары – Мирза Агахан Кирманини, Шејх Әһмәд Рүһини вә Мирза Һосеипхан Хәбирилмүлкү Ирана төһнил верир. Наһајәт, Мирза Әлоскор хан Атабојин кәстәриши илз Моһоммадолли Мирза бу үч јазычыи вә мұтофәккирин башыныи кәсдириб Тешрана кәндәрир.

607. СУЛТАН ҺӘМИДИН СҮҮҮТУ – 1909-чу илин әпрелиндо Ионч түркләр инсилабы (1908) нәтичәсиндо Түркия султаны II Әбдүлһәмид тахтдан салыныр, гардашы Y Mehmed Рошад султан е'лан едилир.

608. ПАНИСЛАМИЗМ – XIX осрин икинчи јарысында христиан Гәрбиниң сијаси вә дини фитно-фәсәдына гаршы чеврилмиш мүсәлман мо'нови-мәдони бирлијино башчылыг мәғсәди күдон чорәјан.

609. РУД КАРУН ЧЕТДИ – XIX осрини икинчи јарысында Иранын харичи олколорло бағләдыгы мұғавиләлорә (1872, 1879, 1888, 1890-чы иллордо) ишәрә.

610. КРЫМ МҮҲАРИБӘСИ – 1853 – 1856-чы илләрдә Русија илз Түркия арасындакы мұһарибо нәзордо тутулур. Бу мұһарибодо Русија Түркияни Балкан јәмәдәсиндан сыхышдырыб чыхартмағз чалышырды.

611. ПАРИС МҮАҲИДӘСИ – Иранын Һерата 1852-чи ил һүчуму илз олағәләр 1856-чы илдә башланан Иран-Инкилторә мұһарибәси 1857-чи ил мартын 4-до Парис шоһәриндо сүлһ мұғавиләси илз нәтичәләнир. Һәмни мұғавиләјә оғасән Иранын оз гоншусу Әфғанистан үзәриндоки нәзарәти Инкилторәјә тәпшырылыр. Иранын јарыммүстәмләкәјә чеврилмәсино јәни имкан јараныр. Иранын һесабына чокилон Ханокин-Тешран-Бушир тәләграф хәттинин Инкилторәнин Һинд-Авропа департаментин төрофиндон истифәдә едилмәси нәзордо тутулур.

612. ГОҢУР НАҲИЛӘСИНӘ МАЛИК ОЛДУ – 1857-чи ил 29 сентјәбр конвенсиясына морә Иран нејтрал мәнгә тутмалы иди. Готур вә Луристан дуз мо'дәилоринин 1862 – 63-чү илләрдә Түркия төрофиндон тутулмасы Иран илз Түркия арасындакы довләтләрарасы мұнасибәтлори кәскинләшдирир. Бу мұнасибәтлордо сорһол во орази мұбәһисәлори, күрл мәсәләси мұһүм јер тутурлу.

613. ГААНИ, МИРЗА ҺӘБИБ (һичри 1220 – 1270) – фарс шаиридир.

Ше'рләрнин оксоријјетини Носрәддин шаһын вә сарај адамларынын модһиниң нәср етмәшдир.

614. РАҢИБЛӘР ... ГЫЗЛАРЫН ӘЛИНӘ МҮКАФАТ ОЛАРАҢ 'БЕҢИШ-ТӘ СӘЛАҢӘТ БИЛЕТЛӘРИ' ВЕРИЈОРЛАР - 'Бәһиштә сәјаһәт билетлори' латын дилиндә 'индулгенсия' јә'ни 'күнәһларын бағышланмасы һаггында гәбә' адланырды. Католик килсә гөбләрлә хаагы алдадырды ки, куја бу гөбзи алаһларын күнаһы бағышланачаг во онлар чәһнәтә дүшөчөкләр. Күнәһлары бағышламәг (индулгенсия) алвери до мөһз бу сһкам үзөриндә гурулмушду. Католик килсәсинин бу алвериндон о заман башга өлкөлөрә нисбәтән даһа чох Алманија зәрәр чөкирди. Индулгенсия алвери илә моһиғул олан тамаһкар монахлар Алманијаја долушурду.

615. МИРЭ ТАҒЫ ХАНЫН НЕТДИЛИ ЈОЛ ИЛӘ - Бах: шорһ № 48.

616. 'МӘҢКӘМЕЈИ-КУБРА' - Түрк јазычысы во журналисти Абдулла Човдәтин 'Мөһкәмеји-Кубра' (1908) өсәри Әбдүлһөмид истибадалына гаршы јазылмышлыр.

617. ҮМҮМУСИЈА НИСВАН ИЧТИМАЫ ИЛӘ БУ ИЧТИМАЫНЫН РӘИСӘСИ МАДАМ ФИЛОСОФОВА - XX өсрин өпәллөриндә Русијада Үмүмусија гадынар һәрәкәти башланыр. 1908-чи ил декабрын 10-11-дә һөмин һәрәкәтын I гурултаји чагырылыр. Гурултаја сәдр А. П. Философова роһборлик едир. Биринчи рус нигилабынын мөғлубијјәтиндән сонра онун фәалијјәти дајаныр.

618. НӘСРӘДДИН ШАҢ БӘЛҮК ПӘДӘРИНИ ТӘҒЛИД ЕДИЈОРДУ - Носрәддин шаһын бабасы Фотәли шаһын јүзлән чох арпады олдугуна ишарә.

✓ 619. МИСИР МҮФТИСИ МӘРҢУМ ШЕЈХ МӘҢӘММӘД ӘБДӨҢ - XIX өсрин сону во XX өсрин әввәлләриндә Мисирдә јашајыб-јаралан моһшур ораб јазычысы, алим во дин хадими. Маарифчилик һәрәкәтынын кәһинәләмәси во ислам дининин мүәсирләшдирилмәси јолунда чалышмышдыр.

620. 'АГУТ БАНКЕ ШАҢҢИШАҢИ-ИННИЛИС' во 'БАНКЕ ИСТИГРАЗИ-РУС' - 1889-чу илдә Иранда илк харичи (инкилис) банкы во бунун ардынча 1890-чы илдә рус кироһ банкы јаралдылыр. Бу банклар өлкәдә истор сијәси, исторсо до истисади чөһөтлөрдән күчлү империалист хотти јәритмишдир.

621. ӘРФӘ'УДДӨВЛӘ - Иранын Истанбул сәфири. Бақыда чыхан 'Тотә һәјәт' гәзетиндә Түркия гошунларынын Чоһуби Азәрбајҗан торпағларына баггышынын төһкил едилмәсиндә Әрфә'үддөвлөнин фәалијјәти нисләнмишди.

622. МИРЭ ҺҮСЕЈИХАН МҮШЕРҮЦӨВЛӘ - 1871-чи илдә Иранда баш назир вәзифәсинә то'јин едилмиш. Авропада төһсил во төрбијә алмыш зијәлилардан иди. Һәкимијјәт башына кәлдикдән сонра ләвләт гурулушунда, малијјә, мөһкомә, һәрби ишлөрдә во бир чох дикәр сәһәләрдә башладыгы исләһатлара көрә мүртәчә руһаниләр онә дүшмөн һәсилләр. 1881-чи илдә о.

довлёт идарәләриндән узаглашдырылып во Мөшһәддә һолах олур.

623. РУС МҮНІББИ ОЛАН ПӘСРӘДДИН ШАҺ – Пәсрәддин шаһын чар Русиясы ило сых мүнәсибәтино во олкодоки ислаһатларына ишарәдир.

624. РЕЖИ ИМТИЈАЗЫНА ГАРШЫ МИРЗӘЛИ-ШИРАЗ КИМИ ҒӘЈУР БИР МҮЧТӘҺИДИН ФИТВАЈИ ... - 1889-чу илдо Пәсрәддин шаһ Лондонда оларкоң 25 фунт стерлинг рүшнәт мугабилиндо ишкиләс капиталисти Талбота түтүн-төнбәки имтијазы һаггында разылыг вермишди. 1891-чи илдо Тәбриз, Шираз, Исфаһан во Мөшһәддә ширкото гаршы көскин чыхышлар башланыр. Пәтнчәдо 1892-чи ил январын 5-до Талботла багланмыш мугавилонин логп олундугу рәсмән билдирилир. Бу һәрәкатда Мирзә Чаһад мүчтәһидин ешидо шаһ нүмајәндәләринин корүшү олмуш, түтүн имтијазы мүхәлифләриндән Шираз мүчтәһиди Нәзһи Сәјид Әләхбәр Ирага сүркүн едилмишди.

625. МИРЗӘ ТАҒЫ ХАНЫН КАШАН НАМАМЫНДА ҒӘТЛ ОЛУНДУГУ – Пәсрәддин шаһ мүхәлифәтин фитнисино ујараг инаныр ки, ислаһатлары ило халг ичәрисиндо һәрмәт газанан баш назири Мирзә Тағы хан ону деприб шаһлыгы оло алачагдыр. 1851-чи илдо ону пәзифәсиндән ајырагаг Кашан шәһәриндо сүркүн едир. Бир ил сонра шаһын көндәрдийи чоллад Мирзә Тағы хана һамамда кјкә вуруб олдүрүр.

626. МИРЗӘ ТАҒЫ ХАН КИМ ИДИ – Бах: шорһ № 48.

627. ПАҒОНЛАРЫН БИРИНДӘН ӘЛӘ ОВ-ОВА КӘЛАБ ҒОНДУ КИ – Пәсрәддин шаһ доврүндә мүтәрәгги шәхсияјәтләри мәнһ едон иртичачы гүнәләро ишарәдир.

628. ПЕТЕРБУРГДА АРА-СЫРА ЧИНСИ-КӘЛБИ ИСЛАҺ ҮЧҮН АЧДЫҒЫМЫЗ ИТ СӘРЧИЛӘРИ – 1905 - 1906-чы илләрдо Петербургда төшкил олунмуш "Рус халг иттифагы", "Михаил Архангел" кими гарақүруһчу, оксингилаби төшкилатлара көскин сатирик мүнәсибәтдир.

629. МИРЗӘ НҮСӘЈИ ХАН МҮШНРҮДЦӨВЛӨ – Бах: шорһ № 622.

630. МИРЗӘ ӘЛИХАН ӘМИНҮДЦӨВЛӨ – 1896-чи илдо Азәрбајҗан палиси тәјин едилиб Тәбризә көндәрилмишди. Баш Назир олдуглан сонра мөгсәди дахили сормајәләри мөркәзләшдирмәк, олкодо фабрик-завод сонәјәси јаратмагла Ираны харичи довләтләрини оңтоо базарларындан хиләс етмәк иди. Бу, онун 1898-чи илдо баш назир пәзифәсиндән көнар едилмәсинә сәбәб олду.

631. ГААНИ – Бах: шорһ № 613.

632. ФРАНСА ҮДӘБАСЫПДАН АЛФОНС ДОДЕ "ТАРТАРИН" НАМ БИР ФИРӘННИ НӘЧВ ЕДНБ – Бах: шорһ № 34.

633. МИРЗӘ МЕЛКУМ ХАН – XIX әсрин икинчи јарысында Иранын мәдәни, ичтиман, сәјәси хәдими.

634. ТАРИХНАМӘ "МӨМӘЕН" ҮСУЛИКӘ ЈАЗЫЛМЫШ – Момәән Теодор (1817 – 1903) алман тарихчиси. Берлин университетинин профессору олмушдур.

1848 - 49-чу илдор иигилабынын төсириндә жазылмыш 5 чилдик "Романын тарихи" осориндо XIX өср алман феодализм галыгларыны дого етмөк по Алманижаны бирлошдирмөк арзулары окенин тапмышдыр.

635. 50 СӘНӘЛИК ТАРИХИ-БӘРБАДИ ВӘ ТӘДӘШНИ - Нәсрәддин шаһын 50 иллик фәалијәтнин во Европа сәјәһәтнин оһәтә едән во Бомбеј шәһориндо чап олунмуш өсәри нәзордо тутулур.

636. БАБ ВӘ БАБИЛӘР ВҮҒУАТЫ - XIX өсрин 40-чы илдориндо баш верән Бабиләр һәрәкәтә Нәсрәддин шаһ доврүндә кейинш һәрәкәтә чеврилир. 1848-чи илин мајында Мазандаранда, 1850-чи илдә Зончанда по 1852-чи илдә Нәјриздә башланан үсәјлар шаһ торәфиндоң амансызчасына јатырылып по бабиләрдә күтлови диван тутулур.

637. РӘЗМ ВӘ НӘБӘРД ҺӘВӘСИ ЛАВАМ ЕТДИЈИНИДӘН ХИВӘЛИЛӘР-ЛӘ ... - 1855-чи илдә Нәсрәддин шаһ илә Хорасан сәрһәдлориндо сохулан Хивә ханлығынын үзәриндо гошуи коңдорир. Бу дојушдо Хивә ханын гошуиу тама-милә дармадагыи едилир, ханын өзү исә һәләк олур.

638. ҺЕРАТ ӘМИРИ ЈАРМӘҺӘММӘД - Иранын 1833-чү во 1837-чи илдордо һерат илә апардыгы мұһарибәләр.

639. ИМАМИ-МӘСГҮТЛӘР - Әрәбистан јарымаласынын чәнуби-шоргиндо јерлошән во Иран корфәзи илә гошну олаң Оман султанлығы XIX өсрин өвпәлдориндо Оман имамлығы во Мәсгүт султанлығына бөлүнмүшдүр. XIX өсрин икинчи јарысында һәр ики султанлыг Инкилдорәнин протекторатына чеврилир. Мәсгүт һакимдоринин инкилиспорәст сјәсәти үсәјларә (1886, 1890, 1895) собәб олур.

640. ШЕЈХ ҮБЕЈДУЛЛА - 1880-чи илдә Иран Күрдүстанында мүстәғил довләт јәратмаг уғрунда мұбаризә апаран күрдләр һәрәкәтанын башчысы. Бу һәрәкәтдә чар Русијасынын, ермәниләрин во инкилисләрин фитнәси бәјүк рол ојнајырды. Шејх Үбејдулла онларын тоһриклә Османлы довләтинин әлсәһинно чыхыш едорәк, Шорги Анадолу тајфаларыны "Күрдүстан" ады алтынла бирлошдирмөк, мүстәғил бир довләт гурмаг иддиасында идн. О, һәм Иран, һәм до Османлы довләтинә гаршы мұбаризә апарараг, нотичәдо мәғлуб олмүшдүр.

641. 50 СӘНӘЛИК СӘЛТӘНҮТ ЗӘРФИНИДӘ НӘСРӘДДИНИН - Нәсрәддин шаһ 1857 - 1896-чы илдордәки 50 иллик һакимијәти доврүндә харичи довләтлорлә 83 мұғанилә баглајыб Ираны јарыммүстәмләкәкә ченирмишдир.

642. НӘСРӘДДИН ШАҺЫН ЈАЗДЫҒЫ, ЈАХУД ЈАЗДЫРДЫҒЫ ... ӘҺӘ-МИЈЛӘТСИЗ СӘЈАҺӘТНАМӘ - Нәсрәддин шаһын Иранын әјәләтлориндо во Европа олкәлориндо сәјәһәтлорә заманы истәр өзүнүн јаздыгы во истәрсә до јаздырдыгы јол күндоликләри по сәјәһәтнамәлорә нәзордо тутулур.

643. "СӘЈАҺӘТНАМЕЈИ-ИБРАҺИМ БӘЈ" - Бах: шорһ № 46.

644. БӨЛҮК-ПЕТРО (1672 – 1725) – Русианын ilk императору, ислаһатчы довлот хадими во хорбичи. 1697 – 98-чи илордо харичо кедон “Бөүк софирли-жо” башчылыг етмишдир. Русианын габагчыл Горби Авропа олколориндон кс-рилижини арадан галдырмаг үчүн мүһүм ислаһатлар кечирмишдир.

645. МИРЭӨ ҺҮСЕЈН ХАН МҮШИРҮДДӨВЛӨ – Бах: шөрһ № 622.

646. ИСТАНБУЛДА СОЛТАН ӘБДҮЛӘЗИЗ ДӘ – 1870-чи илдо Носрәддин шаһ Ночоф во Корбалада имамлары зијарәт үчүн Османлы һөкумотиндон ичазо истојир. Османлы довлоти бу мүгәддос јерлордо шиолорин нүфузунун артачагышдан еһтијат етсо до, она ичазо пермоли олур. Бу мүнәсиботло, Носрәддин шаһ овволки наразылыгларынын унудулачагы во оз тошоккүрү һагда Султан Әбдүләзизә моқтуб кондорир. Шаһ зијарәтдон доноркон 1871-чи илдо јенидон Багдад валиси Мидһод Паша ило корүшүр во сорһод мүнәгишолорин ило олагодар разылыг мүгәвилоси баглајыр. 1873-чү илдо Носрәддин шаһын Авропа сәјаһәтиндон гәзиларкөн Истанбулда Султан Әбдүләзиз во баш назир Рүшти Паша ило корүшү ики мүсолман довлоти арасында јаранан достлугу даһа да моһкомлондирир. 1877 – 78-чи илордо рус-түрк мүһарибоси орафәсиндо рус чаризминини төһрики ило ермәниләр Иран торпагында ермәни довлоти гурмаг истојирләр. Шорги Анадолуда түрк гобиләлөри арасындакы мүнәгишолорини гызышдырылмасы Түрк-Иран достлугуну позур.

647. ФИРДӨВСИ – Бах: шөрһ № 108

648. ПАРИСДӘ ЛУВР МУЗЕЈИНДӘ – Мүоллиф бу рәмән ифалдо ило Носрәддин шаһын 1878-чи илдо Вјана үмүмдүнја росм осорлорин во 1889-чу илдо Парис Лувр музејиндо ачылан икчәсонот осорлорин соркилоринно тамашаја кетмосино ишарә етмишдир.

649. “МАГБЕТ”, “ҲАМЛЕТ”, “ФЛАУСТ”, “ФИГАРО”, “ТАРТҮФ” – Моһһур Авропа драматурглары: Шекспир, Котс, Бомарше во Молјерин осорлорин.

650. СУЛТАН ӘБДҮЛӘЗИЗ ГАРНЫ ТӘФАХҮР ЕДӘР – Түркијә Султаны Әбдүләзиз Франсаја 1867-чи илдо, Носрәддин шаһ исо 1878-чи илдо сәјаһәт етмишдир. Чох еһтимал ки, бурада мүоллиф 1871-чи илдо Франсада баш верән үмүмхалг үсјанына ишарә етмишдир.

651. РӘШИД ПАША (1799 – 1858) – Түркијонин корқомли довлот хадими. Намиг Камал ону “Османлы довлотинини модонийјәт шоһоринини фәтеһи” адландырмышдыр. О, Авропа иғтисадийјатинини во модонийјәтинини ојронилиб Түркијәдо кениш төтбиг едилмосино чалышырды.

652. БЕТҺОВЕН, МОЦАРТ, РОССИНИ, ВЕРДИ, ЛИСТ, ГУНО, ВАГНЕР – Дүнја мусиги модонийјатинини иккишафында мүһүм рол ојнајан бостохарлар.

653. ВАГНЕР (1813 – 1883) – корқомли алман бостогоары.

654. АЛМАШЈАНЫН ВӘЛВӘЛЕЈИ-ТӘРӘГГИСИ, ИРАНЫН ТӘДӘШНИ

ЖИ-ХАМУШУ – 1871-чи илдә Алманија империясынын жарадылмасы, 22 монархиялы алман довләтинин бирлешдирилмәси вә 1871-чи ил конституциясына осәсон Алманијада Федератив довләт е'лан едилмәси һадисәләри илә Иран довләтинин бу доврдо дагыдылмасы, парчаланмасы вә Иранда конституциянын ләгв олунамасы һадисәләри мугајисә едилир.

655. 'ПАБӘНДИ-ТӘРӘГГИ' УНВАНЛЫ МӘНЗУМӘ ЧӨВДӘТӘ МУСИГИ ИЛӘ ИЛҺАМ ОЛУНМУШДУР – Норкәмли түрк шаһри Абдулла Човдәт 1898-чи илдә Алманијада олдугу заман Түркияјә Султан Абдулһөмидин шәхсинә бир картпостал (почт ачыгчасы) кәлдәдир. Онуң бу һәрәкәти пәдишәһә тәһавүз кими корүндүјүндән Абдулһөмидин мүрачәһәти илә Алманијадан чыхарылып.

656. ФИРӘННЛӘРИН 'МАРСЕЛЈОЗ' НАМ МӘШҺУР НӘГМЕЛИ-ҺҮРРИЈӘТИ – Франсызларын он популяр ингилаби маһнысы. Үчүнчү республика заманы довләт һимни кими сәсләнмишдир. Илкин ады 'Рейн ордусунун һәрби маһнысы' иди. Марселјоза вәхтилә ингилаби һимн кими дәмәк олар бүтүн олкәләрә јайылмышды. Шәрг әләминдә илк дофә Наминг Камал кәчән осрин 70-чи илләриндә 'Марселјоза'ны 'Ибрәт' гәзәтиндә дорч етдирмишди.

657. МӨВЛӘВИ ДӘРВИШЛӘРИНИН АҺӘННИ-МУСИГИ ИЛӘ ИБАДӘТ ЕТДИКЛӘРИ – 'Рәгс елән дәрвишләр чәмијјәти' әлләндирылан суфи чәмијјәтләриниң ишарә. 'Мөвләна' сөзү хүсусиәлә суфи шәјхләриниң мүрачәһәт едоркөн ишләдилир. 'Рәгс елән дәрвишләр чәмијјәти'нин ады суфиләриниң хүсуси зикр мәрәсим илә бағлыдыр. Һөмин мәрәсим заманы суфиләр мусигиниң тәрәнәләри алтында мүхтәлиф бәдән һәрәкәтләри едилләр. Мөвләви суфиләриниң Түркияјәдә өз мөвләвијјәханалары вәрды.

658. НӘСРӘДДИН ШАҺ – Бах: шәрһ № 598.

659. РОТЧИЛД – Мөшһур јәһуди милјонери. Онуң рәһбәрлијилә 1860-чы илдә Парисдә тәшкил олуған 'Ротшилдләр сви'нин һимәјәси алтында 'Исран-лиләрини үмүмдүјә иттифагы' јаранмышдыр. Бу иттифаг дүнианын һәр тәрәфинә сәпәләнмиш јәһудиләри Фәләстиндә мәскунлашдырмағ мәғсәди күдүр-лү. Густав вә Едмунд Ротшилдләриниң рәһбәрлијилә Лондонда милли јәһуди банкы (1862 – 1898) тә'сис едилир. Банк јәһуди милләти үчүн Фәләстиндә, Суријада вә Синај јарымадасында торпағлар алмағ мәсәләсиниң гаршыја гәјур. Бу әсәрдә мөәллиф Ротшилд илә Нәсрәддин шаһын сәһбәти вәситәсилә һөмин мәсәләјә ишарә етмишдир. Чүнки 1873-чү илдә јәһуди сионистләриниң төкли-филә Нәсрәддин шаһ да Иранда јашајан јәһудиләри һимәјәсинә котүрүлмәси барәдә рәсми ичәзә вермиш вә јәһуди банкына пулла комоқ етмишдир.

660. МУСЈӘ ЛЕССЕПС – Фердинанд Мари (1805 – 1894) франсыз дипломат.

ты. 1854-чү илдө Мисир кралы Сонд Пашадан Сүвејш каналынын истисманы илө олагодар олвершилши шортлорло концессия алып.

661. АҢ ДЭНИЗЛӘ ГЫРМЫЗЫ ДЭНИЗИ ... – Бу донизлорни бирлошдирон Сүвејш каналы о заман харичи империалистлорни рабитө коммунистиясында мүһүм һалга иди. Олар Фолостинни мүстәмләколәшдирилмосиндон истифалә едорәк Сүвејш каналына бејнолмиләл акционер чомияјәти адыны верирлор. Сүвејш компанијасынын аксияларынын 50 фазини олдө етмәклә Сүвејшн Асия вә Европанын дөмир дарназасына чевирирләр.

662. РУСИЈАНЫН ОРЕНБУРГ ШӘҺӘРИНДӘН СӨМӨРГӘНДӘ ГӘДӘР... ДӘМИР ЈОЛ – Орта Асиянын Русијаја бирлошдирилмоси ишиндә Сөмөргөндәни оло кечирилмосино хусуси өһөмијјәт верон чар Русијасы 1874-чү илдә Оренбургдан Сөмөргөндә дөмир јол чөкилишини башламыш во 1895-чи илдә мүһөндис А. И. Урсатинни башчылығы алтында бу хотт Дашкөндә гөдор уздыламышдыр.

663. РӨШДӘН БУШИРӘ ЈА ТӘБРИЗДӘН ТЕҺРАНА ГӘДӘР УЗАНАН БИР ХӘТТ – Инжилелорни Иран өразисиндә чөкдиклорни телеграф хотлорни. 1872-чи илдә шәһдан алынан концессия өсәсында чөкилмиш бу хотлор Инжилтәрә илө Гиндистан арасында рабитө јарадыр.

664. ЈӘҺУДИЛӘРИН ӘДУВВИ-ӘКБӘРИ ОЛАП КӨЛНӘ – "Көлкә" ифадәси илө өсөрини өсәс образы чар назирни Прушкәвичә во онун Русијада 1905-чи илдә јаратдыгы өксингилаби "Рус халг иттифагы" вәситәсилә тошкил етдијни јәһуди тәланларына ишарә едилір.

665. ЈӘҺУДИ ЁИЧРӘТИНДӘН СОНРА РУСИЈА – XIX өсрини сон иллориндә Русијада башланан сијәси иртичанын агыр өксә-сөдәсы он чох озуну јәһуди өһәлисино гаршы мүнасибәтдә көстөрир. Јәһудиләрә гаршы то'ғиб вөһшин һал алып. II Александрын һакимијјәти доврундә, јәһүн XIX өсрини 60-чы иллориндә башлајараг, јәһудилор ардычыл сурәтдә мүһачирәтә кедирләр. 80 – 90-чы иллордә онларын Русијадан Америкаја мүһачирәти арасы көсилмөдән давам едир. 1905 –07-чи ил ингилабынын во иртича иллоринни дәлгалары бу һичрәт ахышыны даһа да мүчлөндирир.

666. АНТИСЕМИТ МИССИОНЕРЛӘРИНИН ФИТНӘЛӘРИ ИЛӘ – Антисемитизм јәһудиләрә гаршы милли во дини әјрә-сечкилик јәјән мүртчә то'лимдир. Антисемит миссионерләр кешини фәәлијјәт көстөрөрәк, јәһуди гыргышларыны, јәһуди то'ғиблорини мүчлөндирирдиләр.

667. БӘНИ-ИСРАИЛ ХРИСТИАН ӨЛКӘЛӘРИНДӘ НӨРДҮЈҮ ЗҮЛМ – Христиан дөплөтлорини јәһуди халгына етдијни зүмләрә ишарөдир. Гөлә ерадан онвол 135-чи илдә Рома императору Адриан јәһуди үсјаныны амансызчасына јатырдыр. Иудеја адынын ишлөнилмөсини јасаг едир во өлкөни адыны Сурија-Фолөстин гөјур. Истибад декретлорини ардычә то'ғиблор башлашыр. Кәссаријада 20 миң, Александријада 50 миң, Гәлсәјада 9 миң

јоһуди олдүрүлүр. Башга олколорө саполонөн јоһудилор то'ғиб во таланларә мә'руз галырлар. XIV осродо јенидон јоһудилорин ганлы гыргынлары башланыр. Алманија, Франса, Исвечрө, Боһсмија во Поляда јоһуди нчмаларынын оксоријјети вөһшичөсинө гырдырылыр. Алманијада дининдон дөнмөјөн јоһудилор тонгалларда јандырылыр. Поляда јоһудилор зорла шоһорлордон говулуб гөсөбөлөрө кочүрүлүр. 1495-чи илдо Литва князы бүтүн јоһудилорин Литвадан говулмасы һаггында форман перир. Москвада исо "чүһудлуг күфрү" ады алан дини һорөхат баш галдырыр; Христианлыгы гөбул етмөјөнлөр арвады, ушаглары клө бөрабөр чајда богдурулур.

668. ШӨРГДӨ (...) ХҮЛӨФАЖИ-АББАСИЈӘ ВӨ ӘНДӨЛУСИЈӘ ДӨВР-ЛӘРИНДӨ ... - Гөдм заманлардан јоһудилор Шөрг өлкөлориндө мүсөлман довлотлори торөфиндон рөгбөтлө гаршыланырдылар. Е. ө. каһинлөр Бабилистанә мүгавимөтснз јилөһнмиш Кирө јоһуди аллаһы Јөһва торөфиндон јер үзүнө кондорилон хяласкар кими бахырдылар. Кир Бабил аллаһларынын "Ән'өһови ајин'ини бөрпа едир. Бу сијасөто ујгун олараг, Иран һөкмдары Кириш 538-чи илдо Иудеја гачгышларынын Јерусөлимо гајытмасына нө дагылымыш мәбәди бөрпа етмосинө даир форман вермөси, гачгышлар арасында руһ јүксөклији јарадыр. 49 иллик сүркүндон сора јоһуди өсирләри Иудејага гајыдыр во фарсларын һөкмранлыгы алтында мәбөдлорини во довлотлорини бөрпа едирлөр. Әрөб хөлифөлоринин ишгалларынын вүс'өти јоһуди хөлгдарынын вөзијјөтино мүһүм дојишхликлөр јаратмышды. Хүсусөн Әндөлнсдө мүсөлман Испанијасынын јоһудилори даһа јахшы шорөнтлө јөшөјырдылар.

669. ИСПАНИЈАДАН МӨТРУД ОЛАН (...) МҮСӨВИЛӨР - 1492-чи ил мартын 31-дө бүтүн јоһудилорин Испанијада говулмасы һагда форман верилир. Јоһуди гачгышлары мүсөлман өлкөлоринө, Османлы империјасына үз тутурлар. Түрклөр Испанијада говулмуш јоһудилөрә бүтүн өјәлөтлоринө һөвөслө гөбул едирлөр.

670. БЕНСЕР ЕТМИШ ШАПШАЛЛАР - Иран шаһы Мөһөммөдөли шаһын јахын мәслөһөтчиси, чар Русијасынын чөсөсу, јоһуди Шапшала ишарө. О, 1906 - 1908-чи ил Иран нигилабынын јатырылмасында фөал иштирак етмишлир.

671. СИОНИЗМ - XIX өсрин сонунда Авропада јоһуди миллөти дахининдө мөјдәна хөлмиш милли һорөхатдыр. Мө'нөви-сијәси тө'лимин өсөсини бүтүн јоһудилорин Фөлөстинө кочүрүлмөси во бурала милли јоһуди довлөти јарәдылмасы идејасы төшкил едирди. "Сионизм" Гүлдсүн јерлөшдији төпөлөрдөн биринин ады олан Сионун адындан көтүрүлмүшдүр.

672. ТЕРРИТОРИАЛИЗМ - Јоһудилөрин өрәзи, торпаг илднәлары.

673. ТҮРКИЈӘНИН РИЗАСЫ ИЛӘ ГИТ'ЕЈИ-МӘЗБҮРӘЦИН ИСКАНЫНА ТӨШВИГ ВӨ ТӨРҒИБ ЕДӨР - Османлы довлөти 1871-чи ил формашына өсәсөн Фөлөстин өрәзисинин 20 фәзиндө јоһудилорин јерлөшмөк һүгүгу һаггында

фәрман вермишдир. Сонралар Фөләстин торпагларына јоһудиләрин күчлү ахыны илө олагөдар Түркијө султаны II Әбдүлһомид 1891-чи илдө јени фәрман вермишдир. "Мөң бир гарын да торпаг сатмарам, чүнки вәтән мәнә дејил, османлы миллотинә анддир. Миллот бу торпаглары ганларынын һесабына газанмышдыр. Но илө алдыгса, онула керн верорик".

674. ГҮРРИЈӘТ ВӘ МӘШРУТИЈӘТИН ИСТАНБУЛДА ... - 1908-чи ил ијунун 23-дө гүрријәтин е'ланындан сонра Нәнч түрклөр милли мәсоло сәһәсиндө "османчылыг" идсаломијасыны ирәли сүрүрлөр. Бу нөзәријәјө осасон Османлы империјасынын бүтүн өһалиси дини вә милли фәргиндон асылы олмәјарәг һүгүгча бәрәбәр "наһид османлы миллотини" төшкил едир.

675. "ВЕЛТ" ЧӘРИДӘСИ - 1897-чи ил ијун азынын 4-дөн һәмбургда көркөмли сионист идеолог д-р һертселин редакторлуғу илө нәшр олунаң "Велт" (Welt) гәзети һәфтолик рәсми мотбуат органыдыр.

676. АВРОПАНЫН БИЛАДИ-МҮХТӘЛИФӘСИНДӘ КОНГРЕӘЛӘР ӘГД ЕДИЈОРЛАР - Сионистлорин али төшкилат органы һесаб едилән конгрес һәр ики илдөн бир чағырылмышдыр. 1897-чи ил августун 26, 27, 28-дө Базелдө Үмүмдүнјә сионистлоринин I конгреси кечирилир. II конгрес јоһуди мүстәмләкә банкы јарадыр. III конгрес 1899-чу илдө Базелдө 3, 4, 5, 6 августда; IV конгрес Лондонда 1900-чу илдө 31 ијул, 1, 2, 3 августда; V конгрес Базелдө 1901-чи илдө; VI конгрес јенә орада 1903-чи илдө чағрылыр. VII конгрес (1905) сионист төчрүбәсиндө дөнүш јарадыр. VIII конгрес 1906-чи илдө һаагада, IX конгрес 1909-чу илдө һәмбургда кечирилир.

677. БИРИНЧИ МӨТӘМӘР 1897-ЧИ ИЛДӘ БАЗЕЛ ШӘһӘРИНДӘ ВАГЕ ОЛУБ ... - Августун 16, 17, 18-дө кечирилән конгресдө халг фондунун јарадылмасы мәсолоһино бахылмышдыр.

678. ҺАМБУРГДА ДОГҮЗҮНЧҮ КОНГРЕЈӘ ... - 1909-чу ил декабрын 26-30-да кечирилмиш бу конгрес сионизм тарихиндө "Һәмбург конгреси" кими мөһнурлашмышдыр. Бу, Түркијодө конституијалы гурулуш јарандыгдан сонра кечирилән биринчи сионист конгрес олмушдур. Бурада илк дофә оларәг Түркијө јоһудилоринин нүмәјәндөләри иштирак етмишлөр. Конгресдө сионист чөмијјотинин президенти Д. Волфсон нитгиндө Түркијонин азадлығыны алгышламыш, Түркијө империјасынын болүнмөһөси, бүтовлүјү идејасына мүнасиботлорини билдирәрок өз тарихи програмларына садиг ғәләчағларыны е'лан етмишдилөр.

679. СИОНИЗМӘНИН ПИШВАЛАРЫНДАН МАКС НОР ДАУ - Сионизмин көркөмли нүмәјәндәһисдир. Әсәл фамилијасы Зүһәлд иди.

680. ОСМАНЫ ДӨВЛӘТИНИН РИЗА МҮСАЛИДӘСИНИ ШӘРТИ-ӨЗӘМ БИЛИЈОРЛАР - Османлы довләтинин до'вәтило сионист нүмәјәндөлоринин Истамбула көлмөһи во онларын султанила апардыгы данышығлара ишаро. Данышығларда Султанын јоһудилорин Фөләстинә көчүрүлмөһинә вә милли

жәуді баякының феалижітіно көмөк стмөжә разылыг вермөси мүзакирә олунмушдур.

681. АНТИСЕМИТЛӘРИН ИДДИАСЫНД .. Антисеми́т миссионерләр Түркиягә һөкумоти вә онунла рәғботли мүнәсибәтдә олан сионистләр өлсјһнә төблигат апарырлар. Бу мүнәсибәтлө Ченсвродо македония, ермөни, болгар, румын һомчинин полјак вә рус төбәәлөри ичласыны кәчирир вә гөрара алырлар ки, "Түркиягә султаны илә гардашлашан" сионистләрә нифрәт едилсин.

682. ВИКТОР ҺҮГОНУН ТӘҖИФ ВӘ ТОВСИФИ ИЛӘ ШӨҖРӘТЛӘНӘН "НОТРАДАМ ДЕ ПАРИ" – Виктор Һүгонун (1802 – 1885) "Парис Нотрдам килсәси" әсәри нәзәрдә тутулур.

683. ГРАФ ТОЛСТОЈУН МҮСКҮРАТ ӘЛЕЈҖИНӘ ЈАЗДЫҖЫ МӘШҖУР БИР РИСАЛӘ – Лев Толстојун "Таирыјамы, јохса Гарунамы хидмәт стмәлидр" әсәри Бакыда Әлнага Һөсәнзәдә тәрәфиндән тәрчүмә едилминш вә "Фүјүзәт"ын 1907-чи ил 9, 10 вә 12-чи нөмрәләриндә дорч олунмушдур.

684. МҮСҖӨ БЛАНШАР ЕМИЛ (1820 – 1895) – франсыз нобәтәт вә һејванат әлими.

685. ОСМАНЛЫ ӘТИББАСЫНДАН НАФИЗ ПАША (1839 – 1929) – II Әбдүлһәмидин шәхси һөкими олмуш, төбәбәтә даир торчүмәлөри түрк тибб елминин инкишафында өһөмијјәтли рол ојнамышдыр.

686. ӘНЗӘЛИ ДӘНИЗИНИН ӘМВАЧЫ ДӘРК ЕТМИШ ИДИ – Мүәллиф бурада "Әнзәли дәнзинин әмвачы" рәмзи ифадәси илә Иранда 1905–1911-чи иллөрдә халг һәрәкәтәһини нәзәрдә тутур. Һөмин ифәдә илә ејһи заманда о, хәричә империалистләрә гаршы Әнзәли дописчиләринин үсјәһинә да ишарә етмишдир.

687. НӘСРӘДДИН ШАҖ ҺАЧЫТӘРХАНА ГӘДӘР БИР РУС ВАПО-РУНДА НӘЛИМИШ ИДИ – 1891-чи илдә рус капиталисти Полјакөвун Хөзөр дәнзиндә Иран нәглијјәт бүросу, парохол нәглијјәти тәшкил етмәк һаггында јени консессия алмасыва ишарә.

688. ...БУ ДӘНИЗДӘ БИР ДӘНӘ ДӘ ОЛСУН ИРАН НӘМИСИ ЈОХДУР – Бах: шорһ № 456.

689. БӨЈҖК ПЕТРОНУН ҺАЧЫТӘРХАНДА КӘНДИ ӘЛИЛӘ ЈАПДЫҖЫ СӘФИНӘЛӘР – I Пјөтрун көмичилик үзрә ихтисасыны артырмаг мөгсөдилө Һәштәрхана кетмәси вә орада көми ишәәтәһини ојрөһмөси нәзәрдә тутулур.

690. БӨЈҖК ПЕТРО НӘ ИЈЛӘТЛӘ АПРОПАЈА СӘЈАҖӘТ ЕДИЈОРДУ? – I Пјөтр Гара дәниз сәһилләринә јијәләһмәк үчүн 1697-чи илдә Гөрби Авропа сәфирлијһнә төғрибән 250 әдамдан ибарәт "Бөјүк сәфирлик" көндөрир. Сәфирлијә о, өзү башчылыг едир, орада торсанөлөрдә он јәһишы көми устасы кими ишләмөклө јанашы, сәфирликләки ланышыгларә да рәһбәрлик едир.

691. БӨЈҖК ПЕТРОЈА МИННӘТДАРДЫРЛАР – Бакының тичарәт әләгәләринин үстүнлүјһнә, I Пјөтрун 1722-чи ил Хөзөр јүрүшү нәтижәсиндә Гағғаз

во Иранын Европа илө тичарөтинин женишлөнмөсінө ишарө. Мүһүм тичарөт лиманларына чеприлмиш Бақы во Рөшт шоһорлори Русија-Шөрг тичарөтинин Хөзөр паситөси илө апарырды.

692. БӨЛҮК ПЕТРО НАМИНӨ ПОЛТАВАДА ЕДИЛӨН ШӨНЛИКЛӨРӨ - 1709-чу ил ијунун 27-дө Полтавада І Пјотрун башчылыгы илө рус ордусу испечиллөрө голобо чалмышдыр. 1909-чу илин ијун ајында һомини голобонини Полтава шоһориндө 200 иллик јубилеји кечирилмишдир.

693. ҺИНДИСТАН КИМИ ӨЛКӨНИ ИШҒАЛ ЕДИБ, ЈЕННИ ДҮНЈАДА ВӨ ДҮНЈАНЫН БАШҒА ЈЕРЛӨРИНДӨ ЧОХЛУ ИШҒАЛ ЕТДИЛИ ЈЕРЛӨРИ ВАРДЫР - Инкилтөрөнин күчлү доһанмасы өлкөнин һөм дөһизлөн мүдафөһөсини, һөм дө фөал тичарөт вө мүстәмлокөчилик сijasөтинин төһмин едирди. Дүнја агалыгына һаил олмағ истөјөн Инкилтөрө апардыгы ишғалчы мүһа-рибөлөр заманы Европа, Асија во Латын Америкасы өлкөлөри илө дөһиз тичарөтиндө һөкмранлыгы өлө кечирмишди.

694. БӨЛҮК ПЕТРОНУН НӨ ҮЧҮН КӨМИЧИЛИЈӨ О ГӘДӘР РАҒИБ ВӨ ҺӘВӘСКАР ОЛДУҒУНУ - І Пјотрун көмичилик саһөсиндө фөалијјәти онун довлөт вө һөрби хидмотлори илө әләғәдә көтүрүлүр. Русијанын Гөрби Европа өлкөлөриндөн керилијини арадан галдырмағ үчүн көми иншаатына мејли косторилир. І Пјотрун 1686-89-чу илордө Азов галасына софөрлөринини Русијанын дөһиз довлөтинө чеврилмөсінө бөјүк көмөји олур. 1700-чү илдө иһө чөнүб дөһизлөринө чыхмағ үчүн рус гошунларынын Фин корфөзи саһиллө-риндө мөһкөмлөнмөси Балтик доһанмасыны јарадыр.

695. ҺИНДИСТАН БРИТАНИЈА ЧӨЗАИРИНӨ УЗАГ БУЛУНДУҒУНУ - Инкилислөр 1862, 1865, 1872-чи илордө Иранын һесабына Ханокин-Тһһран-Бушир телеграф хотлорини чөһмөк консессиясына һаил олмуш во бу јолла Һиндистанла әләғәлөрини даһа да мөһкөмлөндирмишдир.

696. ӘНЗӘЛИ ДӘҺИЗ ӘМВАЧЫНЫН БУ СӨҺБӘТЛӨРӨ НӨ ДӘХЛИ ВАР? - Бах шөһр №686 .

697. ФРАНСАДА ИДАРЕЈИ-МӘШРУТИЈЈӘТ ВӨ ЧҮМҺУРУ МҮЗҮРР ӘДД ЕДӨІ НӘСРӘДДИН ШАҺ - 1848-чи илдө буржуа ингилабы потичөсиндө Франсада республиканын с'ләк олунамасына Нөсрөддин шаһын монфи мүнәсибөти позордө тутулур.

698. ГҮЛАҢСТОП (1809-1898) - Инкилис сijasөи во довлөт хәлими, малијјө һазир во баш һазир олмушдур. Ишғалчы мүстәмлоко сijasөти јеритмиш, Ирландијада милли-азадлығ һөрәкатыны амансызчасына јатырмышдыр. 1882-чи илдө Мисри ишғал етмишдир.

699. НӘСРӘДДИН ШАҺ НЕДИБ ИНКИЛИСИН ДОҺАНМАЈИ-МӘҺНИН ДӘХИ ТАМАША ЕЈЛӘМИШДИ - Нөсрөддин шаһын 1889-чу илдө Лондона софөринө во Инкилтөрө һөрби доһанмасынын өзәмөтинө ишарө. Бу доһанма XVI өсрдөн Инкилтөрө илө Јахын во Орта Шөрг өлкөлөри арасында игтисади,

тичарот олаголери жаратмышдыр.

700. ИНИЛИС ПАРЛАМЕНТИ АВРОПА МӘЧЛИСИ-МӘБУСАНАРЫНЫН ӨН ГӘДИМИ - Парламентли довләт гурулушу илк дофа XIII осрдо Инкилтәрәдә жаратылмышдыр.

701. МҮНҮН БИРИНДӘ ЈАПОНИЈАЛЫЛАР - 1904-чү илдо Рус-Јапон мұһарибәсиндә күчлү донаймаја малкк олан јапонларын гөлөбәсино ишарә.

702. ЈУНАНЫН ШАИРИ-ӘЗӘМИ НОМЕР ТРОЈА ГҮРБИНДӘ - Гөдим јунаи шаири Номерин дүңја шөһрәти газанмыш "Илиада" осәриндөн давышылыр. Троја шөһәринин јакынлығында Ксанф чајы саһилиндо келдөн мұһарибәдә гөһроман Ахиллес дүшмөнлорини гылынчдан кечириб чаја токәндә чај гәзәблө дејир: "Еј Ахиллес, гүвәтдө, чүрәтдө һәр икиддөн үстүнсә сәни аллаһлар мөһәббәтлө һифз едир. Кроннос сәнә бүтүн Тројајы гошунлары гырмағы өмр еломисә, бурдан кет, чөлдө гыр. Мөним бу саф суларымы чосәдлорлө долдурубсан". Ахиллес диқ саһилдөн чаја атылыр, гәзәбли чај чалхаланыр, дибиндоки чосәдлорни гызмыш окүз пөфәсилә су үзәрино чыхарыб конара атыр...

703. ЈУНАН "ШАҢНАМӘ"СИ ОЛАН "ИЛИАДА" - Номерин "Илиада" осәри Фирдовсинин "Шаһнамә"си илә мұғайисә едилр.

704. ДӘНИЗИН БУ ҺИДДӘТ ВӘ ШИДДӘТИ БАЈРОН ТӘРЗИНДӘ БИР МӘНЗУМӘЈӘ ЗӘМИН ОЛМАЗМЫ? - Бөјүк инкилис шаири Ч. Бајрон (1788-1824) жаратылычығында мөзлүм халгларын милли-азадлыг мұбаризәси вә мустәмлоқәчилијин ифшасы мөсәләси јад олунуб.

705. ӘНЗӘЛИ ДӘНИЗИ ГӘЗӘБ ВӘ ҺИДДӘТИНИ НӘ СУРӘТДӘ ИФАДӘ ЕДӘ БИЛМИШДИ? - Бак: шөрһ №686.

706. БИР ФЫРТЫНА ГОПДУ - Иранын баш назири Әлиноскорхан Әминүссултаның 1907-чи ил апрелин 7-дә Әнзәлијә холмосино во "Ичтиманјјун-амијјун" тәшкилаты башда олмагла она гаршы баш верон бөјүк нүмәјиш во чыхышлара ишарә. Усјанчылар назири Тәһранә бурахмамыш, јалныз мөчлисин телеграмындан сонра Тәһранә кетмосино ичәзә верялмишдир.

707. ГААНИ КИМИ МӨДДАҢЛЫГ ЕДӨНЛӘРӘ МӘЧНУЛ ГАЛДЫ - Хөлг өлкәни хариқи империалистлорә сатан шаһа гаршы с'тираз етдији һалда, шәир Гаани (1220-1270) бүтүн истә'дәд вә жаратылычылығыны Носрәддин шаһын мәдһинә һәср едир.

708. АШУРА - Бак: шөрһ №596.

709. ГАЧАР НӨКМДАРЛАРЫНЫН ПЕЈМАНШИКӘН ОЛДУГЛАРЫНЫ БИЛМӘДИ - Носрәддин шаһын хариқи капиталистлорә Хөзөр донизиндә пароход ноглијјаты тәшкил етмөк консессиясы вермосияно кинајә. Бу ихтијары "Носрәддиндөн габагкы Гачар һөкмдарлары да вермишлор.

710. МИРЗӘ РЗАЈА ҺӘВҖЛӘ ЕТДИ – Иранда 1896-чы илдо Мирзә Рза Кирмани төрофиндөн Нәсрәддин шаһын олдүрүлмәсини халг наразылығынын ифадәси кими сочијјәлондирон мүәллиф 1905–1910-чу иллардо Иранда харичи империалистләрә гаршы күчлонон халг үсјанларына ишарә етмишдир.

711. ОНЛАРА "МӘҢКӘМЕЈИ-КУБРА"ДА БАХЫЛАЧАГДЫР – Бах: шәрһ № 616.

С О Н

Аг – һормчәк тору
 Абанараг – сәјкәнмәк
 Абдал – сәрсәм
 Аби-шур – шор су, дөниз
 Арәстә – бәзәкли
 Ариз – тәбии вә осли олмајан
 Ати – мөләчәк
 Ашијан – сыгыначаг, мәскән
 Бәднүма – һеч-пучу билдирән
 Бәзичә – ојунчаг
 Баләханы – үст отаг
 Балиг – јетишмиш
 Бәри – јүкә мәхсус
 Басир /ә/ – корән, кормә
 Бәгајәт – олдугча, сон дорәчә
 Бә'д – сонра
 Бәдһи – ајдын
 Бәид – узаг, јад
 Бәлә – удма
 Бәшашәт – севинч, шадлыг
 Билад – шәһәр, олкә, вилајәт
 Билтәвәссә' – кәнишләнмәдә
 Бинаән – корә, отрү
 Бинәзәр – битәрәф, гәрәзсиз
 Бипајан – сонсуз, олдугча чох
 Бипәрва – гочаг, чәсур
 Битәәб – зәһмәтсиз
 Бишүмар – сајсыз, һесабыз
 Буршуг – бүрүшүк
 Бүгз – кин, нифрәт, одават
 Бүлүг – јеткинлик

Бүрһан – сүбүт
 Бүһһәт – доһшәт
 Вабәстә – асылы, көмөк, арха
 Вәссә' – кәниш, еңли
 Вејл – чәһәннәмдә бир дәрәһи ады
 Воләд – овлад
 Вәсәт – моркәз, орта
 Вәхамәт – тәһләкә
 Вәһј – аллаһдан кәлмиш
 Вүгуәт – һадисәләр
 Вүгуф – хобардар олма
 Вүстә – орта, ортадан олан
 Гәил – дејән, сәјләјән
 Гәиммәгам – биринши јәриинә кечәп,
 мұавин
 Гәјәт – сон, нәһәјәт
 Гәлибән – ебитмәл
 Гәри – арвәд
 Гәбанл – гәбиләләр
 Гәбл – габаг
 Гәфә – гүввәтли, күчлү
 Гәвиүлбүнјә – мөһкәм бодәлли
 Гәлид – гахач еңилмиш
 Гәјүр – гәјрәтли, чалышган
 Гәләјан – чошма
 Гәриһә – ист'едад
 Гәсам – аңд, аңдичмә
 Гәтлиам – учдан тутма, гылынчдан
 кечирмә
 Гәфур – багышлајан
 Гијас – тутушлурма, мұгајисә
 Гитал – мұһарибо

Голај – чөтин	Е'тисаф – мочбур етмо, төчавүз етмө
Гонушмаг – данышмаг	Еһзар – һүзура жөтирмо, чагырма
Гошум – арабаја гошулан	Еһмал – өһөмијјәт вермөмөк
Гүваји – гүвволөрин чөми	Еһраг – јандырма
Гүввөји ламисо – тохунмагла дүјма	Еһтизәз – өсмо, вибрасија
һисси	Әбдан – бөдөнлөр
Гүввөји самиз – ешитмө дүјгусу	Ә'ван – һомөкчилөр
Гүлгүло – һәј-күј	Әгим – сонсуз, овлады олмајан
Гүрбиндо – јахынлыгында	Әгса – узагда олан, учгар
Гүрран – нәрилдәјән, нә'рә чөкөн	Әгсам – гисимләр, һиссәлөр
Гүрун – гәринөлөр, доврлөр	Әгнија – довлотлилөр
Дамал – күрөхөн	Әгфал – диггөтсизлик, хөтә
Дарат – чөлаллы	Әдвар – доврләр
Дәләјили шөријјә – шөријјәтө мохсус	Әдәм – јохлуг, өлүм
Долг – заһидии ксјдији көһнө,јамаглы	Әһар – чичөклөр
палтар	Әјар – ме'јар, дүзмүнлүк
Дәмнин – бир лөһзәдө	Әјјами-түфулијјәт – ушаглыг заманы
Донаот – алчаглыг	Әкабир – бојүклөр, улулар
Дөрајәт – биличи, һәр шөјдөн акаһ олан	Әланм – оламотлөр
Дөрбар – падшаһын сарајы,	Әлгаб – лөгәбләр
Дөрмијан – арада, аралыгда	Әлјөпм – бу күн, бу күнкү күндө
Досисо – кәлөк	Әлфаз – лөфзләр, сөzlәр
Дөф'өтөн – бир кәррәлик	Әлһан – көзәл сөслөр,
Дилинишин – үрөјә јатан.	Әмарө – оламот, нишан
Дилхөраш – үрөк парчалајан,	Әмват – мејитлөр
Дилхун – кодорли, гүссәли	Әмвач – далгалар
Димаг – бејин	Әминг – дорин
Дирајәт – мә'лумат, елм, билик	Әмин – төһлүкәсиз, горхусуз
Донанмыш – шөһөрин бајрагларла	Әмраз – хостәликлөр, нахошлуглар
бөзөнмәси	Әмсал – мисилләр, охшарлар
Дузөһиүма – чөһөнномии көстөрөн,	Әнасири-мүһири – парлаг, ишыглы
билдирән	үнсүрлөр
Дүвөл – довлотлөр	Әнов – новлөр
Дүрәрбар – дүрр тохөн	Әнга – Гаф дагында јашајан өфсәнопи гуш
Дүхул – даһил олма, кирмө	Әндишо – дүшүнчө, фикир
Ејмөн – горхусуз	Әнзар – нөзөрлөр, бахышлар
Еји – көз	Әнчүм – улдузлар
Е'мари-өрази – өразини абад етмө	Әрваһ – руһлар
	Әргәм – рөгөмлөр
	Әргован – гырмызы

Әсакир – өскөрлөр
 Әсбсүвар – ата минөн, атлы
 Әсват – гамчылар, гырманчлар
 Әсгал – агыр шејлөр
 Әсгам – хөстөликлөр, бөдбөхтликлөр
 Әсгөр – өн кичик
 Әсна – аралыг, ан
 Әсрар – сирлөр
 Әстөр – гатыр
 Әшаб – саһиблөр, төрөфдарлар
 Әтабөт – астаналар, энјарөтқаһлар
 Әтф – өјмө, чевирумө, мејл стдирмө
 Әтфал – ушаглар
 Әфрад – фөрдлөр
 Әфраз – жүксөлдөн, учалдан
 Әх – гардаш
 Әхбар – хөборлөр
 Әхз – өлдө стмө, өлө кечирмө
 Әхирөн – бираз өпвөл, бираз габаг, сон
 шахтлар
 Әхк әр – одлу күл
 Әхлаф – холөфлөр, овладлар
 Әхса – хөдимлик
 Әһбаб – достлар, истөкли
 Әһвөл – чоп көз
 Әһлијјөт – лајиглик
 Әһмөр – гырмызы
 Әһрар – азад адамлар
 Әһвэд – новөлөр
 Әчз – ачизлик
 Әшгија – бөдбөхтлөр, касыблар,
 чаңилөр
 Әшодд – чох шидлөтлн
 Әширөт – көчөри һалында јашајан
 тајфа, гөбило
 Әшкэл – шөкиллөр
 Әшчар – ағачлар
 Завијөнишин – торкидүнја, мушөнишин
 Заил – данми олмајан, мүвөггәти.
 Зөјл – ашагыда көстөрилөн

Зөбанөксш – аловланан
 Зоват – адамлар
 Зөкавот – фөрасөт, габилијјөт
 Зөһб – күһаһ, гөһаһөт, төгсир
 Зөнд – чахмөгдашы, дирсөк сүмүјү
 Зөһәмөт – ири чүссөилик, јөһөлик
 Зөһмдар – јаралы
 Зимама-үмүр – иши чиловлама, идарө
 стмо
 Зимөдхөл – башлангыч
 Зич – улдуз чөдвөллөри
 Зүхур – кишиилөр, еркөклөр
 Зүлал – сорин, дуру вө ширин су
 Иалө – јери дөндөрмө, гајтарма
 Ибраз – заһиро чыхарма
 Игфал – гөфлөтө салма, алдатма
 Измөһләли-вөтөн – вөтөнин пучлуғу,
 мөһви
 Израр – зөрәр вурма
 Икмал – камала чатдырма,
 Иктифз – кифзәтлөнмө
 Илга – тө'сир стмө, нүфуз стмө
 Илөл – иллөтлөр
 Иллөт – хөстөлик, гүсур, ногсан
 Илтибас – долашыглыг
 Илтиһаг – бирләшмө
 Интиһал – плагиат
 Иншигаг – икијө ажрылма, јајылма
 Истишмам – гохулама, һисс стмө
 Итлаг – бошамаг
 • Иттиба – бојун өјмө, итаөт стмө
 Иттика – дајаг, арха
 Иттилаат – хөбөрлөр
 Иттихаз – гөбул стмо, дөрк стмо
 Ихлас – сомимијјөт, үрөји төмизлик
 Ихтилал – үсјан, гарышыглыг, асајиши
 поэма
 Ихтилач – титромө, лөрзө, гыч олма
 Ичаб – лүзум, сһтијач, зөрүрөт

Ичаз – мүхтөсөр сојлөмө, сијаһы
 Ичтинаб – сағынма, чокинмо
 Ичтиһад – сө'ј етмө
 Иштигал – мөшғул олма, иш көрмө
 Иштика – шикајәтлөмө
 Јекони – гардашыюглу
 Јод – ол, комок
 Казиб – јаланчы, фырылдагыч
 Карашна – ишо бөлөд олан
 Картпостал – почт ачыгчасы
 Кеди – пишик
 Көза – һомчинши, бунун кими
 Көлб – гудуз ит
 Көма-кан – олдугу кими
 Көсби-вүгуф – өлө кечирмөк, газанмаг
 Көсрөт – чохлуг, һөлдөн зијәдөлик
 Көтм – кизлөмө, сирр сахлама
 Көфалот – зөмин олма
 Көһһалә – мөз һөкимн
 Көшидо – чөкилмиш
 Кибр – бөјүклүк, бөјүк олма
 Күлаһ – папаг
 Күнһ – маһијјәт
 Күрур – јарым милјон
 Көрдунө – миник арабасы
 Нөшти – көми
 Нофткү – соһбөт, данышыг
 Нөһһөриз – чапанир сачан
 Нүрдумбус – нөрилти, багырты
 Нүдәз – јанма
 Нүруһ – чамаат
 Нүлфам – гызылкүл ронки
 Нүрбө – пишик
 Нүшад – ачыг, ајдын
 Лајангөт – арасыкөсилмөдөн
 Лаһут – илаһијјат
 Лөгзан – сүрүшкөн
 Лөм'ө – парылты
 Лөрзан – титројон
 Лофз – сөз, көлмө

Ләһөд – мавзолеј, чухур
 Лөһи – мөзөл иә аһонкли сөс
 Лүбб – чөһһөр
 Мавөра – бир шејин архасында
 Мази – кечмиш заман
 Мазинорөст – мүһафизокар
 Манөнд – бәнзәр, охшар
 Мөабир – кечилчөк јерлөр
 Мөадин – мо'донлөр
 Мөвз – сыгыначаг, панаһ јери
 Мөвзүллаһ – аллаһ сләмөсин,
 Мөзал – мо'на
 Мөбзул – бол, учуз, багышланмыш
 Мөбна – бина едилмиш, тикилмиш
 Мөб'ус – көндөрилмиш, елчи, халг
 өкили
 Мөһһөс – мөвзу, сүжет
 Мөвадд – малдөлөр
 Мө'гул – ағылкөсөн, чох ағыллы
 Мөдар – мәркөз, ох, орбита
 Мөдид – чох сүрөн
 Мөзаја – мөзијјәтлөр
 Мөзбур – ады јухарыда чөкилмиш
 Мөзәррөт – зијан, зөрөр
 Мөзкур – дејилмиш, ады чөкилмиш
 Мө'зул – вөзифәдөн чыхарылан
 Мөзһөр – төзәһүр, панл олма
 Мөијјәт – јолдашлыг
 Мө'хус – төрсинө дөnmүш
 Мөлһуз – нөзөрө чарпмыш
 Мөлчө – сыгыначаг јер, панаһмаһ
 Мөмдүһө – тө'риф едилмиш, өјүлмүш
 Мө'мул – арзу едилөн
 Мон' – гадаган етмө
 Мөнабе – мөһбөлөр
 Мөназир – мөһзөрөлөр
 Мөндил – јазлыг, кичик досмал
 Мө'нидар – мо'налы, дөјөрли
 Мөнсуч – тохунмуш, тохума
 Мөһфур – нифрәт едилөн, ијрөнч

Мөнхүс – угурсуу, нөхс
 Моратиб – мортөбөлөр
 Моргум – ады жухарыда чокилмиш
 Мөрхоб – миник һежваны, коми
 Мә’руф – танынан, мошһур
 Мәсабә – данми јер
 Мәсан – чалышма, сә’ј
 Мәсдуд – бағлы, сәдд чәкилмиш
 Мәстур – кизли, өртүлү, галалы
 Мәсун – тохунулмаз
 Мәтлуб – истәнилон, тәләб олуан
 Мәтруд – говулмуш, рәдд сдилмиш
 Мөфгуд – итирилмиш, гејб олмуш
 Мәфгудижәт – мөвчуд олмамәзлыг,
 јох олма
 Мөфлүч – ифлич хәстәлијинә тутулмуш
 Мәхмур – мәст, сәрхош, хефли
 Мә’хуз – алынмыш, өлдә сдилмиш
 Мәһабәт – өзәмәтлн, вүгарлы
 Мөһзән – анчаг, јалныз, тәкчә
 Мөһзәр – мәчлис
 Мәчд – улу, бөјүклүк
 Мәчзуб – чәзб олуинмуш, руһи хәстә
 Мәчзүм – үзүлмүш, кәсилмиш
 Мәчид – өзәмәтли, коркәмли
 Мәчүс – зәрдүшти
 Мөшәг – мөшәггәтләр
 Мөшәгил – мөшәгәләр
 Мөшкүк – шүбһәли, шәкк тәрәдән
 Мөшруһ – шәрһ олуинмуш.
 Мөшһуд – мүшәһидә сдилән
 Миграс – гајчы
 Мингар – димдик
 Могифе – дәјәнәчаг
 Мовт – олүм
 Мөвчиб – сәбәб, зәрурәт
 Мо’тал – адәт, пәрдиш
 Мөһрә – шүшә мунчуг, күрөчик
 Мөһтәмил – сһтимәл сдән
 Мүбәддәл – чеврилмиш,

Мүвәззә’ – пәјләјән, пәчталјон
 Мүгарин – јахынлашан
 Мүгәтило – чарпышма, дојүш
 Мүгим – даими, һөмишәлик
 Мүгтәдир – гүвәтли, күчлү
 Мүгајир – башга чүр, зидд
 Мүдапат – мүәличә
 Мүдәббир – тәдбирли, узагкөрән
 Мүөззәмә – бөјүк, оһөмијјәтли
 Мүөллог – һавала во ја бошлугда дурән
 Мүәссис – тә’сис сдән
 Мүәттол – јубадылмыш, ләнкидилмиш
 Мүзәәф – ики гат
 Мүзилло – хата стмиш, доғру јолдан
 аздыран
 Мүзлим – гаранлыг, мәчһул, мәнфур
 Мүзмин – хроник хәстәлик
 Мүзүрр – зәрәрли, зијән верән
 Мүин – комәкчи, архә
 Мүләммә – рәникбәрәнк
 Мүмтәз – башгалардан фәргли,
 ајрылмыш
 Мүнади – уча сәслә с’лән сдән, чарчы
 Мүназиә – мүбәһисә
 Мүнгәлиб – чеврилмиш, деврилмиш
 Мүнгәриз – арды кәсилән,
 Мүнгәтә’ – кәсилмиш, үзүлмүш
 Мүнтәһи – сәна чатан, битән
 Мүнфәрид – тәкбашына, јалныз,
 тәх-тәһһә
 Мүншәгг – јараланмыш, парчаланмыш
 Мүрәссә – гијмәтли даш-гашлә
 бәзәдилмиш
 Мүрөффәһ – рифаһ ичиндо
 Мүсәдимо – чарпышма, тоғгушма
 Мүсәдиф – раст кәлән, тәсәдүф сдән
 Мүсәид – комәк сдән, мүнасиб,
 Мүсәлиһә – сүлһ, барыш
 Мүсәввәр – рәсмләр илә бәзәдилмиш,
 тәсәввүр олуан

Мүсөллөс – үчлүк, үч шөйдөн ибарэт
 Мүсөллөт – өлө кечирилмиш
 Мүсини – гоча
 Мүстөгбөл – колөчөк, ирелиде олан
 Мүстөйд – исте'дадлы, габилијјөтлi,
 Мүстөмонд – заваллы, бичаро, дордлi
 Мүстөһзи – истөһзалы
 Мүстөһфиз – мүһафизо едөн,
 Мүстошар – мослоһотчи, мөшвөрөтчи
 Мүшоф – кагыз, китаб, гур'ан
 Мүтабигөт – ујгунлуг, мүтабиглик
 Мүтоагиз – бир-биринин ардынча колон.
 Мүтоолдид – мүхтөлиф, сајсыз
 Мүтөзал – зилдијјөтлi
 Мүчазат – гануна ујгун
 Мүшөвниг – шовглөндирон
 Мүштогг – дүзөлтмө сөз
 Мүшрик – бүтпөрөст
 Набуд – јох олан, мөһв олан
 Најаб – ташылмаз, надир
 Намүтөнаһи – сонсуз
 Напајдар – пуч, даими олмајан
 Нас – инсанлар
 Нафило – һөдөр, наһар
 Нашонидо – сишидилмөмиш
 Нејзон – түтөк чалан
 Нөби – хөбөр көтирон, Нејгәмбәр
 Нөдамөт – пешманлыг, пешманчылыг
 Нонм – нө'мот, рифаһ ичиндө јашама
 Нөсрин – аг чичөк
 Нөфасөт – нөфислик, зөрифлик
 Нөфј – сүркүн етмө
 Нөһиф – арыг, зөиф
 Нөчми- кисудар – гујруглу улдуз
 Нөшвүнүма – бојүјүб артма,
 Нөшидо – аһонидар,
 Никнам – јахшы ад гојмуш
 Нихаһбан – гаровулчу
 Нимсөадөт – јарым сөадөт

Нисар – сөпмө, дагытма
 Нисван – гадынлар
 Нисф – јарысы
 Нишин – отуран
 Нүма – көстөрөн, билдирон
 Нүмајан – заһир олан, коркомли
 Овбаш – алчаг адамлар
 Овдөт – гајытма, мери доимө
 Овла – илк, он мүнасиб
 Оли – көмөк
 Овраг – вөрөглөр
 Овсаф – вөсфлөр
 Овракнөшин – падшаһын тахтында отура
 Пабөнд – ајагыбағлы, өсир, дустан
 Пајдар – даими, һөмишолик
 Пејманшикон – өһднин сындыран,
 Полинд – мурлар
 Пөртөв – ишыг, нур, парлаглыг
 Порчөм – бајраг
 Пишкан – һүзүр, он, гаршы
 Пујан – сүр'өтлө јеријөн
 Пүр – долу, долгун
 Ракиб – миничи, сөрнишин
 Раче' – гајыдан, аид олан
 Рогиг – иңчө, һөссас
 Рөгмон – ачыгына, өксинө
 Рөзм – дава, говга
 Рөмог – бир аз, сон нөфөс
 Рөф' – учалтма, лөгв етмө
 Рохнодар – нөгсанлы, зөрәр чөкон
 Рохш – ат
 Роһин-сөба – сөһөр күлөји
 Роһбан – јол гаровулчусу
 Роһл – палан, багаж
 Ријазөт – заһидлик, мөһрумнијјөтлө јашам
 Ричал – кишидор, өрлөр
 Руји-өрз – јерин үзүндө
 Руһөфза – руһ јүксөклији, көнүл ачан
 Рүөса – рөислөр
 Рүсум – рөсмлөр

Рүхсарѣји-зәрд – сары үзлү
 Садат – сејиллөр
 Саиго – сөвг едон, собөб, илдырым
 Самие – ешитмә дујғусу
 Сафдәрун – үрәји тәмиз, саф үрәкли
 Саһир – сәһр едән, чәзб едән
 Сачма – бош-бош данышмаг
 Сејд – ов, овлама
 Сејли-хүрушан – курултулу
 Сөгәт – нөгсан, шикәст
 Сөгим – хөстә, нахош, сахта
 Сө'д – хошбәхтлик, угурлулу
 Сөдад – доғрулуғ, һагг, инсаф
 Соза – лајиг, мүнәсиб, ујғун, јарашан
 Сөкран – сөрхош, мәст
 Сөлб – арадан көтүрмә
 Сөм' – гулаг асма
 Сона – тө'риф, мәдһ, өјмә
 Сонк – даш хими бөрк, сөрт
 Сорәфраз – башгаларындан сечилән,
 башы уча
 Сөрәһиш – данлаг, мәзәммөт
 Сорир – тахт, јатаг
 Сәриүзәвал – тез кечән, сүр'әтлө
 кечиб кедән, давамсыз
 Сөрнәвишт – тәлс, алын јазысы
 Сөтвәт – һүчум, гүдрәт, игтидар
 Софино – көми
 Сөфсәтә – зәһирән доғру, һәгигәтдо
 доғру олмајан идна
 Соффақ – гантокән, ганичән
 Соһаб-пара – булуд парчасы
 Сит – шөһрәт, ад-сан
 Сузү-күдәз – јаныб-јахылма
 Сун-зәни – пис хөјал, бөдкүманлыг
 Сур – гала дивары
 Сурах – долик, дешик
 Сури – зәһири, формал
 Сүлбүндон – белиндон
 Сүрүр – севинч, шадлыг

Сүүд – јухары чыхма, јүксөјә галхма
 Табан – ишыглы
 Тавлаг гылан – акробатик ојунбаз
 Тарик – төрк едон
 Тејр – гуш
 Те'дад – сәјма, бир-бир садалама
 Текме – төпик вурмаг
 Тесеттүр – өртүк, чадра
 Тоавүн – бир-бирино јардым етмө,
 Төали – јүксөлмә
 Тобәүд – бир-бириндон узаг дүшмө
 Төбдил – дојишдирмө,
 Төбөр – балта,
 Төб'нд – узаглашдырма, узага сүрхүн етмө
 Төбшир – муштулуғ, шад хөбөр көтирмә
 Товабс – төбәөлөр, вәтәндашлар
 / Тованф – тајфалар
 Тована – күч, гүввәт
 Товәф – бир шејин отрафында долапма
 Төвафүг – бир-бирино ујма,
 Төвоггүф – арасыны көсмә, дајанма
 Төвәссүл – јалварма, јахынлашма
 Товоттүн – јурд салма, јерләшмө
 Төвәһһүш – вәһшәт һисс етмө
 Төгва – диндарлыг, мо'минлик
 Төгөррүб – јахынлашма, јанашма
 Төгјир – дејишмө, поэма
 Тодафә' – бир-бирини дөф етмө
 Төәјјүш – мөншәт, јашама
 Төәллүг – аид, асылы
 Төәррүз – һүчум етмө
 Төөссүб – фанатизм, гејрәткешлик
 Төәшшүг – гаршылыглы севки
 Төзәүф – икигат артма
 Төзөрро – итаоткарлыг, јбојун өјмө
 Төзјид – чохалтма, артырма
 Төзјинат – бәзәкләр

То'јид – гуввотлондирмо,
 то'кид етмо, жардым
 Төквин – вар етмо, хөлг етмо
 Төколлүм – данышма, сојломо
 Токоссүр – чохалма, боллашма
 Төлагөт – ачыг, сөрбөст данышан
 Төсфијо – сафлашмасы, дурулмасы
 Төфһим – аилатма, отрафлы
 суротдо баша салма
 Төхтнишин – һөкмдар, падишаһ
 Тоһаши – чокинмо, сагынма
 Тоһдид – һодоломо
 Төһөввүл – һалдан-һала кечмо
 Тоһоввүр – төдбирсизлик,
 Төһојјүч – һојочанлы
 Төһөммүл – гатлашма, собр етмо,
 Төһөрри – арашдырма
 Төһошшүд – жыгылма, топланма
 Төһзиб – төрбијо, то'лим, өјротмо
 Төһтүлөз – јералты
 Төһшид – бир јерө топлајан
 Төчдид – төзөлөтмо, јенилөтмо
 Төчөлли – заһир олма
 Төчөммө' – топланма, чөмлөшмо
 Тошвијг – шовго кстирмо, һовосо салма
 Төшигиг – шаггалама, парчалама
 Төшчи – үрөклондирмо
 Тиз – ити
 Тимсал – шөхил, рөсм
 Тир – јайдан атылан ох
 Тирондаз – охатан, күллөатан
 Товгиф – тө'хирө салма, һөбсо алма
 Товси' – вүс'өтлөндирмо, боллашдырма
 Товсиф – хүсусијјотлорини сојломо,
 танытма
 Торун – һөвөси
 Түлу – заһир олма, чыхма
 Тун – күлхан,
 Түруг – јоллар

Үгаб – гартал
 Үзома – бојүклор
 Үјун – козлор
 Үлвијјөт – јүксөхлик, учалыг
 Үмөм – үмөтлөр ја'ни миллөтлөр
 Үмм – ана
 Үруч – јухары чыхма, којо галхма
 Фаро – сичан
 Фатилөлүл-өлөјһ – һормотли ханымлар
 Фоһвасинча – пөчо дејорлор
 Фөзлө – артыг, зијадө, габагдан галан
 Фораг – ваз кечмо
 Фирасөт – тез баша дүшмо
 Фөрөс – ат
 Фөрөбјаб – фөрөһлонон, шадлаан
 Форз – шаһматда вөзир
 Фөр'и – икинчи дорөчөли
 Фөрт – ифратлыг, мүбалигө
 Форчөјаб – фүрсөт тапан
 Фигдан – итки, мөһрумијјөт
 Фитрөт – јарадылыш, хилгөт, төбиот
 Фүад – үрөк, голб, көнүл
 Хакистөр – күл
 Хамө – гәлом, үслуб
 Харү хөс – чырпы, чор-чоп
 Хөбасөт – хөбислик, алчаглыг,
 Хөдим – һөрөмагасы, ахталанмыш
 Хөлич – көрфөз
 Хөрмөһрө – сшшөк паланына тикилон
 ири муңчуг
 Хөрсүвар – сшшөјө минмиш
 Хоторнак – горхунч, горхулу
 Хофа – кизилик, мөхфилик
 Хиродмонд – элим
 Хирөсор – төрс, кобуд (адам)
 Хиттө – өрази, гит'ө
 Хиффөт – дөрд, кодор
 Хунни – ганлы
 Хүлд – бөһишт, чөһишт
 Хүсүмөт – дүшмөнчилик, одапот

Һави – мундоричаты, тутуму, мозмуну
 Һад – агырлашмыш,
 Һадд – учу шыш, ити, сөрт, чох тө'сирли
 Һамил – жүклү, саһиб, жиё
 Һаралөр – ат заводу
 Һатиф – вичдан сәси, гејбдөн колон сәс
 Һәдид – ачыглы, көскин, һәрарәтли
 Һәдис – јени, төзө, ровајәт, һадисә
 Һәмагәт – ахмаглыг, сәфәһлик
 Һәмбәзм – мочлис јолдашы
 Һәмд – мәдһ, төшәккүр, дуа
 Һәмраһ – јолдаш
 Һөмта – тај-туш, охшар, чур
 Һөмширә – бачы
 Һөһчөрә – гыртлаг
 Һөрәкә – әрәб олифбасында хүсуси ишарә
 Һосби – овәсиз, гаршылыгысыз, мүфтә
 Һәфрә – газыг, чухур
 Һилм – һөлимлик, јумшаглыг
 Һирс – тамаһ
 Һүбб – сәвәки, мөһәббәт
 Һүзәр – һазыр оланлар, иштиракчылар
 Һүзүр – динчлик
 Һүлүл – кирмә, даһил олма
 Һүма – довләт гушу, чөһнәт гушу
 Чәпук – чолд
 Чәтә – шулуғлуг салан, гулдур
 Чәиз – рүсхәтли, ичәзә верилмиш
 Чәлиб – чөлб едөн
 Чәлис – отураң, өјлөшөн, тахта чыхан
 Чәмә – пәлтар
 Чәмид – донмуш, инкишаф етмөјөн
 Чәһибиндә – јанында
 Чәри – јеринә јетирилән
 Чәһ – јер, мәнсәб, рүтбә, һөрмәт
 Чәјш – гошун, орду
 Чөбәли-чүмчүмәт – колләдөн лаг
 Чөвәз – ичәзә

Човари – чарияләр, кәһизләр
 Чөварда – отрафлакы
 Човв – көј, фәза
 Чөли – ајдын, заһир
 Чөсәмәт – бојүклүк, ирилик, јәһолик
 Чөсим – ири, јәкә
 Чивар – отраф
 Чифтә – чүт, гоша, сыхлыг,
 Чүбанәт – чөсәрәтсизлик, горхаглыг
 Чүлүс – тахта отурма
 Чүмчүмә – коллә
 Чүһун – диванә
 Чүстүчу – арашдырма
 Чүфт – чүт, гоша
 Шадан – сәвинчөк, мәһнун
 Шанбә – ләкә, шөк-шүбһә, бәлә
 Шәјән – ләјиг
 Шәјистә – ләјиг, јарашан
 Шәјхүхәт – гочалыг,
 Шөбәһәт – охшарлыг, бөһзәрлик
 Шөбистан – шаһларын һәрәмханасы
 Шөгә – бәдбөхтлик, шөрр иш,
 Шөдид – күчлү, гүһвәтли, көскин
 Шөмсә – күһшә мөһсүб
 Шөрәрәпәш – гыгылчым сәләләјән
 Шөтарәт – шөһлик
 Шөһәмәт – гочаглыг
 Шөһир – мошһур
 Шөһи – шүчәәтли, иһид, чөсур
 Шө'шәопәш – парылдајан
 Ширк – бүтпәрәстлик
 Шитабан – тоһосон, ити кедөн
 Шинәби-сағиб – ахан улдуз, мөстәор
 Шүар – вәрдиш, әдәт
 Шүгә – мәшгулијјәт
 Шүхүфәзәр – чичөклик, күллүк
 Шүмәрә – һөмрә, сәј
 Шүмүл – шәһид олма, доһли олма
 Шүрүт – шөртләр

МҮНДӘРИЧАТ

Ә. Нүсәјизадо во "Сијасоти-фүрусот" әсори	3
Сијасоти-фүрусот	35
И з а ғ л а р	165
Л ү г о т	226

ƏLİ BƏY HÜSEYNZADƏ.

SİYASƏTİ-FÜRUSƏT

Bakı - Elm - 1994

Нəшријјатын редактору *Н. Давудова*
Россамы *В. Устинов*
Техники редактору *Т. Агајев*
Корректор *Елсвэр*

Јыгылмаға верилмиш 04.04.94. Чапа имзаланмыш 16.06.94.
Форматы 60X84 ¹/₁₆. Кағыз № 1. Әдоби гарнитур. Офсет чап
үсулу. Чап вөрәғи 13,72 һес.-нəшријјат вөрәғи 14,73. Тиражы
2000. Сифарыш 284 Гяјмоти мугавилә илә.
"Елм" нəшријјаты. Бакы-370143, Нүсєјн Чавид проспекти, 31.
Академија шөһөрчији, Әсас биһа
"Шөрг-Гөрг" мөтбөосинин компүтер сехиндө јыгылыб
сөһифələнмиш (Бакы, Ашыг Әлөскөр күч. 17). "Тызыл Шөрг"
ичарə мөтбөөсиндө офсет үсулу илә чап олуишмшдур (Бакы,
Һөзн Асланов күч, 80).